IFJÚSÁGOT KÉPZŐ

ISMERETEK-TÁRA.

SZERKESZTÉK

Nagy Márton és Zimmermann Jakab,

SS. MM. 'S BÖLCSELK. DOCT. ÉS CS. KIR. TEREZ. LOVAG. INTÉZETBELI MAGYAR NEVELŐK.

Első kötet.

BÉCSBEN 1840.

Hagenauer Fridr. özvegye' és társai' betűivel.

Főtisztelendő Tudós

GROSSER JÁNOS

Úrnak,

Kegyes Szerzet'

FŐKÓRMÁNYZÓJÁNAK,

SS. MM. és Bölcselkedés' Doctorának, 's ugyan ezen egyetemi Kar' Tagjának,

Magyar 's Erdély Ország'

serdülő ifjai Atyjai' érdemdús

ATYJÁNAK,

Tudományok' hű Pártfogójának

mély tisztelettel

a szerk.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR * Országos Gyűjtőhely * MŰEMLÉK KÖNYVTÁR

Egy szentebb érzettől megihletve érezzük magunkat, midőn arra gondolunk, hogy bölcs kórmányod alatt szerzénk meg magunknak valamennyire a' tudományt és erényt, azon két kincset, melly értékére minden mulandó fényt meghalad, melly Isten, 's ember előtt kedvessé tesz, sőt emlékével még sirontúl is dicsőit. — Érzéd Te, Főtisztelendő Főkórmányzó Úr! e' kettős kincsnek hatékonyságát már élted' zsengéjében. 'S nem is oknélkül jóslák sokan egykor annak minden oldalú elágazását. — Sok volna — de ki is lenne képes? — mind azt részletesen előhozni, mit Te, már mint Tanító, országszerte híres mélybelátásod, tágas ismereted, 's széles tudodmányod által a' haza' oltárára árasztottál, mi mind inkább szebb és szebb jövendőt

igért; míg végre ritka közakarattal, valóban mindenkit hálás tiszteletre vonzó, olly sok izben kitünő erényeid, nagy lelki tehetségeid, példátlan buzgalmad, forró emberszereteted, haza 's fejedelem iránt hü ragaszkodásodért Főkormányzóvá választattál.

Fölebb érintett két vezérelvet most inkább szemelőtt tartva, csak a' közjóért buzogni látjuk életedet. Egyesülve kívánsz látni mindnyájunkat annak kivitelére. Ohajtásod' szent sugallatától ösztönözve ajánlod hathatósan az elme, és szívnek képezését, 's általában az erkölcsök által azon tökély pontrai emelkedést, mellyen Isten' hasonmásának mindenki méltán neveztethetik. 'S mind ezt, hogy a' reánk bizott ifjakat, honunk' gyönge csemetéit, beléjek csöpögtetve a' józan gondolkodást, 's helyes ér-

zésnek csiráit, ki egyengetvén, mi görbe, támogatván, mi hibás, közboldogságra nevelhessük, képezhessük, ápolhassuk; hogy, midőn visszaadandjuk édes övéiknek, szilárd elveket szerezvén magoknak, ne fussák, ne rettegjék a' kisérteteket, sőt ridegfalként szegüljenek ellenök, 's lelkek' mélyében üdvös képeket forgassanak. Hogy tudják: szív és ész különbözteti meg az embert a' baromtól; müvelt szív, és kinyilt ész embert az embertől. — De örömmel is szemléli a' hon, mikép fejlődnek mindinkább, bölcs kórmányod alatt, a' való, 's hasznos minden ágaiban. És így, kinek ne feszűlne keble a' vágyaktól, 's olly vágyaktól, mellyek csak némileg ismertessék meg Erántad viselt mindenkori határtalan tiszteletnek hű zálogát, ki a' haza' 's emberiség' javára csüggetlen

hévvel folyton törekszel? — Mi, kik mélyen érezzük magunkat Erántad, soha eléggé le nem fizethetendő velünk tett halmozott jóságodért, lekötelezve, e' munkát, mellyet egyedül az ifjúság' kimüvelésére, annak bol dogodását tüzvén ki czélul, irányzánk, dicsően fénylő Nevednek, 's még fényesb Érdemidnek áldozzuk. Vajha kedves legyen tiszta ajánlásunk, kik tartós létedért az egek' Urát forró imánkkal kérni megnem szününk!!

Zimmermann Jakab.

E l ő s z ó.

Az „Ifjúságot képző ismeretek' tára" czimü munkának napfényre hozása, valamint minden terjedelmesebb literaturarai vállalat, a' munka szükségessége- és az elvek által, mellyeken alapul, igazoltatik.

Hogy illyes munka, millyent itt a' t. közönségnek van szerencsénk bemutatni, jelenkorban ifjainknál, kiktől most minden esetre több, mint hajdan, kivántatik, nélkülezhetlen, ki sem tagadhatja, ha, a' mind inkább növekedő müveltségnek szellemét jól felfogja. Már, hogy czélt érhessünk, eszközök elkerülhetlenül szükségesek. Mert mikép müvelhetünk ifjakat, kik bár milly fogékonyak is, ha segéd eszközt, és pedig olly segéd eszközt, melly által ők ne csupán merő szavakat, ha-

nem tudományok' minden ágából némi ismereteket is szerezhessenek magoknak, nem nyújtunk kezökbe? Az iskolai tanulmányok, mellyek az időhez és a' tárgyak' sokaságához képest terjedelmesek semmiképp nem lehetnek, segéd könyvek nélkül, ha mindjárt iskolában bővebben fejtegettetnekis, könnyen feledékenységbe mehetnek. Jelen munka által pedig a' kissé szorgalmas ifjúis segíthet magán, mit e' nélkül csak' igen nehezen — vagy talán épen nem — eszközölhet. Sok tudni vágyó ifjú milly örömmel ohajtana a' földleírás, hazai, külföldi és természet történetek' régiségek' rövid életrajzok' és több efféle tudományok' egyes adataival, mellyeket e' munkából, mintegy kisded közkönyvtárból, mindenki meríthet, megbarátkozni, 's azokat magáévá tenni? Nem tagadhatni azt is, hogy jelen korban ifjaink örömest olvasnak. Örömmel hallják ők valamint a' politicai viszonyokat, úgy az ujabb találmányok 's nevezetes tüneмények is, mellyek a' tudományok és müvészetek' határába szorittatnak, kedvesek előttök; szóval: ifjaink örömest hallanak, olvasnak, és, mi gondolataik' körét megnem haladja, örömest utánozzák. Hogy ez minden tekintetben kivánható és hasznos-e, nem czélom érinteni; annyi mindazáltal bizonyos, hogy ifjainknak segédkönyveket, mellyekből értelmességet meríthetnek, 's mellyek az olvasott tárgynak megvizsgálását, és hű

megtartását könnyithetik, kezökbe adni elkerülhetlenül szükséges.

A' jelen munka általában csak ifjúságnak van szánva; a' nélkül mindazáltal, hogy annak olvasásából müveltebb olvasók is, kiknek az inkább népszerű elő adása miatt hasznos lehet, kizáratnának. Miben hogy czélt érhessünk, szemmel tartánk egészben mind a' czikkek' mennyiségét, hogy ifjaink az őket érdeklőbb tárgyakban segélyt találhassanak; mind azoknak czélszerű megválasztását, 's ifjakhoz aránylagos kidolgozását; nehogy magasbban rajzolgatott egyes czikkek' előadását nem érthetvén, haladások e' pontban megakadályoztassék. A' kifejezésekben az ifjú felfogó erejéhez lehetőkép igyekezénk magunkat alkalmazni. Minden kétes czikkeket ugy adánkelő, hogy csupán a' lényegesen-szükségeseket iránkle tisztán és határozottan; a' többieket, mellyek akármikép okot adhatnának a' véletek' megoszlatására, szorgolmasan mellőzvén.

Szóval: mindezt — ismervén ifjainkban a' különböző hajlamokat — úgy intézénkel, hogy a' várakozást, mellyre a' pártfogoló t. közönség jogot tarthat, ha nem egészen is, de legalább nagy részint, kielégíthessük. Minden legszemesb vigyázat mellett megtörténhető hiányért — mert tökélyesek nem lehetünk — kivált illy

nagy szerű munkában — bocsánat! Ha azonban mégis szülők, nevelők 's emberbarátok iparainkat általában véve, mit bizton hiszünk, eléglendik; akkor fáradságunk, mellyet egyedül honunk' javáért áldozunk, tökélyesen méltányoltatott.

Nagy Márton.

A.

A, minden nyelvben az a b c-nek kezdő betüje; magyar nyelvben azonfelül nemszó, melly mássalhangzó előtt fölül egy jegygyel (a') jelelve, hangzó előtt pedig z betűt hozzá adva (az) használtatik.

A a c h e n, (diákul Aquisgranum) Eginhard szerint Nagy Károly Császár' születéshelye, 's Alsó-Rajnai (Niederrheini) tartományban a' porosz kórmány' kerületének fővárosa Rhenus és Maas folyók közt mintegy 35,000. lakossal. Aachenben igen sok régiségek találhatók: különösen emlékezetre méltó a' régi német müvészet' tömérdek maradványaival ellátott tanács ház; a' piaczon egy szökőkút N. Károly' aranyozott szobrával; 's ugyan ez által épittetett gyönyörű székes templom, mellynek ugy nevezett magas karában látható a' nagy Császár' siremléke ez egyszerű fölirattal: C a r o l o M a g n o. Látható még azon márványszék, mellyben hajdan a' Császárok koronáztatni szoktak. Van azon felül Országló székhelye, egy Kathol. Gymnasium, tébolyodottak' háza s. a. t. Vannak érczes forrása is. A' Város jeles gyárai által, mellyek közt kitünők a' posztó gyárok, igen élénk. — Történetileg Aachen nevezetes a' Franczia-Angol országok — és Németalföld közötti (1748) békekötés-és a' Fejedelmek' 1818-ban tartott gyülekezete miatt.

A a r, folyó Helvetiában, Bern Cantonban ered, és Rajna folyóba omlik.

A a r o n, Amram és Jochabed' fia, Lévi nemzetségéből, Mózes' bátyja; később főpappá szenteltetett.

A b a, Oba vagy Opa. Ezekből származott a' mostani Apa nevezet. Sámuel harmadik magyar király, mint Béla' névtelen irója mondja, Abanak kegyessége miatt neveztetett. Ezen nevet jelenleg sok elpusztult helységek és telkek, sőt családokis viselik; mint: Abauj, Abaujvár, Abafalva, Abafi, Abaliget, s. a. t.

A b a f i (Miklós) egy erdélyi régi nemes családból származott jeles férfi' neve, kiről Jósika Miklós b. egy lelkes regényében emlékezik.

Abakans, kisded helység ázsiai Oroszországban Jenisei folyó mellett. Szomszédságában nevezetes régiségek találtatnak, mellyek arra mutatnak, hogy itt hajdan müvelt nemzet lakott. Nem kevés körülmények szerint e' régiségek a' régi magyaroktól maradtak.

Abaliget, barlang Baranya vármegyében hason nevű falu melletti hegy' éjszaki tövében; nagysága 500-öl. Hogy hajdan benne emberek laktak, bizonyitják ama sok ember- 's állat csontokon kivül, egy kőszikláha vágott 14. lépcsői fölmenet, és több ölnyi hoszaságu 's 5. lábnyi magasságu fal.

Abaris, nemzetünk' (tulajdonképen Scytha származatu) legrégibb tudós orvosa, és philosophusa, kit már Homér nagy magasztalással emlit, 's kiről sok csodálatos dolgot, mint p. o. hogy ő egy nyilon a' levegőben lovagolt, regélnek.

Abas, Lynceus és Hypermnestra' fia, ki paizsok' feltalálójának lenni mondatik.

Abasa, (Abchasi Avchaseti) Abasok' vidéke Ásiában a' fekete tenger mellett. Hegyes ugyan de termékeny. Lakosi kiváltkép az állattenyésztésből élnek. Oroszok' alattvalóinak tartatnak, de függetlenségeket ma is nagy részint fenntartják.

Aba-Samuel, (Apa Opa), kegyessége miatt neveztetett igy. Először Nádor, azután (1041) magyarok' harmadik királya. Aba megkedvelteté magát különösen, hogy az egész országra vetett adót megkisebbitette; de később kegyetlensége miatt gyülölték őt. Péternek t. i. ki magyarország' vissza nyerésére törekedvén III. Henrik német Császárnál tartózkodott, a' magyarok közt sok baráti valának, kik közől Aba csupán gyanuból Csanádon ötvenet a' nélkül, hogy kérdés alá vonattak volna, megöletett. Ehhez járult, hogy az országnak Lajtán túl fekvő részét Henriknek engedte. Vegre Aba Henrikkel 1044. Győrhöz közel harmadszoris megütközvén, elfogatott, és megöletett.

Aba-uj-vármegye, igy neveztetik azon várról, mellyet Aba épittetett, de már rég romokban hever. Magyarország' éjszaki részén Szepes, Sáros, Zemplin, Borsod és Torna vármegyék között fekszik. Földterülete 50-négyszegű mértföldnél több; népessége pedig 161,073ra megy, kik magyarok, németek és tótok. Vallások katholika, egyesült görög, evangelica és reformata vallás; vannak zsidók is. Ejszaki részét kivéve, termékeny, és mind a' földmüvelés mind a' müipar jó állapotban van, sőt nevezetes gyárok is találtatnak. Legnagyobb folyója Hernád, melly a' megyét, csaknem két egyenlőrészre osztván, hosszába végig futja.

Abbas, egy volt Mahomed' rokonai közől, kinek tanitását iparkodék szétterjeszteni. Ettől származtak az Abbasidák, kik 749. — 1258ig

mint kalifák uralkodtak; míg végre egy más ellen vérig küzdvén, elenyésztek.

Abbas Mirza, Perzsa fejedelem, született 1785. 's megholt 1833. Ez mielőtt kórmányra jutna, azzal tette magát újabb időkben nevezetessé, hogy az európai müveltség iránt, mellyet a' perzsa katonaságra is átruházni törekedett, egy, a' keletieknél szokatlan szeretettel viseltetett.

Abbassadad, egy jól szabályozott erősség, melly 1828. török kézről orosz hatalomba esett.

Abbé, igy neveztetnek Franczia országban azon felszentelt kath. papok, kik bizonyos hivatalon kivül azon reményben élnek, hogy a' kiraly őket Apátokká kinevezendi.

Abbreviatores, titoknokok a' pápa' cancellariájában, kik a' pápai brevék' (lásd ezt) tartalmát készitik, leirják, lajstromokba iktatják, és aláirás végett a' datariába (l. ezt) küldik. Jelenleg 72. vannak, kik közől az első 12. főpapi méltóságot visel, 22. alsóbb papi osztályból való, a' többiek pedig világi személyek.

Abegg, jogtudományok' tánitója Breslauban. Született 1796. ki jelen korban a' legtudósb és legtehetősb jogászok' egyike.

Abeken, (Bernát Rudolf) Osnabrükki evang. Gymnasiumbeli tanitó, érdemdús nevelő, és lelkes nyelvtudós.

Abel, Ádám' második fia, kit Kain testvére irigységből megölt.

Abel (Jósef), hires történetfestő, szül. Aschachban, Austriában 1768. Bécsi képző müvészségek' academiájában tanult. Hat évet olasz országban töltött. Remek müvei a' bécsi cs. kir. képtárban láthatók. A' pesti német szinház' előkárpitja is Abel' müve. Mh. 1818 ban.

Abelard, Sz. Benedek szerzetbeli pap; szül. 1079. Jeles tudományossága által nevezetessé lön. A. mint ritka tehetségű, már kora ifjúságában csaknem minden tudományokat magáévá tett. Tündöklött kiváltkép mint szónoklati tanitó a' párisi egyetemnél 1110. Részint nagy tudománya- részint pedig saját hibái által magának sok ellenséget szerezvén, egy Apátságba vonult, hol szoros sanyargatások, és bánatok közt végzé életét 1142. A. nyelvtudós, szónok, költő, hangász, philosophus, theologus, 's mathematicus volt, hanem, mi tanitványai közt terjengett hirét igazolná, mit sem hagyott.

Abelova, (tótul Abel-Lhota) kisded tótfalu Nógrád vármegyében. Itt született 1700. a' hires Mikovini Samuel földmérő, kinek különös tudomány- és szorgalommal készitett néhány vármegyék' rajzolatait Bél Mátyás Notitia Hungariae novae munkájában kiadatott.

Abensberg, város Bajorországban. Nevezetes a' Francziák által az Austriaiakon nyert győzedelemről 1809. Aprilis 20

Aberdeen (Ebrdin) hasonnevű Grófság' fővárosa Scótiában 35,000. lak. Dree (Drí) folyónak a' tengerbe omlásához közel. Ipar, és kereskedésre nézve igen nevezetes.

Abilgaard, (Nicolai Abraham) dán udvari történet festő. Született Koppenhágában 1744. Megholt ugyanott 1809. mint müvészintézet' igazgatója és tanitója. A. volt ekkorig Daniának leglelkesebb müvésze, mit magas eszméi, és tudományteljes darabjai béggé bebizonyitnak.

Abo (obo), Finnlandnak fővárosa, előbb Sveciához, most Oroszországhoz tartozik, 12,000. lak. és több jeles tudományos intézetekkel. 1743-ban az Oroszok- és Svecia közt itt nevezetes béke köttetett.

Abonnement, jelenti azon egyezést, melly szinházakban és más illyes helyeken, bizonyos időre, előre lefizetendő meghatározott áron, köttetik.

Abony (Nagy) mezőváros Pest vármegyében 8,500. lakossal; több földes uraság' birtoka.

Abraham, Thare' fia, született Chaldea' Ur nevű városában kr. szül. előtt 2000-dik esztendőben, Izrael népének törzsatyja; jámborsága, és élete' viszonyai a' sz. irásból eléggé ismeretesek. Minden kitünő erényei közt legjelesebb az Isten iránti hűsége és engedelmessége, melly mindennek példaul szolgálhat, miként tartozzék engedelmeskedni annak, kitől mindenét, mie van, vette.

Abraham a S. Clara, tulajdonképen Megerle Ulriknak neveztetett. Szül. 1642. Svábországban. Jeles szónoklati tehetségéről nevezetes, melly szép tulajdona miatt 1669. mint cs. Udvari szónok Bécsbe hivatott meg, hol 1709. megholt.

Abrantes, nevezetes hely Portugalliában a' Tajo folyónál. 5,000, lak. Nevezetes a' nagy kereskedés- és Sz. Vincze' temploma miatt, melly egész Portugalliában egy a' legnagyobb és legszebb templomok közől.

Ábrázat, igy neveztetik a' fej' elórésze, mellyen a' külérzékek' (sensus externi) életmüvei helyezvék, különböző részei ezek: homlok, szemöldök, szempilák, szemek, az orr, pofák, száj, felső 's alsó ajak, az áll, 's fogak. Az ábrázat' bőre vékonyabb mint a' test egyéb részei, és átlátszóbb, innét van a' különböző arcz szin; piros, ha több, sáppadt, ha kevessebb erek látszanak. A' bőr alatti izmok (musculi faciei) különbféle mozgások, 's állások által a' szenvedélyeket, u. m. a' haragot, örömet, félelmet 's a' t. fejezikki; azért az ábrázat lélek' tükrének neveztetik Az arczvonások betegség által igen változnak, mellyekből sok betegséget első pillanatra mintegy olvashatni.

Ábrázolás, közönségesen azon cselekedet, melly által valamí gondolattárgyat, hogy láthhatóvá tétessék, közlünk, vagy mások elejbe jelenetkép állítunk.

Abrudbánya (ném. Gross Schlatten) mezőváros Erdélyben. Római emlék kövek 's régi neve jelentik, hogy itt már hajdan aranybányák müveltettek.

Abruzzó, Nápolyi királyságnak éjszaki része, 236. n. sz. m. földnyi kiterjedésben, 637,000 lakossal. — Abruzzók jóllehet természeti fekvéseknél fogva ellenségeik ellen a' rengeteg erdők által ótalmaztatnak; mindazáltal olly gyávák, hogy csaknem minden hadban, még pedig minden fegyver csörtetés nélkül, megveretnek. Igy 1821. a' felzendült nápolyiak nagy segélyt reményltek tőlök; de a' párosult erő részint meggyöngittetve, részint megszalasztatva a' fegyverhez minden kedvét elveszté, 's austriaiaknak a' győzelmet önként oda engedé. Abruzzók csupán rablásra és a' Nápoly 's egyházi fejedelemség' határainak háborgatására alkalmasak. A' legalábbvaló és tisztátalan kunyhókban laknak, durva természeteknél fogva röstek, és minthogy a' munkát kerülik, rablásból élődnek. Eghajlata kellemetlen. Octobertől fogva Aprilisig a' hegyeket hó födi. Földjökön ris, kiváltképen pedig sáfrány nagy bőségben terem.

Absalom, David' és Maecha' fia, atyja ellen, hogy azt trónjától megfoszsza, fellázadott, de tökélyesen megveretett; ki gonosz indulatáért megis lakolt, mert futás közt haja egy faágba akadván tovább nem menekülhetett, hol Joábtól megöletett.

Absolutismus, egy korlátlan ország' hatalmának rendszere.

Abubeker, egy a' Mahomednek legelső és legábrándozóbb követői közől, ki ennek halálával utódjának is választatott. Ez gyüjté- össze a' mahomedánusok' korányát (vallás-könyvét), mellyet később Othman harmadik Khalif igazíta, és ismertetemeg.

Abukir, falu Egyiptomban nem messze Alexandriától egy várral, a' közép tengernek egy kisded öblében. A' három napig tartó tengeri ütközetről, mellyben Nelson angol admiral 1798. Augustus' 1—3. a' franczíákat semmivé tette, lön az ujabb időkben nevezetes.

Abulfeda, (Ismail) szül. Damaskusban 1273. Hamah' fejedelme volt Syriában. Győzedelmes király- és mahomedvallás' oszlopának neveztetett. Már mint ifjú több ütközetbeni vitézsége által a' keresztes vitézek ellen nevezetes volt; irásaiban pedig mély tudományossága, különösen földirás- és történetekben bámultatott. Mh. 1333-ban.

Abydos, hajdan város kis Asiában a' Hellespont' partján; most csekély falu; a' Xerxes által épitett hidról nevezetes.

Abyssinia, régi Aethiopia, Afrikában egyik a' Nilus melléki vidékek közől. Határai: vörös tenger, Nubia, Adel, Ajan és Nigritia. A' vidéknek nagyobb része még ismeretlen. Lakosi, kik Abyssinusoknak vagy Habesiaknak neveztetnek, barna színüek, és ámbár némelly kézmüvek-

ben igen ügyesek, a' müvelődésben mindazáltal igen hátra vannak. Vallások az ugy nevezett koptikus keresztény vallás (Koptustól). Éghajlata a' hegyes tájékon kellemes, mi a' homokos térségen azonban heves. Földje termékeny. Abyssinia hajdan egyes ország volt, 's ön királya által kórmányoztatott; de belső zendülések' következtében, most több apró királyságokból áll: 1. Tigre; 2. Gondar; 3. Ankober; 4. Amhara; 5. Angot; 6. Narea; 7. Samharából, ez Abyssinia' tenger melléki vidéke, mellyet csupán pásztorok — még pedig nagy részint barlangokban — laknak.

Academia, igy neveztetik minden intézet, mellyben ifjak mindenféle tudományokban képeztetnek. 'S ez értelemben Academia az Egyetemmel (universitas) egy. Magyar országban csak azon főbb intézeteket nevezik Academiának, mellyekben bölcselkedés, és jogtudományok tanittatnak, doctori czimet mindazáltal azokban nem nyerhetni. Illyen Academia most öt van: Pozsonyban, Kassán, Győrben, N. Váradon, és Zágrábban. — Vannak külföldeken müvész academiák is, millyekről honunkban csak jelenkorban gondolkodnak. Academiának neveztetik több tudósok' egyesülete is, mellyben különös fontosságu tudományos tárgyak fölött értekezni, és a' legujabb nyomozások' észrevételeit előterjeszteni szokják. Europa' több fővárosaiban léteznek már illy tudományos Academiák. — Régiebbek közől nevezetes a' nápolyi, melly 1560. állittatott; a' franczia kir. Academia 1666. Volt honunkban is már 15-dik század' vége felé tudományos Academia, de kevés foganattal; mig végre 1826. több főméltóságok' bőkezűségéből egy olly Academia állittatott, mellyben tagok mind a' tudományok', de különösen a' magyarnyelv' müvelésére fordiják iparaikat. — Görögöknél Athenben Academus nevü görög polgár' háza neveztetett Academiának, mellyben Plato, és annak tánitványai leczkéket tartottak, a' honnét ezek Academicusoknak neveztettek. Cicero villaját nevezé Academiának; ott irta ő a' Quaestiones academicae, mellyek Plato' és az Academicusok' leczkéjén alapúlnak.

Acadine v. Delles, egy kut Siciliában, mellyről azt regélik, hogy, ha az esküt, mellyről valaki vádoltatik, egy darab papirra irva, 's egy kisded deszkára ragasztva ezen kutba vetik; az eskü hamis, ha a' deszka elmerül; ellenben igaz, ha fenmarad.

Acalanthis, a' kilencz múzsák' egyike, ki ezek közt az ének jutalomdiját kétségessé tette.

Acalus, Daedalus' onokája, fürész' és czirkalom' feltalálója. Daedalus őt féltékenységből egy toronyból letaszitá; a' haláltól mindazáltal megmentetett, mert Minerva őt fogolymadárrá változtatta.

Acamas, egy görög hős' neve Trojánál, Theseus' és Phaedra' fia. Virgil őt Athamosnak nevezi.

Acanges, önkénytes török katonák, kik zsold nélkül szolgálnak ugyan, hanem a' helyett rabolnak.

Acantho, mythologia szerint a' negyedik napnak anyja. Régiek t. i. öt napot tartottak, mellyek' mindegyikének tulajdon anyja vala.

Acanthus, 1) myth. szerint egy ifjú' neve, ki madárrá változtatott. 2) város Macedoniában.

Acarnania, görögország' legszélső nyugoti részén fekvő tartomány Epirus, és joniai tenger között, melly Aetoliától Achelous által választatottel. Lakosi miután Aetoliabéliekkel hosszabb ideig küzdöttek, végtére egyesült erővel támadtákmeg a' Macedonia- és Romaiakat. Acanantól Alcmaeon' fiától neveztetett így e' tartomány. — Egyiptomban is van hason nevü vidék; Siracusában pedig egy város, mellyben Olympusi Jupiternek szentelt temploma volt.

Acatholicusok, az az: azok, kik nem a' katholika anyaszentegyházhoz tartoznak; mint: az Evangelicus- és Reformatusok.

Accius, 1) (Lucius) egy diák szomorujátékiró, és a' romai történetek' versekbe foglalója; élt Roma' épitése után 583. 2) Accius (Zuchos) olaszköltő 16. századból, ki Aesop' meséit olasz sonettekben irtale. 3) Accius (P. Varus) romai praetor; Caesar és Pompeius közötti polgári háboru' idejében élt; Afrikában mint helytartó Utica nevü tartományt erővel magáévá tette.

Acerbi, (Giuseppe), egy, Castel-Goffredóban mantuai birtokban született jeles tudós. Minekutána kiképeztetését Mantuában elvégezte, egy nagy utnak indult Német- Dán- Svéd- és Finnland országokba; melly utjában Skőldebrand ezredessel találkozván, társaságában Angol országba utazott, hol egész utazását, millyet még előtte egy olasz sem tett, lélkesen leirta. 1826-ban Austriai general-consullá neveztetett Egyiptomba, melly kineveztetésénél fogva a' „Bibliotheca italiana" czimü folyóirást, mellyet hat egész évig folytatott Milánóban, másokra bizni kénytelenittetett.

Acestus, Crimisus és Egesta- egy nemes trójai nő' fia, ki Trója' elpusztulása után Siciliában egy darab tartományt kapott, mellyen ő mint király uralkodott. Aeneas iránt igen vendégszeretőnek mutatta magát, kinek atyját Anchisest Eryx hegyén eltemette. Ő épité Egestą vagy Segesta máskép Acerba városát.

Acetes, 1) egy tyrusi hajó' vezére', ki Bacchus' rablását megakadályoztatta, és azért Bacchus őt papjává tette. 2) Phoebus és Persa' fia. 3) Evander olaszország' királyának paizshordozója.

Achab, Izrael' királya. Neje' csábitására rosz fejedelem volt. Josaphattali ütközetben holtmeg.

Achaemenes, Perzsák' első királya, és idősb Cambyses' atyja. Ettől neveztettek az őt követő királyok Achaemenidesnek, maga Perzsia pedig Achaemeniának. Horácz is XIII. Epodon czímü munkájában e' kifejezéssel „Achaemenia nardus" él, melly Perzsiából hozatott drága kenetet jelent.

Achaeusok, tulajdonképen Peloponesus szigetében Achaja (l. ezt) tartomány' lakói; e' nevezet mindazáltal Görögöknek sokszor általánosan tulajdonittatik. Achaeusok eredeteket vették Achaeustól Xuthus. és Creusa' fiától. Achaeus egy sereg követőivel Thessaliába ment, ott letelepedendő: hol azonban maradások nem lehetvén Peloponesusba visszamenni kényteleníttettek. Itt, Lacaedemon és Argos városaiban telepedtekle, mellyeknek lakói azután Achaeusoknak neveztettek. Trójai had után onnét is elüzettek, míg végre Jóniába Peloponesus' éjszaki részére vonultak, hol hasonlókép sok viszontagságokat kellett ki állniok.

Achaia, 1) Peloponesus sziget' éjszaki tartománya, előbb Aegialea vagy Jonia, Sikyon Elis Arcadia, joniai és corynthusi tenger öböl között. 2) Hajdan görögország mint római tartomány, a' mostani Livadia (l. ezt) — Jelenkorban Morea' egy része, melly három Eparchiából áll Patras nevü fővárossal.

Achard (Fridrik) szül. Berlinben 1754. ki Aprilis' 28-kán; nagy természet- búvár és chemicus. Ő találtafel, és ismertettemeg 1800. a' czéklaczukor' készitését, miért Burkus király őt egy faluval ajándékoztameg. Czéklaczukor' készitésének terjesztése végett 1812. egy intézetet is állitott.

Acheron, 1) folyó Epirus- és alsó olaszországban. 2) görög mythol. szerint egy az alvilág' folyói közől, mellyen a' megholtak Charon' csónakán átvitetni szoktak.

Achilles, Görög ország' legjelesebb hőseinek egyike a' trójai-hadból. Anyja Thetis (atyja Peleus a' myrmidonok' királya) őt mint csecsemőt Styx folyóba mártotta, mi által, sarkát kivévén, mellynél fogva tartá, egész teste sérthetlenné lön. Mégis miután Achilles Hectort megyőzte, Páris őt egy nyillal sarkán sebesitémeg, mi halálát is okozta; mások szerint Apollo öltemeg. Achilles' egyes tetteit és sorsát leírni sok lenne; minélfogva a' tudnivágyó ifjút Homerre, ki Achillest olly gyönyörüen rajzolja, vagy Becker' német elbeszéléseire utasitom.

Achmet, több török Császár' neve. III. Achmet IV. Mahomed' fia, jelleme (character) és különböző esetei miatt nevezetes; élt N. Péter' és XII. Károly Császár' idejében. Achmet állitottafel Konstantinápolyban az első könyvnyomtató műhelyt 1727-ben.

Achmet Dhgezzár, Acre (Ptolemais) város' basája; Napoleon

elleni ellentállása által lett nevezetes az egyiptomi syriai táborozásban 1799-ben.

Achromaticus annyit tesz mint színetlen. Achromaticai messzelátó csök ollyanok, mellyekben az álszínek az üvegek' czélirányos összetétele által átnézéskor nem látszanak, 's azért színetlen messzelátó csöknek neveztetnek, Dolland Angolnak sikerült elsőben e' találmány 1758. Fia Péter, Ramsden, Fraunhofer, és Reichenbach Münchenben hozák e' csőt a' legnagyobb tökéletességre.

Acilia gens, nehány jeles férfiak által elhiresült köznemzetség Rómában. Ebből származtak: Acilius Glabrio, ki R. é. u. 563. Antiochuson és Aetoliabélieken, kikkel Thermopylánál megütközött, győzedelmeskedett; továbbá ennek fia a' Decemvir, a' Consul, és egy siciliai Proconsul.

Acinipo, város Spanyol országi malagai Intendenzban (kerület), hol mais ásatnak még egy szinház' maradványai, szobrok, pénzek, és és egyéb római régiségek.

Aci-Reale, Aetna tűzokádó hegyből kihányt láván szabályosan épitett város Siciliában, nem messze joniai tengertől, vászongyárral és 15,000. lakossal.

Ackermann, 1) Konrád, egy híres szinész 18. századból. Németország ennek köszöni játékszine' első kimüvelését. 2) Rudolf, nevezetes mü-és könyvkereskedő Londonban. Szül. Schneebergben Szászországban. Ez valamint a' kereskedés- úgy erényeibenis kitünteté magát példátlan jótékonysága által, mellyel hazájáért különösen 1813. a' szerencsétlen némethonnak áldozott; melly emberi tettét a' Szász király lovagi kereszttel, mint érdem renddel, jutalmaztameg. A. kezdetben mint nyerges legény Páris- és Brüsselben müvelteki magát, később pedig Londonba vándorolt szerencsét próbálandó. Innét láthatni, hogy ember iparmunkásság- és erény által boldogalhat.

Acqui, város Sardiniában Alessandria tartományban, egy püspök székkel. Nevezetes a' már rómaiaktól ismert meleg ferdőiről, és az itt talált régiségekről.

Acre, (Akka) előbb Ptolemais, város a' syriai parton, Karmelhegy' tövében, élénk kereskedéssel és 15—16,000 lakossal. Történetileg nevezetes különösen a' keresztes- és Sz. János vitézekről, kik 1291. e' városban laktak. 1799-ben 61-napig tartó ostromot állottki e' város a' Bonaparte' vezérlése alatt lévő franczia-egyiptomi seregtől.

Acrisius, Danais nemzetségnek negyedik királya Argosban. Acr. mondatik Amphyction (l. ezt.) itélőszék' alapitójának. Megjövendöltetett A—nak, hogy leánya-Danae-fiától fogmegöletni; de hogy ez meg ne-

történhessék, leányát egy erős toronyba záratá: a' jóslat mindazáltal valósult; mert csak ugyan Perseus nevű onokája által, a' discus hajtásnál, véletlenül megöletett.

Acrostichon, olly költemény, mellyben az egyes sorok vagy versek' kezdet- néha végbetűi bizonyos nevet vagy egész mondatot fejeznekki. E' vers' neme már szokáson kivüli.

Acsa, falu Székesfejérvármegyében a' cs. k. főherczeg József magyarország Nádor ispánya' birtokában. A. mind a' mezei gazdaság' javítására főképen pedig a' juhtartás- és földmüvelésre, mind a' jobbágyi állapotnak helyes elrendelésére nézve nevezetes. — Hasonnevű (Acsa) falu van Pestvármegyében. Ez nevezetes a' földes urai (Prónay bárók) által tett hasznos gazdasági javítások- gyönyörü kertek- ligetek- 's ezekben látható emlékjelek-és szép épületek miatt.

Acta, (Acták) franczia törvény tudományban mindennemü írást — Angol országban törvényesen hozatott, 's király által megerősittetett végzést jelent. Magyarországban Actáknak neveztetnek közönségesen mind azon iratok, mellyeknek törvényes tekintetek, és használások lehet.

Acta eruditorum, Németországban a' legelső tudományos folyóirat, és egyike a' legnevezetesebbeknek. Menck Otto lipcsei tanito volt kezdője 1686. Czélja vala e' folyóiratnak a' könyveket meg ismertetni. 1782-ben szüntmeg. Az egész összesen 117. negyedrétü kötetre növekedett.

Acta Sanctorum, (Szentek' cselekedetei) a' diák és görög szertartásu egyház vértanui- (Martyr) és szenteiről szóló régibb tudósitások' gyjteménye.

Actaeon, Antonoenak, Kadmus és Aristaeus' leányának fia. Mythologia szerint vadász volt, ki Diana istennő' szolgálatát megunta, magát ennél ügyesebb vadásznak tartván. Diana Actaeontól megbántatván haragra lobbant, miért őt bűntetésül szarvassá változtatta, és saját kutyái által szétszaggattatott.

Actaeonis Crene, egy híres forrás Boeotiában Plataea és Megara Városok között. Itt történt Actaeon' szerncsétlen átváltoztatása.

Actia (részvény) bizonyos somma pénzről, melly egy közös vállalatra a' társaság' pénztárába többektől letétetik, szóló bizonyság-levél, mellynél fogva az illy résztvevő a' vállalat' nyereségéből részesül. Actiákon (részvényeken) alapult vállalat tehát az, midőn több résztvevők egy társaságba állanak, hogy bizonyos tervet, mit egyes tenni nem képes, sokra nézve pedig nem olly veszélyeztető, végrehajthassanak. Egy illy résztvevő részvényes-nek (németül Actionär) neveztetik.

Acustica, hangról szóló tudomány, melly tanitja: miként számittassék a' hang'mozgása a' levegő' lebegtetése szerint, melly bizonyos

következést szül. E' valóban nehéz tudományban az ujabb időkben legtetemesb érdemet szerzett magának Chladni Wittenbergi tudós.

Aczél, a' szénnek vassal való összeköttetése aczélnak hivatik. Színe szürkés fejér, érczfényü, kemény; üveg gyanánt töredékény, ha tűzből kivétetve hamar meghül; ha lassanként, lágy; savitóval (oxygenium) pedig különbféle színeket játszik. Természetes aczél Gömör Bánát és Stejer Országban található, melly a' mesterségesen készült aczélnál mindig tisztátalanabb. A' készitett aczél különbféle nemei közől legnevezetesebb *a*) a' damask aczél; ennek fölületén kigyó módon lefolyó csikok láthatók, melly damask virágoknak hivatnak; *b*) az angol aczél; ez Thein folyó mellett lévő híres gyárban készül.

Adám (annyit tesz, mint földből született), és Eva (élők' anyja) valának az első emberek. Miután Isten a' Világ' teremtését ötödik napon bevégezte, hatodikán saját képére és hasonlatosságára teremté az embert, lélekkel ellátva; és helyezé azt, mint föld' Urát, egy gyönyörü kertbe — a' paradicsomba. Társnőül adá neki Evát, az Ádám' oldalcsontjából formálván, hogy mindketten egyesülve a' földet szerencsés utódokkal népesitsék. A' kertben mindent, mi öröm-élvezéseikre szolgálhatott, találának, és minden sajátjok vala, csupán a' jó és gonosz megismerésnek fájáról, melly a' kert' közepén állott, nem szabad volt enniek. De Eva a' kigyótól elcsábitva a' tiltott gyümölcsből evett, és adott belőle] férjének Adámnak is, kik azonnal elveszték ártatlanságokat, megismerék meztelenségeket, és szégyenletek miatt Isten elől menekülni akarának. — De hiába! A' bűn' átka eléré őket, és velek az egész természetet. Ennek következtében az asszony fájdalmak közt szül, férfi pedig arcza' veritékével eszi kenyerét. Elveszték halhatlanságokat is; minélfogva mi is mindnyájan a' földbe, mellyből teremteténk, halál' súlya által elnyomatva, visszatérendők vagyunk. Adám megholt kora' 930-dik évében, miután 130-at paradicsomban élt. Fiai: Kain, Abel, és Seth.

Adamiták, egy eretnek felekezet második századból, kik később Hussiták' zendülése alkalmával Csehországban ismét mutatkoztak. Adamitáknak neveztettek, minthogy Adám' ártatlansága állapotját akarván utánozni meztelen jártak. Ziska fegyverrel támadtameg (1421.), de egészen ki nem irthatta őket, mig végre magoktól elenyésztek.

Adams (John) egy az éjszakamerikai egyesült statusok' legnevezetesebb férfiai közől. Szül. Baintrechen 1725. Ő vivé Franklinnal Paris- és Londonban függetlenségért a' legfontosabb alkudozásokat, minek nyilatkoztával Washington első elnök mellé másod elnöknek neveztetett. Agg korában holtmeg 1803. Mint iró is nevezetes.

Adanson (Mihály) a' legfáradhatlanabb és legtudósb természetbú-

várok' egyike francziaországban. Szül. 1427. Aix tartományban (Franczia-orsz.) Jeles tehetségét korán kifejté a' gondos nevelés. Különös hajlandósággal viseltetett a' természet történethez, de egyéb tudományokat sem hagyottel. Már 14. éves korában új rendszereket (Systhema) találtfel a' természet történetben. Hogy nagyobb tökélyre vihesse ebbeni tudományát, már 21. év. korában Senegalba utazott, melly igyekezete mellet fölötte sok kincset gyűjtött magának a' természet' mind a' három országában. Csak az kár, hogy minden ipara mellett sem hagyott maga után olly munkát, mellyet tőle mindenki méltán várhatott. Mh. 1806-ban.

Adáz bürök, növény, szára ágos, levelei kétszer háromszor szárnyalnak, alól fölül fényesek, sötét zöldek, mérges gőzt párolganak, 's az evőknek gyakran halált okoznak.

Addisson (József) jeles angol költő; szül. 1672. ki már 16. evés korában Oxfordban diák versezetével (musarum anglicarum analecta) tanitói' bámulását magára vonta. Később (23-ev. koráb.) Vilmos angol királynak egy magasztaló versezetet irt, miért tőle utazására évenként 300. font sterlinget (300. pgő ftot) nyert. Irt ő azonkívül még sokat. Minden munkái közől legjelesebb a' „Cato" czimű szomoru darabja, melly ezer hétszáz tizenháromszor adatott elő. Ezen darab az angol nemzet' legjobb classicai költeményeinek egyike. Mh, 1719-ben.

Adelsberg, austriai birodalomban carnioliai herczegségnek kisded városa, egy kerületi törvényszékkel. Ad-hez közel csodálatra méltó barlangok találtatnak.

Adelung 1) János Kristóf, ez a' jeles németnyelvbúvár született Spantehowban Pommeraniában 1732. először erfurti azután lipcsei evang. Gymnasiumban volt tanító. Mholt 1809. Rendkivüli iparkodása — és talentumának köszönheti a' némethon, több jeles munkáin kivül, a' németnyelv grammatico-criticai szókönyvet, melly most is classicai műnek tartatik. 2) Fridrik, a most nevezettnek onokája, orosz Császár' status tanácsosa, jeles nyelvtudós és történet vizsgáló. Több jeles nyelvészet' munkái közől nevezetes a' Sanskrit nyelv' (magyarnyelv' rokona) literaturájának vizsgálata — Pétervárott 1829-ben.

Adiutans (segédtiszt) egy olly tiszt a' katonáknál, ki főbb tiszteknek-mint hadsereg vagy táborfejeinek-bizonyos ügy' vagy foglalatosság' eszközlésére, mit másra nem, mint tisztre bizhatni, segédül adatik.

Admet, mythol. szerint Alceste' férje, 's Thessalia' királya. Megbetegült, és az oraculum' jóslata szerint csak úgy gyógyulhatameg, ha valaki érette önként meghalna. Alceste azt titokban megtevé, és épen akkor holtmeg, midőn Hercules mint vendég jelentmeg Admetnél. Ez a' vendégjog' megsértésének szent szemérméből Hercules előtt mit-sem szólt bánatáról: Hercules mindazáltal az esetet megtudá, és megesküvék

barátjának, hogy egyetlen nejét az alvilágból visszahozandja. Hercules adott szavát teljesité is; mert lemenvén az alvilágba, á' halált vas karjaival megragadá, 's addig kisem bocsátá, mig a' drága prédát vissza nem adá.

Admirál, igy neveztetik közönségesen a' hajós sereg' kormányozója.

Adó mind azon teljesitések, mellyeket az országlószék az ország' szükségeinek kielégitésére a' polgárok' jövedelméből vesz, adónak neveztetnek. Van t. i. minden társaságnak, ennélfogva a' polgári társaságnak is — ennek fentartására — bizonyos költségekre szüksége, mellyeket a' tagoknak, tehetségeikhez képest, közösen kell viselni. Illyen adó a' dézma - fő - vagy személyadó, munkaadó s. a. t.

Adolf (Nassaui) habsburgi Rudolf Császár' és a' némettrón' utóda. Szül. 1253. körül; 1292-ben pedig a' mainczi Érsek' közbenjárása által, Frankfurtban német Császárrá választatott, és Aachenben meg koronáztatott. Adolf magasb családból származott ugyan; dicsőségét mindazáltal egyedül vitézségének és némi egyezésnek köszönheté. I. Albrecht ausztrai herczeg által, kit előbb a' választásban Adolf miatt elmellőztek, a' választó fejedelmek fölingereltetvén, Adolfot magok elejbe idézték; de mivel megnem jelent, a' trónról letették, és I. Albrechtet Császárrá választották, kik közt háboru keletkezett, és Adolf az ütközetben, Albrecht' keze által, elesett 1298-ban.

Adomány, általában akármiféle dolognak másra ingyen át-ruházása; különösen pedig ingatlan jószágnak valami nyilvános, és arra törvényes joggal biró személy által, egy alkalmas hazafira örökös joggal történt átszállitása.

Adonicus vers, bizonyos versnem, melly egy dactylus - és egy spondeus — vagy trochaeus (— *vv* | — *v*)- ból áll. Ezen versnem, minthogy sokszoros egyalakúsága miatt unalmas, hosszabb tárgy' leirásában nem használtatik. Már a' régi költők érzék azt, azért csatolák komolyabb menetelü vershez - elevenitésül (az adonicus vers csakugyan élénk); p. o.

A' nagy Árpádot sok ezer sereggel,
'S Hunyadyt láttam koronás fiával.
Már jeget törtek; mire várakoztok?
Ifjak utánok! — Virág.

Adonis, mythol. szerint Venus istennő' kegyencze, kit még vadászatra is, nehogy azt valami veszély érje, kisére: mindazáltal a' vadászatbani szenvedélye Adonist veszélybe dönté. Mert épen midőn Venus őt nem követte, egy vadkantól, mellyet nyila elhibázott, sebbe ejtetett. A' veszély Venusnak csakhamar tudtára esett, és semmi fáradságot nem kímélvén, kegyencze' segedelmére sietett, de már későn. Adonist halva

találta a' pázsiton. A' vigasztalhatlan istennő kedves halottját a' késő korig virágzó kökörcsinre átváltoztatta.

Adony, mezőváros Székes Fejérvármegyében Dunához közel, római régiségekkel és 2,900 lakossal. Zichy. gr. birtoka.

Adósság, általában mindennemű dolognak, mihelyest teljesítésének ideje elmult, tartozása, adósságnak neveztetik; különösen pedig adósság alatt értjük azon pénzbéli fizetéseket, mellyekre valaki magát akármiféle egyezés által kötelezi.

Adószedő, a' Vármegye- vagy egyéb hatóság által törvényesen választott tiszt, ki az adót (l. ezt.) a' haza' polgáraitól időszakonként beszedni szokta, és arról a' vármegyének vagy az őtet illető hatóságnak számot adni.

Adózás, igy neveztetnek azon adakozások, mellyeket egy társaság' egyes tagjai az egésznek fentartására összeadnak. Az adózások különbfélék; vannak t. i. templomi - iskolai - községi - Szegények' számára - és több efféle adózások. Ezen adakozások majdnem mindenütt olly régiek, mint maga a' polgári társaság.

Adrastea, sok mythológ csupán Nemesis' (l. ezt) vezetéknevének tartja.

Adrestus, Argos' királya; thébai (l. Theba) ütközetről nevezetes.

Adriai tenger, egy a' földközi tenger' öblei közől, olaszország - Illyria-Dalmatia és Albania közt. E' tenger közötti szárazföld' fölülete 267. geogr. mértföld, mellyek közől Austriára esik 120, Nápolyra 75, Egyházifejedelemségre 38, és a' Török birodalomra 34. g. mföld. Maga a' tenger'tükre csaknem 3000. n. sz. mföldnél több. Öblei közől legnevezetesebbek a' triesti és cattaroi öblök.

Adrián, hat illy nevű pápa kormányozá különbféle időkben a' katholika anyaszentegyházat.

Adule, később Arum, hajdan nagy kereskedő város Aethiopiában.

Advent, azon négy hetet foglaló idő, melly Üdvözítőnk' születése napját megelőzi, hogy a' keresztény hívek Urunk' születése ünnepét ahhoz való készület által illően, az az: tiszta lélekkel, várják.

Aeacus, mythol. szerint Zeus (Jupiter) és Aegina folyam istennő' (Nympha) fia. Ez hódítottameg Aegina szigetét, mellynek része egykor dögvész által egészen elpusztult, de Jupiter Aeacus' kérésére, minthogy ennek igazságos országlása miatt kedveltje vala, ismét megnépesítette, hangyákból teremtvén embereket, kik ezért myrmidonoknak neveztettek. Halála után igazság' szeretete miatt Minos - és Rhadamantussal holtak' bírájává rendeltetett, 's ez okért őt bíró széken ülve, fején koronát, egyik kezében királyi pálczát, másikban pedig az alvilág' kulcsát tartván, festik.

Aediles, hajdan római tisztviselők, kik a' nyilvános színházak -

épületek-és a' vásári rendtartásra ügyeltek, és az építés körül, netalán a' polgárok közt történt pereket, eligazították.

Aegeus, Theseus' atyja, Athen' királya, és a' görög hősök' egyike. Minostól Cretasziget' királyától meggyőzetvén, kényteleníttetett Minotaurusnak évenkint hét ifjút és szintannyi szüzet Crétába küldeni. Fia Theseus szabaditá őt meg ez adótól. — Midőn Aegeus egykor Cretából visszatérne, és feledékenységből a' hajón lévő fekete vitorlákat le nem szedette, ezt halála' jeleül nézvén, a' tengerbe ugrott, 's róla a' Görögország és Azsia közti tenger (Archipelagus) Aegeum tengernek neveztetik.

Aegis Jupiter' borzadályt okozó paizsa medúza' fejével, mellynek láttára az ember kővé változott. — Más értelemben Aegis ótalmat is jelent.

Aelius' hidja, olaszországban. Adrián Császár által épittetett; ma Angyalhidjának neveztetik. Tiberis folyón létező hidak' legszebbike; egész olaszországban pedig a' legfelségesebb.

Aemilianus (Caius Julius) jóllehet alacsony származatu vala, jelessége miatt mindazáltal a' római seregnél annyira megkedvelteté magát, hogy később főméltóságokra emelkedett; sőt a' katonák őt k. sz. u. 253. Császárnak kiáltották; melly nagy megtiszteltetést azonban csak négy hónapig élvezhette, mert saját katonái által Spoletum mellett megöletett.

Aemilius (Paulus), a' régi római Aemiliusok' nemzetségének egyik derék tagja. Ez győztemeg Perseust a' Macedonok' királyát, miért szokatlan győzedelmi pompát tartott. — Lucius Aem. Paulus' atyja, mint római Consul és hadi vezér esett el a' második karthágói háborúban Canna mellett k. sz. e. 216-ban.

Aeneas, Anchises és Venus' fia, Trójaváros' pusztulásakor, melynek védelmezésénél Hector után, rettenthetlen vitézsége által a' legjelesebb hős vala, atyját tulajdon vállaira vevén, fiát pedig Ascaniust (Julus) kéznélfogva vezetvén mentémeg a' haláltól: nejét mindazáltal Creusát, ki a' néptömeg közt eltévelyedett, megnem szabadithatta. Ezen veszély után Aeneas utjában különbféle viszontagságokon, mellyeket Virgil Aeneisében remekül ábrázolja, méne keresztül; míg végre nagy bajjal olaszhonba, hol Latinus király' leányát vette nőül, kitől az Albalonga' királyainak törzsatyját Aeneas Sylviust nemzé, érkezhetett. Atyai szeretet-és tiszteletpéldaul szolgálhat mindenkinek Aeneas, ki atyjáról még a' legnagyobb veszedelemben sem feledkezettmeg.

Aeolisiak, egy görög néptörzsök Thessaliában. Aeolusról Hellen' fiáról, kitől e' nép származék, igy neveztetett. 1100-dik esztendőben t. i. k. sz. e. Aeolus egy részt foglaltel kis Azsiában, hol Aeolis nevü tartományt alapitotta. Sok ideig függetlenek valának lakosi; de, minthogy több izben hol egy-hol más fejedelem által meghódittattak, végtére Sulla

alatt Róma' hatalmába kerültek. Ezek' nyelvén irtak Alcaeus és Sappho jeles költők.

Aeolus, Homér szerint Hippotes' fia, Siciliában éjszakra fekvő Lipparus sziget' királya; és mivel pontosan tudá megjövendölni a' szelek' járását, a' szelek' ura.

Aequator (egyenlítő) azon, az ég-és földgömb körül mind a' két sarktól (ég és föld sark) egy forma távolságra vont kör, melly ezt, t. i. az ég-és földgömböt, két egyenlő, éjszaki t. i. és délirészre osztja. Valamint minden kör (mert több körre osztatik az egész gömb), úgy az Aequator is 360. fokra osztatik (egy fok 15. geogr. mföld); a' földgömb körülete 5,400. — átmérőjé (diameter) 1719. geogr. mföldet számlál ($1^1/_2$ óra alatt tehetni egy geogr. mföldet). A' tengerhajós nép az Aequatort közönségesen vonal-nak (linea) nevezi.

Aequilibrium (súlyegyen) statika- és mechanikában azon egyenlőség, melly több erők' együtt munkálódásából akkor származik, midőn mindenik erő egyenlőn munkálkodik, az az: egyik sem eszközöl többet mint a' másik.

Aequinoctium (éjnapegyenlet) azon időpont, mellyben éj a' nappal minden földlakóinál egyenlő. Ez pedig akkor történik, midőn a' nap az égi egyenlitőbe jut. Az éjnap' egyenlősége kétszer történik egy esztendőben: Martius' 21-kén, és September' 23-kán, midőn t. i. a' nap egész földön reggeli 6. órakor jut a' kelet- és esti 6. órakor a' nyugpontra.

Aequipollentia, különbféle tételeknek (a' beszédben) egy értékűsége; mint: Isten mindentudó, és — Isten mindent lát.

Aequivalentia, különbféle pénzek portékák 's több efféléknek — valódi értékekre nézve - egyértékűsége.

Aera (évrend) bizonyos rend és mód, melly szerint valamelly nemzet vagy történetiró az esztendőket számlálja; igy p. o. van zsidó aera világteremtésétől — van ismét keresztény aera, Krisztus' születésétől számitván.

Aerarium, kincs- vagy pénztár, hol különbféle kincsek, vagy összegyűjtött pénz tartatik.

Aërodynamica, felsőbb mechanikának (l. ezt.) azon része, melly a' légnemű anyagok' ereje-és mozgázásáról szól.

Aëromantia, a' levegő' jeleneteiből jövendőket jóslás' mestersége.

Aërometria, a' levegő' tulajdonságairól, u. m. nehézsége- mozgása- keverése- és súlyegyenségéről szóló tudomány.

Aëronautica, levegőben utazási ismeret.

Aërostatica, a' levegő' súlyegyenségének törvényeiről szóló tudomány.

Aërostaticus globus (léggolyó), egy olly üres, és közönségesen

gömbölyü test, melly sajátlagosan könnyebb levegővel- mint a' közönséges levegő- megtöltetvén, olly magasságra emelkedik; míg olly légrétegbe jő, melly a' golyóban zárott léghez hasonló. E' találmány újabb időbeli. Leginkább sikerült Mongolfir István és János testvéreknek, Avignónban délkeleti Francziaország' városában.

Aesacus, Priamus' fia; neje' halála miatti bánatából, mint Ovid rajzolja, buvármadárrá változtatott.

Aeschines, athenai híres szónok. Szegény szüléktől származott; de mint Isocrates és Plato philosophok' tanítványa annyira kimüvelte magát, különösen a' szónoklatban, hogy Demosthenesnek — ama nagy hírü szónoknak — vetélytársa lett. — Aeschines- a' bölcselkedő- hasonlókép athenai születésü volt. Ez midőn Socrates' tanítványa akart lenni, ekkép kértemeg őt: „Szegény vagyok, ugymond, 's tanításodért semmim nem lévén- egyedül magamat adhatom. Végy magadhoz mint sajátodat." — „Nem tudod, viszonzá Socrates, milly becses ajándékot adsz-" — és tanítványává fogadta őt. Jeles erkölcsei miatt közösen tiszteltetett.

Aeschylus, a' görög szomoru játék irói közt legelső volt. Élete' viszonyairól azt jegyezhetnimeg: hogy ő, k. sz. e. 525. Attikának Eleusis nevü városában született; hogy a' marathoni és salamisi dicsőséges ütközetben részt vett; 's hogy Darius és Xerxes' roppant hatalmának elenyésztén, 's hazája' megszabadulásán határtalan örömre gerjedett, mellynek következtében legjelesebb szomorujáték darabokat irt. Később, mivel remek darabjai nem eléggé méltányoltattak, Siciliába költözött, hol k. sz. e. 456. meg is holt. Munkáinak legjelesebb kiadásai közt legujabb az, melly 1830-ban Lipcsében jöttki.

Aesculapius, mythol. szerint Apollo és Coronis — némellyekként pedig Apollo és Arsinoë' fia. Apollo őt a' kiképeztetésben Chironra bizta, kitől az orvositudományt és vadászatot tanulta: azonban Ae. csak hamar fölülhaladta az orvositudományban magát bölcs Chiront, a' holtakat is fölelevenitvén; miért Pluto Ae.-st boszúból bevádolta Jupiternél, ki őt villámmal sújtá agyon, 's kit azután istengyanánt tiszteltek. Ábrázoltatik közönségesen hosszú szakállal, kezében botot tartván, mellyre kigyó tekerőzik.

Aesopus, szül. Phrygiában k. sz. e. 550-ben, ismeretes legrégibb meseköltő. Előbb mint rabszolga, azután pedig visszanyervén szabadságát Croesus' udvarában élt. Görögország' bölcsei közé számláltatott. Nálunk csupán meséinek alakja ismeretes.

Aesthetica, általában olly tudomány, melly által a' szépet felségeset 's a' t. észből szarmazott elvek szerint megitéljük, és ezen elvek zsinórmértékül szolgálnak a' szép és felséges' itélésében; 's minthogy ezen elvek az izlést szabályok alá vetették, annálfogva Aes-

thetica az érzéstehetség' szabályaival foglalkodik; p. o. ha egy épületet vizsgálunk, ezen vizsgálódás bennünk érzelmet gerjeszt, és pedig ha a' tárgy rendes, akkor az kellemes benyomást, ellenkező esetben pedig kellemetlent okoz. Ekként támad bennünk más tárgyak iránti érzés is.

Aetes, Kolchis' királya, Medea' atyja. Mythol. szerint testvérétől a' királyi trónból kiszorittatott, de leánya által ismét visszatétetett. Az aranygyapjúróli mondát olvasd alább (Argonauták).

Aether, 1) A' Chemiában szinetlen, szállékony, és meggyuladható folyadék, melly savval készített borszeszből áll. Aether' tulajdonai: szaga átható, édeses borszeszszel vegyítve csipős, ize hűtő, nagy röptulajdonnal biró, úgy hogy egy csepp 9 — 12-láb magasságról leeresztve, a' földre nem esik; a' kézen azonnal elenyészik, nagy hideget hagyván maga után. Ezen alapszik a' legnagyobb hidegség' készítése. Gyógyszerekben főképen használtatik. 2) a' természettudományban Aether egy finom rugalmas folyadék, mellyet a' természetbúvárok némelly tünemények' megfejtésére mint föltételt használnak.

Aetherius, azon védfalról, melly I. Anastasius keleti Császár alatt a' Bolgárok és Scythák' berohanásai ellen épittetett, nevezetes épitész.

Aethiologia, a' betegségek' okairól szóló tudomány.

Aetius, híres római hős, ki Honorius és Valentinianus római Császárok alatt, Attilát, Hunnusok' rettenetes királyát a' Catalauni téren k. sz. u. 415. meggyőzte. Valentinianus e' győzedelmet Aetiusnak irigyelvén, ezt saját kezével öltemeg 454-ben.

Aetolia — előbb Kuretis, Hyantis; vad és hegyes tartomány Thessalia, Epirus, Locris, Doris, corynthusi tengeröböl, és Acarnania közt. Hajdan fölosztatott ó- és Epictetos Aetoliára. A' szerfelett vadlakoinak foglalatossága vala a' szünteleni fegyver-villogtatás, kik még béke' idejében is fegyverben állának, eledelek pedig nyers hús; ennélfogva vadászat- és rablással foglalkodtak. Mint szabad nemzet' egymás közt frigyet kötöttek. E' frigy' megújitásától fogva (284.) azonban az Achajabeliekkel szűntelen czivakodtak; míg végre ezek ellen a' macedoniak- és rómaiakkal összeszövetkeztek, később pedig Nobilior Fulvius és Aemilius Paulus alatt, végkép a' rómaiak' hatalmába kerültek.

Afer, (Domitius), nevezetes szónok, és Quintilián' tanitója, Caligula, Caius, és Nero római Császárok' idejéből. Mh. k. sz. u. 50. esztendőben, mértékletlensége' következtében.

Afra, mahomedánusoknál a' vétkektőli megbocsátás' erénye, melly koránjokban (sz. irás) is nyilván parancsoltatik.

Afranius, 1) Lucius, jeles római vígjáték költő, Terentius' kortársa. Sokat írt, de irataiból kevés juthata el hozzánk. 2) Afr. Quintilianus, római Consul szemtelen kicsapongásai miatt közösen gyűlöltetett; egy volt azok közől, kik Nero ellen összeesküdtek, melly összeesküvés Senecának életébe került.

Afrika, föld öt részének egyike, roppant nagyságu, három szegü félszigetet képez, melly 530,000. n. sz. mföldnyi. Európától egy igen keskeny- Azsiától pedig a' veres-tenger által választatikel. Azsiának száraz földjével 15. mföldnyi szélességű Suez tengerszorulat által köttetik össze. Afrikának vannak ugyan nagy hegyei, u. m. Atlas, Holdbércz, Lupata, Kong, 's a' délifoktartományban (Capland), 5000. láb. mag. havasai: mindazáltal Afrika általánosan véve lapályosabb, mint a' világ' többi részei. Itt találtatnak legnagyobb sivatag puszták - (ezek között Sahara végetlen homok-tengernek látszik) termékeny szigetekkel (Oasek) itt ott ellátva, mellyek a' fáradt utasoknak enyhelyet nyújtanak, 's az utat mintegy mutatják. Folyói közől: Nilus, Kongo, Kuama, Jaliba, Senegal, Gombia, Orange; tavai közől pedig: Dembea, Vangara, Maravi, Aquilunda nevezetesek. Éghajlata különböző; általában pedig égető hévségü, kivévén a' tenger-partokon és hegyek körül lévő részeket. Időszaka nedves és száraz. A' naptérítő (tropicus) kereken belül Majustól Octoberig nagy esők, melegség, nedves levegő, vízáradások, és veszélyes betegségek uralkodnak. Legnagyobb hévség van Martius, Aprilis és Majus' elején (ekkor homokban a' tojás is megsül). Szelei közől Harmathan és Samum, mellyek egy pillanat alatt megfojtják az embert, nevezetesek. Földje általában terméketlen; vannak mindazáltal termékeny részek is; u. m. Oasek, folyók melletti részek. Ásványok' országa legkevésbbé ismeretes. Aranya több, mint a' föld' egyéb részeiben; találtatik ezüst is, és vas. Az ásványok közől salamiája, salitroma, ambrája, — sava alig elég a' lakóknak. Az állatok különbféle nemeiben Afrika igen gazdag. Itt találtatik ama roppant nagyságu víziló, (Hippopotamus), tevepardúcz (Giraffa), majmok' sokféle faja. Effölött van elefántja, oroszlánja, pardúcza, szarvorrúja (rhinoceros) 's a' t. Illy gazdag Afrika a' madarakban is. Itt találtatik egyedül a' madaraknak legnagyobbika — a' struczmadár is. — Lakosok' száma 100—110 milliomra rúgfel; 's ezek: Szerecsenek, Négerek, Berberek, Koptusok, Arabok; találtatnak Portugalok, Spanyolok, Franczíák, Hollandok, Angolok, sőt még zsidók is. Nyelv- 's vallásra nézve a' lakosok különbfélék. Négerek többnyire bálványimádók, 's némellyek embereket is áldoznak. Müveltség általánosan gyönge lábon áll. Legnagyobb az Araboknál. Az úgy nevezett afrikai társaságnak, melly 95. Angolból áll, 's 1788-diki Junius 9-kén tartá első ülését Londonban, czélja Afrika' müveltsége,

's kereskedésének előmozditása; Afrikai intézetnek pedig, melly 1807-diki April. 14-kén tartotta első gyüléset, ezeken kivül Néger rabokkali kereskedés' eltörlése. Mindazáltal a' rabszolgákkali kereskedés még úgy üzetik, hogy évenkint a' szerencsétlenek' számát 50,000-re méltán tehetni. — Egész Afrika három főrészre osztatik, t. i. éjszak, közép, 's délszaki Afrikára. Az uralkodás általánosan despotai.

Aga, egy török csapat katonaság' főtisztjének czime. Hajdan egész 1826-ig a' Jancsárok' Agajának, az az: legfőbb tisztjének olly nagy hatalma volt, mint magának a' nagyvezérnek.

Agamemnon, trójai had' idejéből, Mycene és Argos' királya, régi Görögországban. Homér szerint ő és testvére, Menelaus, Atreus' fiai voltak, honnét atridáknak neveztettek. Nemzetsége az ó monda szerint istenek' átka alatt nyögött; ki csak ugyan saját neje — Clytemnestra — által öletettmeg.

Agana, Azsiában Guamsziget' fővárosa, mellynek felfödözése Magellánnak éltébe került, 1521-ben.

Aganippe, egy forrás Heliconhegy' csúcsán, melly az ó monda szerint, Pegasus' lábnyoma által eredett; melly forrásból a' ki merített, és ivott, az a' költészetre megihletett.

Agapen, így neveztettek azon lakomák, mellyeket régi időkben a' keresztények, isteni tisztelet végett össze seregelvén, Krisztusnak, a' tanitványaival tartott utolsó vacsorája' emlékezeteül rendeltek. Mindenki tehetsége szerint, mit vihetett, vitt; a' szegények pedig abból vendégeltettek, mit a' gazdagok összehordtak. Ezen lakomák közönségesen tartattak az utolsó vacsora előtti ünnepen. Végre sok viszsza élések miatt eltörültettek.

Agapenor, egy trójai hős, ki Trója' elpusztulása után Cyprus' szigetébe utazott, hol Paphos' városát épitette.

Agár, kis hosszúkás fejű, karcsu, hosszu dereku, és aránylag igen hosszu vékony lábu kutyafaj, melly legalkalmasabb a' futásra, 's e' miatt nyúlfogásra — de csupán róna földeken — használtatik. Honunkban egy „Agarász" társaság létezik, melly évenkint kétszer tartja agaraival a' Pest alatti pusztákon mulatságos vadászatit. Jutalmul arany billikom tétetik ki.

Agassitz (Lajos) egy a' most élő legjelesebb természetbúvárok közől; szül. 1807-ben.

Agathocles, Syrakuza zsarnoka, 's az óvilág' legvitézebb szerencse' hőse; szül. k. sz. e. 359. Jóllehet alacsony sorsu (atyja fazekas) születtől származott; szépsége-termete- 's ereje által mind a' mellett csak hamar annyira fölemelkedett, hogy utóbb Sicilia szigete' nagy részének önálló urává lön. Vitézségével párosult a' kegyetlenség,

melly neki halált is okozott, mert némellyek szerint saját onokája- Archagatos- által öletettmeg, életének 72-dik évében.

Agathon, athenai születés; müveltsége- vig- és szomorujáték költészete- és hangászi tehetsége miatt közösen tiszteltetett. Socrates- és Euripidessel baráti viszonyban élt. Ő volt az első, ki szinjátékait költött tárgyakból dolgozá ki.

Agathyrsák, Scytha nemzet, Agathyrsustól, Hercules' fiától, neveztettek igy. Mint némellyek allitják, felső Ázsiából vándoroltak Erdély- Oláh- és Moldva országokba.

Agenor 1) Phoeniciabéliek' királya, Cadmus és Europa' atyja; 2) Antenor' fia, nevezetes a' trójai hadról; Pyrrhus által öletettmeg.

Agens, (ügy-viselő), egy olly férfi, kire valami bizonyos dolgok, mellyeket egy valaki maga el nem végezhet, bizatnak. Illyen Agensek vannak a' f. m. u. Cancellariánál, Bécsben. Az életbiztositó- vagy tűzkármentő- és egyéb társaságoknál hasonlóul vannak Agensek, kik a' velek értekezőkkel leveleznek, a' pénzt beszedik, vagy kiadják, és igy tovább.

Agesilaus, Sparta' királya negyedik századból k. sz. e. Épen olly bölcs, szelid, és mértékletes, mint vitéz volt. Sokszor szerencsés hadat viselt Perzsák ellen kis Ázsiában, Coroneánál pedig megverte az Athenaik- és Boeotiakat. Több izben megszabaditá Spartát bölcs rendeletei által az ellenség' megtámadásaitól. Soha királyát Sparta annyira nem becsülte, mint A-t, katonáitól pedig csak nem imádtatott. Életrajzát bövebben olvashatni Plutarchus- és Cornelius Neposnál.

Aggkor, igy nevezzük azon különös tiszteletre méltó érdemes kort, mellyben az életmüség főpontjától eltérését, 's az életerő fogyását nyilvánitja. Gyöngébb e' korban a' visszapotlás, az állati melegség, mozgás, érzékenység, elme, itélő, 's emlékező tehetség. Aggkor közönségesen számitva 60-dik évben kezdődik, és ritkán érhetni el a' 100dikat.

Agis (rápénz) igy neveztetik azon pénz, mellyet az egyik pénz nemre, midőn az más pénz nemmel becseréltetik, felfizetni szoktunk.

Aglaja, mythol. szerint egyike a' három Grátiának.

Aglaophon, egy híres festő család' neve volt Athénben. Némellyek őt Apelles- és Zeuxishez is hasonlíták az ügyességben.

Aglaus, egy jámbor szegény polgár Arkadiából, kit a' delphi jósló, Croesusnak, a' halandók' legszerencsésbikének, nevezte.

Agnes, (szent), a' kereszténység' kemény üldöztetésének napjaiban Diocletianus alatt nyerte el a' szenvedés' koronáját e' gyönge koru, de erős lelkü, szűz.

Agnethler (Mihály), szül. Szebenben, Erdély országban 1719. Széles tudománya miatt Helmstädtben, Braunschweigi herczegségben

szónoklat, költészet, és régiségek' tanitójává neveztetett. Mh. 1752. Mathesis- növény- és történet-tudományokról dicséretesen irt.

Agnitio (anagnorisis) egy személy-vagy dolognak birói elösmerése. Szinjátékban agnitio a' ráösmerés, vagy felfödözés jelenete, mellyben a' játszó személyek az eddig előttök ismeretlen környülállásokat, mellyekből szerencséjek, vagy balsorsok következett, ki tudják. Aristoteles agnitiót a' szomoru játék' egy fontos részének tartá, mi azonban nem feltételetlenül szükséges.

Agnus Dei (Isten' bárányа), igy neveztetett Krisztus ker. sz. János által, midőn őt a' pusztában hirdette. A' kath. anyaszentegyházban jelent továbbá; 1) egy imádságot, melly közönségesen a' pap' áldozása előtt énekeltetik, melly imádság agnus Dei szókkal kezdődik. 2) Gömbölyü viasz darabot, mellyre istenbárányának képe, a' győzedelmi zászlóval, vagy a' sz. Jánosé, és az évszám a' pápa' nevével együtt nyomatik, mit aztán a' pápa megszentelni és kiosztani szokott. — Az egyesült görög egyházban a' kelyhen lévő ruha neveztetik Agnus-nak.

Agon (görög szó) akármiféle küzdés vagy verseny, mellyben egyik a' másikat meggyőzni és felülhaladni törekszik. Illy versenyek — agones — régi időkben vivás- küzdés- táncz- hangászat- és költészségben állottak. Az oda rendelt birák agonarcháknak neveztettek. Agonból származik agonia, az az: halállali végső küzdés, midőn t. i. az életerő a' halál általi eloszlatás ellen utolszor küzd.

Agordo, Belluno tartománynak kisded városa, az austriai birodalomban egy hegyes vidéken. Nevezetes egy igen derék rézbányája miatt.

Agosta 1) város Siciliában egy biztos kikötővel és 15,000 lak. 1593-ban földindulás által nagy részint elpusztult. 2) sziget Dalmatiában Ragusa mellett. 3) Agosta (Augsburg) Bajorország' földuna kerületének fővárosa, 29,000 lak. Szük és szabálytalanul épült város; szép és egyéb nyilvános épületek mindazáltal számosabbak, millyenek a' müvek- és mesterségekbeni ügyességre tanitó intézet, nevendékház, kép- és fegyvertár 's több effélék.

Ágostai vallás, az evangelicus országrendjeinek aláirásai által megerősittetett, és János szász választó fejedelem' parancsára Luther által 17. czikkelybe foglaltatott hitvallás; melly, minthogy Ágosta (Augsburg) városában 1530. tartott országgyülés' alkalmával a' Császár- és országrendjeinek általadatott, fölolvastatott, ágostaivallásnak neveztetik.

Ágoston (szent) Afrikának egy kisded városában, Tegastében, született 354-diki Nov. 13-kán. Atyja egy pogány patricius, anyja pedig (Monica) keresztény vala. Ezektől vette ő az első nevelést. Ifjú korában inkább a' szivet érdeklő- mintsem komolyabb tudományokkal foglálko-

dott, mi őt a' legkicsapongóbb életre vezette. Azonban hamar átlátván veszélyeztetését, philosophiára adta magát, mellynek következtében a' Manichaeusok' rendjébe állott. De minthogy czélját, t. i. a' valódi bölcseséget itt sem érhette-el, a' rendet elhagyá. Afrikából tehát Romába, 's onnét Milanóba költözött, hol az ékesszólást nyilván tanitotta. Itt Ambrús püspök' jeles beszédei- és sz. Pál' leveleinek olvasása, életének egészen más irányt adott, és magát 387-ben megkereszteltette. Ez után ismét vissza tért Afrikába, hol javait szegények közt kiosztá, és pappá lett. 395-ben már Hipponi püspöknek választatott. Mint püspök sokat írt Ágoston, mellyekből a' leghevesebb ékesszólás tünik elő. Mh. 430-diki Aug. 23-kán épen, mikor a' Vandalusok Hippon városát ostromolták.

Ágota (szent), szül. Palermóban nemes nemzetségből. Minthogy Decius római Császár' uralkodása alatt Quintilianus — Sicilia' helytartója — őt a' keresztény vallástól el nem téríthette, először szemeitől fosztattameg, azután kinzó padra vonatta; de mivel így sem mehete vele semmire, mellét szakasztatta ki, 's illy kinok közt a' börtönben, mint vértanu, (martyr) holtmeg k. sz. u. 251-ben.

Agrariae leges, rómaiaknál azon törvények valának, mellyek a' szántóföldek egyaránti kiosztására czélozának, minthogy az előtt gazdagok a' szegényeknek a' kiosztásban sokszor igaztalanságot okozának. E' törvényeket leginkább a' Gracchusok, kiknek életekbe is került, sürgették.

Agricola (Cneius Julius), római Consul és Britannia' helytartója Vespasianus Császár alatt. Az által tette magát különösen nevezetessé, hogy az akkori Britanniát egészen római hatalom alá hóditotta, mit Domitianus Császár neki irigyelvén, őt megmérgezteté k. sz. u. 92-ben. Életét Tacitus igen kellemesen rajzolja.

Agrippa (Marcus Vipsanius), mint római hadvezér és statusférfiú nevezetes. Ki noha alacsony származatu vala, szép tehetségei mindazáltal őt consuli méltóságra emelték. Hathatós segédje volt Augustus Császárnak a' Sextus Pompeius elleni hadban Siciliánál (k. sz. e. 37.); és Actium mellett Antonius és Cleopatra ellen — (31.). De va'amint hadban nagy, úgy békesség' idejében sem vala kisebb; mert ritka önzés nélküli kedvelője és előmozditója vala a' művészségnek. Neki köszönheti Roma egyéb ékesitéseken kivül, három jeles vizcsatornáját, és a' Pantheont. Mh. Augustus előtt néhány esztendővel.

Agrippa (Menenius), római Consul k. sz. e. 6-dik század' közepéből. Ettől származott a' gyomor elleni lázadás' meséje, melly által ő egykor a' felzendült romaiakat lecsendesitette. (Livius II. könyv. 32. R.)

Agrippina, Marc. Vips. Agrippa' leánya, és Germanicus' neje. Hogy nagy lelkü és erenyteljes asszony vala, az által is megmutatta,

hogy férjét minden táborozásba követte; később pedig Pisót, férje' gyilkosát üldözte. Tiberius császár őt erénye-és népe' bizodalma miatt gyűlölvén, egy szigetbe száműzte, hol éhség miatt holtmeg. Fiai közől egy vala, a' híres Caligula, császár; leányai közől pedig Agrippina, Claudius császár' neje, kit ez, hogy fia Nero léphessen a' trónra, megmérgezett.

Agtelek, egy a' legnagyobb és legnevezetesebb cseppkő-barlangok közől, hason-nevü kisded magyar falu mellet, Gömörvármegyében. Nevezetesb része mintegy 500. lépésnyire terjed, mellyben számtalan csoda nemü kisebb nagyobb üregeket, boltozatokat, szobrokat, oszlopokat, több apró patakokat 's több effélét láthatni. Azonfelül régi emberlak' nyomait is vehetni ki, mi már a' régi tudósoknak alkalmat nyújta a' további vizsgálódásra. Nagyobb részét azonban csak 1825. ismertettemeg Vass Imre, Gömörvármegye' mérnöke, ki azt vevé ki, hogy az egész üreg 4194. ölet, avvagy egy geogr. mföldnél többet, foglal magában.

Agyag, földalatti rétegeket képez, földszinén a' növények' kifejlődését hátráltatja, közönségesen kovasavval, mészszel és vassal van elegyítve. A' tiszta agyag színetlen, szagnélküli, vizben könnyen föl nem olvad, az elrothadt állati részektől szagos, a' vastól vöröses, tűzben annyira meg keményül, hogy szikrát is hány; ha tiz évig folyvást nedves helyen tartatik, poshadni kezd, a' legnagyobb tüzet is kiállja, csak hogy benne kinyúlik, hidegben pedig ismét össze húzódik. — Szántóföldeken a' homoknak alapul szolgál, és minthogy a' nedvességet nehezen veszi magába, nehezen is bocsátjaki, 's ezért szárazság' idejében a' növényekre nagy jótétemény.

Ágyék, igy neveztetik a' has-gerinczek melletti-csipő csont, és az utolsó álborda közti tér, mellyre szijat, vagy övet kötni szoktunk.

Ágyék-hártya v. rekesz, azon széles 's vékony izom (musculus), melly a' mellüreget a' hasüregtől elválasztja, lehelés alatt folyton munkál; a' szivásnál t. i. a' hasüregbe szálle, kilehelésnél pedig föltolódik a' mellüregbe. Ennek meghűtése, gyuladós állapotja, vagy ingerlése okozza a' csuklást.

Ágyú, érczből öntött nehéz lövő szerszám, mellyből hajdan ón, most vas- vagy kő tekét szoktak a' lőpor' ereje által messzelőni. A' por' meggyújtása botra tekert kanócz által történik. Régi időkben ágyúk nem voltak. Az első ágyúk vászonnal beboritott és vasabroncsokkal megerősített facsőkből készittettek. Az öntött ágyúkról különbfélék a' vélemények. Sokan sokféle időt állitanak annak használásában; annyi minden esetre bizonyos: hogy valóságos használata 14-dik század' közepén lett ismeretessé.

Agyvelő, az emberi testnek legnemesebb 's legcsodálatosabb, az ideg-rendszernek pedig legnagyobb tekintetü része, mellyből erednek a' külső érzékek' idegei, azokba életet, 's érzékenységet öntők. Ezenkívül, agyvelő az élet müvészet' középpontja; és minden életmüvészeti mű-

ködéseknek közvetett, vagy közvetlen kórmányzója. Minthogy tehát az agyvelő olly igen fontos része a' testnek, igen természetes, hogy azon számtalan betegségek, mellyek ebben tanyáznak, nagy befolyást üznek az egészségi állapotra.

Ahab, Izrael' királya mintegy 900. eszt. k. sz.-e. ez tette népe közt nyilvánossá Baal' álistenimádását. Mh. a' Josaphat Juda' királya elleni ütközetben.

Ahasver, az ó testamentomban többször előforduló álnevezete Astyages és Cambyses médusok és perzsák' királyainak. Igy hivaték egy régi keresztény munkában az úgy nevezett bolygó zsidó is (ewiger Jude), ki örök kétkedéssel teljes bolyongásra kárhoztatott. E' mondát Mosen Gyula újolag gyönyörü német költői szellemmel dolgozta ki. — Schubart „der ewige Jude" czimü költészete is fölséges.

Ahitophel, David király' tanácsnoka, ki később Absalom' részére szegődött, de minthogy ez tanácsát nem követte, magát fölakasztotta.

Ahumada, egy a' legelső spanyol statusférfiak közől az ujabb időkből; kétszer vala hadminister, most magányos életet visel Bordeaux-(Bordó-) ban.

Aignan, (Etienne) hires franczia költő és iró az újabb időkből.

Aix, város Rhonetorkol departamentumban (tartomány) franczia országban, 23,000. lak. érseki székkel, nagy könyvtárral, tudóstársasággal, és kereskedési törvényszékkel.

Ajak v. ajk, azon része az ábrázatnak, melly a' fogakat födi. Az ajak kettő: alsó és felső; egymástól a' közttök lévő hasadás-vagy száj által választatnakel. A' felső ajkat serdülés (pubertas) kortól, férfiúság' egyik jelleme „bajusz" ékesiti. Szélök eleven piros szinnel diszlik; ennek halványsága beteges állapotra mutat.

Ajax, Oileus Locris király' fia, másképkicsinynek is neveztetett, hogy a' más hasonnevü hőstől, ki igen nagy testalkatásu vala, megkülönböztessék. A' trójaiak elleni hadban küzdés közt annyira elragadtatott, hogy szinte dühössé vált. Cassandra jóslónőveli illetlen bánás módja miatt, az istenek rajta boszút állottak, őt a' tenger' hullámi közé temetvén.

Ajax Telamonius, Telamon Salamis király' fia. Ezt Homér Achilles után a' görögök' legszebb és legvitézebb férfiának rajzolja. Népe előtt a' legnagyobb tiszteletben vala. Midőn Achilles' halála után ennek fegyvereit, mellyekhez rokonsága — és vitézsége miatt neki volt joga, megnem kaphatta, annyira fölgerjedt haragjában, hogy kétségbe esve, tulajdon kardjába dőlt.

Ajók v. Állók, sardella név alatt ismeretes apró halak. A' közép tengerben, különösen Sardinia sziget körül (honnan a' nevek) nagy mennyi

ségben fogatnak, 's hordókban besózva, világ' minden részeire küldetnek. Jó keletek - 's árok miatt sokszor Spanyol - Franczia ország és Norvegia körül fogott apró - és szint azon módon elkészített halak, mint ajókok küldöztetnek széllyel. Hozzánk többnyire illy álajókok jutnak.

Ajtai (András), nagy hirü erdélyi orvos. Szül. 1672. Elvégezvén Erdélyben iskoláit, hogy magát mindinkább kimüvelhesse, külföldre utazott. Nevezetesen Hallebe, hol orvosi rangra emeltetett. Innét Berlinbe, és Németország' egyéb fővárosaiba 's végre Hollandiába ment. Jeles tapasztalataival még itt sem elégedvén meg, Angliába, onnét Franczia-országba utazott, 's innét Németország' jelesebb városain ismét keresztül, gazdag ismeretekkel tértvissza hazájába, hol nagy hirre kapott. Mh. 1733-ban.

Ajtatosság, a' léleknek az isteni és egyéb vallásbeli dolgokra való irányzását és figyelmeztetését jelenti. A' valódi ájtatosságot az álbuzgóságtól megkell különböztetni, mert a' valódi ájtatosság a' szent dolognak fönsége - és igazságáról eleven meggyőződésében, álbuzgóság pedig merő külsőségekben áll, ha a' szivet a' tárgy' méltósága átnemhatja. Az ájtatosság' gyakorlása által értjük az ünnepélyekbeni részvételt, mellyeknek czélja az ájtatosságot a' szivekben ébreszteni. E' czélra iratnak a' szent érzelmet gerjesztő könyvek.

Ájulás, alatt értjük az ideg' munkásságnak, érzésnek, mozgásnak, 's öntudatnak gyöngülését, vagy ideigtartó egészeni eltörlesztését. Okoztatik összeszorítások - ijedés - indulat gerjedelmek - nemesebb nedvek hirteleni kiüritése - 's némelly nyavalyák által. Az ájulás csak rövid ideig tart. Rögtöni segedelmet hozhat a' szabad levegő, az összeszorító öltözetek feloldozása, a' lábaknak 's kezeknek posztó, vagy kéz általi mérseklett dörzsölése, a' homloknak eczettel borral vagy pálinkával megkenése, az arcznak hideg vizzel megöntözése, az orr alá eczetnek, reszelt tormának, meggyújtott tollnak, vagy erős illatu folyadékoknak tartása.

Akácz v. **Akász**, Éjszakamerikában, most pedig már Európában is egy igen közönséges fanem, gyönge, tojás forma levelekkel, 's igen jó illatu virágokkal. Könnyen hajtható fáját leginkább asztalosok használják.

Akamapitrin, mexicóiak' első királya 1352 — 1389ig, kinek egész királysága nyomoru viskókból állván Mexico várósát képezte.

Akas v. **Akasch**, indus philosophok szerint, egyike az öt elemnek, mellyekből az ember áll; u. m. a' föld (keménység); viz (folyadék); tüz (élet' melege); szél (lehelés); és a' hely, mellyet a' test foglal. Ez utolsó **Akas**-nak neveztetik.

Ákos (Mihály) Sáros várnak kapitánya volt I. Károly alatt. Trencsini Máté elleni háborúban, 1312. tüntette ki magát.

Akbar (Mahomed), Mongol császárságnak fejedelmei közt, kik valaha Ázsiában uralkodtak, legnagyobb volt. Szül. 1542. Életének már 13-dik évében lépett a' császári trónra. Ő alatta jutott a' mongol hatalom fényének legfőbb pontjára. Különösen kitünteté magát bölcs rendeletei-és példátlan szelidsége által. Sok jótékony intézkedései mellett a' tudományoknak is áldozott, a' történeti és statisticai leirásokat kiváltkép kedvelvén. Mh. 1605. Utódja lön fia — Selim Djihangir név alatt; ki kevéssel atyja' halála előtt lázadt föl ellene, de csak hamar megaláztatott.

Akó, bizonyos mérték, mellyel a' folyadék testek, kiváltképen pedig bor, sör, 's pálinka mérésnél szoktak élni. Különbféle országokban különböző e' mérték' neme. Austriában 40. pint (80. icze) tesz egy akót. Magyarországban hasonlóul különbözik nagyságára nézve. Alsó magyarországban 32. pint (64. icze) — felső magyarországban pedig, mellyel Rust és Sopron városok is élnek, 51—53 alsó austriai pint tesz egy akót (egy austriai pint kisebb a' rendes magyar pintnél). Hegyalján nem akóval, hanem gönczi hordó v. antalkó nevü mértékkel melly, $2^1/_2$ akót tesz, élnek.

Akómeták (álomtalanok, fáradhatlanok), a' görög egyházban bizonyos rendü barátok, kik éjjel nappal szakadatlanul énekeltek, 's imádkoztak. Bizonyos Sándor nevü görög alapitá őket Konstantinápolyban 425. Hatodik században elveiknél fogva eltöröltettek.

Alabastrom, egy finom gipsznemü kő, melly mész-kénsav-és jeges vizből (kristál) áll. Található különbféle állati részekben, csaknem minden föld és viz források' nemeiben. Legjobb Stajer országban a' muriazit név alatt ismert kristál. Szine fejér, lassu pörkölés által porrá omlik szintúgy a' nagy tüzben is; vizben pedig meg keményül. Használtatik a' vizen épittetendő házak' alapjainak 's különbféle minták' készitésére, falak' bevakolására, müvészeti márvány alkotására, kő és porczellán gyárakban.

Alamanni (Luigi) híres olaszköltő 15-dik századból.

Alamizsna, igy neveztetik általában a' szegények iránti jótétemény, mellyet önkénytes osztogatás által gyakorlunk. Alamizsnálkodni mindenki tartozik annyira, mint azt tehetségénél fogva teheti, hogy a' szükölködők is czéljaikat érhessék.

Alánusok, egy nagy Scytha nemzet, melly kezdetben a' fekete tengernél lakott, és csak 5-dik Században, a' népek' vándorlásaikor, Magyar és Németország-későbben pedig a' vandalusokkal összeszövetkezvén Franczia-'s végre Spanyol ország felé nyomult. Ugyan ezen század' közepén ismét, mint Attila' frigyesei mutatkoztak; ez időtől fogva pedig a' történet-könyvekben többé nyomaikat sem lelhetni.

Alapi 1) János, Ferdinand alatt a' törökök elleni ütközetben (1543.)

jeles kapitány vala. Mh. 1567. 2) Gáspár, a' most említett János' fia, kanizsai kapitány, és Horváth országi Bán Maximilián és Rudolf Királyok alatt. Ez volt egyik azok közől, kik Mehemet, Soliman' kedvencze, megöletése által, ezt annyira felboszontották, hogy Szigetvárát egész hadi erővel ostromlotta. Zrinyi' hős halála alkalmával török fogságba esett, de onnét később kiszabadulván, ismét ellenek harczolt.

Alarik, Visigothok' királya a' népek' vándorlása idejéből. Ő ugyan kezdetben a' Hunnusok ellen, kik a' nyugoti Császárságot veszélylyel fenyegették, Nagy Theodosius Császárral szövetségre lépvén, egyesült; mégis, miután látta, hogy a' római birodalom csekély erővel szegül ellenek, N. Theodosiustól elpártolván, a' rómaiakat, egyedül támadta meg; de Stilicótól Honorius C császár' vezérétől viszszaveretett. 404-ben Róma ellen indult, mellyet három izben támadott meg, és, csak nagy somma pénz által hagyottfel az ostrommal; harmadik izben mind a' mellett a' várost hatalmába keríté, melly alkalomkor olly emberileg viselte magát Alarik, hogy a' templomokat, és, kik a' templomokba menekülés végett futottak, megkímélni parancsolta: megengedte azonban katonáinak, hogy a' várost földulhassák 's fölégethessék. Legnagyobb veszteséget szenvede itt Róma a' régi műkincsekben, mellyek mind a' barbarok' kezére jutottak. Innét Alarik Déli - Olaszországba ment, onnét Afrikába hajózandó, ha a' halál (410) e' szándékában őt meg nem gátolja.

Alava, (Don Miguel Richardo de), egy a' legjelesebb spanyol tábornokok közől az újabb időkben. Szül. 1771-ben. 1835-ben mint követ Londonban lakott.

Alázatosság, a' legjelesb erények' egyike, melly által az ember saját akaratját és tehetségét Isten' akaratjára hagyja, Isten iránti tisztelettől indíttatván.

Alba (Ferdinand, Toledoi Alvarez, Albai herczeg) egy nagy tekintetü nemes családból, 1508-ban született. Spanyol statusminister, és tábornok. Már 18. éves korában Páviánál harczolt; V. Károlyt Soliman török Császár ellen Magyarországba kisérte. 1547-ben II. Fülöp akkori spanyol király őt olaszországban, hol IV. Pál pápa ellen szerencsésen hadakozott, 's kivel, jóllehet nem örömest, a' király' parancsára frigyet kötött, főhelytartónak nevezte. Alba csak Német alföldön, hova Fülöp őt a' zendüles' elnyomása végett küldötte, mutatá magát mint vérszomjazó zsarnok egész nagyságában. Alig érkezék meg t. i. Flandriába, azonnal ítélőszéket állított, mellyben 18,000. ember végeztetettki. — Később egész Portugalliát meghódította, megvervén Don Antoniót, ki magát királynak koronáztatta. Itt a' főváros' minden kincseit magáévá tette: katonáinak pedig korlátlan zsákmányolást, és minden kigondolható

kegyetlenséget elkövetni engedett. Mh. 1582. mint nagy hadivezér, de dicsőségére az emberiség' átka mély homályt vona.

Albalonga. nevezetes város régi Latiumban, Romulus és Remus' szülőföldje. Monda szerint Ascanius — Aeneas' fia — épitette, 's Tullus Hostilius rómaiak' 3-dik királya elpusztitotta.

Albani, leghiresebb és legrégibb család olaszországban. Ama hires villa Albani- Roma mellett volt, Sándor (Albani) bibornok alatt, ki 1771. hűnytel, a' művészetek' és tudományok' gyűlhelye.

Albania, (Epirus és Illyria), török tartományok, az adriai és ioniai tenger mellett. Éghajlata kellemes, földje termékeny: bora, gabonája, olaja, pamutja, dohánya, fája, kősava és szarvasmarhája elég van.

Albano, régi város az egyházi fejedelemségben. Közelében sok régiségeket, többek közt Ascanius' sirboltját is, láthatni.

Albany, ejszak Amerikai Új-York statusának fővárosa, Hudson mellett, 28,000. lakossal; szép épületei közől nevezetesebbek: a' fejér márványból épült pompás kormányház, museum, több iskola, és kórház.

Alber, (Nep. János), szül. Magyar-Óvárott Moson vármegyében 1753. elvégezvén ugyan ott a' nyelvészet- és szelidebb tudományok' oskolai esztendeit, 1769. a' kegyes szerzetbe állott, hol a' még hátra lévő szükséges iskoláit is legyőzvén, a' hittudományból doctori czimet nyert. Mint tanító, Veszprimben, Szegeden, Nyitrán 's Kalocsán fáradhatlan szorgalommal 's buzgó példa-adással hintette valamint az erény' úgy a' tudomány' magvait is gyönge tanulóinak szivekbe. Később Pesten philosophiát, Nyitrán pedig hittudományt tanitott. Innét Kalocsára az érseki papinövendékházba, Kalocsáról pedig Pestre a' kir. tud. egyetemhez mint' hittudományok' tanitója tétetett által. 1807. Ugyan ott a' hittudományi kar' seniora; 1809. annak dékánja; Szerzetben pedig a' Főkormányzó' segédje vala. Mh. 1830. Munkái nagy eszét, 's fáradhatlan szorgalmát eléggé bizonyitják.

Alberoni, (Giulio), bibornok és spanyol statusminister a' mult század' elején. Szül. 1664. Szegény szüléktől, rövid idő alatt mindazáltal a' legfényesebb papi méltóságokra emelkedett. Status viszonyokban is jártas lévén V. Fülöp' kegyét megnyerte, 's első ministere lett. Cselszövényei által az országot francziákkal háborúba keverte, de ezt a' király folytatni nem akarván béket kötött. Ennek föltételei közt első volt Alberoni' elküldése. Inneni távozta után sokáig keresé mágának menedék helyet, míg végre Genuában állapodhatottmeg. De innét is csak hamar elküldetett. Később XIII. Incze pápa őt papi méltóságába visszahelyezé. Mh. 88. éves korában 1752-ben.

Albert, (kazmér) lengyel 's szász kir. herczeg, Teschen ura, III. Auguszt lengyel király' fia, szül. 1738, M. Theresia őt Gróf Batthyáni

Lajos nádorispány' halála után 1765. magyarország' kir. helytartójává nevezte. Mh. 1822. Bécsben.

Albert, (király), IV. Albert austriai herczeg' fia; 'Sigmond' tanácsára, kinek leányát Erzsébetet nőül vette, Magyarország' királyának választatott, és Székesfejérvárott 1438. megkoronáztatott. Még ugyan azon esztendőben német Császár, és Csehország' királya is lett. Sok szerencsés hadat viselt Albert a' Husszíták - Csehek - és Törökökkel. Megvervén II. Amuráth török császárt, dinnye evéstől betegségbe esett, és minthogy Budára visszaérkezvén halálát közelgni érezte, Bécsbe szándékozott: azonban Neszmélyen Komárom vmegyében, a' hosszabb életre méltó fejedelem közfájdalomra megholt 1439-ki October' 27-kén, és Székesfejérvárott eltemettetett.

Albert, (nagy), regensburgi püspök 13-dik századból. Theologiai ismereteken kivül a' természettörténetekben is olly jártas volt, hogy kortársai őt varázslónak tartották.

Albert, (szent) prágai püspök, főnemzetségből származott. Minden igyekezetét a' rosz szokások' ki irtására fordítván, midőn a' parasztok közt a' hitet elterjeszteni iparkodik, ott, hol most Fischhausen áll, 997-diki Apr. 23-kán megöletett.

Albigenses v. Albienses, igy neveztetnek azon eretnekek, kik 12-dik század' végefelé, déli Francziaországban, a' pápai főhatalomtól elpártoltak, 's a' kereszténységvallást eredeti tisztaságára visszavinni igyekeztek. Albi tartományról, hol III. Incze pápa' keresztes katonái őket 1209. megtámadták, Albigensiseknek neveztettek. E' háboru volt az első, mellyet római kath. egyház viselt az eretnekek ellen. Minekutána mind a' két részről sok száz ezeren elestek, 's a' legszebb tartományok elpusztittattak, 1229. béke köttetett, melly szerint a' Toulousei és Narbonnai grófok' tartományai, pápától IX. Lajos francziák' királyának ítéltettek. 13-dik század' közepén már keveset vala hallhatni Albigensisek' nevéről, de elveik a' Valdensisek által tovább is fentartattak.

Albanus, (Bernhard Siegfried), a' legjelesb bonczolók' egyike, kiket az orvosi tudomány emlit. Szül. 1696. Frankfurtban. Mint tanító 50. esztendeig buzgott Leydában. Mh. 1770-ben.

Alboin, Longobardok' királya, 2-dik Század' közepén. Nevezetes a' Gepidákon nyert győzedelemről (566.), kiknek Kunimund nevü királyát tulajdon kezével öltemeg. Később, a' megöletett királynak, Rosamunda nevü leányával lépett házasságra. Kinek ingerléséből Olaszországban, hova Alboin mint győztes mene, orgyilkosul megöletett 575-ben.

Albrechtsberger, (János György), szül. 1729. Bécsben 1772. udvari zongorász; 1778. pedig ugyan ott a' Sz. István' templomában

karigazgató. Hangászatról írott alapos utmutatásai 's templom darabjai igen jelesek. Mh. 1803-ban.

Albuera, falu Estremadura tartományban Spanyolországban; itt az angolok, spanyol- és portugalokkal egyesülve, 1811-diki Majus' 16-kán a' francziákon nagy győzedelmet nyertek.

Albufera, Spanyolországban Valencia nevü város mellett éjszaki részen fekvő tó, 3 négy sz. mföldnyi, kiterjedésben, melly a' tengerrel csatorna által áll kapcsolatban. Suchet franczia vezér, az itt nyert győzedelme miatt, Napoleontól Albuferai herczegi czimet kapott.

Album, rómaiaknál azon fehér tábla neveztetett igy, mellyre a' köz hirdetmények jegyeztettekföl.

Albuquerque, (Alfons), szül. 1422. Lissabonban Portugalliában. Egy vala az India' legvitézebb és legbátrabb meghódítói közől, miért is őt Emmanuel Portugallia' királya, India' alkirályának választá. Ő foglalta el Goat, Ceylont, Malabart, és Malacca félszigetet. A' kir. udvarnokok' kajánsága által a' király' kegyéből kiesvén, azon hálátlanságért, melly-lyel tettei jutalmaztattak, mély fájdalmaktól környeztetve, fiát a' királynak rövid tartalmu levélben ajánlván, mh. 1515-ben.

Alcalde, Spanyolországi városokban azon fölebbvalóságot jelenti, melly egyedül a' polgárok' ügyeivel foglalkodik.

Alcaeus, jeles költő Lesbos szigetéből, hol a' hires Sapho költőnővel egy időben (k. sz. e. 600 eszt.) virágzott. Munkáiból csupán némelly töredékek jutottakel hozzánk.

Alcaeusi vers, igy neveztetett szerzőjétől Alcaeustól, melly főkép heves érzések' kifejezésére használtatik. Mértéke ez:

v —	v —	—	—vv	—vv	Valót kerestem, vázat öleltetél,
v —	v —	—	—vv	—vv	Fényért könyörgtem, szürkületet nyerék;
v —	v —	— —	v —	—	Napot remélvén tőle, hittem,
—vv	—vv	— v	— v		'S éjbe merült hitem' alsugára. — O.

mint:

Horatius, Virág 's Berzsenyi úgy dallák benne szavaikat, mint a' Görög.

Alcantara, Város Estremadura tartományban, Spanyolországban Tajo folyónál egy gyönyörü római hiddal, és 3,000 lakossal.

Alchymia, igy neveztetett kezdetén a' vegytan (Chemia). Már 14. század' elején vegytan' azon részének tartatott, melly a' nemtelen érczeket nemesbiteni tanitá. Ezt tenni törekvők' nagyobb része, honok' törvényhatósága által számüzve, külföldi vándorlásokban, hamis szin alatt, néhány könnyen hivőket elcsábitottak, csalárdságok' napfényre jötte előtt pedig elsuhantak. Siebenbürgen Daniel hason titok teljes uton porformáju arany készitményü gyógyszert találtfel, mit ő usu fur név alatt,

minden erejűnek hirdetett. Titkos szerének aranyra változható tulajdonát I. Cosmus Florenczi herezegnek jelenté, ki őt, minthogy az aranynak készitése sikerült, 20,000 aranynyal ajándékozámeg. Siebenbürgen ezután Franczia országba utazott, 's csak ekkor — mintegy a' veszélytől ment, a' herczeget csalfaságáról tudósitá. De ez nem mindig sikerült. Legyen elég a' sok példákból egyet előhozni. Honauer György szinte illyesmit merészlett; de csalárdsága, mi előtt próbáját bevégezhetné, világosságra jöve, 's — azonnal fölakasztatott. — Később alchymisták' más ága is keletkezett, melly a' föld' közepén létező, mindent gyógyitható, 's ennélfogva mintegy örök életet fenntartható bölcsek köve' keresésével foglalkodott. — Ezek bár gondolatok' czélját fáradságok után se érhettékel, nem volt mindazáltal sikcretlen nagy szorgalommal tett fáradozások. Igy találtafel Bazilius Bálint a' hánytató borkövet, durranó aranyat; Schwartz Bertalan a' lőport, mellynél nagyobb hasznu találmánynyal nem minden század' szülöttje dicsekedhetik.

Alcibiades, Clinas és Dinomache' fia, szül. kr. sz. e. 450. Már ifjú kora sokat igért. Socrates, kire Alc. képeztetése bizotott, 's kit Socrates igen szeretett, gyakran nagyobb kicsapongásoktól, mellyekre mint ifjú a' nélkül is hajlandó vala, őt visszatartotta. Illy változékony volt politikai viselete is, ki honának majd mint ellensége, majd ismét mint barátja fordulelő. Egyszer t. i. Athenaiknál, másszor Spartabéliekpél, majd megint a' Perzsaiaknál szolgált, melly változó helyezete őt sokszor veszélyezteté. Végre Phrygiában létekor azon ház, mellyben tartózkodott, megygyújtatott, ki, minthogy mégis a' tüzveszélytől megmenekült, nyilak által öletettmeg kr. sz. e. 404-ben.

Alcides, Herculesnek, nagy atyjáról Alcaeusról, vett mellékneve.

Alcmaeon, Amphiaraus és Eriphyle' fia, mint Epigonok' fővezére Théhát elfoglalta, ravaszsága miatt megöletett,

Alcobaça, derékhely Portugalliában 1,300. lakossal; nevezetes a' gyönyörü Cisterczitai Apátságról, mellyet Alfons, Portugallia' első királya, egy győzedelem' emlékeül épittetett.

Alcoy, város Spanyolországban hason-nevü folyó' tövinél 18,000. lak. kik posztó- és papirgyáraikbani serény munkásságok által nevezetesek.

Alcsut, régi, most új életre törekvő csinos magyar-falu Székes fejér vmegyében, 130. házzal és 630. lakossal; Főherczeg Jósef m. orsz. Nádorispány' birtokában.

Alcudia, (Manuel de Godoy) Spanyolország' legnagyobb emberei nek egyike; szül. 1764. Badajozban. Ifjuságában olly szegény volt, hogy, mivel táplálhassa magát, mivel sem birt; egyedül hangászata, és szép éneke, miben igen nagy előmenetelt tett, adákmeg neki a' szükséges táp-

lálékot. E' szép tulajdona mellett 1787. a' testőrző sereghez jutott; 's midőn egykor a' király, hangászat- és énekbeni ügyességét meghallotta, őt magához hivatá. Alcudia nem csupán az emlitett tulajdoni — hanem kellemes udvárisága és beszéde által is igen megkedvelteté magát a' királynál. 'S így ő a' legnagyobb méltóságokra emelkedett — mi neki nagy ellenségeket szerzett; kik megnem elégedvén mélóságoktóli megfosztásával, őt megölni törekedtek. Mit véghez is visznek, midőn Alcudia magát a' szénapadláson elrejté, ha a' királynő, Ferdinand fiát térdre esve nem kéri megszabadításáért. Ez ekkor ugyan megtörtént, de a' fogságot el nem kerülhette. Honnét végre kiszabadulván, Francziaországba, később pedig Romába ment, 's lakott, hol megis holt 1819-ben.

Alcuinus, (Flaccus), egy nagy hirü tudós angol, 's Canterbury apát, Nagy Károly' idejéből; szül. 732. Yorkban, némellyek szerint London Körül. Rómából visszautazásakor megismerkedék vele N. Károly, 's őt tartományainak müvelésében tett intézetei körül használta. Franciaországi iskolák többnyire általa alapittattak, vagy legalább nagyobb virágzásra hozattak. 801. Alcuinus búcsút veve az udvartól. Mh. 804-ben.

Aldenhoven, kisded város Poroszországban. 1793-diki Martius' 1jén az Ausztriaiaknak a' Francziákkali szerencsés ütközetéről nevezetes.

Alekto, furiák' egyike, kik a' görög mythol. szerint a' rokonokon elkövetett vétkeknek és álesküvéseknek boszúálló istenei valának. Az újabb mythol. szerint hárman voltak: alekto, megera és tysiphone. — Szemeikből vércsöppekkel, borzasztó képpel, feketén öltözve, haj helyett kigyókkal, újjak helyett körmökkel, 's kinyújtott nyelvvel ábrázoltattak.

Alemannok, azon német nemzetség, melly a' mostani Németország' délnyugot részét lakja. Harmadik század' elején a' romaiak ellen sokszor vezeték seregeket; a' költözködő néphez csatolák magokat; mig végre Chlodvig 5-dik században őket meg törvén, birtokaiknak nagy részét elfoglalta.

Alemtejo, tartomány Portugalliában Tajo folyó' tulsó részén 491. négy-sz. mföldnyi kiterjedésben, 380,430. lakossal.

Aleppo v. Haleb, egy török basaság ázsiai Syriában, hol a' Libanon hegy emelkedik, hasonnevü erős falú és védárkú fővárossal, mellyet népességre, (200,000. lak.), nagyságra, gazdagságra, a' roppant török birodalomban csak Konstantinápoly 's Kairo városok multakföl, szépségre pedig első volt; most nagy részint kőhalom. Az 1822-diki Aug. 13-kán történt borzasztó földindulás a' város' nagy részét düledékké rongálta, mellyek alatt véletlen sirját a' lakosok két harmada találta: ez által egykori virágzó kereskedése is nagyon megcsökkent. Egy

görög patriarcha, örmény püspök, egy maronita és jakobita hitfőnök' lakóhelye. Az europai hatalmak Consulokat tartanak itt. Igen régi — a' várossal egykoru emléke — a' hires vizvezeték, mellyet Constantin' anyja építtetett.

Alessandria, tartomány Sardiniai királyságban, Olaszországban. Kiterjedése 110. négy-sz. mföld, 547,662 lakossal. 2) Alessandria, a' most emlitett tartományban főváros, Tanaro folyónál 35,000. lak. van egy püspök széke, és hajdan igen erős vára, melly 1800. más tizenhét várral a' francziak' kezébe került: most csupán bástyái és a' fellegvár vannak fenn. Nevezetesek benne a' városház, székestemplom, Sz. Lőrincz és Sándor' templomai, 's a' szinház. Vannak azon felül müvészi és tudományos igen jeles intézetei, az utolsó években igen szépen növekedett nyilvános könyvtára — és virágzó kereskedése. Alessandriához nem messze esik az utóbbi háborúkról nevezetes Marengo nevü kisded falu.

Alexander Severus, romai császár; született Arce nevü Syria városában kr. sz. u. 208. Anyjától Mammaea Juliától a' leggondosabban neveltetvén, már mint gyermek mindenkitől szerettetett. A' romai tanács' kivánságára Alexander, Heliogabal Császártól, kivel anyja által közeli rokonságban volt, 220-ban fiának fogadtatván, halála után pedig 222-ben, császárnak választatván, 14. esztendeig tartó uralkodása alatt jótékonysága miatt fölöttébb kedveltetett. Tudósokat szerfelett becsülte, és a' méltóságok - 's hivatalokra a' legérdemesebbeket választotta; barátságára is csak a' legjelesebb férfiakat méltatta, kik közt nevezetes vala Julius Paulus, és Domitius Ulpianus. Katonáitól mind a' mellett fölösleges takarékossága miatt gyűlöltetett; melly végből barátját, Ulpianust, Alexander szemeláttára meggyilkolták, 's melléje egy más Császárt Ovinius Camillust, választották. Alexander ezen tettet nem csak megnem bosszulta, hanem csupa szelidségből Oviniust még barátjának és uralkodótársának is nevezte. Ez azonban megszokván a' puha életet, a' Császárságra csak hamar reáunt, 's arról önként lemondott. Alexander 231. Artaxerxest a' perzsák' királyát meggyőzvén, honn fényes diadalmi pompát tartott. Kevés ideig nyughatván Al. a' határokat háborgató németek ellen indult. A' katonák, kik a' szigor tartás miatt békétlenkedtek, Maximinus' ingerlésére Alex. ellen föllázadtak, 's őt anyjával együtt Sicila nevü falunál (Mainz mellett) 235. meggyilkolták. Innét származott a' hadnép' romlottsága, és Róma' hatalma — megdült.

Alexander vers, a' franczia- és magyarnál két soru rimes vers, mellyben minden sor tizenkét - sokszor pedig csak hatszótagból áll. Lambert li Cors kezdette e' versnemével N. Sándor' életét rajzolni, 's innét a' neve.

Alexandria, Ptolomaeusok' lakhelye, 's ekkor Egyiptom' fővá-

rosa. Épittetett XV. Sándortól 335. kr. sz. e. Az előtt 800,000 lakossal, és 15. kikötőhelylyel, most 15,000 lak. 's két kikötővel. Ezek előtt fekszik Farillon félsziget és Pharos szigete a' ptolomaeusi világító toronynyal. Van Alexiandriában egy patriarchának és kármentő társaságnak helye. Az alkirály, Mahomed Ali basa által, Kahiróból Alexandriába vezető romanichi nevü vizcsatorna' helyre állitása után, a' kereskedés ismét az előbbi karba tétetett.

Alexandriai Codex, a' szent irás, és Kelemen püspöknek, görög nyelven irott, levelei, igen érdekes kéziratban, 6-dik századból. Ezen kézirat, Lukaris Cyrill konstantinápolyi patriarcha által I. Károly angol királynak küldött ajándéka, melly előbb az alexandriai patriarcha' könyvtárában tartatott, most pedig a' britanniai museumban őriztetik.

Alexandriai iskola. Nagy Sándor' halála után 323. eszt. kr. sz. e. a' szellemi müveltség mind egyre alább hagyott. Ezt látván a' müveltséget kedvelő Ptolomaeusok Alexandriát tűzték ki a' tudományok, és művészetek' lakhelyévé, 's magokat uralkodások alatti előgördülő sok nehézségek' daczára is azok' pártfogóinak mutatták, sőtt egyéb tartományokból számtalan tudósokat édesgettek Alexandriába. Ptolomaeus Philadelphus itt ama hires könyvtárat állitottafel, mellynek mása hajdan korban nem vala. Ptolomaeus' rendelétére fordittatott át görögnyelvre 72. rabinus által az ó testamentom. Szóval: Ptolomaeusok Alexandriát az ó Világban a' tumányok és művészetek' legnagyobb hatásu lakhelyévé varázsolták.

Alexei, N. Péter orosz császár' fia; szül. 1690. Ismeretes az atyja elleni alattomos fondorkodásairól, miért ő társaival együtt kérdés alá vonatott, 's halálra itéltetett: atyja mindazáltal neki megkegyelmezett. De ezen halálos itélet olly annyira hatott az ifjú' sziveré, hogy rövid idő alatt, minekutána atyjától bocsánatot kért 's nyert is, megholt 1718-ban.

Alfieri (Vittorio gróf), egy a' leghiresebb olasz költők közől az ujabb időkben; szül. 1749. megholt 1803-ban.

Alfons, több nevezetes portugall és spanyolországi királyok' neve közép korból; közölök I. Alfons vagy hóditó, 12 dik században Portugalliát spanyolországtól függetlenné tette, 's első vevé föl a' királyi czimet. Nevezetes hosszas uralkodásáról is t. i. 1112 — 1185-ig. — X. Alfons, mellékneve bölcs, Leo, és Castilia' királya, inkább tudomanyá- mint országlásáról nevezetes. Neki köszöni Europa az alfonsi név alatt ismeretes csillagászi táblákat. Spanyolország' közönséges történeteit Castiliai nyelven ő irta le először; a' sz. irást is lefordította. — Alfons (Petrus Alfonsus) szül. spanyolországban, 1062. mh. 1106. Nevét a' zsidó hitről keresztényhitre térésekor nyerte keresztatyjától IV. Alfonstól, 's ennek orvosától Pétertől. A' keresztény hitet philosophiai tudománya által igyekezett védelmezni.

Alföld, Fölföld; hazánknak azon téres része, melly Mátra hegyeitől kezdve délre egész a' Duna' partjáig nyúlik, Alföldnek; az ország' éjszaki szélén fekvő hegyes tájékok ellenben, Fölföldnek neveztetnek.

Alfred, Angol ország' nevezetes királya, lelke 's szive' nagysága miatt nagynak neveztetett. Dánok ellen először szerencsétlen, később pedig győztes volt, 's olly tengeri erőt alapított, melly minden rohanások' meggátlására czélszerű vala. Egyéb jelességei közt az is kitünő volt, hogy a' nép' kimüvelésére szerfelett ügyelt, melly czélra Oxfordban tudományos egyetemet állított. Nagy érdemeket szerzett magának Alfred a' czélirányos törvények' létrehozása által is.

Algardi (Sándor), olasz szobrász; szül. 1598. Bolognai előkelő nemzetségből. Müveltségét Caracci' Academiájának köszönheti. 1618-ban Mantuába utazott, hol magát minta' készítésekben gyakorlá. Mantuai herczeg' ajánlatára 1625-ben Ludovisi bíbornokkal XV. Gergely pápa' onokájával Rómába ment, ki általa részint régi márvány müveket javittatott-ki, részint újakat készittetett. Mh. 1645-ben.

Algarotti (Francesco Gróf), kellemes olasz iró; szül. 1712. Nagy Fridrik öt 1740. magához hivatá, és részint személyes tulajdonai — részint mathematikai bő tudománya - részint pedig jeles költészete miatt igen becsülte. Miután pedig franczia, orosz, angol, német 's olasz országok' nevezetesebb városait megjárta, hazájába 1754. vissza költözött, 's Pisában megholt 1764-ben.

Algarvia, legkisebb tartomány Portugalliában, 127,615 lakossal.

Algebra, azon része a' Mathesisnek, melly az ismeretlen számokat ismertekből tanitja feltalálni. Ki volt ebben az első tanitó, bizonyosan nem tudhatni. — Dugonics András 1784. és Pethe Ferencz 1812. voltak elsők, kik Algebrát, tulajdonképen annak első vonásait magyar nyelven rajzolták.

Alhama, város a' malagai kerületben Spanyol országban, melly minden Europa' városai közt a' legmagasabb helyen fekszik 6,300 lakossal; nevezetes az igen sürün látogatott melegferdőkről.

Alhambra, a' maurus királyok' palotája, és erősvára, melly nevezetes szépsége miatt az utazók' figyelmét méltán magára vonja.

Ali, janinai (tepelini) basa török országban. Ujabb időkben ő vala egy a' legnevezetesebb pártütők közől. Szokatlan merénye és álnoksága őt nem kis tartománynak urává tette. Először magát a' Görögökhez csatlá, de ezek öt hirtelenségeért nem sokára elhagyák. Később kegyetlensége és fukarsága miatt, Sultán 1821. megölette, 's tarkoponyáját Konstantinápoly' falaira tűzetni parancsolta.

Alicante, derék tengerkereskedő város Spanyol országi Valenczia

kapitányságban, gyönyörü termékeny völgyben, egy tengeröböl mellett erős fellegvárral, kikötővel és 25,000. lakossal.

Alidada (iránymutató), a' szegletek' mérésére készült eszközökön, csövek' feltalálása előtt, alidadák szolgáltak ezek helyett.

Alkalmaztatás, tulajdonképen annyit tesz, mint valami dolognak más dologhozi illesztése, vagy bizonyos czélra intézése.

Alkorán (korán), mahomedanusoknak arab nyelven irott vallás-könyve. Magában foglalja Mahomed' beszédeit, Isten' dicséreteit, a' bálványzók 's kereszténység elleni szólásokat, kétséges törvény esetek' határozatait. Az istenség' egysége benne legerősebben állíttatik; a' jámborság, szegények iránti könyörületesség 's vendég szeretet főkép ajánltatik. Alkorán' magyarázata nálok különbféle.

Alku, az egyezés, vagy kötés tárgyának 's környülállásainak meghatározása.

Allah, arab nyelven az Isten' neve, ki a' természetet alkotta.

Állatimádás, azon állatok iránti mélytisztelet, mellynél fogva hajdan sok nemzeteknél, mint az Egyiptomiaknál, sok állatot megölni szabad nem vala; sőt némellyek, mint istenképviselői, a' templomban tiszteltettek, 's bebalzamoztattak.

Állatienyv (gelatina), létalapos alkotó része az egész állati művészetnek; találtatik különösen az úgy nevezett sejtszövetben (textus cerulosus), bőrben, porczogókban, csontokban 's a't. de legnagyobb mértékben a' viza és sőrehal' hójagában. Az állati részekből kifőzés által készül az úgy nevezett asztalos enyvis.

Állati melegség, Szopó állatok 's madarak nagyobb hévvel birnak, mint a' légmérséklet. Mi módon fejlődik, 's mikép maradmeg állandóan melegségek, nem tudhatni; annyi mindazáltal bizonyos: hogy lélekzés és idegek' munkálódása nélkül meg nem történhetik. A' természet tudomány tanítja: hogy a' melegség mindig más testekkel van összeköttetésben, 's hogy érezhető. És pedig a) dörzsölés által; így készitették első apáink a' tüzet; b) valamelly testnek kisebb térbe menetele által; p. o. ha $^1/_2$ messzely kénsavra (vitriol) egy messzely vizet töltünk, csak $^3/_4$ icze leend belőle, mit egyedül a' kifejlődött nagy melegségnek tulajdonithatni. — Azért ruháztafel a' természet az állatokat szőrrel, hajjal, zsirral, körömmel, bőrrel, hogy ezek a' melegnek testből kimenetét gátolják. — A' madarak hévsége nagyobb, mint a' szopó állatoké; egészséges emberé 36—37° de lehet 39. foknyi is, ha a' lég 28—29 foknyi 's ekkor elerőtlenedés és nyugvás' érzete nyomjael a' lankadt testet. A' madarak' hévsége 41—42°. — Hány foknyi hévség kívántatik az élet' felbomlására, tökéletesen nem tudatik. Sok állat nagy hidegben, álomba merülve, megmerevedik; 's illy állapotban tölti el a' telet.

A' medve megmerevedéséből könnyen felserken; a' szárnyasegér (denevér) ketté vágás által sem adja felébredése' jelét.

Állati-öv (zodiacus), csillagászatban azon kör a' látszó éggolyón, mellyen a' planéták mindig belül vannak; 12. jegyet foglal magában, mellyek mivel többnyire állatokról neveztetnek, ezen körnek is állati-öv nevet kölcsönöztek.

Állati-öv-fény (zodiacusi fény), azon szép fejéres fény, melly nap' fölkelte és lementekor, kiváltképen éjnap' egyenlősége' idején, az állati-öv' irányában gyakran látható.

Allegoria, olly ábrázolás, mellyben a' jelek, mellyek által valamit ábrázolunk, egészen mást jelentenek, mint különben, azon jelek' különös összefüggesztésére nézve, tenniek kell.

Allegri (Gregorio), jeles éneklő a' pápai kápolnában; szül. Rómában 1590. Különösen egy miserere által hiresedettel, mellyet nagy détben szerdán a' Sixti kápolnában szokott énekelni, 's mellyet olly gonhosan őrizett, hogy azt senki le másolni képes nem vala. Mozart mindazáltal kétszeri hallás után, az eredetivel megegyező másolatot készített, melly 1810. Párisban „Collection des classiques" czim alatt ki is adatott. Allegri mh. 1640-ben.

Allegri (Antonio), szül 1494. correggioban, modenai birtokban. A' természet őt müvésznek alkotta. Nagy volt ő a' rajzban, szinészetben, redőzetben, 's öszhangzásban, mellyek mindig bámulat' tárgyai maradnak. Mh. 1534-ben.

Alliteratio (betürim), abban áll, midőn egy tételben több egyenlő mássalhangzók, vagy egyenlően hangzó szótagok fordulnak elő.

Allodium, egy olly ingatlan jószág, mellyet valaki örök és sajátsági joggal bir, mellyel a' tulajdonos kénye szerint bánhatik, és mellyre minden rendes örökös, kivétel nélkül, számolhat.

Álló lég (aër fixus), a' többi lég' nemei közől legnehezebb, 's ezért a' föld' szinét borítván el, azon mind addig állandóan marad, mig szél által el nem mozdittatik, és ezen tulajdonától veszi nevezetét. Alkotó részeit (1776—1781) Lavoisier találtafel, mellyek szén és savító, azért szénsavnak is hivatik. Tiszta szénsav találtatik, hol a' légnek szabad járása nincs: illyen Nápolynál az úgy nevezett kutyabarlang (ebben a' kisebb állatok megfúladnak). Ezen lég az égés-lélekzés-és borforrás által fejlődik ki. Kapcsolatban áll a' viznek mindenféle nemeivel; legnagyobb mértékben pedig található a' sörben, ásványos vizekben és a' pezsgőben (Champagner) hol a' habozást és pezsgést okozza; — végtére a' krétában, melly ha belőle kiüzetik, a' szénsav mészszé válik, miről könnyen meggyőződhetni, eczetet öntve reá, pezsgőbor' módjára eredt habozása által. Tulajdonai: szinetlen szesz (gáz), ize és szaga savanyús,

magányosan véve a' tüz és élet' fentartására nem alkalmas: innét láthatjuk, hogy e' légbe tartott égő gyertya elalszik; valamint újbor forráskor pinczébe vigyázatlanul lement emberek szomoru bizonyitványul szolgálnak; — egyéb testekkel elegyitve hütő és erősitő, 's a' rothadást akadályoztatja. E' gőzben minden fájdalom nélkül megfúladt állatok megmerevednek.

Allori, Angelo Mihálynak buzgó utánozója; szül. Florenczben 1525. A' festők' számára egy boncztudományi értekezést adott ki. mh. 1607-ben.

Álló tőke, azon javak, mellyek, ha más új javak' szerzésére használtattak, ezeken. túl is tartanak, és annak birtokában maradnak, ki azokat e' czélra fordità. Az álló tőke valamint testi, úgy lelki is lehet.

Almafa, nagyságára-és gyümölcsére nézve Europa' minden részeiben különbféle alakban találtatik. Levelei tojáskerek hosszasak, kopaszok, szélei fürészkint hegyesek, 's virágai bokrosak. Gyümölcse húsos, belül öt rekeszü magtokkal ellátva; némelly faj hosszabb ideig (újig is) eltartható — (Vad alma, ebből lettek müvelés által a' kerti almáknak számtalan fajai.) Fája szép szine miatt kiváltkép az asztalosoknál nagy becsben tartatik.

Almanach, e' név alatt értjük először az időnek - évek - hónapokhetek - 's napokrai felosztását; azután azon különbféle zsebkönyveket, mellyek elbeszélések - költészetek - 's több effélékkel ellátva, évenként megjelennek. Almanach szót ezen arab szóból al manah az az: számlálás, számitás; vagy al-mon-aght az az: havi jegyzet, származtathatni.

Almarco, penz' dólgában 's pénz kereskedésben mondatik, ha azt akarjuk jelenteni, hogy valamelly vert pénz egészben csak a' marcának nehézsége szerint, mennyit t. i. nyom, fogadtatikel.

Almás, mezőváros Bács vármegyében a' duna mellett 7,800. serény lakossal. Van 2) hasonnevü magyar falu Komárom vármegyében a' duna' partján vörös márványkő bányával és jó borral. 3) Tót vagy Tó Almás, a' mellette lévő tóról igy neveztetett. Tót 's magyar falu Pest vmegyében 1,339-lak. Prónay b. nemzetség' birtoka. Nevezetes itt az 1807-ben állitott selyem tenyésztő intézet. 4) Homoród-Almás, székely földön Erdélyben. Arany mosása - sós forrásai-és sok barlangjai miatt nevezetes.

Almási (Euzen), hős vitéz volt Sz. László király' idejében. Jelen volt az 1089-diki hadban a' kunok ellen, hol, valamint jeles vitézségét, úgy királya iránti hűségét is, mellyről Sz. László az előtt kételkedett, kitüntette. Jelen volt az oroszok-és kunok elleni azon ütközetben is, mellyben Kálmán király olly igen megveretett. Ugyan azon ütközetben esett el Almási is. — Erdélyben hasonlóul voltak illy nevü jeles férfiak, kik különösen a' tudományos pályán fénylettek. — Almási nemzetség mai nap is diszlik a' Magyar hazában.

Almeida, Beira tartományban a' Spanyol országi határ szélén lévő legerősebb Portugali várak' egyike. 1762-beni véres csata után Spanyoloktól elfoglaltatott, de béke e' idején ismét vissza adatott.

Almeria, egy igen régi város Spanyol országban, a' malagai kerületben, Almeria nevü folyónak a' tengerbe ömlésénél, egy püspök székkel, egy kikötővel, kereskedéssel és 19,000. lakossal.

Almissa, kisded város Dalmátiában, Cettina folyónak a' tengerbe ömlése-és Borak nevü szikla tövinél, Mirabella vár' romaival, egy kikötővel, borkereskedéssel és 800-lakossal.

Almus v. Álmos Ugek és Emesu' fia, 's a' magyarok' Ázsiából harmadszori kijöttekor Fövezér. Mielőtt t. i. Eleink Ázsiából ki indulnának, Álmos, Eleud (Lebediás), Kundu, Ound, Tosu, Huba, és Tuhutum vezérek tanácsot tartának egymásközt, és köz akarattal Álmost Fövezérnek választották, ki iránti hüsegeket saját karjaikból egy edénybe eresztett vérekkel kötelezték. Ez meglévén elindulának és öt év' lefolyta után, különbféle viszontagságok közt el is érkezének alsó Magyarországba azon helyre, mellyet ők, mint sok munkával keresett földet, Munkásnak (Munkács) neveztek. Itt mintegy negyven napig nyugottak az elfáradt magyarok. Onnét Ungvár felé húzódtak, hol Álmos, minthogy ezt kevés fáradság után hatalma alá hódította, örömében négy napig tartó lakomát adott. Ennek vége lévén, mivel már élte hanyatlott, fiát Árpádot ajánlotta a' magyaroknak, kik azt el is fogadták, még pedig azon föltétel mellett, hogy ezentúl magoknak fővezért mindig Árpád' véréből válaszszanak.

Almus, Lambertnek, Sz. László király' testvérének fia. Sz. László Horváth országot elfoglalván, Almust tette annak királyává. De miután Kálmán lépett a' királyi trónra, Almus Horváthországot azonnal általadta Kálmánnak, ez pedig Almusnak herczegi czimmel magyar országot engedteát. Azonban a' béke köztök hamar meghasonlott, azt költvén némelyek, hogy Almus és Kálmán egymás' élete ellen törekesznek. Több izben fölkelt Almus Kálmán ellen; de mindannyiszor visszaveretett, és szintannyiszor Kálmán Almusnak megkegyelmezett. Míg végre Jeruzsálemi utjából, hova Almus ájtatosság' okáért ment, visszaérkezvén, azzal vádoltatott Kálmán előtt, hogy utjában a' görög Császárral, ellene és fia István ellen törekszik. Erre Kálmán annyira megfeledkezett az eddig gyakorlott szelidségről, hogy Almus és fia Bela' szemeit kitolatta, melly szerencsétlen eset után, egy ideig a' dömösi (Esztergom vmegyében) zárdában nyomorogván, a' konstantinápolyi Császárhoz, Sz. László' leányának férjéhez vette magát, hol 1129-ben megholt.

Aloe, a' kalászos (spicata) aloenek kiszáradt gyanta alkotásu leve;

— legjobb a' soccotorina faj. Szine sárgás, erősen fénylő, átlátszó, igen töredékeny, kézben megpuhul, fölötte keserü, 's vizben fölolvad; — az orvosi tudományban erős hajtó szer; borszeszben fölolvasztott arany szin adásra szolgál. — Aloe mint növény, sötét barnás, keserű, levelei vaskos húsosak, két lábnyi hosszák, 's gyakran hat újnyi vastagságuak, mellyeknek megsűritett nedve gyógyszerül használtatik. Sok fajai közől Európában csak az úgy nevezett Aloe vulgaris tenyésztetik.

Aloidák, Neptun es Iphimedia' fiai, kik midőn az istenekhez erőszakkal menni törekednének, Apollótól nyilakkal megölettek.

Álom, így nevezzük azon történeteket és képeket, mellyek az alvás alatt munkálkodó lélek által előnkbe vezettetnek, 's mellyekre még fölébredésünk után is emlékezünk. Álmot okozza kétségkivül az ideg rendszer' ingerlékenysége, melly minél nagyobb, annál gyakortábbak szoktak lenni az álmok. Régieknél az álmok nagy jelentésüek voltak. A' pórnép- 's müveletlenek közt, fájdalom! még most is nagy benyomást, okoznak. — Az álomnak azon csodálatos tüneményét, midőn alvás alatt az érzékek munkálkodásai egy időre megszünése mellett, egy vagy más érzék annyira ébren van, hogy az elme az önkényes mozgás' némelly életmüveit eszközül használván, a' külső dolgokat is fölveszi, és ezen fölvett külső dolgoknak megfelelő mozgásokkal visszahat, Álomjáróságnak (somnambulismus) nevezzük.

Al pari, olasz szó, annyit tesz, mint egyenlő becsü; a' kereskedésben használtatik; p. o. banknóták az ezüst pénzzel al pari állnak, az az: mind egy, akár pengő pénzben fizettetik a' fizetendő somma, akár banknótában; mivel a' banknóta sem többet sem kevesebbet nem ér, mint a' mennyi reá van irva.

Alperes, azon személy, kin a' törvény előtt valami követeltetik.

Alpesek, Europa' száraz földjének legnagyobb bérczei, a' kel. hosz. 23-35°, éjsz. 44-48° között, és 6,000. négyszegü mföldet foglalnak el. Legmagasabb csúcsai Sabaudia- és Helvetiában vannak. Gyomraikból nagy becsü kövek bőségben ásatnak; többek közt nevezetesek azok, mellyekből a' jó Stajer vas készül, bővelkedik továbbá ásványokkal, vassal, ónnal, különbfélé érczekkel 's a' t. Alpesekből erednek Europa több nagy folyói. Tetőjökön vadkecskék, kőszáli zergék, murmuterok, 's havasi sasok tanyáznak.

Alraunek v. Alrunnek, így neveztettek hajdan németeknél az asszonyok, kik titkos tudományokba avatva valának; később, mint boszorkányok megégettek.

Alsó-kubin, mezőváros és főhelye Árva vmegyének 1,100. lakossal.

Altan, az épületnek ki álló födetlen része.

Altena, város Arnsberg kerületben Poroszországban Nette folyó' torkolatánál 3,700. lakossal. Nevezetes a' drót-varró és kötő tü- gyüszü- és függönyre való gyürük készitő gyárokról.

Altenburg, Szász herczegség, hajdan góthai herczegséghez tartozott. 1826-tól fogva Hildburghauseni herczegé. Mintegy 24. négy szegü mföldnyi kiterjedésü 110,000. lakossal, kik erősek, jámborok és hüvek. A' földmüvelés itt igen jó lábon áll. Fővárosa Altenburg, gyönyörü tájékon 12,000. lakossal. Nevezetes különösen a' Kastélyvár- és a' herczegeknek 1455. történt ellopattatásáról.

Altenstein, a' szász-meiningeni udvar' egyik uradalma. Ehhez egy negyed órányira van ama németországi hires Altensteini, vagy Lieliensteini barlang, a' Liebensteini ferdő mellett.

Altest v. has, azon része testünknek, melly a' mell alatt és czombok fölött van helyezve; belseje hasüregnek mondatik. Ebben vannak a' tengélet' (vita vegetativa) minden müszerei.

Althaea, Oeneus' neje, 's Meleager' anyja, ki anyja' testvéreit egy ütközetben megölte; miért az anyja, fia Meleager ellen bosszút esküdött. De minekutána ez, égő szén által okozott kínoktól gyötörtetve megholt, Althaea önmaga' gyilkosa lett.

Althaemenes, Creta szigeti Creteus' fia, ki, miután Cretai gyarmatokkal Rhodus szigetbe ment volna, atyját szerencsétlen esetből megölte, miért ő tulajdon kérésére a' földtől elnyeletett.

Altin, nyolcz fillér értékü orosz rézpénz' neve.

Altona, Dániának gyönyörü fekvésü derék városa 24,000. lakossal. Szabályos utczáin 's csinos házain kivül, nevezetes a' czukor gyárról, sós 's czethal halászatról, kereskedési egyesületről, pénzverő házról és 1739. óta academiai Gymnasiumról. Altona 1500. körül csak falu volt. 1601-ben mezőváros lett. 1664-ben pedig III. Fridrik dán királytól városi rangra emeltetett.

Alvás, igy nevezzük testünknek azon állapotját, midőn a' kül- és bel- érzékek munkálódásaikat fölfüggesztve, csak a' tenyésző élet' munkái, u. m. az emésztés, tápkészités, táplálás, vérkeringés, és lehelés folytatódnak. A' nap estig tartó mankától, élet' bajaitól kifáradt ideg rendszer (systema nervosum) nyugvást kiván, hogy új erőt kapván, a' következő nap' munkáit végezhesse; az izmok (musculi) szinte mozgás által kiürülve, új erőt kivánnak, 's ez az alvás alatt történik. Az alvás nélkülezhetlen, megtagadását a' természet betegségekkel, sőt halállal bosszulja. Mérték fölötti használata hasonlókép ártalmas. Az alvás' ideje különböző korokban igen különbözik. A' csecsemő tenyésző életet élvén majd mindig alszik; minél idősb lesz, annál inkább hosszabbitja éber

állapotját. A' gyermek kornak, még a' tenyésző élet alá lévén rendelve az állati és lelki élet, 10—12. órai alvásra van szüksége. Ifjú korban az életerő 's lelki tulajdonok fejledeznek, az állati élet pedig a' tenyészővel súlyegyent tart: ennélfogva az álom, hogy a' test egészséges legyen, 8—9. óránál többre ne terjedjen. A' férfi kor, az erő- és lelki életnek kora. Ebben a' test már elérte kifejlődése' tökélyét; ereje nehezen meríttetik ki, és azt nyugalom által ismét könnyen visszanyeri, 's így 5—6. órai alvásnál többre nincs szüksége; több tunyává teszi, a' kövéredésre hajlandókat pedig felduzzasztja, potrohossá teszi. Az aggkorral, a' test' romlandósága karöltve jár, hamar tünő erejét nehezen pótolja, 's így hosszú alvásra van szüksége, mit azonban többnyire álmatlansággal kínoz. — A' természet alvás idejének az éjet rendelte. Ennek legszebb példáját adják az állatok: a' napestig éneklő madarak alkonyatkor elülnek; a' szorgalmas méhek kasaikba, 's fáradhatlan hangyák fészkeikbe takarodnak, reggel pedig a' fölkelő napot megelőzik. — Emberek, kik későn feküsznek, a' nap' legszebb részét a' reggelt elheverik, természet ellen cselekesznek. Hogy az egeszség fentartassék, ezen rendszabályokra szükséges figyelni: az alvásra rendelt szoba tágas, tiszta légű, inkább hideg, mint meleg, legyen; az ágy puha, vagy fölötte meleg ne legyen, különben a' test az áthűlésre, 's csúzos bajokra igen hajlandó lesz. A' tollas ágyak a' most említett okból veszedelmesek; lószőr párnák, és vánkosok (a' tehetősbeknél szarvasbőrrel teritve) az időszakhoz alkalmazott takaró, legczélirányosabbak. Soha egynél több személy egy ágyban ne háljon.

Alvinczi, (József b. Borbereki) austriai csász. 's magyar kir. fő hadivezér. Szül. Alvinczen Erdélyben, 1735. 15. éves korában már őrmester; 18. év. korában pedig kapitány vala. 1762. a' töpliczi csatában meztelen fegyverrel első rohant az ellenségre, utána' pedig gránátosai. 1763. fő őrmester volt. Habelschvertnél, mint ezredes, a' Cseh kapura rontott, 's a' hessen-philippsthali herczeget elfogta. 1789. mint tábornagy Belgium ellen vezette hadi osztályát; 1792 — 1797. a' francziák ellen. Ugyan az időben Magyország' fő hadi kormányzójává, belső titkos tanácsossá, 1808. fő hadi vezérré tétetett, 1809. pedig Leopold vitézi rend nagy keresztjével tiszteltetett meg. Mh. 1810-diki Nov. 25-kén Budán. Kivánsága szerint vitéztársai mellé temettetett.

Alxinger (ker. János), szül. Bécsben 1755. megholt ugyan ott 1797. mint bécsi udv. színház' titoknoka. Akkori időben igen kedves költő. Költeményei közől nevezetesebbek valának „Mainzi Doolin" és „Bliomberis" mellyekben Wielandot utánozta.

Amade, (Omode), Szepességi Főispány, és Nádor I. Károly király' idejében. Már Venczel és Otto' királysága alatt igykezett Károlyt

egész erővel a' királyi trónra ültetni. Sőt Venczel cseh király' halála után, Wladislaust a' lengyel királyt is, kit a' lengyelek Országokból ki üztek, a' királyságba vissza tette. Venczel és Otto' halála után Károly már kétszer vala megkoronázva, mégis mémellyek őt királynak elismerni nem akarták, mivel a' törvényes korona az erdélyi Vajdánál Apor Lászlónál vala. Amade okossága által annyira vette a' Vajdát, hogy a' koronát visszaküldötte, és Károly 1310. újra (már harmadszor) megkoronáztatott. — E' jeles nemzetségből még többen jelennekmeg a' hazaitörténetírásban; Többek közt: Amade Péter Moson vmegyében Óvári, és Visegrádi kapitány 1544. ki ekkor a' törökök elleni ütközetben olly vitézül viselte magát, hogy a' várat csupán eleség' szűke miatt adta fel ellenségeinek, de mégis olly föltétel alatt, hogy katonái életben hagyassanak, mit a' törökök esküvel is meg igértek: azonban mind lenyakasztattak; maga Amade Péter is csak igen nehezen maradhatott meg. — A' hazai literaturában koszorút fűze magának Amade (László b. Várkonyi), szül. 18-dik század' elején. Több lyrai költeményeiről nevezetes. — Jelen korban is díszlik még e' dicső nemzetség az igen jeles Amade gr. csász. kir. hangászat' grófja - és Victor cs. kir. Kamrásában.

Amadis, híres név a' lovagköltészetben. Többen valának illy nevüek, u. m. Galliai Amadis, Görögországi Amadis Csillagzati Amadis, Trapezunti Amadis. E' hősök' története kilencz nemzedéken megy keresztül; de eredetére nézve, 's mi benne történeti, vagy költött, még homályban van.

Amalfi, kisded város Olaszországban a' tenger mellett, egy érsekséggel, sok papír malommal és 3,000. lakossal. Közép korban igen nevezetes volt e' város népes tengeri kereskedéséről, melly akkor az egész világ' ki kötőivel kapcsolatban állott; a' Pandekták' fölfödözéséről; a' Kompass' tökéletesbitéséről, a' Maltai vitézrend' eredetéről, és e' kisded városban készült, 's egész Olaszországra kiterjesztett tengeri törvényekről, mellyek Amalfitai tabláknak neveztettek.

Amalgama, így neveztetik a' kénesőben felolvasztott ércz, mellynek különbségétől veszi különbféle nevezetét is; illyen az arany, ezüst, 's horgany (czink) amalgama. Legnevezetesebb a' horgany (czink) amalgama. Használtatik üvegtükör' készítésre; az arany és ezüst amalgama pedig aranyozásra 's ezüstözésre.

Amalthaea, azon kecske' neve, melly Jupitert szoptatta Creta' szigetében, hová őt anyja, Saturnus elől elrejteni vitte. Némellyek szerint azon kecskét őrző folyam - istennő (Nympha) volt Amalthaea.

Amaranth, egy hervadhatlan virág' neve, melly költőknél a' halhatatlanságot példázza.

Amasis, egyiptusi király' neve kr. sz. e. 6-dik századból. Minden ellenségei daczára országlása olly érdekes vala, hogy egyiptomiak a' kórmánya alatt lefolyt időt aranyidőnek nevezték.

Amathusia, Venus istennő' mellék neve; Cyprus szigeti Amathus nevű városról, mellyben tiszteltetett, neveztetett igy.

Amazon (Maranhon), a' világ' legnagyobb folyója Amerikában, melly az új és ó Maranon, Javary, Madeira, mellyek hasonlóul a' világ' legnagyobb folyamai közé tartoznak, és számtalan más folyókból óriási nagyságúvá lesz; szélessége miatt lassan hömpölyög inkább, mint foly; sok helyen álló tengernek látszik; Amerika' nagy részén keresztül hömpölyögvén, az atlasi Oceánba ömlik.

Amazonok, monda szerint olly asszony nemzet, melly maga közt férfiakat nem tűrt, és saját királynője' vezérlete alatt harczolt. A' régiek afrikai, ázsiai és scythiai Amazonokról tesznek említést.

Ambra, egy viasz zsírosságú, kívül szürke, vagy barnás, belül sárga pirosas, vagy fekete tarka, 's dörzsölve igen kellemes illatú állati anyag. Ambra már a' legrégibb időkben ismertetett, de eredetéről még most sem vagyunk tisztában. Legújabb vizsgálatok szerint, Czethal' egy fajának (Physiter macrocephalus) beleiből készül. A' molukai Szigetek-Brazilia és India tenger partjaira kihányva, vagy a' tenger' színén úszva, hálókkal szedetik. Illata miatt igen kerestetik; 's ára' nagyságáért sokfélekép meghamisittatik.

Ambrosia, bizonyos eledel' neve, mellyet egy galamb Jupiternek mint gyermeknek a' tengeren keresztül hordani szokott. Általában istenek' eledelét is jelenti, mellyel a' régieknél nectarral a' halhatatlanságot erősítémeg.

Ambrosiana Bibliotheca, Milanóban egy könyvtár, mellyet Borromes Fridrik bibornok (borrom. sz. Károly' rokona) 1609. állitott, 's közhasználatúvá tett. Az egész könyvtár 60,000. könyvet foglal magában, 's sz. Ambrúsnak Milano' védszentjének tiszteletére „Ambrosiana Bibliotheca-"nak neveztetik.

Ambrus (szent), egy nagy hirű egyházi atya 4-dik századból. Szül. hihetőleg Tridentben. Már kisded korában a' szép jövendőről nagy reményt nyújtott. Szelidsége neki mindenkinél becsületet és tiszteletet szerzett. Később Milanói püspök volt. Mh. 397. Munkái közől számosak vannak. Az egyházi énekek' jobbitásával is szorgalmasan foglalkodott, az ismeretes: „Téged Istent dicsérünk" (Te Deum laudamus) szép ének is ő nevét viseli.

Amelitàk, déli Palaestina' táján lakozó népnek (Zsidók' ellenségei) neve.

Amerika, más névvel Újvilág, mellyet Columbus Kristóf csak

1492. födözött-föl, a' földgolyó' éjszaki részén, Azsiától keletre, Európától, 's Afrikától pedig nyugotra fekszik. Határai; éjszakra és keletre a' jeges- és atlasi tenger; délre pedig és nyugotra a' csöndes tenger. Fölülete 696,625. négyszegü mföld, 30½ millio lakossal. — A' természet pazarolva öntötte ki adományait Amerikára. Folyói a' földtekén legnagyobbak: Amazon (Maranhon), Sz. Lőrincz, Misisippi, Niagara, Nelson 's több számtalanok. Igen terjedelmes tavai közől nevezetesebbek: a' Felsőtó, Michagan, Huron, St. Clair, Erie, 's Ohtario, mellyek Sz. Lőrincz folyó által összekapcsolva, a' földgolyónak úgy nevezett „édes víz" legnagyobb tömegét teszik. — Amerikához tartozó termékeny szigetek' számát mind csak megnevezni is sok volna; jelesebbek: nagy és kis Antillák, Lucay, Feurland, Sandvich, Chiloe, Juan, Fernandez, Neufundland, Cap Breton 's a' t. Számos hegyei, mellyek egész Amerikán elnyulnak, általában az Andes és Cordillerák nevezet alatt ismeretesek. Legmagasabb csúcsai: Sorata 23,688. láb. Illimani 22,518. l. Chimborasso 20,100. l. Ezen hegyek' csúcsát még az egyenlitő (aequator) alatt is örökös hó födi, midőn különben a' hegy alatti lakos, a' nap' égető melege alatt lankadoz. Tűzokádó hegyei az egész földkerekségén a' legszámosabbak, legmagasbak, és legrettentőbbek; illyenek: Antisana, Opocatepet, Agua, Ajagedan, Krabla, Chilan és Hecla. Vadon pusztái közől: Atacama, Sechura, Pernambucs, és Nuttal a' nevezetesbek. — Éghajlata igen különböző: déli részeit a' forró öv (zona torrida) alatt, és közelében a' tikkasztó meleg nyomja, az éjszaki hideg öv (zona frigida) alattiakat majd örökös fagy dermeszti; e' két öv közötti tartományok pedig a' mérséklettöv (zona temperata) alatt a' legvidorabb, 's a' természet' legbővebb áldásinak örvendnek. — Amerikát az anyjatermészet minden ajándékival gazdagon megáldotta. Arany, ezüst és platinák' valódi hazája Amerika; gyémántok pedig különösen Braziliában nagy bőségben találtatnak; vas, réz ón, higany, ólom, kőszén, és só, bányáiból elég ásatik. Növényországból: legbujábban tenyésző növények boritják virányait. Éghajlata' különbsége szerint a' növények, a' jeges tartományok' mohától egész a' 200. lab magasságu pálmafáig, az alacson Cactustól az áthatlan ős erdők' óriás fáiig megszámlálhatlan változatosságban mutatkoznak. Különösen említésre méltó Déli-Amerika' két növénye, melly már az egész világon elterjedve, sokszor egész tartományokat éhenhalástól mentett meg, 's ez — a' sokaktól lenézett „burgonya" (kolompér, földialma) és „kukoricza" (török búza). Az állatok' országa nem kevésbbé gazdag az előbbieknél; de éghajlata' különbsége szerint ez is igen különböző állatokkal bövelkedik. Számos majmok, oroszlányok, tigrisek, medvék, farkasok, 's a' többi föld részein tanyázó állatok' ezrei itt is találtatnak; az övállatok (Gürtelthiere), han-

gya- falók, lajhárok (Faulthier) kirekesztőleg Amerika' lakosi. A' madárfajok számtalanok és ritka szépségüek. — A' melegebb részek' számos nagy folyóiban a' Kaiman (Alligator) 's több Krokodilfajok nyugtalanítják a' parti lakosokat, 's hajókázókat. Az ős erdőkben a' csergő kigyók' hat faja, a' sárga vipera, 's tigris-kigyók teszik borzasztóvá a' járást. — Amerika' őslakosi testalkotások- 's arczvonásaikra nézve, két fele kezetre oszolnak: éjszaki részét karcsú, kicsiny, gyönge testalkotású népek lakják, 's Eskimoknak neveztetnek; déli részeit pedig erős, izmos, férfias tekintetü Indusok, kik már Amerika' fölfödözésekor az ipar 's szorgalom' meglehetős fokán állottak. Ezen ősilakosok az aranyszomjas európai zsarnok hóditók által, millyen Cortez, és Pizarro, a' nyomorúság' fenekére sujtattak, több részeken ki irtattak, a' megmaradtak pedig az európaiak' szeszes italaitól megmérgezve, 's egy más ellen izgatva, önmagokat fölemésztették. Fölfödözése óta számtalan europai telepedettmeg, a' kincsszomj pedig több ezer szerecsen rabszolgákat hurczolt Amerika' szép téreire. — Vallásra nézve, az európaiak' bevándorlása óta, nagy része keresztény vallást vettfel; a' független nemzetek pedig bálvány- nap- hold- állat- 's a' t. imádók, sőt találtatnak még most is emberevők 's emberáldozók. — Fölfödözése előtt igen különböző Kormányformák divatoztak; u. m. család-atyai zsarnokság, köztársaságok, monarchiai, az az: hol csak egy a' kórmányozó, igazgatás nélküli teljes függetlenség. Most köztársaságok, monarchiák, és europaikórmányoktól függő telepek, és még független népek is vannak. — Az ősilakosok a' fölfödözés előtt halászat- és vadászatból éltek, nagy része pedig az iparszorgalom' különbféle ágait üzte; jelenkorban az europai müveltség terjedez az ősilakosok közt is, a' bevándorlottak pedig minden nemzetek' ipar- 's tudományait meghonositották, 's a' szabadság' jótévő sugárai alatt az europaiakat fölülmuló vagy megközelitő tökélyfokára vitték. — A' kereskedés, ezen jólét 's vagyonosság' alapja, a' sok folyók- tavak- tengerek által igen elősegittetik. — Földtani (geographiai) tekintetben Amerika 1) szárazföld- 's 2) szigetekre osztatikföl. A' szárazföld ismét két fél szigetből állván, Éjszak és Déli-Amerikára oszlik. Politicai tekintetben fölosztatik 1) Szabad Statusok- vagy Köztársaságokra; 's 2) Braziliai Császárságra; 3) Angol, Spanyol, Franczia, Hollandi, Dán és Orosz telepekre.

Amerigo Vespucci, szül. 1451. Florenczben régi nemzetségből Columbus' utazásának sikere őt az ez által fölfödözött földrész' megismerésére ösztönzé. 1497-ben csak ugyan Codix kikötőtől utra indult, és 37. napi utazása után Amerika' száraz földjét elérte. 1499-ben másodszori utazást vettföl, azután pedig többször meglátogatta e' föld' részét,

melly már nevét is kezdette viselni. E' megtiszteltetés inkább Columbust illette volna, noha neki is nagy érdemei voltak. Mh. 1514-ben.

Amiántkő (foszlán, kőlen), hajvékonyságú, fejér szürkés, hajló fonalakból kígyó kővel egyesült kő. Találtatik Slesiaban, Szász- Angol-'s Ejszak- Amerikában. Ebből készitették, mint Plinius irja, régiek az elnem éghető inget; ebbe takarták ők a' holt testeket is, mellyeket megégettek. Ők ezt, részegséget gátló szernek is tartották. A' gyújtó gépelyekben (zünn machine) alapul szolgál, minthogy ezt szétfolyni nem engedi, kénsav pedig az amiántkövet megnem égeti.

Amianus Marcellinus, romai történet-iró 4-dik századból.

Amiens (olv. Amians), Paris éjszaki részén fekvő Somme Departamentumnak (tartománynak) fővárosa, püspök lakással, kir. itélőszékkel és 42,000. lakossal. Van azonfelül erősvára, egy igen szépszerü székes temploma, Francziaország' legnagyobb hajóinak műhelye, egyetemi- művszetek- és szép mesterségek' akademiája, egy kir. Gymnasiuma, egy nyilvános könyvtára, különbféle gyárai, és igen messzeterjedt kereskedése.

Ammon, mythol. szerint egyiptusi istenség. Napnak jelképe (symbolum); Jupiter' mellékneve, ki Lybiában, hol jóslani szokott, kosszarvakkal ábrázoltatott.

Ammonius, ezen név alatt több tudósok, különösen pedig az alexandriai bölcselkedők, értetnek.

Amor a' romaiaknál, a' görögöknél Eros. Az újabb mythologia szerint Mars és Venus' fia, a' szerelem istene, 's a' halhatatlanok' legszebbike. Ábrázoltatik szárnyas gyermek alakban, nyilakat és ivet viselvén.

Amortisatio annyit tesz mint valami dolognak p. o. kötelező levélnek vagy más cselekedetnek megsemmisitése.

Amos, propheta az ó testamentomban, ki az izraeliták közt elterjedt bálvány' imádása ellen nagy hévvel küszködött.

Amphiarus, Oicleus, mások szerint Apollo és Hypermnestra' fia. Theba' ostromlásánál a' legvitézebbek' egyike' volt. Az ostromlók' visszaveretése után a' földtől nyeletett el; vagy mint mások akarják, katonáival együtt az ütközetben esett el.

Amphictyon, Deucalion és Pyrrha' fia, több népek közt alkotott szövetséget, mellynek következtében, közösen tanakodva, egyes akarattal igaziták el a' nyilvános viszályokat.

Amphion, Jupiter és Antiope' fia, 's Theba városában, mellyet hét kapuval ékeskedő kőfallal kerittetett be, uralkodó volt. Jeleskedett különösen a' hangművészetben. Költők szerint lantjára a' kövek kőfallá emelkedtek, a' vad állatok, fák, sziklák és folyamok lantját utánozták.

Amphitheatrum, így nevezték a' romaiak azon födél nélküli és tojásdad épületet, melly a' vadak' viadalára, és küzdők' játékára rendeltetett. A' régi Amphitheatrumok közt a' romai Coliseum legnagyobb vala.

Amphitrite, Neptúnus' neje, és a' tengerek' istenasszonya. Tritonoktól vont kagylókocsin, vagy delphinen ülve, és kezében Neptunus' szigonyát tartva ábrázoltatik.

Amphytrion, Alcaeus' fia, Alcmene' férje, 's Theba' királya.

Amsterdam, főváros Hollandia' éjszaki részén 201,000. lakossal. A' város Amstel folyó által vágatik ketté, melly sok csatornákkal egygyesítve 290. híddal díszeskedik. Amsterdam hajdan erős vár vala. Épületei közt nevezetesek a' tanácsház, hollandi festések' fényes museuma, váltótár (börze), keletindiai kereskedőtársaság' háza, felix meritis társaság, hol literaturai, chemiai, physicai, kereskedési, földmüvelési leczkék tartatnak; azonfelül különbféle vallásbeli felekezetek' csinos templomai, és számos intézetek.

Amuletum, e' név már a' romaiaknál ismertetett, melly nem más, mint bélyegekkel megjelelt akármiféle anyagból készült test, melly által a' babonás ember, ha azt magánál hordozza, a' nyavalyák - és megigézések ellen, magát védve lenni gondolja.

Ana, így neveztetik valamelly nevezetes személy' elmésségeinek, sajátságainak, magaviseletebeli rendességeinek gyüjteménye. Vannak könyvtárak, hol Ana nagy helyet foglal. A' görögöknél is volt már efféle gyüjtemény, de nem e' név alatt.

Anabaptisták (keresztségismétlők), Münzer és Carolostadius alatt alakult társaság, mellyben, kik felvétetni akartak, újra megkereszteltettek.

Anacharsis, Scytha nemzetségből származott híres bölcs; szül. kr. sz. e. 600. esztendő körül. Mindenki, ki őt ismerte, tudománya és müveltsége miatt bámulta. Munkái elvesztek, de sok elmés mondatai emlékben vannak. Ujabb időkben Anarcharsis' utazása alapul szolgált egy híres franczia munkának, melly „Anacharsis utazása" czim alatt magyarra is lefordittatott.

Anachoreta, tulajdonképen magányban élő remete. A' legrégibb Anachoreták közt legnevezetesebb Sz. Antal. és Pachonius.

Anachronismus (kortévesztés), időszámlálás ellen követett hiba, p. o. ha valami történetet más időszakba, mint rendesen történt, helyezünk.

Anacreon, a' görög legjelesb kilencz lyrai költők' egyike. Élt kr. sz. e. 500-dik eszt. Költeményeinek csak kis része juta el hozzánk. Ne-

hány ódáit Desevffy József gr. — Kazinczy Ferencz, és dr. Földi fordították magyarra. Anacreon vers mértéke ez: $\frac{v}{vv} \mid — — vv \mid — v$

Analogia, valami dolognak bizonyos tekintetbeni hasonlatosságát jelenti.

Analysis, általában véve akármiféle targynak feloldozása 's szétbontása, midőn p. o. a' philosophiában egy fogalmat, hogy azt tökélyesen érthessük, minden lehetséges egyszerű részekre, mellyekből egy fogalom áll, feloldozunk. Illy Analysis fordul elő az úgy nevezett Algebrában, chemiában 's a' t.

Ananász, Déli-Amerikának, kelet 's nyugot Indiában egy növény'. gyümölcse. Levelei tövis prémesek, szálkahegyük, fürtje üstökös, virágai ibolya színük. A' gyümölcsnek ritka izén kivül kellemes illata is van. Nálunk csak az üveg házban termeszthető. Europaiak 1435. kezdették növeszteni. Jó, könnyű, kevéssé nedves földet, és 20^0 foknyi melegséget kiván.

Anarchia, egy országnak, vagy polgári társaságnak azon állapotja, midőn se nem parancsol, se nem engedelmeskedik senki.

Anastasia, I. András Király' neje, Salamon' anyja. Férje' halála után sokszor sürgette Henrik Császárt, hogy fiát Salamont tegye a' királyságba; sőt, mint irják, azon mars nevű kardot is, mellyet a' Hunnusok' elei olly nagy tiszteletben tartottak, 's melly később, Attila' kezére került, Anastasia Otto bajor herczegnek a' végből ajándékozta, mivel ez Henriket több izben sürgette, hogy Salamont a' magyar trónra ültesse, mi mindazáltal ekkor nem sikerült.

Anastasia (santa), olasz országi kisded város; a' lacrymae Christi név alatt ismert jeles borról nevezetes.

Anathema, általában minden nemű ajándék, mellyet az istennek áldozunk; Görögök szerint pedig csak ollyas ajándékok értettek, mellyek az isteneknek áldozva magasabb helyre fölfüggesztettek. Illyesféle ajándékokat szentegyházakban az oltárokon és. sz. képeken nálunk is láthatni. Más értelemben anathema egyházi átkot v. egyházi számüzést is jelent.

Anaxagoras, Görögország leghiresb philosophusainak egyike kr. sz. e. 500 eszt. A' nap' és holdnak fogyatkozásait, a' földrengést, 's egyes jeleneteket ő magyaráztameg Thucidides, Euripides, és Archelaus tanitványi valának, kik közől az utolsó őt mindenben követte.

Anaximander, görög philosophus, kr. sz. e. 600. eszt. ő határoztameg az eclyptica' hajlását, ő volt egyszersmind, ki, hogy a' hold fényét a' naptól kölcsönözi, és hogy a' föld gömbölyű, már akkor tanitotta.

Anaximenes, görög philosophus, kr. sz. e. 550. eszt. ez a' levegőt mindenek' eleménekí tartotta.

Anchises, Capyos' fia, Aeneas' atyja. Sicíliai utazásában holtmeg, mások szerint Aeneassal Olaszországba is eljutott. (l. fölebb.)

Ancona, az egyházi fejedelemségben, hasonnevű delegazionak (tartomány) az adriai tengerre nyúló szkilán épült fővárosa, egy püspök székkel, és nem rég állított fő-itélőszékkel. Az egyházi fejedelemségben első tengeri kereskedő város, szabad kikötővel, és 30,000. lakossal.

Ancus Martius, romaiak' negyedik királya, 's Tullus Hostilius' utódja. Valamint ez, úgy Ancus Martius is béke-szerető fejedelem volt, 's inkább béke mint háború által iparkodott népének használni Mh. kr. sz. e. 615-ben.

Andalúsia, tartomány spanyol országban, melly 828. négy szegű mföldön, 1,574,100. lakost számlál, kik részint Saracenok' utódjai, büszkék, bátrak, érzékenyek, és könnyelmüek. Nyárban a' nagy hőség miatt csak éjszakákon dolgozhatnak. Nevezetes folyói: Guadalquivir, és Guadiana. Hegyei: Sierra Ronda, és Sierra Morena, melly Andalúsiat Új Castiliától elválasztja. Bővelkedik: gabonával, borral, olajjal, pamuttal, jó gyümölcscsel, selyemmel, mézzel, szép lovakkal, és marhákkal.

Anden, vagy a' régi nevezet szerint Jordán, az ó és új testamentomban sokszor említett folyó Azsiában; Antilibanon hegyláncz' Hermon nevü hegyéből ered, melly Tiberias, vagy Genezareti tavon keresztül folyván, Palaestinát futjameg, 's Damaskusnál a' holt tengerbe szakad.

Andokydes, Leogaras' fia; szül. Athenében kr. sz. e. 468. az atticai legjelesebb szónokok' egyike. And. nagy katona is volt. Mh. 400-ban.

Andorrai köztársaság, melly 9. négyszegü mföldön 15,000. lakost számlál, fekszik spanyolországban a' pyrenaeusi hegyek' déli részén, Francziaország' határánál. E' kis társaság a' francziák' királya és spanyol urgeli püspök' ótalma alatt áll. Fővárosa Andorra 2,000. lakossal.

András (első), magyarok' negyedik királya, kopasz László' fia. Királylyá koronáztatása előtt a' pogány hitre vissza hajlott magyarok, Vata' vezérlése alatt a' kereszténység-különösen pedig a' papság közt, nagy vérontást tettek; melly vérontás' szerzöit azonban András, megkoronáztatása után, melly székesfejérvárott 1047. történt, keményen megbüntette, keresztény vallást pedig az országban egész erövel terjesztette. III. Henrik Császárnak, ki Péter' igéreténél fogva a' magyar koronához jogot tartott, béke' fentartása végett, évenként adót igért. Henrik mindazáltal két izben ütött Magyarországra; de mindannyiszor szerencsésen visszavererett, sőt jogárol lemondani is kényteleníttetett. Szerencsétlenebbül harczolt vérével Bélával, kinek, örököse nem lévén, András a' koronát oda igérte. Ezen ütközetben — mint némellyek állítják - holtmeg András, lováról leesvén, és a' saját költségén épittetett tihanyi kolostorban eltemettetett.

András (Második v. Jeruzsálemi), III. Béla király' fia, 's Imre testvére. Lászlónak, Imre csecsemő fiának, kora halála után, András koronáztatottmeg királynak 1205. Mindjárt országlása' kezdetén Galliciát és Lodomeriát a' magyar koronához kapcsolta. Mig ő a' zavarokat Galliciában lecsillapitni igyekezik; addig nejét Gertrudot, kinek kedveért András a' legfőbb méltóságokat idegenekre ruházta, az ezérti gyűlölségből meggyilkolták: melly rosznak eszközlőit mindazáltal — visszatérvén Galliciából - keményen megnem bűntette, minthogy őt testvére ellen hathatósan segitették. Lecsendesitvén mind honn, mind Galliciában a' zavarokat, hogy atyja' fogadását beteljesitse, András egy nagy sereggel Sz. földre utazott, hol a' törökökkel háromszor szerencsésen megütközött. Azonban, minthogy az Országban ismét zavarok támadtak, következő esztendőben visszatért, a' kis dicsőségen - és jeruzsalemi czimen kivül mit sem szerezvén magának. Haza érkezvén, hogy a' csöndet vissza állitsa, Országgyülést hirdetett, mellyben ay „Arany Bulla" nevezet alatt ismert híres határozatot (decretum) hozta. A' királyi jószágokat pedig, mellyeket az előtt Zsidóknak és Saracenoknak haszonbérbe adott, ezektől mind vissza vette. Ezután nem sokára, meggyőzvén még Fridriket, az austriai herczeget, kit némellyek magyar királynak szántak, megholt, és N. váradon eltemettetett 1235-ben.

András (harmadik v. velenczei), az atyja' halála után született István' fia, 's II. András' onokája. Anyjáról, ki velenczéből származott, Velenczeinek hivatott. Tiz esztendeig tartott uralkodása alatt négy ellenséggel; u. m. egy András nevü csalárd emberrel, ki magát IV. László' testvérének hirdette, Albert austriai herczeggel, és Mariával a' nápolyi királynővel, kik őt koronájától akarák megfosztani, harczolt, kiket szerencsésen megis győzott. De midőn némelly pártosak Robert Károlyt, Maria' onokáját, önként hivtákmeg a' kórmányra, András ezen elszomorodván, bánatában megholt (1301) és vele Árpád' férfi ága is, melly hazánkban négy száz esztendőnél tovább uralkodott, hiholt.

András II. vagy jeruzsalemi András király' fia. Midőn atyja a' sz. földről hazafelé jöne, Leoval, Örmény ország' királyával, olly egyességre lépett, hogy ez leányát András fiának feleségül adja, Leo' halála után pedig az ország is reá maradjon. Minden egyezés mellett sem érhete czélt András minélfogva, mint sokan állitják, Velenczébe ment, hol egy dús gazdag leányt vett feleségül, kinek Mark nevü fiától Származott később a' híres franczia Croy család.

András, I. Károly király' fia, 's nagy Lajos' testvére. Egy volt a' legszerencsétlenebb fejedelmek közől. Ez, miután Robertnek a' nápolyi királynak két leány onokáján, Joanna t. i. és Marián kivül, férfi utóda nem volt, atyja' és Robert' egyezéséből Joannát kapta nőül Robert' ha-

halála után együtt uralkodandók. Azonban ez önző 's bűszke nő, hogy férje fölött hatalmát mindinkább gyakorolhassa, András' koronáztatását időről időre hallogatta; mig végre elérkezék a' szerencsétlen nap, melylyet Joanna' egyezésével az összeesküdtek András' kivégeztetésére kitűztek vala. András — a' szerencsétlen — vadászatra hivaték meg. Elment ő - mi veszélyt sem sejtvén - nejével Joannával, és miután a' napesti vadászat' végeztével Aversa városában az estit jó kedvvel elköltötték, kiki éji nyugalomra ment. Midőn már mindenki mély álomba merülve, csöndesen nyugodnék, elérkezének a' vértszomjazók, kik Andrást álmából fölébresztették. Ez ismervén a' szózatot, köntösét nyakába vetvén, főtakaró nélkül kiment. A' gyilkosok azonnal torkon ragadják, és fojtogatni kezdik. András, mivel jó erőben vala, ekkor kimenekült kezek közől; de, minthogy mi segély sem érkezett, ismét megragadták, és végre sok ütések után nyakába kötelet vetvén, megfojtották, az ablakon kivül fölakasztották, azután pedig levetették. E' borzasztó eset történt 1345-diki Sept. 18-kán. Holt testét egy nápolyi nemes (Ursillus Minutulus) temettette el.

András, IV. vagy Kún-László' testvére, kinek Rudolf Császár leányát jegyzé el; de mielőtt azzal házasságra lépne, megholt, 1278-ban.

András (Szent), Sz. Péter Apostol' bátyja, 's Üdvözítőnk' első tanitványa. Közönséges vélemény szerint keresztre feszitve holtmeg.

Andrássi, ezen most is szépen diszlő családnak, mennyire történeti adatokból tudhatni, első törzsatyja Andorás volt, ki a' Scythiából kijött magyar vezérek' véréből származott, és Sz. István' idejében élt. Később őt Sz. István Erdélyben Helytartónak tette. Három fia volt, kettő I. András alatt esettel az ütközetben, harmadik pedig atyja' halála után Erdélyben hasonlóul Helytartó lett. Utódai részint Erdély-részint Magyarországban nagyobb hivatalokban fényeskedtek.

Androclus, egy afrikai Proconsul' rabszolgája, ki az urától megszökvén, 's egy rengeteg sivatagságon kóborolván, egy oroszlán' lábából tövist húzottki. Történt, hogy A. később halálra itéltetett, egy éhségtől kinzott oroszlántól szétszaggattatandó. Azonban mindenek' bámultára, az oroszlán őt megismervén, nem csak nem bántá, hanem még mint jótévőjének hizelgvén, sértetlenül hagyta. — Milly szivre-ható példa lehet ez minden ifjúnak, a' jótévője iránti háládatosságra nézve.

Andromache, Hector' neje. Hectornak Andromachetóli elválását, midőn hadba ment, Homér, és Schiller (I. könyv. 3 lap.) gyönyörüen rajzolják.

Andromeda, Cepheusnak aethiopia' királyának, és Cassiopejának leánya, Perseus, ki Cepheust a' Neptun által küldött szörnyetegtől, melly leányát halállal, birtokát pedig veszélylyel fenyegeté, megmentette, Cepheus' igéreténél fogva, leányát nyerte nőül.

Angelo (Michel Buonarotti), szül. 1474. a' legnevezetesebb festészek-szobrászok és épitészek' egyike. Remek darabjai, mellyek leginkább Romában láthatók, bámulatos ügyességét eléggé igazólják Mh. Romában 1564-ben.

Angers (olv. Anzser), Main-Loire departamentum' (tartomány) fővárosa Franczia-országban, egy püspökséggel és kir. itélőszékkel. Van egy egyetemi academiája, kir. művészet- és mesterség-iskolája, kir. Gymnasiuma, növendékháza, siketnémákintézete, gazdag kép-'s nyilvános könyvtára, és 30,000. lakossa.

Anglesea, (Paget Henrik Vilmos, Uxbridgei marquis) angol lovas tábornok, ki a' Waterlói ütközetben (1815. Jun. 15.) kitüntetett vitézségéért angleseai marquisságra emeltetett. Később Irlandban Al-király lett. De 1825 ben, minthogy Wellington' nézeteivel megnem egyezett, Irlandból visszahivatott.

Anglia, Angol Ország, Nagy Britannia, tulajdonkép az ugy nevezett Angliát, Vales herczegséget, Man szigetét, és a' normanni szigeteket foglalja magában, 3,900. négyszegü mföldnyi kiterjedésben 120. millio lak. A' keblében lévő tengerek sok öblöket, és kikötőket képeznek. Ötven hajókázható folyói közt, Themse legnevezetesebb. Mesterségesen készült csatornákban egy ország sem olly gazdag, mint Anglia. 1824-től fogva 700. millio frank fordittatott reájok. Tavai gyéren mutatkoznak. Földje részint sik, részint hegyvölgyes. Hegyei közt Peak legnevezetesebb; mellynek Derby nevü hegyláncza bájoló tájékokat képez, több igen nevezetes barlangokkal, mellyek közt kiváltképen megjegyzésre méltó a' legszebb csepegő-kövekkel födött castletoni barlang. Éghajlata nedves, de nem egészségtelen. Földje általában véve termékeny. A' fát kőszén, mellyel a' természet Angliát olly gazdagon meg áldotta, pótolja ki. Angliában minden gyárok és kézimesterségek a' tőkélynek csaknem legfőbb pontjára emeltettek; kereskedési tekintetben pedig minden egyéb országot fölül halad. A' tudományok és művészségek' minden ágai virágoznak. Uralkodó vallás az angol reformata; de e' mellett minden vallás szabad gyakorlatu. A' korona örökös bizonyos törvények szerint, mellyeket a' parlament változtathat, férfi-ennek hijával, leány ágból az első szülött. Jelenleg uralkodónő 1837-diki Jun. 20-tól fogva Alexandrina Victoria, nagybátyjának IV. Vilmosnak halálával. Szász-Koburg-Goth herczeggel 1840-diki Februarius' 10-kén lépett házasságra.

Angolna (Muraena Anguilla), hosszú csúcsos fejü és sárga barna szinü hal. Találtatik tengerben, minden folyók-tavak-és posványokban; eledele dög, 's kisebb halak; húsa izes bőjti étket ad. Különös figyelemre méltó, hogy e' halfaj élő fiatalokat nemz.

Angoulême (olv. Angulém), előbb Angoumois (Angumoa), most

Charente (Scharant) departamentum' (tartomány) fővárosa Franczia-országban. Egy az egész vidék fölött kitünő hegycsúcson, mellynek tövét charente folyó mossa, szépen épült püspöklakás, jeles papir és egyéb gyárai, physikai müszerei és könyvtárai nevezetesek, 15,000-lak.

Angóra kecske, kis Azsiában, és török Ázsia' egyéb részeiben található, fejér hosszas selyem-forma szőrrel. Más tartományban csak nagy gond- és ápolgatás mellett tarthatnimeg azt, és úgy elváltozik, hogy alig ismerhető. — Évenként megnyiretik, minden nyirés 1—4 fontot ád. A' megöletett angóra kecskéről mész által vétetikle a' szőr, miért jóságából igen sokat veszt, 's az ára is csekély. Bőre Konstantinápolyban különbféle színre festetik, csizmákra és czipőkre használtatik. Szőre Európában mint drága szövet ismeretes. Némellykor a' bőr, szőrrel együtt, szőnyeg gyanánt, néha pedig nyeregre is használtatik.

Anhalt, több apró tartományokból álló herczegség Német országban. Földterülete 48. négyszegű mföldet számlál, 137,671. lakossal, kik közt uralkodó hit a' reformata vallás. Anhalt általában véve sik, az egy Harczes név alatt ismert hegyet kivévén, melly a' herczegség' egy részén nyúlik végig. Folyói: Roslau, Nuthe, Mulde, és Saale, mind Elbe folyóból erednek. Az ifjúság több tanuló intézetben képeztetik.

Ánis, növény, eredetileg Egyiptomban terem, de Németországban is, hol a' föld kövér, bőven növekszik. Magvai édesek, kellemesek, gyomor-erősítők, miért gyógyszerekben is használtatnak. Köménymagtól csak kellemességei által különböznek. Ánisból készített olajnak néhány csöppe a' galambot megöli; jó illata miatt mindazáltal igen szereti, 's néhány csöpp inkább haza csalogatja őt, mint más akármi.

Anna, II. Ulászló király' neje, franczia és spanyol királyi vérből. Ennek leánya Anna, elsőben Maximilián császárnak jegyeztetettel, következő évben pedig (1516) a' pápától felmentetvén, ennek onokájával Ferdinand Magyar királyjal köttetett egybe. Anna tizenöt gyermek' anyja, 1546. Prágában holtmeg.

Anodyna, így neveztetnek a' különbféle fájdalmat enyhítő különbféle szerek.

Anselmus, canterburi érsek, szül. Piemontban 1034. Ő fejtegette határozottabban a' philosophiai religio' elveit, mi által az iskolai philosophiának is ő vetettemeg igazi alapját. Mh. 1099-ben.

Antaeus, Neptunus és Gaea (föld) óriás' fia, ki Lybiának egy barlangjában tartózkodott, hol minden átmenőt küzdésre kintetett, míg Herculestől megfojtatott.

Antenor, trójai nemes, kinél Ulysses és Menelaus, mint követek Trójában szállásoztak. Némellyek szerint ő adott jelt Troja' rohanására, 's ő nyitottameg a' falovat, mellyben a' görögök tartózkodának. Troja' pusz-

tulása után Thráciába, innét Olaszországba költözött, hol Páduánál le is telepedett.

Antequerra, város a' malagai kerületben, Spanyol országban, több gyárral, és 20,000. lakossal.

Anthologia, különbféle írók' jelesebb gondolatkifejezései - kiváltképen pedig epigrammai költeményeinek gyűjteménye. Legelsőben syriai Meleager kezdette kr. sz. e. 90. eszt. körül.

Antigonus, Nagy Sándor' vezéreinek egyike, kit jeles vitézsége miatt Ázsiában Lycia és Phrygia' helytartójává tett. N. Sándor' halála után pedig mind ezek, mind Pamphilia' urává lett. A. 84-éves korában, Ipsus folyó melletti ütközetben (Phrygiában) esett el.

Antilochus, Nestor 's Eurydice' fia, és a' legjelesebb görög-hősök' legifjabbika. Az ütközetben fegyvere által sok vitéz trójai esett el.

Antiochia, város Syriában, hajdan a' seleucidai királyok' lak-és romai Császárok' tartózkodó helye. Egykori dicsőségét most csak düledékeiben mutatja. Az első romai pápa, Sz. Peter' székének Romába tétele előtt, antiochiai püspök volt; 's ekkor egész nagyságában virágzott, 700,000. lakossal, nagy kereskedéssel; épületei' szépségére nézve Romával vetekedett. Földrengések - szaraczenok - perzsák - 's törökhódítók' ostromai által kőromokká dúlt maradványai közt most 10,000. szegény nép teng.

Antiochus, több syriai király' neve; u. m. Fülöpnek a' macedoniai királynak vezére, kinek fia volt ama híres Seleucus; ennek fia Antiochus Soter több, ámbár szerencsétlenül viselt háborúról, nevezetes. Ennek utódai közől egy volt Nagy Antiochus, ki, midőn Jupiter' templomából a' kincseket elragadni akarná, embereivel együtt megöletett. Másik: Antiochus Asiaticus, ki Pompeiustól elüzetett, és Syria római tartomány lön.

Antipater, Fülöp macedoniai Király' meghitt barátja, vezére, 's később Nagy Sándor' gyámatyja.

Antipathia (ellenszenv), valaki iránt akaratunk ellen támadt idegenség, mit a' józan ész elnyomhat.

Antisthenes, egy philosophusi felekezetnek (Cynicus secta) alapitója (kr. sz. e. 422. eszt. körül), és Socrates' egyik tanitványa. Ennek tanításából szerezte magának az erény iránti szeretetet, 's rosz iránti gyűlölséget. Tanítványai közől legjelesebb vala Diogenes.

Antoinette, (Lotharingi Maria Antonia Josepha Joanna), austriai főherczegasszony, 's Franczia ország' királynője. Szül. Bécsben 1755. I. Ferencz Császár, és Maria Theresia' leánya. 1770. Berry herczeggel, ki később XVI. Lajos névalatt Franczia ország' királya volt, lépett házasságra. Midőn A. XV. Lajos' halála után királynő lett, szelidség - és ada-

kozás által iparkodék a' szíveket megnyerni: az udvari párt' gyülölségét mindazáltal, mintha fortélyokat szőni akarna, magára ingerlé; 's e' miatt tekintetét a' nép előtt is annyira elveszté, hogy a' párisi pórság 1789-diki Oct. 6-kán éjjel a' palotába rohant, őt meggyilkolandó, mit azonban csak bátorsága - és egykedvűsége által kerülhete el. A' nép' dühe még azután sem csillapodott, sőt mindinkább növekedvén egyre forralák boszújokat. 1792-ben Aug. 10-kén a' király és királynő nemzeti gyülésbe vezettettek, hol férje' letételét 's elitéltetését hallani kénytelenitteték, minek következtében őt A. Templebe követte. Innét, miután férje 1793-diki Jul. 4-kén megöletett, és fijától elválasztatott, Aug. 5-ki éjen Conciergeriebe tétetett által, hol egy sötét nedves szoba lön kinteljes lakása. Oct. 3-án törvényszék elejbe állittatott, hol mint bűnös — ámbár mi okot sem találhatának benne — halálra ítéltetett. Fölvirrada a' szomorú nap, (Oct. 16.) mellyen az ártatlannak, az őt vesztő helyre vivő taligára kelle hágnia, hova midőn eljuta, térdeire ereszkedék, és »Isten! világositsd 's illesd meg hóhéraimat; éljetek boldogul gyermekeim örökre, én a' ti atyátokhoz megyek!» rebegé. Igy hólt meg a' még nem 38. évü jeles királynő 1793-ban.

Antoninus philosophus, tulajdonképen Marcus Aurelius, szül. Kr. sz. u. 121. Antonius Piusnak, ki őt fiának fogadta, halála után, jutott a' kormányra. Az uralkodást Lucius Verussal önként osztotta meg. A' keresztényeket Galliában üldöztetni parancsolta. — Vannak tőle görögül irott elmélkedések.

Antonius (Marcus), triumvir, hasonnevü Praetornak és Juliának, Caesar' rokonának fia, szül, kr. sz. e. 68. Ifjuságát feslettség bélyegzé. A' pharsalusi ütközetben Caesar' seregének balszárnyát vezette, honnét mint vezér, és Italia' helytartója, tértvissza Romába. Sok viszonyokkal kellett küzdenie, mig végre maga vetett életének véget, saját fegyverébe rohanván, kr. sz. e. 30-ban. — Plutarchus szerint: Antonius kéré Eros nevü szolgáját, ölné meg őt; ez szinlette magát, mintha engedelmeskedni akarna, mondván urához, fordítsa el képét, mit megtevén Antonius, a' szolga önmagát döfvén át, ura' lábához rogyott; erre Antonius a' hűségnek ezen hősi példáján megindulván, ugyanazon fegyverbe dőlt.

Antonius pius, (Titus Aurelius Fulvius), fényes, de nem régi családból született, Laviniumban, kr. sz. u. 86. Hadrián Császár őt fiának fogadván, az uralkodásban utóda lett. Kormánya alatt az ország csöndes és virágzó volt. Keresztények' üldözését a' lehetőségig akadályoztatta, Scipionak ama bölcs mondatát: »inkább akarok egy hazafit megtartani, mint ezer ellenséget megölni" emlegetvén. Szép erényeiért, különösen kegyességeért, a' tanács őt pius-nak nevezte. Mh. kr. sz. u. 1608. Sirboltja most is fenáll.

Antverpia (Anvers), hasonnevü tartománynak fővárosa, Belgiumban, Schelde folyó mellett; nevezetes kereskedő város, 73,000. lakossal, szépen kövezett kikötővel, különbféle (csipke, czukor, rajzón, pamut, csipkeczérna) gyárokkal, egy fellegvárral, csinos házakkal, melylyek közt említést érdemel az Európában legrégibb pompás váltótár, püspöklak, egy 444. lábnyi magas (Európában legmagasabb) tornyú székes templom, mellynek boltozatát 125. oszlop tartja, (ebben nyugosznak a' híres Rubensnek tetemei), a' tanácsház, és számos müvészet- 's tudományos intézetek.

Anubis, egy az egyiptomi legnevezetesebb istenségek közől. Monda szerint Osiris' fia volt. Elsőben kutya- később pedig ember-alakban, de kutyafővel, tiszteltetett.

Anville, (Jean Baptiste Bourguignon d') első királyi földiró, szül. 1697. Parisban. Már 22. éves korában kir. földiróvá tétetett. Összesen 211. földképet, és 78. értekezést adott ki. Minden földképei között említést érdemel a' régi Egyiptom' földképe. Az „Orbis veteribus notus" és „Orbis romanus" czimü munkái a' régi történetirást olvasóknak elkerülhetlen szükségesek; valamint az ó Galliát, Italiát, és Görögországot ábrázoló képei is.

Ányos (István Pál), szül. Veszprim vmegyei, Esztergál nevü helységben, 1756. körül. A' reményteljes ifjú elvégezvén alsóbb iskoláit; 1772. Pápán Remete Sz. Pál' Szerzetébe állott, 's négy év' le folyta után, az akkor Nagy-Szombatban virágzott tudományok' egyetemében bölcselkedés doctori czimet kapott. Azután Budán a' hittudományt öt esztendeig nagy szorgalommal hallgatta 's tanulta, mellyeket nem kisebb dicsérettel végezvén, áldozó pappá szenteltetett. Már N. Szombatban a' kezeibe akadott Bessenyei és Báróczi irataitól megihletve, Ovid' munkáiból több darabot magyarra forditott; később pedig Virgil, Horácz, 's végre Lucanus nyerték meg különös tetszését. E' költői tüzet még inkább élesztette benne Barcsai, kivel iparának zsenge müveit hőn közlötte. Barcsai, látván az ifjú' jeles költői tehetségeit, nemcsak vezetőjévé, 's barátává lön A. nak; hanem még az akkor élt költőkkel is megismertette. Azonban, mit tőle mind bizonyosan várhatának, benne egykor a' legjelesb magyar költők' egyikét magasztalhatni, A. az ifjú korában választott rendben olly viszonyokra talált, mellyek végképeni elégedetlenséget szülének benne. 'S ez okozta, hogy a' társaságos élettől elvonván magát, valamint lelke- úgy testében is naponként hanyatlott. Mig végre 1784. a' kora halál őt Veszprimben végkep lesujtá. Munkáit halála után Bacsányi nagy fáradsággal össze' szedvén „Ányos Pál munkái" czim alatt, Bécsben 1798. kiadta. Szent érzelmet foglaló énekeit pedig Nagy Ignácz, Székes fejérvári püspök, 1789. tette nyilvánossá.

Aosta, hasonnevü kerületi főváros Sardiniában, (Olaszországban) egy püspökszékkel, és 6,000. lakossal. Jelesebb épületei közt nevezetes egy nagy szerű gothusi székes templom; és több római régiségek.

Apafi, híres és régi nemes család volt Erdélyben, melly Sz. István' ifjabb nővérének (testvérhugának) Saroltának második férjétől, kinek neve föl nem jegyeztetik, veszi eredetét. Saroltának t. i. volt egy Bút nevü onokája. Ennek ifjabbik fia Betlen, kinek három fiugyermeke maradt: Péter t. i. Miklós és Olivér. Ez utolsó lett az Apafi és betleni Betlen családok' törzsatyja.

Apát, igy neveztetett kezdetben minden agg barát; 5-dik századtól pedig csupán a' zárdák' elöljárói. Apátok 6-dik századtól már az egyházi méltóságokhoz tartoztak, lényeges dolgokban mindazáltal, a' megyés püspök' hatósága alatt, egész a' 11-dik századig maradtak. A' zárdák' jószágainak' gyarapodásával, az Apátok' tekintete is nevekedett. Többen püspöki czimet és jogot nyertek; egyházi-gyülekezeten pedig mint főpapok, a' püspökökkel hasonló méltóság- és voksjoggal birtak, mi Magyarországban jelen időkben is divatoz; sőt magyar törvények szerint országgyülésen is a' rendek közt foglalnak helyet.

Apathia, az emberben vagy teljes munkálatlanságot, vagy szenvedelem nélküli létet, vagy erős lelket, vagy a' nélküli állapotot jelent.

Apel (János Ágoston), lipcsei jogtudós, később tanácsnok, szül. ugyanott, 1771. éles eszét, nyomos ítéletét, 's természettörténetekbeni jártasságát munkái, mellyek közől „Der Freischütz" és „Das stille Kind" czimü novellái classicaiak, eléggé igazolják. Mh. 1816-ban.

Apelles, Pythias' fia, szül. Colophonban, nagy hírü festő. Ephorus volt első tanitója, később pedig már mint jeles müvész Pamphilusnál Sikyonban vett tanitást. Fülöp' idejében Macedoniába ment, hol azután Nagy Sándorral szorosb viszonyban állott. Jeles darabjai közől legnevezetesebb a' hamis vádlást ábrázoló kép, mellyet Apelles emlékül készitett, midőn t. i. őt ellenségei hamisan bevádolták. Müveiben költői szellem, kecs és élet vala minden. Halálának ideje, és helye bizonytalan.

Aphrodite, görögöknél Venus istennő' (l. ezt) neve. — Aphrodisia Venus' ünnepe.

Apicius (M. Gabius), egy a' legnagyobb tobzódók közől Augustus és Tiberius' idejéből. Miután mindenét eltékozlotta, mérget vett be, ne hogy, mint félt, éhen haljon meg.

Apis, egy, az egyiptomiaktól, nevezetesen Memphisben, isten gyanánt tisztelt bika, Osiris' (l. ezt) jelképe. Apis egész testén fekete volt, homlokát kivévén és jobb oldalát, amazon fejér háromszög alakuezen pedig t. i. a' jobb oldalán, félhold formáju fehér folt, és nyelve alatt cserebülyhöz hasonló csomó vala látható. Születése' ünnepét hét

napig tartották; huszonöt évig hagyák életben, mellyek' eltelte után megöletett; halálát pedig egész ország addig gyászolta, míg a' papok hozzá hasonlót nem találtak.

Apokryphus könyvek, a' szent irásban azon könyvek, mellyek isteni eredetüeknek nem tartatnak, következőleg a' hitvallásban bizonyságul sem szolgálhatnak.

Apollo, Jupiter és Latona' fia; szül. Delus szigetében. A' költészet, zene, jóslás, az ijászok, orvosok, pásztorok, 's építészek' istene volt. Sok templomok emeltettek, 's játékok adattak tiszteletére. A' görögök- és romaiaknál közönségesen Phoebusnak neveztetett.

Apollodorus, 1) Asclepiades' fia, 's görög nyelvész Athénben, kr. sz. e. mintegy 140. ezt. Munkái, mellyeket Heyne 3. kötetben, 1782—83 Göttingában kiadott, nevezetesek. 2) híres görög festő Athénben, kr. sz. e. 408. 3) Ap. Damascusból, híres épitész Trajan Császár' idejében. Ez épité az ugy nevezett Forum Trajanum-ot. Mh. kr. sz. u. 129-ben.

Apollonia, Decius alatt Alexandriában, hol 429. esztendő' elején a' pogányok a' kereszténveket annyira üldözték, megégetett vértanu.

Apollonius (Tyanaeus), szül. Cappadociában, Üdvözitőnk' idejében. Pythagoras' tanitványa, 's philosophus vala. Szigoru életet viselvén, olly philosophiai iskolát állitott, mellyben tanitványinak őt évig tartó hallgatást parancsolt. Ephesusban pedig, mielőtt, csak nem 100. éves korában, megholt, Pythagorásról nevezett iskolát nyitott. 2) Pergai Apol. Pamphyliából, egy azon négy mathematicusok közől (Euclides, Archimedes, Ap. Diophantes), kik a' mathematicai tudományok' alapitóinak tartatnak. 3) Rhodusi Apol. szónok, és jeles költő, szül. kr. sz. e. 230. Alexandriában, vagy mint mások akarják, Naucratisban. Munkája „Argonautika" czim alatt német nyelven Willmann által jelent meg Coloniában, 1832. 4) Moloni Apol. szónok, és nyelvész. 5) Apol. Dyskolos, nyelvész Alexandriában 2-dik századból (kr. ut.) Munkái megjelentek Bekker által Berlinben, 1817. 6) Apollonius Sophista hasonlóul nyelvész, Alexandriában, Augustus' kortársa. „Lexikon homerischer Wörter" czimű munkájáról, mellyet Villoison kiadott Párisban, 1773-ban, nevezetes.

Apologia, egy bevádoltnak mentő beszéde, vagy valami dolog fölötti itélet, vagy vélemény.

Apophtegma, tömött, erő teljes 's elmés mondat.

Apor (László), érdelyi vajda, Otto és I. Károly királyok' idejében. Otto, hogy királyságát biztositsa, Apor L. leányát nőül személyesen megkérte: azonban a' Vajda nem csak hogy leányát tőle megtagadta, de még Ottót magát is az ország' koronájával, mellyet mindig magával hordo-

zott, lefoglalta, és csak Amadé (l. ezt) ügyessége által nyerhették vissza a' magyarok a' koronát. — László' legidősb fia: István (Laczkfi v. Laczkovics), erdélyi vajda, 1347. kit I. Lajos király, Nápolyország' elfoglalása után, ennek alkirályává, 's magyar had' vezérévé tett. De miután Lajos, seregének nagyobb részével Romába, onnét pedig Magyarországba visszatért, Joanna királynő' pártosaival új háborúba keveredett. Lajos erre azonnal Nápolyban termett, a' pártosokat lecsendesitette, Istvánt pedig visszahíta, ki, Lajostól fáradságaiért Csák- és Simontornyát, Battyánt és egyéb donátiókat jutalmul kapván, mint erdélyi vajda még sokáig élt. — Ennek legidősb fia Dienes, fölovászmester; ez szabadítameg Aversánál Lajost a' haláltól. — Legifjabbik fia István, erdélyi vajda, 's Tót- és Dalmátországi bán. Zsigmond király ezt, mivel kis Károly nápolyi király' pártján vala, egyetlen fiával — Istvánnal — Körös-vásárhelyt az ország gyűlésen, minden további vizsgálat nélkül összevagdaltatta. — László' második fia András, erdélyi vajda, 's I. Lajos király alatt, tatárok ellen a' magyarok' vezére. — Harmadik fia Miklós, a' híres bolognai hős, 1360. 's Zemplin vármegye' főispánya, kinek fia Albert aurani perjel (Prior Auranae) volt, 1387. — Ezek valának a' híres Apor László' maradéki, kinek apja Opor, Árpád' nemzetségének utolsó ivadéka, 's III. András alatt, 1300. Nádor-Ispány vala. — Ezen Apor László' testvérétől — Jánostól a' Székelyek grófjától — származik a' mostani erdélyi főbb méltóságok közt Báró czímmel diszlő Apor nemzetség.

Apostasia, hitvallástól, vagy egy kórmányzótóli elpártolás, elszakadás.

Apostol (küldött v. követ), a' keresztény egyházban értetik azon tizenkét férfiú, kiket Üdvözitőnk, tudománya' terjesztésére különösen kiválasztott. Apostoloknak neveztettek későbben kereszténység' minden tanitói 's terjesztői. — Apostoli barátok, 13-dik századból azok valának, kik öltözet- szegénység- 's vándorló éltökre nézve az Apostolokat utánozták. IV. Honorius pápa által e' társaság ugyan eltörültetett; vándorló élet módjokat mindazáltal sokan megtartották. — Apostoli hitvallás, igy neveztetik a' keresztény hitnek czikkelyekbe foglalt rövid sommaja, mellyeket az Apostolok közönségesen tanitottak. Apostoli hitvallásról csak 4-dik században tétetik említés. — Apostoli király, Apostoli Felség: Magyarország' királyainak czime, mellyet Sz. István, mint vezér, 1000-dik esztendőben, II. Sylvester pápától, a' keresztény hit' kiterjesztésébeni hathatós fáradozásai- és Apostolokkénti tanításaért nyert. 1758. XIII. Kelemen pápa ezen történet' emlékezetére az „Apostoli Felség" czimmel dicső Mária Tereziát újolag megtisztelte.

Apotheosis (istenités), Görögöknél azon halandók, kik a' népnek sok jót tettek, istenek közé számláltattak. Ezt követték később a' rómaiak is. Igy számittattak istenek közé Romulus, Caesar, 's Augustus.

Appiani (Andrea), szül. Milánóban 1754. az újabb időkbőli legnevezetesebb képirók' egyike. Bonaparte őt királyi udvari képirónak nevezé ki. Mh. 1817-ben.

Appianus, alexandriai származatú; Trajan- Hadrián- 's Antonius Pius Császárok alatt a' romai történetet, a' legrégibb időtől fogva egész Augustusig irta le.

Appius Claudius Crassinus, elsőben Consul, azután Decemvir vala. Keménysége- büszkesége - és ravaszsága miatt mint magának mint másoknak sok izetlenséget szerzett. Végre mint zsarnok, az akkor puszta Tiburba (Latiumba) számüzetett.

Apponyi (Antal gróf), szül. 1782. Pozsonyban. 1806. Würtembergi kir. udvarnál mint austriai cs. kir. követségi titoknok; 1809. a' badeni; 1814. a' toscanai herczegségi; 1824. a' nagy britanniai kir. udvarnál mint cs. kir. követ vala; 1825. végével hasonlóul mint austriai cs. kir. követ Párisba utazott. — Pozsonyban 20,000. kötetből álló könyvtárat állitott, melly 1827. óta közhasznúvá tétetett.

Aprilis, földgolyó' fölosztása szerint második- polgári esztendő számitása után pedig negyedik hónap, másképen Sz. György, vagy tavaszhó.

Apród, igy neveztetnek azon régibb családból származott főnemes ifjak, kik a' cs. kir. udvarokban tartatni szokott ünnepélyeknél a' császár- vagy királynőnek díszes szolgálataikkal tisztelkednek. A' f. austriai Császár 's Magyar királyi apródok szám szerint 16-on vannak, 6. valóságos, többi pedig ugynevezett tiszteletbeli, kik a' cs. kir. terez. lovagintézetben nevelés alatt létező nemes ifjak közől választatnak.

Apsis, a' planéták' és cométáknak, elypsisi forgásokban, azon két pontja, mellynek egyike, az épen középbe eső naptól legközelebb, másika pedig legtávolabb esik. Amaz napközelének (perihelium), emez nap távolának (aphelium), neveztetik.

Apuleius (Aulus Lucius), jeles iró kr. e. 3-dik századból. Szül. Afrikában, Madaura nevü városban. Jeles eszét fáradhatlan munkassággal párositá. Munkái közől az „arany szamár" czimü, 11. könyvre terjed.

Aqua tofana, mérges ital, mellyet 17-dik század végén Nápolyban, bizonyos Tofana nevü siciliai asszony találtafel. Az ital tiszta- 's izetlen viz, mellyből 5 — 6. csöpp elég az élet' kioltására.

Aquila, erősen épült kereskedő főváros Abruzzo ulterioreben

8,000. lakossal, püspöki lakkal, és egy várral, melly 1815. és 1821-ben az austriai sereg' megjelenésére önként feladta magát.

Aquileja, hajdan jeles kereskedő város felső Olaszországban, de végkép elpusztittatván, csak később emelkedhetett fel; az előbbinek mindazáltal árnyéka sem lehetett. Aquileja most az austriai császárság- és illyriai királysághoz tartozik, 1,500. lakossal. A' benne lévő romai régiségek miatt sok idegenektől látogattatik.

Arabia, Dél-Ázsiai félsziget 50,000. négy szegü mföldön 12. millio lakossal. Az arab és perzsiai tengeröből között, a' suezi tenger szorulat által van kapcsolatban Afrikával. Hajdan három részre, most pedig hét tartományra oszlik. Sinai és Horeb hegyei vallástanilag nevezetesek. Folyói csupán zápor esőből támadván, a' homok pusztákon elenyésznek. Éghajlata igen különböző; ollyas tájakat, hol fél évig szüntelen esik, ollyanok váltják fel, hol esztendő számra sem látnak esőt, 's a' növények csupán harmat által nedvesitve tenyésznek. A' hegyes tájak' dermesztő hidegét a' lapályok nyomasztó forrósága, nedves szeleket pedig a' halált okozó meleg száraz Samum szele váltja fel. Földje, kopár homok pusztáit kivévén, a' legtermékenyebb; gabona, ris, kávé (Arabia eredeti hazája), manna, czukornád, pamut, aloe, myrrha, tömjén, gummi, déli gyümölcsök, dohány, indigo, illatos fák, balzam, 's a' t. nagy mennyiségben; — főtermesztményein kivül a' szélésen terjedő pusztáin találtatnak: bivalok, oroszlánok, tigrisek, hyenák, gazelák, tevék, finom szőrü kecskék, juhok, struczmadarak. A' világ' legnemesebb lovainak Arabia' homokos pusztái hazája. — Lakosi saját nyelvü mahomed vallást követő arabok, kik őseik' durvaságából ki nem vetkezvén, most sátorokban pásztori kóbor életet élnek, rablást űznek földmüvelők kevesen vannak köztök. A' vendég szeretet különös jelleme (character) az arabnak, mellyet soha megnem sért: legjobb lovagok; éltek' nagy részét nemes lovaik' hátán töltik. A' tisztaság 's mértékletes életmód hosszu és egészséges életet ad nekik. A' szabadság és függetlenség' szelleme az arabnál vele született érzelem, mellyet századok' lefolyta alatt fentartani iparkodott.

Arabmézga (gummi arabicum), arab akácz' héja izzadja, melly a' nap sugár által apró csöppekké keményedik. Szinetlen, kevésbbé átlátszó, íz- 's szag nélküli; borszeszben és olajban nem — vizben pedig könnyen fel olvad, 's azért olly tárgyak' ragasztására, mellyek a' meleggel és vizzel érintésbe nem jőnek, czélszerüen használtatik.

Arachne, monda szerint egy colophoni Idmon nevü bíbor festő' leánya, ki, minthogy Pallas mesternője szövetét, mellyel őt felülhaladta, széttépte, és fejéhez verte, magát fölakasztotta. Pallas őt ugyan fölelevenitette, de egyszersmind pokká változtatta.

Aragona, kisded város Siciliában 6,000. lakossal, egy képtárral és jeles régiségekkel. Szomszédságában van az ismert Macabula nevü vizvezeték.

Aragonia, királyság éjszaki Spanyolországban. Területe 731. négy szegü mföldet számlál, 658,000. lakossal. Hegyes, de azért termékeny. Jelesebb folyói: Ebro, Cinca, Xiloca, Alomacid, Guadalope, Turia és Alhambra. Két nevezetes csatornája könnyíti a' közösülést az országban, melly gabona- kender- len- bor- vas- kényeső- ón- réz- kobalt- márvány szarvasmarha- és juhokkal bővelkedik. — Aragonia kezdetben romai tartomány volt, de később a' Westgothok hatalmába jutott; 8-dik század' elején pedig reszint arabok — részint Frank grófok által kormányoztatott. 10-dik században házasság által a' Navarrai királysághoz kapcsoltatott. Végre miután még több viszonyokkal is kelle küzdenie, 1469. Ferdinandnak (katholikus) Izabellával, Castilia örökösnőjével egybekelése által, Aragonia Castiliaval egyesíttetett, melly két ország képezte Spanyolországot. A' mai Aragonia most is királyság név alatt ismeretes.

Arack, arack pálma' levéből és risből készült szeszes ital (l. borszesz). Jamaica szigetben készíttetik a' legjobb.

Arad Vármegye, Magyarország' egyik jeles osztálya a' Tiszántúli kerületben, Erdélyország- Bihar- Békes- Csanád- Temes- és Krassó Vmegyék közt, mintegy 109. négyszegü mföldnyi kiterjedésben 209,429. lakossal, kik magyarok, németek, ráczok, oláhok és zsidók. Földje keletre hegyes; többi része ellenben sik, mellyet Maros, fekete és fejér Körös öntöz. Földje termékeny; hegyein a' jó hegyesi, solymosi, kladovai, paulisi, gyoroki, kövesdi, magyaráti és az áldott ménesi bor; sik földjén pedig mindenféle gabona faj, jó dohány és gyümölcs terem. Érczekben sem szenved szükséget e' vármegye: aranyat a' két Körösből mosnak, vasat Dézna völgyéből, rezet pedig Milovánból ásnak. A' solymosi, egresi, pankotai, borosjenői, déznai várak' omladékai régi szomorú időkre, világosi pedig a' feledhetlen Hunyady Mátyás' történeteire emlékeztetnek.

Arad (Ó), a' most nevezett vmegye' fővárosa, (1826 óta kir. város) nevezetes újonan épült erős várral, melly jelenleg a' nagyobb bűnösök' fenyítéke- és jóbbitására használtatik. Legújabban a' ns megye szerencsétlen embertársai' javitását szivén hordozván, alkalmat nyújt azoknak a' jó utra visszatérésre, keblében — a' várban — egy czélszerü dolgozó intézetet allitván. Van 13,724. lakosa, kik nagyrészint katholikusok, és n. e. görögök, serény munkások és kereskedők. Itt tartatnak a' vmegye' gyülései; van benne kamarai kormányszék, kir. só és postahivatal, egy n. e. görök püspök, minoriták' zárdája, kik a' kir. gymnasiumi növendékek tanitásával foglalkodnak, és egy oláh tanitó intézet. Arad a'

régi magyar történetekben gyakran említtetik, különösen nevezetes az itt tartatott gyülés II. Béla alatt. (lásd Czuczor Aradi gyülés).

Arad (Uj), Ó-Aradtól csupán Maros folyó által elválasztatott szépmezőváros, Temes vmegyében, mintegy 4,000. lakossal.

Aral, Ázsiában a' Caspium tenger után legnagyobb tó. Hossza 45. legnagyobb szélessége 30. egész kiterjedése pedig 1,124. négyszegü mföld. Sok, de lakók nélküli, szigetei vannak.

Aranka (György), a' magyar nemzetiség 's nyelv' ügye buzgó pártfogója, szül. Erdélyben, Zágon nevü helységben 1737. Munkái közől, mellyek részint kötött alakban jelentek meg, említést érdemel az, melly »Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése» czim alatt jelentmeg, 1790. Ezen munka már azon időben tanu volt arra, hogy külföldiek a' magyar' elmeszüleményeit is tudják mélytányolni, azt németre fordítván. Dicséretet érdemel még »A' budai Basa» czimü jeles fordítása francziából. (Bécsben 1791. igen csinosan nyomva jelentmeg). Mh. 80. éves korában elgyöngülésből, 1817-ben.

Arany, ezen érczek legnemesbike találtatik Magyar és Erdély ország több helyein; nevezetesen: Körmöcz- Selmecz- és Nagy-Bányán. Erdélyből Szeben mellett lévő Oláhpián nevü vidékről mosott arany szállittatik nagy mennyiségben. Az aranynyal dús Brazilia- Mexico- és Peruból nagy darabokban (mint Uralnal 1826. több 2—4. fontos darabok és egy 21. font találtatott) ritkán, hanem aprón és különbféle föld és ásvány nemekkel össze nőve jő az arany. Szine szép világos sárga, ércz fénye nagy, de mégis kevesebb mint az ezüsté. Nehézségére csak platina haladja meg; horgany keménységü, kevéssé érméczes; nyúlósága platina után legnagyobb, 1. szemer (gran) 500. lábra is kinyújtható. Arany legnemessebb ércz, minthogy a' legnagyobb tüzet is tulajdon veszte nélkül kiállja, 's ennél fogva a' legczélszerübb edények, valamint orvosi szer, pénz és egyéb különféle fényüző tárgyak' készitésére fordittatik. Végre a' király vizből hudag által lecsapódott 's vigyázva kiszáritott arany, mint durranó arany, lőkupakokban használtatik.

Aranyfáczán, a' tyúkok fajához tartozik. A' közönséges és erdeifáczántól piros aranyszinü tollaira nézve különbözik. Természetes állapotban melegebb éghajlat' lakosa. Náluak vadas kertekben, mellyeknek részét fáczán kert szokta tenni, szépsége és izes húsa miatt nagy szorgalommal 's pazar költséggel ápoltatik.

Aranyglét (auripigmentum), bizonyos sárgás szinü festék nem. Alkotó részei kén- és egérkő. Találtatik Magyarországban Kapnik- és Felső-Bányán, Chinában és Mexicóban sárgás fejér láng- és fokhagyma szaghoz hasonló gőz kifejlődéssel darabokban (többi tulajdonit lásd egérkő); használtatik mint sárga festő anyag, és mint alkotó része az úgy

nevezett Rusmának, mellyet a' keletiek hajlékoppasztásra használnak. A' haj, vagy szakáll vele bekenetik, és kevés idő mulva fakéssel levetetik.

Aranyhalak, ismeretes fényes sárga, vagy piros halak, mellyek közönségesen halastavakban, mellyek a' diszkertet ékesíti szokták, vagy gömbölyü 's nyilt üvegekben, hogy a' vizhez elegendő lég juthasson, tartatnak.

Aranyosmaróth, csekély mezőváros Bars vmegyében 1,352. lakossal. Itt tartatnak a' vármegye gyülések.

Ararat, hegy Örmény országban; legmagasabb csúcsa 12,000. láb. Mózes szerint itt állapodott meg a' jámbor Noe' bárkája, hol áldozatot nyújta be az Urnak hálaul, hogy őt a' hozzá tartozóival az özönviztől szerencsésen megtartotta.

Aratus, görögköltő, kr. sz. e. 3-dik századból. Ptolomaeus Philadelphus' kegyencze. Munkái közől hozzánk csak »Phaenomena» czimü költeménye jutott, mellyben mindent, mit akkori időben az égről tudtak le ir, noha ő csillagász nem volt. Németnyelven meg jelent Vosz által Heidelbergben, 1824. Buttmann által Berlinben, 1825. és Bekker által hasonlóul Berlinben, 1828-ban.

Arboczfák, azon magas szálfák a' hajókon, mellyek a' vitorlákát, hogy a' hajók kedvező szelek által elősegittessenek, tartják.

Arbucz, egy vala azon kún fő emberek közől (Arbucz, Turtule és Kemenche) IV. vagy kún László idejében, kik a' királyt Körösszegnél 1290. éjjel megtámadták, 's kegyetlenül meggyilkolták. Melly gonosz merényt Myze nádor bosszultameg, őket felkonczoltatván, ivádékaikat pedig végkép kiirtatván.

Arcadia, Peloponesus sziget' legmagasabb tartománya, Achaja- Sikyon- Argolis- Messenia- Laconia és Elis közt, Eurotas és Alpheus folyókkal. Hegyei között jelesebbek: Kyllene — Mercurius' születés helye; — Erymanthus, hol Hercules (l. ezt) a' vadkant elejtette; Nenalion, Tegea és Megalopolis közt. E' tartomány Arcadiának neveztetett Arcastól Kalisto' fijától. Lakosai földmüvelők és barom legeltetők, de e' mellett jeles harczfiak voltak, kik, ha honn béke uralkodott, künn mint zsoldosok szolgáltak.

Arcadiusok Academiája, olaszköltők' társasága, kik 17-dik század' végével Romában a' jó izlés, és olasz költői müvészség' előmozditása végett állottak össze, E' társaság minden pártfogolás nélkül létezett, 's ollyas költeményt, melly a' vallás- és erkölcsiséggel ellenkezett, törvényeik szerint felvenni, tiltatott.

Arcesilaus, philosophus, szül. Pitaneban, Aeoliában kr. sz. e. 316. Crates' halála után az academiai iskolának fejévé választatott. A' tanitásban, minthogy Scepticismushoz közelitett, nagy változásokatt tett.

Ő tagadta, hogy az ember valamit tud, sőt még azt is, hogy mit sem tud. E' mellett mindazáltal igen ember szerető volt. A' bort mértéken fölül kedvelte, mi neki halált is okozott.

Archaeologia, tágas értelemben a' régiek' állapotját, 's polgári szerződését, vagy közönségesen, vagy különösen, a' mint t. i. görög, római, vagy zsidó, vagy más efféle nemzetek' dolgait illeti, adja elő; szorosb értelemben pedig a' régiség' müemlékeit (Antiken) foglalja magában.

Archangel, hasonnevü orosz helytartóságban főváros, Dwina folyó' partján, mintegy 16,000. kereskedést üző lakossal. Egy érsekipolgári és katonai kormányzó székkel, jeles kikötővel, mellyet Erzsébet császárnő, 1762. a' pétervári kikötőnek minden jogaival fölruházta. Az admirálsági épület, és a' matrózok laktanyája a' város melletti Solombalsk nevü szigetben vannak. Archangelben a' vásárok nyári hónapokban szüntelen tartanak.

Archi, görög szó, melly leginkább egyházi hivatalok 's méltóságok' kifejezésére használtatik. A' magyarban e' szóval »fő» fejeztetik ki, mint: Archi-Diaconus, Fő-Esperes; Archi-Episcopus, Főpap (Érsek); vagy: Archi-Dux, Fő-Herczeg.

Archias (Aulus Licinius),[5] nevezetes görög költő, szül. Antiochiában. Rómában a' görög literatura' és Cicero' tanitója volt, ki őt ügyében a' »pro Archia poeta» czimü jeles beszédében nyilván védelmezte. Néhány Epigrammáin kivül, minthogy hőskölteményei (Epopoeia) elvesztek, mit sem birunk.

Archiater, szorosb értelemben első orvost tesz, most a' fejedelmek 's nagyok orvosai értetnek alatta.

Archilochus, híres görög költő, szül. kr. sz. e. 700. eszt. Paros szigetben. Gúnyversekkel bosszulta meg elleneit. Lacedaemonbéliek egy éjszakára sem adtak neki szálást várasokban. Megholt azoknak gyilkai által, kiket verseivel gúnyolt. A' tőle talált versnemnek, melly Archilochus' nevét is viseli, mértéke ez: — *vv* | — *vv* | — mint: »por, hamu, 's semmi vagyunk.» Munkái közől csak néhány töredékeket, mellyek Stolberg- és Herdertől németre fordittattak, birunk.

Archimandrita, a' görög egyházban azon Főapát' neve, ki több Apátok- és zárdákra ügyelföl.

Archimedes, szül. Siciliában kr. sz. e. 287. a' régiek legnagyobb mathematicusa, mérnöke és Hiero syracuzai király' rokona volt. Archimedesnek a' mathematicai tan körüli érdemei a' sok felfödözés és feltalálás miatt tagadhatlanok maradnak minden időre. Ő vetette meg a' görbe vonalu felülegek' és testek méréséhez az álapot, melly mai nap is használtatik. Az erő és kézmüvek' tudományában is nagy érdemei vannak. Tőle van azon tétel is, hogy a' folyadékba mártott test annyit veszt ne-

hézségéből, mennyit a' hasonló tömegü folyadék. E' nagy férfi, midőn Diana' ünnepén a' syracuzaiak vigadnának, 's Marcellus, romai hadvezér a' várost ostrommal vette meg, mély gondolatokba merülve, a' porban egy kereket rajzolgatván, egy durva katonától, kit Ar. arra intett, hogy kerekét el ne gázolja, jóllehet Marcellus Archimedes iránt kiméletet parancsolt, agyon szuratott, 75. éves korában. Marcellus őt megsiratta, 's temetésén egész Syracuza' népével megjelent.

Archontes, Athenben a' legfőbb méltóságu személyek neveztettek így. — Zsidóknál is voltak hajdan Archontesek.

Archytas, (Tarentumi), kr. sz. e. 450. körül, Pythagoras tanitványa, és Plato barátja, jeles philosophus és statusférfiú, fontos mérnöki földódözéseket tett. Megholt az apuliai tengerpartjánál, mint Horácz irja, hajótörés' következtében. Philosophiai töredékeit összeszedte Hartenstein »De Archytae Tarentini fragmentis philosophicis» czim alatt Lipcsében 1833-ban.

Arcon (Jean Cleude), franczia születés. 18-dik századból, Kassel város védelmezésénél és a' hét esztendős háboruban, különösen pedig az úszó batteriák' (l. ezt) feltalálása által tüntette ki magát. Mh. 1800. Mint iró is jeles vala.

Arcticus (gönczöli), A' görög csillagászok mind a' gönczöl szekerét arctos-nak, és innét a' világ' sarkainak egyikét, melly a' kis gönczölszekere' szomszédságába esik, polus arcticus-nak, a' másikát pedig, melly ennek által ellenében van, antarctcus-nak nevezték.

Arcus, (iv), mérnöki tanban (geometria) általában minden görbe vonalból (linea) egy részt jelent.

Area, (udvar), mérnöki tanban a' vonalok közé zárott tér.

Areopagus, athenai törvények közt a' legrégibb, tekintetefedhetetlensége- igazságszeretete miatt pedig legnevezetesebb volt. Solon a' bölcs, mások szerint Cecrops alapitá Mars (Ares) nevü dombon, honnét nevezetét is nyerte. Havonként három gyülés tartatott éjjel, szabad ég alatt. E' hivatalra csak az Archonti tisztségben becsülettel eljárók, választattak. Pericles által, ki Archon nem lévén, magát az Areopagiták (igy neveztettek a' birák) közé fölvétette, e' törvényszék tekintetét elvesztette; de végkép csak Athene' hanyatlásával szünt meg.

Arethusa, 1) Hesperidák' egyike (l. ezt). 2) Diana' folyam istennője, Nereus és Doris' leánya, kit Diana, hogy Alphaeus, folyam isten ellen megótalmazza, Ortygia szigetén forrásra változtatta.

Arezzo, hason nevü kerületi főváros Toscánában, (Olaszországban) gyönyörüen festett nagy gothusi idomu székes templommal egy amphi-

theatrum' maradványaival és 9,000. lakossal, kik serény művész- és mester emberek. Látható itt még ma is a' jeles Petrarca' háza, mellyben született.

Argens (Jean Baptiste Marquis d'), szül. Aixben 1704. Már 15. éves korában katonává lett. Később Kehl' ostromlásánál megsebesíttetett, 's azzal a' katonaságtól búcsút vett. Minthogy atyja őt örökségéből kizárta, könyvírásra adta magát. Ez által II. Fridrik' figyelmét magára vonta, ki őt az Academiában tudományok' igazgatójává tette, melly alkalommal a' császár tetszését is megnyerte. Mh. 1771. Irományait már feledékenység födi.

Argolis, Peloponesus' keleti része, Achaja- Corinthus- Saroni öböl Lakonia- argolisi öböl- és Arcadia közt. Lakosi Görögország' legrégibb és legmüveltebb népeinek egy része vala, kik Argolistól Argivusoknak is neveztettek. E' tartomány hajdan hat kis királyságra (Argos, Mycenae, Tirynthus, Troezene, Hermione, és Epidaurus) osztatott fel. Argolisban született Hercules, Lerna tava mellett öltemeg a' hydrát, 's Nemea barlangjában az oroszlánt. A. fővárosa Argos, melly nevét mindeddig megtartotta. Lakosi a' szép müvészségeket, különösen pedig a' hangászatot igen kedvelik. 1825-ben itt egy tudományos 's kölcsönös oktatási iskola nyittatott.

Argonauták, a' görögöknél azon hősök neveztettek igy, kik az arany-gyapjú' elfoglalásáért veszélyteljes utat vevénekfel Colchisba, u. m. Jázon, Hercules, Castor, Pollux, Peleus, Admetus, Neleus, Meleager, Orpheus, Telamon, Theseus, Pyrithous, Hylas, és több mások. A' vállalat kr. sz. e. 13-dik század' közepére tétetik, t. i. midőn Phryxus és Helle, Athamas, Boeotia királyfiai mostoha anyjoktól, Inotól üldöztetvén megszöktek; szárazon és vizen arany kostól vitettek. De csak Phryxus érheteel szerencsésen Colchisba, hüga Helle a' tengerbe esvén elveszett, kitől azon tenger ma is Hellespontusnak neveztetik. Phryxus az aranykos' bőrét Colchis' királyának Acetesnek ajándékozta, ki azt sárkány által őriztette. Azonban Athamas az országlást fiának Jázonnak adtaát, kinek gyönge kora végett Pelias uralkodott. Később Jázon tartományát 's az országlást visszakivánta, de Pelias azt azon föltétel alatt igértemeg, ha az aranygyapjat Colchisból elhozná. Ezen okból épittetett Argo nevü hajó, és Jázon a' fennevezett hősökkel utra indult, kik Lemnos szigeténél két évet töltvén, tovább menének. Hylas, Hercules és Telamon Troásnál elmaradtak. Cyzicumban Jázon a' királyt megölte, miért Rhea, e' tartomány' védasszonya, őket veszélyeztette. Végre Orpheus' segedelmével és egy galamb által, melly utjokban kalauzok volt, Colchisba jutottak. Ott Acetes király Jázon elejbe e' három szoros föltételt tette, t. i. 1) két lángokádó bikával kelle a' még fölnem szántott Marsnak szen-

telt földjét, körülszántania; 2) Kadmus' fogait a' fölszántott földbe vetni, 's az ezekből kikelő pánczélos vitézeket, és; 3) az aranygyapjat őrző sárkányt is megölni. Medeának, Acetes' leányának segedelmével ezeket megtenni képes vala Józon; és midőn az elsőt már véghez is vette, a' király megijedt, 's őt kisérőivel együtt megöletni parancsolta. De Józon Medea által e' veszélyről értesittetvén, estve az aranygyapjat őrző sárkányt elaltatta, 's megölte, az aranygyapjúval pedig és Medeával megszökött. Sok veszélyek után elértek a' jolcusi révbe. Józon Argot a' Corinthusi tenger szorulaton Neptunnak szentelé, melly azután csillag' képében diszlett a' délszaki égen.

Argueil, Párishoz közel egy falu, 1,800. lakossal. Nevezetes azon derék vizvezetékéről, melly által Párist vizzel ellátja, különösen pedig azon szabad tudós társaságról, melly Bertholletnél tartja gyüléseit.

Arguelles (Augustin), szül. 1775. Ribadeséllán, Asturiában. 1812 — 14. a' provinciától Cortesek' részére követnek választatván, a' földbirtoki alkotmány' előrajzának kidolgozásában felhozott új terve miatt mindnyájok' figyelmét annyira magára vonta, hogy őt isteni 's spanyol tulliusi névvel tiszteltékmeg. 1814. elfogattatott, de ügyessége által annyira vitte dolgát, hogy őt az ötször újolag választott birák sem kárhoztathatták, mig végre VII. Ferdinand saját keze irása által 10. esztendőre fenyitékházba záratni parancsolta. 1820-ban történt változások néki is szabadságot szereztek.

Argus, Arestor máskép Agenor, vagy Inachus és Ismene' fia, száz szemmel, mellyeknek fele mindig ébren volt; Argus Juno által Io' felvigyázására rendeltetett, de Mercurius őt sipja' kellemes hangja által elaltatta, 's fejét levágta. Juno Argus' szemeivel a' páva' farkát ékesitette fel.

Ariadne, Minos és Pasiphaë' leánya, ki Theseustól elhagyatva, Naxos szigetében holtmeg. Istenek őt csillagok közé számiták.

Arianusok, igy neveztetnek Ariusnak, egy Alexandriai papnak, követői, ki azt állitá, hogy Krisztus, az Isten' fia, minden semmiből teremtett dolgok közt legelső, legnemesebb 's legistenibb teremtmény, következőleg Istennél alábbvaló, és annak szabad akarata által teremtetett. Arius, miután már két zsinaton, 320. és 321. kárhoztatott, 325-ben hasonló merény miatt a' hires Nicaeai egyházi gyülekezet elejbe idéztetett, melly által Illyriaba számüzetett. 336-ban, midőn őt Nagy Constantin császár, békeség' okaért, a' katholikaegyházba visszavétetni akarta, megholt. Halála után felekezete még inkább elterjedett. De 5-dik század' végével elenyészni kezdett.

Arion, Neptunus és Oncaea folyam istennő' fia, Lesbos szigetéből, kr. sz. e. 620. körül, a' dithyrambus feltalálója, és hires cziterás; Ta-

rentumban a' zene vetekedéskor ő nyerte a' jutalmat. Tarentumból visszajöttekor a' kincse után, mellyet jutálmul nyert, vágyó Corinthusi hajósok, kikkel utazott, őt megölni akarták. Arion csak egy órai időt kivánt még gyilkosaitól életeért, hogy utoljára játszhassék cziteráján. Ezt megnyervén, olly hathatósan pengette húrjait, hogy a' zenét kedvelő delphinek a' hajót körül vették. Erre Arion a' tengerbe ugrott, 's egy delphin őt hátára vevén Taenaros fokánál a' partra sértetlenül ki tette. Innét Arion Corinthusba ment, hova megérkeztek a' hajósok is, kiket Periander, gonoszságaikat megtudván, keresztre húzatott. Később Arion' lantja, és a' delphin, melly őt megmentette, csillagok közé számíttattak.

Aristaeus, Apollo és Cyrene' fia; folyam istennők által neveltetett. Ez találtafel a' méhtenyésztést, miért Mellisseusnak is neveztetik.

Aristides, Lysimachusnak, egy athenai előkelőnek fia, igazság' szeretete miatt igazságosnak neveztetett. Először Marathon mellett a' perzsákkali ütközetben tűntetteki magát. Mint Archon (l. ezt) mindnyájok' szeretetét és tiszteletét megnyerte; csupán Themistocles vala ellensége, ki azt kohólá róla, hogy királyság után törökszik; minél fogva Aristides Ostracismus (l. ezt) által számüzetett. Néhány esztendő mulva a' perzsáktól nyomatott athenaiak Aristides után sóvárogván, őt visszahíták, és ismét Archonnak választották. Ekkor Aristides olly törvényt hozatott, hogy az érdemesebbek főbb hivatalokra a' nép közől is emeltethessenek. Végre, miután a' közjónak leélte éveit, olly szegényül holtmeg, hogy közköltségen kelle őt eltemettetni, mi igazság' szeretetét eléggé bebizonyítja.

Aristippus, socrates' tanítványa, philosophus, és a' Cyrenei iskolának alapítója, kr. sz. e. 380. körül. Irományai közől mit sem birunk, Tanításait csupán leánya Arete, és onokája, az ifjabb Aristippus, terjesztették.

Aristo (Titus), Traján császár' idejéből egy igen jeles tudós.

Aristocratia, olly kórmányforma, hol a' törvényhozó hatalom a' legelőbbkelőknél és leghatalmasabbaknál (romaiaknál ezek optimatesek-nek neveztettek) vagyon.

Aristophanes, bizonyos Philippusnak fia Athenból; nevezetes vigjáték költő, elsőben a' peloponesusi hadban lön ismeretes, kr. sz. e. 427-ben.

Aristoteles, szül. Stagyrában, Macedoniában, kr. sz. e. 384. Nicomachos, III. Amynthas király' orvosának fia, a' régi Görögország' legélesb elméjü és legtudósb buvára. Atyja őt orvosnak szánta, de ennek halála után Plato alatt philosophiát tanult Athenben, hol 20. évig tartózkodott. Később Sándornak, a' macedoniai király' fianak nevelője 's tanítója lön, és mind az apa- mind fiutól igen tiszteltetett, 's fáradozásait

megjútalmazni törekedtek. Az elpusztított Stagyra várost Fülöp helyre állította, és egy Nymphanum nevü iskolát alapított, abban Aristotelest rendelvén tanítónak. — Szép példa a' nevelők és tanítók iránti hálás tiszteletre! — Aristoteles, elleneitől hitetlenségről vádoltatván Chalcisba ment, hol, mérget vevénbe, megholt kr. sz. e. 322-ben.

Arithmetica (számtan), része a' mathesisnek, hol a' számoknak szó- és írásbeli kifejezései, és egymásbóli származásának szabályai, módjai és tulajdonai adatnakelő. Eredetét nehéz kikutatni. Annyi bizonyos, hogy a' görögöknél Pythagorás által nyert tudományos alakot.

Arndt (Ernest Móricz), német író. Szül. Pomeraniában, 1769. kinek nagylelkü hazafisága sokat tett Németországnak a' franczia' hatalom alóli megszabaditására. 1806. Greifswaldban philosophia- 1818. pedig Bonni tud. egyetemnél- történet tanító lett. 1819. mint nép ámitó bevádoltatott, és 1820. tanitói hivatalától elmozdittatott.

Arnsberg, hasonnevü kerület' fővárosa Poroszországban, egy itélőszékkel, Gymnasiummal és 3,200. lakossal.

Árpád, Álmos' fia, magyarok' fejedelme. Dicső eleink Álmos' vezérlése alatt Magyarországba szerencsés megérkeztek után, egy ideig Ungvárott, hol Árpád 889. fejedelemnek választatott, tartózkodtak. 893-ban kezdé a' hóditásokat Árpád, ki mindenütt olly szerencsével haladott, hogy elleneit vagy minden küzdés nélkül, vagy csak könnyü ellentállás után legyőzte; 's igy Tarczal folyón túl sajó vizeig mind, sőt Erdélyt is elfoglalta. Majd azután, megvervén Szvatoplugot, Trencsin vmegyét, és mi Vág- és Garam folyói közt volt, továbbá Gömör, Nógrád, Nyitra 's több várakat magáévá tett. Később Tisza mellé indulván, Zalánt (lásd Vörösmarty' Zalánfutását) szalasztottameg. Ezek megtörténvén, Árpád arra fordità figyelmét, hogy az eddig elfoglalt helyeken a' nép közt hasznos törvényeket, és szertartásokat alkosson. 'S azt a' helyet, hol a' gyülést tartotta, 's mellyen a' szertartásokat elintézte, az akkori magyarok Szer-nek nevezték; hol később, miután t. i. a' keresztény hitet fölvették, egy kolostort épitettek, 's azt Szer Monostornak nevezték — ma pedig a' helyet, mivel a' kolostor már rég elpusztult, Puszta Szernek hiják. Innen Árpád Tisza mellett lehúzódván, egész a' Dunaig, ennek vidékét föl Budáig elfoglalta; nem sokára pedig ezután Magyarországnak azon részét is, mellyet Pannoniának neveztek, hatalmába keritette. Ennyi győzedelmek után kifáradván Árpád, fiát Zoltánt ajánlotta a' Magyaroknak, kik annak hűségére még Árpád éltében fel is esküdtek. Mh. 907. 's O-Budán eltemettetett.

Arpina, város Siciliában, 6,000. lakossal, kik posztó- papir- vászon- és egyéb gyárokban foglalatoskodnak. Itt született a' két nagy romai

férfiú Marius és Cicero. Ez utóbbinak neve, M. T. C. betűk alatt a' város' czimerén ma is látható.

Arras (Atrecht), Pas de Calais departamentum' (tartomány) és Francziaországnak legszebb fővárosai közől egy, a' legerősebb fellegvárral, szépen virágzó termesztményei és gyárai' nagy kereskedésével, melly a' hajókázást is igen elősegíti. Vannak itt fölséges épületek, gyönyörű piaczok, egy székes templom érseki lakással, 's Gymnasium; létezik azon felül benne földmüvelő- kereskedő- tudományok- és müvészetek' társasága- 22,000. lakossal.

Arsenál, fegyvertár, hol a' használatban lévő, vagy már nem használható fegyverek a' legcsinosb rendbe rakva tartatnak.

Artaxerxes, több perzsa király' neve: 1) A. Longimanus, egyik hosszabb kezéről neveztetett igy. Atyjánál, Xerxesnél és bátyjánál Dariusnál szerencsésb vala. Ezek' halála után, (Artabantól ölettek meg) 464. jutott a' kórmányra. Az Egyiptomiakat megalázván, Athenaiakkal, lemondván a' kis Ázsiában fekvő birtokokról, békességre lépett. Mh. kr. sz. e. 425. 2) II. Artaxerxes, II. Darius' idősb fia, kit 405. követett az országlásban. Különös emlékezeti tehetségéről nevezetes. 3) III. Artaxerxes Ochus az egyiptomiaknak Apis névalatt imádott ökrét merő felfuvalkodásból megölette. Ő saját fővezére által mérgeztetett meg. kr. sz. e. 338-ban

Artemisia, 1) Caria' királynője, Mausolus testvére 's neje. Férje' halála után Halicarnassusban olly emlék oszlopot emelt, melly a' világ hét csodái közé számittatott. Sőt férje' iránti határtalan szeretetből ennek hamvát, borba elegyitve, ital gyanánt vette be. 2) Artemisia Halicarnassus' királynője, ki Xerxest, midőn Görögország ellen vezette seregét, követte, és Salamisnál vitézségének nagy jeleit adta.

Artilleria, 1) azon tudományt jelenti, melly az ellenség' megrontására, a' taraczkok' czélirányos használatát tanitja; 2) magokat a' taraczkokat; ezeknek három főnemek vagyon t. i. táboriak, várvivók, és hajón használhatók; 3) magát a' pattantyús sereget; 4) e' tudományt érdeklő minden tárgyakat, u. m. elkészült taraczkokat, ahhoz tartozó sereget, vonó lovakat, társzekereket, lovas 's gyalog sereg' felfegyverkezését, szükségeit, a' tüzszer 's árkoló eszközök készitését, 's mind azt, mi kovács- lakatos- szekérgyártó mesterséget illeti.

Aruspex (Haruspex), Romulus által alapitott papi osztály melly az áldozatra vitt állatok' belső részeiből, az állatoknak, midőn azok az áldozatra vezettek, viseletekből, az áldozathoz készitett tüz lángból és füstből jövendölni szokott.

Árva vármegye, ezen hegyekkel lepett vármegye, 37. négy szegü mföldön, 90,682. embert táplál, kik, minthogy e' mostoha vidék,

földje' természeti fekvésénél fogva általában véve sovány, csak nagy bajjal élhetnek. Levegője hideg, de annál egészségesebb. Folyói Vág és Árva legnagyobbak, de csak talphajókázhatók. Lakosi nyelvökre nézve tótok, vallásokra pedig katholikus- és evangelikusok, kevés zsidókkal. — Van hasonnevü vára, melly mind építési- mind történeti tekintetben egy a' legnevezetesebbek közöl. I. Ferdinánd' idejeig királyaink' hatalmában vólt, azután csehországi urak' kezeire került, később pedig Thurzó Ferencz' birtokába jutott.

Asbóth (János), szül. Ns. Csó helységben, Vas vmegyében, 1768, több tudós társaságok' tagja. Elvégezvén honn iskoláit, hogy magát mindinkább kimüvelhesse, Göttingába ment. Itt egy tudományos vitában, (de Interpretatione librorum sacrorum, ad communia alios quoque Scriptores interpretandi principia revocata) 1791. ő vala nyertes. Ugyan azon esztendőben visszatért Magyarországba. Itt szép müveltségének 's bő tapasztalásának gyümölcseit mint lőcsei, késmárki és keszthelyi tanító nagy sikerrel érezteté. 1806. Fesztetics gr. minden jószágainak igazgatójává; 1818. b. Ferencz' nevéről hivatott csatornai vidék kormányzásánál első Tábla Birává, 1820. pedig ugyanott kormányzóvá neveztetett. Mh. N. Zomborban, 1822-ben.

Ascéták, hajdan azon keresztények neveztettek így, kik jámbor és istenfélő életek által különböztették meg magokat.

Asclepi, Jésus' társaságabeli pap, szül. 1706. Ennek köszönhetjük a' levegő nehézsége' meghatározásának mesterségét. Mh. Rómában 1776.

Asclepiades, szül. Prusiumban, Bithyniában. Ciceronak meghitt barátja volt. Rómában Asclepiades' tudománya eszközlé a' gyógyító módot.

Asclepiadesek, így neveztettek a' gyógyistenek, Aesculapius' maradéki, kik olly papi rendet képeztek, mellyben a' tagok mint egy örökségül papok, látók és orvosok valának egyszersmind. A' gyógyításmódban szerzett tapasztalásaikat egymással közlötték, 's ők valának az első orvosok.

Asclepiadesi vers, Asclepiadesről neveztetett régi lyrai költemény, melly, minthogy 2. és 3. Choriambusból áll, kétféle: kicsiny t. i. és nagy. Mindkettő' kezdete spondeus, vége iambus, mint:

k. — —	— ∨∨ —	— ∨∨ —	∨ ∨̲	∨ ∨̲
n. — —	— ∨∨ —	— ∨∨ —	— ∨∨ —	

Asiago, főhelye az ugy nevezett hét községnek, (sieben Gemeiden) az austriai birodalomhoz tartozó Vicenzai provincben, (tartomány) 4,600. lakossal. — E' hét község fekszik egy hegyes vidékben, mellyekben 40,000. ember lakik, kik nagy részint németek, és a' régi Cimberek' utódainak tartatnak. Ma is a' régi német nyelv beszéd módját

követik. Többnyire pásztorok, és földmüvelők, kik földjeiket az éjszaki Németország' lakóikként müvelik.

Ásítás, egy hosszú, mély, és erős belehelés, mellyet egy, szinte erős és sokszor hangos kilehelés követ. Alapja a' tüdők alatti igen tunya vérkeringés, mellyet a' természet egy igen mély belehelés és a' lehelő életmüvek' erőtetett kitágitása által igyekszik előmozditani. Okai: lomhaság, aluszékonyság, bágyadság, éhség, hideg és szokás. Különös és igen ismeretes az ásitás' előmozditására, a' példa' hatalma.

Asper, töröknél a' legkisebb pénz, piasternek 120. része.

Aspern, falu Austriában; 1809-diki május' 21. és 22. austriaiak által a' francziákon nyert jeles győzedelem miatt nevezetes. — Károly cs. kir. Főherczeg itt főleg émlitést érdemel, ki látván, hogy a' had' egy része zavarba jött, a' zászlót kiragadván a' zászlótartó' kezéből, maga vezeté a' sereget az ellenre, és szerencsésen vissza üzte azt.

Asphalt (földi gyánta), fekete, át nem látszó, kagyló töredékü 's fényes szurok keménységü anyag, melly csekély melegben összefoly, ize keserü, vizben és borszeszben egészen elolvad, meggyújtva kormos lánggal állandóan ég, 's főzésre is alkalmas. Használtatik mint kátrány a' hajok' bemázolására, sőt tengelykenőcsre is. Hazája Carinthia és a' holttenger.

Aspis, egy faja a' mérges kigyóknak, kis fejjel, pikkelyes nyakkal, tarka testtel, és fölötte fényes szemekkel. Europa' melegebb tartományaiban találtatik csak, 's ez is kicsiny; Azsia- 's Afrikában ellenben néhány rőfnyi hosszú. Harapása rövid idő alatt halált okoz; sziklás, nedves, homokos, vadtájakon, 's szigeteken tartózkodik.

Assas (Niklas), szül. Viganban Francziaországban; hazájának áldozata lön. 1760-ki october 15. és 16-án. Klosterkampnál embereivel, mint kapitány, tábori őrizeten lévén, midőn kora reggel őreit vizsgálni menne, egy ellencsapatra akad, kiktől, moczczanásaért halállal fenyegettetik. De Assas inkább hazáját, mint életét becsülvén, nagy szóval »itt az ellenség« kiáltott, 's azzonnal megöletett.

Assyria, ázsiai régi hires tartomány. Az eredeti Assyriának határai: Niphates hegye nagy Armeniában, Mesopotamia, Susiana és Media voltak. Fővárosa Ninive vala. Nevét Assur nevü alapitójától mondatik venni. Assyria' uralkodói közől legnevezetesebbek Ninus, a' főváros' alapitója, és neje 's utóda Semiramis. Sardanapal alatt Assyria két részre oszlott, Babyloniára t. i. és új Assyriára. Salmanasar alatt ugyan ismét fölemelkedett Assyria, de Media kr. sz. e. 700. körül kiszabadula, 's a' mediai király Cyaxares, Babylon helytartójával, Nabopalasarral összeszövetkezvén kr. sz. e. 606. Ninivét elfoglalák 's elpusztiták, mire Assyria mediai tartománynyá lön. Nabucadnezar Babylont Assyriánál hatalmasabb

orozággá tette. Végre Cyrus, a' perzsa hóditó, kr. sz. e. 650. körül, mind ezen tartományokat egyesitette.

Asteriscus, a' könyvek- vagy egyéb nyomott folyóiratokban látható csillag jel (*), melly egy szó mellett és a' lap alján állván, bizonyos felvilágositásokra utasit.

Asti, város Alessandria tartományban, Sardiniában, nem messze Tanaro folyótól, egy püspök székkel, 22,000. lakossal, kik serény kereskedések- és iparokról már a' középkorban nevezetesek voltak.

Astrachan, hajdan Tatárország- most hasonnevü fejedelemségben város, a' Volga folyónak a' caspiumi tengerbe ömlése által képezett szigetben, igen nagy kikötővel 's 40,000. lakossal. Vannak számos templomai, külvárosai, vára, de fából készült épületei, rendetlen és sáros utczái, továbbá gyönyörü gyümölcsös kertjei, és szőlő hegyei, 's élénk kereskedése.

Astraea, mythol. szerint Zeus és Themis' leánya, 's igazság' istenasszonya. Mig az emberek jók voltak, a' földön lakott, ezeknek romlásával pedig mennyekbe ment.

Astricus, vagy Anastasius, elsőben cseh- azután magyarországi (Pannonhalmán) Apát; később pedig első kalocsai püspök volt. Ezt küldötte Sz. István az akkori pápához, II. Sylvesterhez Romába, hogy ez neki koronát küldjön, ne, hogy már mint herczeg, vagy fejedelem, hanem mint király uralkodhassék; és hogy a' keresztény hitre tért magyarokat az anyaszentegyház' keblébe fogadja: mit Astrik ki is eszközlött. Pápa küldött Sz. Istvánnak koronán kivül még kettős keresztet is, mellynélfogva a' magyar királyok ma is apostoli királyoknak neveztetnek. Mikor holtmeg Astrik, bizonytalan.

Astrologia, tulajdonképen csillagászat, melly alatt azon mesterség értetik, melly által az egyiptomiak, babyloniak 's chaldaeusok a' csillagokból jövendöltek. Később Astrologia szó helyébe Astronomia nevezet jöve használatba; Astronomia alatt pedig értjük a' csillagok' helyes vizsgálását, 's ez után a' világ' alkotmányának józan ismeretét, és ennek használatát. E' fölséges tudomány mindenkit bizonnyossá tehet egy mindenható teremtőnek örök létéről, annak hatalmáról, bölcseségéről és jóságáról.

Asturia, herczegség Spanyolországban, melly 137. négyszegü mföldön 450,000. lakost számlál, kik mind nemeseknek tartják magokat: mindazáltal, minthogy földjök hegyei miatt nem eléggé termékeny, spanyoloknál szolgálnak. Kukoricza- gyümölcs- vad- hal- bab- és mézzel táplálják magokat. Asturia különösen baromtartásra alkalmas; lovai igen nemes fajúk. A' spanyol zendülés Asturiát is kivetkeztette jogaiból, 1823.

azonban ismét vissza nyerték. Asturiát a' spanyol király' első szülötte birja, herczegi czim alatt.

Ásvány, egyes tagja, vagy része az élet nélküli természetnek, mellynek eredete természeti erők által támad, növekedése pedig a' vonzó erők' működése, és a' hasonnemü részek' hozzátétele által származik.

Ásványtan, azon tudomány, melly az élet nélküli testek' tulajdonit, alkató részeit, eredetét, korát, szülőföldjét, hasznát a' szokott neveken megismerni, 's helyesen elosztani tanitja.

Ásványtáplálás, (a' régiek Diana' fájának nevezték) nem egyéb, mint gyönyörü jegesült ezüst foncsór (amalgama), található a' szép kristályokban, mellyeket azonban csak ritka tüneményeknek tarthatni. Müvészileg is készittetik. Külső szépségeért, mint házi ékesség, különösen ezüstölésre használtatik.

Aszály, aszkór, aszalvány, a' test' egy- vagy minden részei' kerületének, a' táplálat' elválásán alapult csökkenése; az helybeli, ez egyetemes aszály. Közönséges oka: a' vékony, vagy rosz élelem, táplálati rendszerek' levert életereje, 's a' nemesebb nedveknek beteges kiüritése.

Aszód, gyönyörü helyen épült mezőváros Pest vmegyében. Podmaniczky b. birtoka.

Aszuszőlőbor, megtöpörödött szőlőből készült igen kedves italu bor (l. ezt). Honunk különösen híres erről, kivált Tokaj' vidéke- Zemplin- és Ménes Arad vmegyékben.

Athalia, Achab Izrael király' leánya, Joram, Juda király' neje. Miután Ahasja nevü fia megöletett, ő pedig 42. királyi vérből származott ivadékot meggyilkoltatott, az országláshoz jutott, 's azt 6. esztendeig birta, mig t. i. Joas Ahasja' fia, ki titkon neveltetett fel, az apja' királyi székébe tétetett, és Athalia, az ünnepélyes szertartásnál megöletett.

Athanasius (szent), alexandriai patriarcha, mellékneve nagy. Szül. Alexandriában, 296. körül. Nicaeai egyházi gyülekezetben az arianusok elleni vitában tünteté ki először magát, 's igy azoknak annyira ellensége lett, hogy, midőn Sándor' halála után Ath. választatnék püspöknek, 334-ben arianusok a' tyrusi zsinatban annyira vitték a' dolgot, hogy Ath. hivataláról letétetett, 's a' N. Constantintól hozott itélet' következtében Trierbe számüzetett; de Constantin' halála után vissza hivatott (338). 341-ben ismét elitéltetett Antiochiában; de 346-ban ártatlannak itéltetvén, ujra vissza hivatott. Azután Arlesben, később Milanóban az arianusok őt újolag kárhoztatták (354. és 355.) és csak a' papok 's szerzetesek' segedelmével szabadulhatott meg a' reá rohanó katonáktól. Ath. ekkor az egyiptomi pusztákra futott. Igy kelle neki még többször tennie, hogy életét megmentse. Végre, miután 20. esztendei számüzése után vissza hivatott, és

hivatalát haláláig csendesen viselte, megholt 373 ban. — Mély esze- nemes szive- rettenthetlen bátorsága- eleven hite- határtalan ember szeretete- valódi alázatossága- nagy ékesszólása miatt mindenkitől tiszteltetett.

Athenagoras, valószinüleg athenai bölcselkedő, 2 dik század közepe körül. Marcus Aurelius császárhoz (177.) a' keresztények mellett egy görög apologiát irt. Mh. 180-ban. — Ezen apologiát kiadta német nyelven »Friedensbotschaft» czim alatt Lindner, 1774 ben.

Athene, hajdan igen hires, félszigeten épült, görög város; az emberi lélek valódi müveltségének, tudományok' müvészségek' 's az erények' lakhelye, Görögország' legnevezetesb kereskedő városainak egyike, 200,000. lak. pompás épületekkel, és olly széles kerítésü kőfalakkal, hogy rajtok a' szekerek egymást kikerülhették. A' várban (más néven Acropolis) tartattak a' legjelesebb müvek. Periclestől épitetett, 's perzsáktól lerontott Parthenon, vagy Minerva' temploma volt legfelségesebb. (217. láb hosz. 98. láb szél. 's 65. láb magas). Ebben vala Phidias által elefantcsontból készitett 46. láb magasságu, gazdagon megaranyozott Minerva' szobra. Nevezetesek valának még Theseus 's Jupiter olympius temploma, a' Pantheon (minden isteneknek szentelt templom), és nevezetes férfiak' számos oszlopai. — E' világhirü Athene, noha Solon, Miltiades, Temistocles, Aristides, Pericles, Cimon, Alcibiades 's Trasybulus által kormányoztatott, a' romlottság mindazáltal benne olly lábra kapott, hogy később sem a' nagy Chabrias, sem Timotheus és Iphicrates, sem Demosthenes és Phocion nem állhatának ellent a' romlásnak indult athenaiaknak; mig végre a' korlátlan szabadság, melly minden rosznak kútfeje, a' Chaeroneánáli ütközettel Athént — jóllehet Fülöp alatt sorsa még tűrhető vala — római járom alá kényszeritvén, kr. sz. u. 420. (I Constantin alatt) — örökre szét dulta. — Athene' veszélye után a' pogányság eltünt, a' templomok keresztény egyházakká, később pedig a' városnak a' törökök általi (1456) bevétele után, török mecsetekké változtattak. Ez időtől fogva velenczeiek, és törökök annyit tevének Athené' szerencsétlenségére, hogy a' mostani Athene' területe alig teszi a' hajdaninak negyedrészét, lakosokat pedig csupán mintegy 12,000-et számlál. Kikötői közől csak a' piraeusi használható. Az úgy nevezett Acropolis a' törökök által, miután nyolczszor bevették, és ismét elvesztették, 1827. végkép elfoglaltatott; 1828. pedig az orosz-török háborúnak végét szakasztó békeség, valamint Görögországnak, úgy Athenének is, jobb sorsot 's függetlenséget szerezvén, alkalmat nyújta a' régiség' buvárainak az örök tiszteletre méltó város' bámulatos töredékeit kikutatni 's csodálni.

Athléták, vagy küzdők, igy nevezteltek: 1) azok, kik testeket, hogy fegyverviselésre alkalmasakká tegyék magokat, gyakorolták; 2) kik

nyilvánosan küzdöttek. — Ezek közt a' győzedelmes mindig megjutalmaztatott.

Áthűtés történik, midőn a' test a' hideg levegőben sokáiglani mulatás, hideg szelek, fördők, italok, át-ázás, vagy akármikép a' hideg' kártékony befolyásának kitétetik, melly kártékony befolyások annál hamarább veszélyesek, minél nagyobb hőségben volt a' test. Az áthütés különösen a' lélekző utakra 's a' bőrrendszerre hat kártékonyan. Ott hurutot, 's gyuladást; itt pedig a' párolgása 's vissza verése által számtalan 's néha igen veszélyes nyavalyákat okoz.

Atomusok, a' testeknek eloszolhatlan részecskei, mellyekből Leucippus és Democritus szerint a' világnak támadnia kellett.

Átszivárgás (filtriren), azon vegytani (chemiai) munka, melly által a' folyó nedv lyukacsokkal (apro lyukak) ellátott eszközön keresztül, elválasztatik a' merő testtől. E' módon készült víz, mint gyógy szer is, használtatik. De hogy jó íze legyen, szükséges a' légnek hozzá járulása; ez pedig megtörténik, ha az edény 12. láb magasságra emeltetik.

Attica, közép Görögország' tartománya. Ősi lakói kezdetben szétszórott gunyhókban éltek vad állapotban, egész Cecropsig, kr. sz. e. 1550. egyiptomi gyarmattal Atticába jövén, azokat szelidebb élet módra szoktatta. Itt épittete ő Cecropia (később Acropolis) nevü erőséget, is evvel kezdődött Athene' létezése. Cecrops' halála után Attica sok viszonyokon ment keresztül Később Fülöp macedoniai király hóditá meg Atticát, minthogy athenaiak a' phociai háboruban Fülöpnek ellentállottak. N. Sándor' halála után ugyan törekedett, magát kiszabaditani, de hijába. Végre Vespasian császár valóságos romai tartománynyá tette; kr. sz. e. 396. pedig Alarik, a' gothusok' királya Atticát elpusztitotta.

Attila, vagy Etele, Bendeguz fia 's a' Hunnok' leghiresebb királya. Némellyek őt Erdélyben születettnek állitják (398). Oktár és Ruah testvérei' halála után egyedül kezdett uralkodni 428. Attila elsőben is II. Theodosius Konstantinápolyi császár ellen, ki már az előtt háborgatta a' hunnokat, forditotta fegyverét, mit Theodosius igen drágán fizetett meg (évenként 700. font aranynyal kelle adóznia). Azután Aetiussal a' leghiresebb római hadvezérrel kelle Attilának a' katalauni mezőn megültközni (l. Aetiust). Ennek vége lévén Olaszországba indult, hol Aquileja városát pusztitotta el (ennek lakosi épitették a' híres Velenczei várost). Aquileja' elpusztitása után Vincenciát, Veronát, Mantuát, Cremonát, 's Olaszországnak egyéb jeles városait írtotta. Romának, csupán az akkori pápának Leonak kérésére, engedett meg. Innét Attila visszatért Pannoniába, hol nem sokára, épen menyegzői éjszakán, az orrából eleredt vértől megfuladván 56. éves korában, 454. megholt; három fiat hagyván maga után: Ellák- Dengizik- és Irnákot.

Atys, vagy Attys, 1) mythol. szerint Kalaos Phrygia király' fia, Cybele' kedveltje, mivel fogadását megszegte, megöletett; de később életét ismét vissza nyeré, és Cybele' hű követője lön. 2) Trojai-Atys, ez Aeneast Olaszországba követte. Némellyek szerint ettől vette erédeté az atticai nemzetség. 3) Croesus, Lydia király' fia, születésétől fogva néma, de egy ütközetben, midőn atyja' életét veszélyeztetve lenni látta, szólás tehetségét megnyerte.

Auburn, kisded város Éjszak-Amerikában 4,000. lakossal; de nevezetes a' világhirű fogházáról, mellynek alapszabályai: a' fogolynak éjszakákkénti magányos elzárása, nappal pedig szünteleni munkával társaságban foglalkozva a' nélkül, hogy társához, vagy bárkihez is szólhasson, kik mesterséget nem tudnak, mesterségre tanittatnak; a' munkák polgárok által béreltetnek ki, 's az esztendei jövedelemből nem csak a' rabok tartathatnak, hanem a' fölvigyázók 's tisztviselők is innét fizettetnek; az pedig, mi még szép mennyiségben fen marad, a' büntetést kiállott rabok közt osztatik fel, nehogy kiszabadulások után az éhen halást elkerülni akarásból ismét lopni, vagy egyéb roszat elkövetni kénytelenittessenek. Testi büntetés nincs, de annál sulyosb a' munka' megtagadása, mellyel a' bűnhödő fenyittetik. Szorgalom, 's jóviselet a' fogság' idejét röviditi, a' fogházi törvények' áthágása ellenben hosszabitja. Czélja az eltántorodottat az erény utjára vissza vezetni, a' gonosztévőből munkás polgárt nevelni. Ezen fogházi rendszer Auburni rendszernek neveztetik, melly már több nemzeteknél — azok közt nálunk is — nagy figyelmet gerjesztett.

Aud Oude Avad, Keletindia- vagy Bengaliának tartománya, Ganges folyó' mind a' két partján, 1373. négyszegü mföldnyi (mások szerint kevesebb vagy több) kiterjedésben 4. millio lakossal, kik a' britanniai kelindiai társaságnak adóznak. Itt indigo bőségben találtatik. Allahabad legfőbb városát a' kereskedési társaság birja. A' sz. város Aud híres egy Industemplomról és Aureng-zeb' nagy mecsetéről.

Auditor, hadi ügyvéd a' katonaságnál. Ennél nagyobb rangu a' vár őrizeti ügyvéd, ennél ismét a' várnoki ügyvéd (Stabsauditor). Az országos főhadi kórmánynál a' vezéri ügyvéd (Generalauditor).

Augures, így neveztettek Romában bizonyos papok, kik a' madarak' repteből, énekéből, a' villámból 's a' t. jövendeltek, 's az ország' dolgaira különös befolyással birtak. Bal rész szerencsét, jobb szerencsétlenséget jelentett. A' tyúkok' evése- és nem evésére is ügyeltek.

Augustus, föld golyó' fölosztása szerint hatodik- polgári esztendőben pedig nyolczadik hónap' neve, máskép kis Asszony, vagy nyárutó hava. — Romaiaknál sextilisnek hivatott, 's csak Augustus' tiszteletére változtatott meg »Augustus» nevezetre.

Augustus, (Caius Julius Caesar Octavianus), Caius Octavius és

Attia' fia, szül. kr. sz. e. 63. eszt. Atyja után Caius Octaviusnak neveztetett. Midőn Julius Caesar őt megkedvelvén, fiának fogadta, Octavianus, 's később Julius néven is neveztetett. Augustus nevét végre mint Császár a' tanácstól kapta. Mint gyermek 's ifjú igen czélszerű nevelést nyert mostoha szüléitől. A' szónoklatot, mellyben jeleskedett, ama híres Apollodortól tanulta. Ez időközben, történvén Caesar' halála, Roma felé siete, hogy a' trónt, mellyre gyámatyja által jogot nyert, elfoglalhassa. És ez volt oka, hogy a' 19. éves ifjú Brundusiumban az őrsereg' vezérlését átvette, 's a' közkincstárt elfoglalván, Campanián keresztül, Rómába vonult. Innen sok ellenségeskedések után Cumae mezei lakába vette magát, 's Ciceróhoz, hogy e' nagy férfit részére megnyerje, ettől pedig ismét Rómába ment, hol megérkezte, Antoniust kivévén, mindenkiben nagy figyelmet gerjesztett. Hetedszeri Consulsága' végével a' tanácsházban, azt leteendőnek nyilatkozik, de a' sürgető kérésnek ellen nem szegülhetvén, azt ismét elfogadta. Ekkor Augustus »felséges» mellék nevet kapott, melly személyének 's rangjának nagyságát jelenté, 's ekként személye sérthetlen lön, és minden nyilvános végzések' fölfüggesztésére törvényes szabadságot nyert. Sok háborut viselt Afrika-, Ázsia-, különösen pedig Gallia- és Hispaniában. Hatalmát mindig okosan gyakorolta. Béke idejében sok hasznos rendeleteket tett. Rómát fölékesitette, 's azt, mint méltán dicsekvék-téglákból épitve találván, márványossá tette. Megholt kr. sz. u. 14-diki Augustus 19. Halála előtt az ágya' körülállókat kérdezé: „Jól játszottam-e szerepemet?" ezek miután „igennel" válaszoltak: „Tapsoljatok tehát, ugymond ő, elvégeztem" Halálát alattvalói gyászolák, 's őt istenek közé számíták; tiszteletére templomokat és oltárokat emeltek.

Auguszt II. Szász választó fejedelem 's Lengyelország' királya; III. János György szász vál. fejedelem' második fia, szül. 1670. Dresdában. Gondos nevelés által minden szép 's szellemi foglalatosság iránt nagy vonzalmat nyert. Atyját a' háboruba követvén, a' haditudományt inkább az ellenségtől, mint tőle tanulta. Atyja' halála után Bécsbe ment (1691), hol József cs. kir. Főherczeggel (később I. József) szoros barátságot kötött. Bátyja IV. György' halála után 1694. Szász választó fejedelem lett, és mint illyen a' törökök ellen, kik Erdélyországot berohanásokkal fenyegették, az austriai sereget vezette. 1696 Szobieszki János' elhunyta után a' lengyel trónvágytársak közé állott, és hogy czélt érjen, Badenben, Austriában 1697. katholikussá lön, 's csak ugyan, még azon év' Majus' 27. tartatott gyülésen királynak választatott, és Sept. 12. Krakóban megkoronáztatott. Ezután Dániával, és I. Péter Czárral, XII. Károly Svéd Király ellen, Liefland' elfoglalása végett, összeszövetkezett. A' háboru sok ideig változó szerencsével folytattatott. Végre látván a'

szászok, hogy minden felől megtámadtatnak, meg adák magokat, 's Varsóban egyességre léptek. Ezeknek vége lévén, Auguszt magát egészen a' puha életnek adta, melly rosz a' lengyeleknek hathatós például szolgált. Mh. Varsóban 1733-ban.

Auguszt III. (Fridrik), Szász választó fejedelem, 's lengyelország, királya; II. Auguszt' fia, szül. Dresdában 1696. Atyját a' választó fejedelemségben 1733. követte; 1733. pedig, noha XV. Lajos mindenkép, sőt fegyverrel is iparkodott vejét, Lezinszki Lajost a' trónra ültetni, lengyel királynak közakarattal választatott. Fényes ünnepélyek- és mulatságokkal párosult kicsapongások által különböztetémeg magát, atyja' példáját követvén. Kórmány' dolgait első ministerére, Brűhl grófra bizta, ki is kénye szerint gyakorolván hatalmát, sok zavarokat okozott. Végre II. Friderik Slesiát elfoglalta. Auguszt Poroszország' nagyobbodása miatt nyugtalanittatván, Maria Thereziával, Magyar Ország' királynőjével Fridrik ellen egyesült. De Fridrik Dresdánál győzedelmeskedvén, 1746. Auguszt béket kötött, mellynek következtében Szászországot visszanyerte. 1756. ismét porosz háboruba keveredett, mellyben Auguszt megis aláztatott. Ezt követte a' huberstburgi béke, melly után Auguszt 1763. Dresdában megholt. Ő is, mint atyja, katholikus lön Bolognoban, 1712-ben.

Aurelianus Domitius, nagy katona, Zenobia királynővel viselt háborúja legnevezetesebb. Galliát Romai birodalommal egyesítette. De midőn perzsák ellen vezetné seregét, katonáitól megöletett.

Aureng-zeib, Nagy mogol Shah-Djehan' fia, szül. 1619. Uralkodási vágyát színlett ájtatosság alá rejtvén, 20. éves korában Dekban' helytartójává tétetett. Később pedig, miután testvéreit megölte, 's atyját fogságba tétette, a' trónra lépett. Aur. ámbár kegyetlen, a' tudományoknak 's művészeteknek még is kedvelője, 's előmozditója volt. Mh. 1707. Halálával a' mogolok' hatalma elenyészett.

Auronzo vagy Avronzo kisded város Belluno tartományban Austriai birodalomban, Anseio folyónál, ónbányával, a' sz. Mark nevü nagy erdő közelében, honnét hajókészitéshez szükséges fát Velenczébe nagy mennyiségben szállitanak.

Ausonius (Dec. Magnus), Valentinián Császár' orvosának fia, igen híres római költő. A' Császár' Gratian nevű fiának nevelője; később Quaestor, 's praetori praefectus vala; 379. pedig Consul Galliában. Több jeles munkáit bírjuk.

Austerlicz, kisded város Morvaországban. Napoleonnak az austriaiak- és oroszokon 1805-diki Dec. 2-kán nyert győzedelméről nevezetes.

Austria, melly 700 négyszegü mértföld területen, majd két millio- 's többnyire katholika vallásu-lakost számlál, Ens folyó által felosztatik

Ens folyón alóli és felüli részre; az az: alsó és felső Austriára. Földje, melly csak Duna és Morva folyók' mentében sik, hegyeit kivéve, mellyekben vas, ón és hasznos források nagy bőségben találtatnak, termékeny; tágas erdeiben pedig különbféle vadak találtatnak. Lovaik' nemesitésére előbb a' simmeringi téren, most az ugy nevezett Prater' felső részén Bécsben évenként lóverseny szokott tartatni. Jelesebb folyói: Duna, Ens és Morva. Hegyei Semmering, Stajerország' szélén, Kahlenberg Bécs mellett, és Schneeberg Németújhely felé.

Austriai Császárság, melly területében 12,150. négyszegü mföldet, és Blumenbachnak 1833-diki felszámitása szerint 33,281,869. lakost számlál, következő tartományokból alakul: 1) Az austriai főherczegség — máskép alsó és felső Austriából; 2) a' herczegségre emelt tiroli grófságból; 3) Stajer herczegségből; 4) illyriai királyságból (Carinthia és Carniolia); 5) Lombard-Velenczei királyságból; 6) Cseh országból; 7) Morvai Markgrófságból, keleti Slesiával; 8) Magyar-, Horváth- 's az ugy nevezett Tótországból (Slavonia); 9) Erdélyi Nagy fejedelemségből; 10) Dalmatiából; 11) Gallicia- és Lodomeriai királyságból. 'S mind ez a' f. Austriai Császár, 's most dicsően uralkodó I. Ferdinand' szelid kórmánya alatt áll. szül. 1793-diki Aprilis 19-kén; 1835-diki Martius 2-kán pedig a' b. emlékü Atyja' halála után vevé át a' kórmányt. Austriai Ház' eredetét nem tudhatni; Historiai tekintetben Habsburgi Rudolffal kezdődik. — Uralkodó vallás e' birodalomban a' romai katholika; vannak azonfelül nagy számmal evangelica és reformata vallásuak; egyesült és nem egyesült görögök, 's zsidók. — A' kórmány általában monarchiai, az az: az uralkodó csak egy: tartományok' különségére nézve mindazáltal a' kórmányzási mód különböző. — Az ifjúság több egyetemek- és tanuló intézetekben képeztetik. — A' fennevezett tartományok' földje, ha hegyes részeit kiveszszük, általában termékeny, 's mindennel, mire szüksége van, bővelkedik. Kereskedése egészben véve nagysága-, termékenysége- és iparához képest nem felel-meg a' várakozásnak. — Jelesebb folyói: Duna, Etsch, Visztula és Elbe. — Hegyei közől nevezetesebbek: az alpesek, vagy havasok, mellyeknek legmagasabb részei az Ortelcsúcs Tirolban 14,166. láb, és a' Grossglockeni felső Autriában 12,239 láb. magas. Kárpát, Tátra, Fátra és Mátra hegyei.

Ausztrigák, (ostrea), tekenősök' faja. Rómaiaknak kedves étele. Vas gereblyékkel és vasashállókkal, tenger' apadáskor pedig kézzel fogatnak. Kereskedésnek egy ágát teszik. Legjobbak, mellyek olly helyeken élnek, hol a' tenger' hullámai által mindig fris eledelt 's vizet kaphatnak.

Autocratia önuralkodás, hol a' törvényhozó és végrehajtó hatalom egyedül az Uralkodón áll.

Avasság, azon neme a' forrásnak, melly a' meleg és szabad légnek kitett kövérségek előbbi tulajdonát elvesztvén, csipős indulatúvá változnak. Avasság származik savitónak a' kövérséggel való össze köttetéséből. Legnevezetesebb az avasság által füstölésnek kitett sódorokban készült méreg, melly sódarsavnak neveztetik. Káros és veszélyes következkezményét legújabb időkben szomorú példák bizonyitják. E' veszélyteljes nedvesség minden állati test részeiből készülhet, mellyek az avasság' pontját elérik p. o. szalonnából, füstös halból, kecskéből 's a' t. — Különösen az avas ételekhez nem szokottakat figyelmeztesse a' származható életveszély.

Avellino, főváros Principato ulterioreben (tartomány) Siciliában, 18,000. lakossal. Van egy püspöksége, polgári-és fenyitő törvényszéke. Nevezetes a' lakosok serény munkasságától.

Ave Maria, igy neveztetik azon imádság, mellyel a' katholikusok Szűz Mariát, Jézus' anyját tisztelik. Magyarul helyesen Angyali Üdvözlet-nek mondatik.

Averno (Avernus), egy igen mély tó (néhol 180. láb. mélységü) Nápolyországban. Hajdan sürü erdőktől vétetett körül, miért levegője is egészségtelen volt. Vidékét vadnép lakta, kik csak éjenként hagyták el lakhelyeiket, 's ez ada okot sok regének, mint Homerus és Virgiliusból olvashatni.

Averroes (Ebu vagy Ibu), Arabok' legnagyobb philosophusa, szül. Cordovában Spanyolországban 1149. Atyját főbirói hivatalban követé, de irigyei hittőli eltávozásáért őt bevádolták, és igy hivatalától megfosztatván, Fezbe bűnbánat tartásra kárhoztatott. Inneni visszajötte után Almanzor kalifa közbenjárása által hivatalába vissza tétetett. Mh. 1217-ben.

Avignon, Vauciuse departamentum fővárosa dél kel. Franczia országban, Rhone folyónál, gyönyörü vidéken, 31,000. lakossal. Nevezetes a' hét pápának (1305—1377) itteni lakása miatt. Vannak különbféle gyárai, selyem készitő műhelyei. Találtatnak benne több római régiségek is.

Axioma, általánosan helyesnek tartott alapos elv, melly' alaposságának bebizonyitása szükségtelen. — Minden tudománynak, hogy rendszeres egysége legyen, illy axiomákon kell alapulni.

Azimuth, a' helybeli látkörnek azon darabja, melly a' függő kerek (circuli verticales) negyed és a' déli linea közt fekszik.

Azorok, Afrika és Amerika közt 9, portugali sziget az atlasi tengeren, 200. négyszegü mföldön 200,000. lakossal. Éghajlata egészséges, földje termékeny. Legmagasabb hegye Pico (9,000. láb. magas); találtatnak tűzokádók is. E' szigeteket a' portugalok födözték fel; de némellyek szerint a' hollandi hajósok már az előtt látták, honnan flandriai szigeteknek is neveztetnek.

Ázsia, az ó világ' legnagyobbika, az emberiség, kereszténnyvallás, tudományok, kereskedés, műipar' bölcsője, és a' történetek' legrégibb nézőhelye; vallástanilag pedig a' világ' legnevezetesebb része. — Európával az Ural és Werchoturi hegyek által, Afrikával pedig a' Suez tengerszorulat által köttetikössze. Hossza 1,455. szélessége 945. mföld. Nagyobb része a' mérsékelt (temperata), kisebb a' forró (torrida), legkisebb pedig a' hideg öv (zona frigida) alatt fekszik. Tengerei: az éjszaki jeges, a' nagy oczeán, indiai, atlasi, közép, marmara és fekete tengerek, mellyek, számtalan szigeteket képeznek. Nevezetesebbek: Nipon (Ázsiában legnagyobb), Saikof, Formosa, Ceylon (gyöngy halászatról híres), Cyprus Rhodus, Samos, Chios, Lemnus 's a' t. Félszigetei közől: Arábia, nem csak Ázsiában, de az egész világon legnagyobb. Említést érdemel még: Dekan, Malakka és Kamcsatka (Benyóvszky gr. számüzetéshelye). Nevezetesb folyói: Ganges, Jenisei, Kiang, Segalin (fekete folyó), Hvang-ho (sárga f.), Hindu, Eufrates, Tigris 's a' t. Ázsiában, a' Chinai birodalomban van a' világ' mesterségesen készült legnagyobb csatornája, melly Calcutta és Peking közt 150. geogr. mföldre terjed. Hegyei közől az Altai, Himalaja, Taurus, Antitaurus, Libanon, 's Ural hegylánczok a' főbbek; legmagasabb csúcs Schahamoular 26,400. láb (a' világon legmagasabb hegycsúcs). Kevés tűzokádói közt megemlithető Kliucseoszkoi, és Aratscha. Ázsiának sok pusztái, 's szálló homokokkal boritott sivatagjai vannak; az Orosz-Ázsia' éjszaki része majd nem egészen puszta, 's posványság. Nevezetesebbek: a' Kirgisi, Gobbi, Adjmer, Mekran, és az arabiai sivatag puszták, hol a' gyakori szelektől fólkapott finom homok hegyeket alkat, egész vándorcsoportot (karavane) tevékkel együtt eltemet; ezenkivül a' száraz, 's minden életet elölő Samum szele az utazók' ostora. Éghajlata éjszakra (Orosz-Ázsia) hideg, majd szünteleni fagy boritja. Keletre kellemes, mérsékelt meleg. Délre heves-forró, hol a' tél ismeretlen, a' nyár égető. Két különböző évszak van, t. i. nyár, vagy száraz, és tavasz, vagy esős. A' természet igen anyailag hintette ki Ázsiára adományait; a' homokos beltájait kivévén, földje igen termékeny. Nincs drága, vagy hasznos ércz, melly hegyeiben nem találtatnék, és ha e' részben Amerika fényesb szerepet játszik, onnét van, mivel hegy-gyomrai még elegendőkép kikutatva és használva nincsenek. India és China, gyémántja, drága kövei, aranya, ezüstje ismeretes, vasa, höganya, reze, ónja, ólma 's több efféle ércznemüe elég van. A' növényi tenyészet éghajlatinak megfelelőleg különbféle; éjszakra mohon kivül alig teng valami; a' mérsekelt öv alatt pedig a' gazdagon viruló növények' ezrei váltják fel a' kopár homoksivatagokat, hol ris, thea, rhebarbara, gyümölcs, kerti növények, 's gabonanemüek bőségben vannak; déli tájakon minden a' legbujábban tenyészik, 's a' nap' heves su-

gárai a' növények' nedvét illatos drága fűszerekké változtatják; illyenek: a' ris, bor, pálma, kávé, czukornád, és számtalan illatos fűszerek. Az állatországból: teve, angóra kecske, finom juhok, nemes lovak, oroszlánok, tigrisek, parduczok, hyenák, elefántok, szarvorrúk, pézsmályok (pézsmaállatok), papagályok, selyembogarak, austrigák, gyöngykagylók; a' világ' legnagyobb úszómászói: a' rettentő krokodilok, mídás és caret teknyősök, az óriási gaizálok, számtalan kigyók 's a' t. Lakosai' száma 390. millio, kik sok nemzetekre oszlanak: Semiták, Örmények, Perzsák, Hinduk, Tibetiek, Japonok, Mongolok, Törökök, Samojedák, Kamcsatkaiak, Malaiok. Ázsia a' három legkiterjedtebb hitvallás' (Zsidó, Keresztény és Mahomedanus) bölcsője. Mahomedvallás az uralkodó hit, de legszámosabbak a' Brama és Buddha szertartásuak; vannak azonfelül nem kis számmal még bálványimádók is. — Egészen független, és minden kórmány nélküli csoportok kevesen vannak; a' többieknél különböző kórmányzás divatos; u. m. a' kóborló nomadoknál a' pásztori rendtartás; sok vándorló törzsöknél a' családapai; vagy népvéneiből, vagy bizonyos családokból választottak alatti köztársaság; másoknál papi, vagy zsarnoki egyedkórmányzás, kik minden irott törvények nélkül kényekre uralkodnak, kiket mindazáltal a' fölvett szokás minden irott töyvényeknél erősebben korlátoz, mit, ha vétkes akaratból áthágnak, uralkodó hatalmoktól fosztatnak meg. — Ázsia kilencz nagy tartományra oszlik, u. m. 1. Ázsiai Törökország; 2. Arábia; 3. Perzsia; 4. A' független Turkestán; 5. India; 6. Tulsó India; 7. Chinai; 8. Japani Császárság; 9. Orosz Ázsia-tartományokra.

Azzara (József Miklós lovag), szül. Barbanalesben, Aragoniában. Jeles diplomata. Nagy befolyása volt a' Jézustársaság' szétoszlatásában. 1796. Bonapartehez küldetett, 's nála, noha nehezen, béket eszközlött. később Párisba ment, hol 1804. megholt. A' tudományok és müvészetek iránti szeretetét bizonyitja könyvtára és képek' gyüjteménye.

B.

B, az a-b c-nek második betűje. Hangászatban az a és h közötti tón. Mint rövidítés-jelet is használhatni; mint: B. jelenti beatus (boldog), vagy Baro czim nevet. Austriai pénzen: Körmöczöt; poroszon Boroszlót, BB. Straszburgot, Bco. Banco-t 'stb. jelent.

Baader (József), szül. 1763. Münchenben. Mérnökök és erőműtudósok' legjelesbike. Először orvosi tudományra adta magát, 's orvosrangra is emeltetett; de ezzel felhagyott, 1794. kézműtani (technologia) különös tehetségeért, gépelyek és bányászság' igazgatójává neveztetvén. Több utazásokot tett Franczia és Angolországba; több jeles munkát is írt.

Baal (Bel), mythologia szerint babyloniai és phoenicíai hamis isten' neve. Értelme a' Baal szónak az idő' hossza- és nyelv' tökéletlensége miatt homályos. Némellyek szerint B. Babylon' alkatója; mások szerint chaldaeai óriás; Herodotus szerint Alcaeus' fia Tyrusban, hol város' királyának neveztetett, B-nak gyönyörű temploma volt. Hogy B. különbféle melléknevekkel többféle istenséget jelent, a' mythologia bizonyítja. Azonban Baal vagy Bel több keleti nyelvek szerint »urat 's uralkodó hatalmat» jelent, és tulajdonnevekkel összetéve találhatni; mint: Hanni-bal, Bel-zebub, Bal-thazar 's a' t.

Babér (laurus), Olasz- Görög- Déli-Franczia országok- és Éjszak-Amerikában termő 20—30 láb magas fa, egyenes tömött ágakkal, 4—5 új hosszú, egy új széles levelekkel, kerekded sötétkék bogyói a' borsónál valamivel nagyobbak, nagy magokkal; Majus- és Juniusban virágzik. Fűszeres levelei ételben használtatnak. — Babér a' legrégibb idők óta nevezetes, 's a' költőktől sokszor megénekelt fa. A' templomok vele ékesítteték; a' költők, győztes hadvezérek' homlokai ágaival koszorúztattak. Későbbi időkben a' doctori czim elnyerése' jele volt, 's ekkor bogyói rajta hagyattak. Innét van mai nap is a' baccalaureus név, melly ollyannak a' czime, ki már több szoros vizsgálatot (examen rigorosum) végzett az egyetemnél, de még doctori czimet nem nyerhetett.

Babini társaság, egy, 1568. alapitott, és I. Auguszt Zsigmond lengyel király által helybenhagyott elmés társaság, mellynek czélja volt az emberek' esztelenségeit kijátszani, kicsúfolni.

Bábolna, szép tiszti, és gazdaságos épületekkel ellátott kir. puszta Magyarországban, Komárom vmegyében, gyönyörű mezőtérségen. Nevezetes itt a' királyi válogatott faju ménes, mintegy 1000. darabból.

Babona, igy neveztetik azon vakon elkövetett hiba, melly szerint az okokat, mellyektől az ember' sorsának függni kellene, balul itélvén, okosságunkat a' meg nem vizsgált tünemények- és esetek alá vetjük. Minthogy pedig ezen okok az Isten és a' természet; a' babona kétféle: vallásbeli és természeti. — Fájdalom, a' pór nép- 's müveletleneknél még jelen időkben is nagy hatásu a' babona, melly olly sok veszélyes következéseket szül az emberiség között.

Babylonia, Ázsiának hajdan tartománya, most: Irak Arabi Mesopotamia, Susiana, Chaldaea, a' perzsiai tengeröből, és arabiai puszták között. Mivel Chaldaeusok birták, Chaldaeának is neveztetett. Legnagyobb hatalmát, 's dics' fénytetejét Nabukadnezár (Nabukodonozor) alatt érte el. Az egész ország sik; Eufrates és Tigris folyók futják keresztül; az első, évenként tavaszszal az örmény- hegyekről leomlott hó- lé által földagad, 's kiöntésével az egész országot, mint Egyiptust a' Nilus, megtermékenyiti. — Egykori fővárosa: Babylon a' történetek' bizonysága szerint a' világ' leghiresebb városainak egyike. Mit róla beszélnek, bámulásra gerjeszt: 200. rőf magas és 16. széles falakkal, mellyeken 6. kocsi egymás mellett elmehetett, volt bekeritve, 250. tornya, és 100. ércz-kapuja; a' város' területe pedig 12. mföld volt. Ezen világhirü óriási városnak nevezetességei voltak: 1) a' szent irásból ismert: babylon'_tornya, melly még N. Sándor' idejében Belus-temploma nevezet alatt diszeskedett; 2) Nabukadnezar által épitett pompás kastély, mellyben a' világhirü N. Sándor megholt; 3) a' függő kertek. Most, az egykor bámult város, merő düledékrom, 's csak óriási nagyságu tégla halmai hirdetik hajdani dicsőségét. Ezen romok arra mutatnak, hogy minden épületei téglából készültek, és mész nem léte miatt, föld-szurokkal ragasztattak.

Bacchus (gör. Dionysos), Zeus és Semele' fia. Atyja őt Ino- és Athamas-, utóbb nysai folyam istennők által neveltette fel Thrácziban. Tanitója, és szünteleni kisérője Silenus vala. B. találtafel a' bortenyésztést, 's ő tanitotta a' szőlőtőkkeli bánás módot. Ő tehát mythol. szerint a' bor' istene. Hogy pedig találmányát mindinkább közössé tegye, az akkor ismert földnek csak nem minden tartományait bejárta. Pentheust, a' Thebae király' örökösét, minthogy őt istennek elismerni nem akarta, tulajdon anyjától 's nővéreitől, kik Bacchus' ünnepein eszektől megfosztattak, szétszaggattatta. Olaszországbani utazásakor a' tyrrhenumi hajósok őt király-

finak tartván, hogy kirabolhassák, megláncolták; de a' láncok testéről lehullván, hajó pedig szőlőtőkkel körülvétetvén, megállott, és Bacchus oroszlánná változott; ezen a' hajósok megrémülvén mind a' tengerbe ugrottak, 's delphinekké változtak. Naxos szigetben Ariadnet vette nőül, 's halhatatlanná tette. Az óriásokkal sokszor igen szerencsésen harczolt. Szép 's vig tekintetü ifjúképében, többnyire egészen vagy félmeztelen, repkényes szőlőlevélből fonott koszoruval, 's arany-szarvakkal ábrázoltatik. — A' szakállas Bacchus tulajdonkép indiai vagy egyiptomi eredetü. Ünnepei nagy pompával, de kicsapongólag tartattak, kivált a' romaiaknál, mig végre a' tanács által, Roma' épitése 567. eszt. egészen eltiltattak.

Bacchylides, Ceos szigetén született lyriai költő, Pindarus' kortársa. Hiero' udvarában tartózkodott. Verseiből csak néhány töredékek maradtakfenn, mellyek csinos tollát 's mély érzelmét eléggé megmutatják.

Bacciocchi (Felix Pascal), Napoleon' ifjabb nővérének, Bonaparte Elisának férje; szül. 1762-diki maj. 18-kán Korzikában, szegény nemes nemzetségből. Olaszországban Napoleon alatt szolgált, kinek hugát 1797. nőül vette. Nem sokára ezredes, később Ardennek' választó Collegiumának elnöke, végre Lukka és Piombino' herczege lön; minthogy pedig e' herczegségek 1805. nejének adattak, 1815-ki zendülés után nejét számüzésbe követte. — Neje Bonaparte Elisa Maria Anna szül. Ajacciobán 1777. Franczia lázadáskor anyjával Marseilleben tartózkodott. Számüzetése után férjével 's fiaival Triestben élt, és 1820-diki Aug. 7-kén Triesthez közel »Villa-Vincentina» nevü jószágán holtmeg.

Bach (János Sebestyén), János Ambrusnak fia (ez szül. Pozsonyban, honnét vallása végett Németországba költözött. Több, mint 50. hangmüvészt számlál e' nemzetség), a' legjelesebb német hangmüvészék' egyike; szül. 1685-diki Martius 21-kén Eisenbachban, 's bátyjától Ohrdruffban neveltetett fel. Lüneburgban, később pedig Hamburgban tökéletesité magát. 1708. Weimarban udvari hangász (orgonista); 1717. Köthenben karigazgató, 's végre 1736. Szász udvari hangászat- szerkesztő lett. Ügyességét, 's jeles tehetségeit több kedvelt darabjai igazolják.

Baco (Francis), verulami báro, albani viscount, szül. 1561. Londonban. Atyja, hires jogtudós, Erzsébet királynő' nagy pecsétőrje vala, ki Baco' fiát, az észteli gyermeket, kis pecsétőrének szokta nevezni. B. korán kifejlett szép lelki tulajdonit már 19. éves korában megmutatá, Europa' állapotáról egy megérett itélő tehetséget bizonyitó munkát irván. Atyja' halála után magát egészen a' jogtudományoknak szentelé, 's őt ebbeni tágas ismerete miatt a' királynő már kora 28-dik évében rendkivüli tanácsnokká nevezte. De irigyei által kiesvén a' királynő' kegyelméből, mind addig rosz állása volt B-nak, mig I. Jakab juta a' kormányra, ki, mint tudományok' pártfogója, őt 1603. nemesi rangra emelte; Parlamentben

pedig magát sokszor kitüntetevén, még többre is érdemesitette, mi B-nak nagy hirt, 's nevet szerzett. 1619. Anglia' Főkanczellárja lett, bárói czimmel. De már 1621. hogy hivatalokat, 's kiváltságokat pénzért osztogat, bevádoltatott, mit önmaga is megvallott; mellynek következtében 40,000. font pénz büntetésre itéltetett, 's Towerba záratott. I. Károly alatt B. hivatalát, sőt a' Parlamentben helyét is, visszanyerte. Mh. 1626. Philosophiai- physicai- természettörténeti- orvosi- 's jogtudományokról szóló munkái, tágas ismereteit bizonyitják.

Baco (Roger), szül. Ilchesterben Angolországban 1214. Tanulását Oxfordban kezdé, és Parisban folytatá. Innét, hittudományból doctori czimmel ékesitve, tért honába, hol sz. Ferencz' rendjébe állott, 's Oxfordban tanitó lett. Különösen Physicára szentelé magát, mellyben a' tudományok' pártfogói által könyvek- 's szükséges műszerekkel gyámolittatott is. Minthogy csodateljes tüneményeket talált fel, varázslónak tartaték; miért is szerzetes társai, már az előtt nagy ellenei lévén, mivel őket vásottságok- és tudatlanságok miatt megfeddette, őt bevádolták. Ennek következtében, Baco tanitószékét elvesztvén, börtönbe záratott. IV. Orbán pápa' utóda, IV. Kelemen őt kedvelvén, a' fogságból kiszabaditotta. De ennek rövid idő alatt történt halála után, miután t. i. irományai' olvasása megtiltatott, ismét — 10. esztendőre — bezáratott, és csak IV. Miklós' halála után bocsáttatott szabadon. Mh. Oxfordban 1792. — Baco minden kételyen kivül nagy ember, és korában a' legtudósb férfiú vala. Kiváltkép a' természettudományban bámulhatni éles eszét, mély belátását, és csodálatos leleményeit. Neki tulajdonittatik a' nagyitó- távolitó- és gyújtó üvegnek, úgy lőparnak is, ha nem találmánya, legalább az ezekkeli bánásmód' ismerete; úgy, hogy méltán kérdezhetni: vajjon Schwartz Berthold szerzetes társa nem vette-e tőle ismeretét? Ő vette-észre Julius Caesar' kalendariomának fogyatkozásit, 's azoknak kiigazitása' módjáról helyesen is gondolkodott. — Munkái közől legjelesebb az »opus maius» czim alatti, (London. 1733.) melly 6. könyvben csupán találmányait foglalja. Irt ő Alchymiáról, és az aggkor' meghosszabbitása' modjáról, 's több effélékről is.

Bács, a' kalocsai érsek' birtokához tartozó mezőváros Bács vmegyében, egy sz. Ferenczi zárdával, és egy n. e. görög káptalannal. Már sz. István király' figyelmét magára vonta e' hely, mellyben egy erős várat épitett, és püspökséget állitott fel, melly a' későbbi királyok által érsekségre emeltetett, azután pedig a' kalocsai érsekséghez kapcsoltatott. Gazdag város vala hajdan, de a' gyászos mohácsi ütközet után előbbi fényét ez is elvesztette.

Bács Bodrog egyesült vmegye, fekszik 170. négyszegü mföldnyi területen Magyarországban, a' Dunán inneni kerületben, Duna és Tisza folyók — Pest vmegye- és Slavonia közt. Lakosai, kiknek száma mintegy

200,000-re megy, nyelvekre nézve magyarok, ráczok, németek, örmények és zsidók; földje, melly általában merő sikság, fölötte termékeny, és a' felső rideg tót megyék élet kamarájaként tekintethetik; juhtartása és a' gyapjuvali kereskedése nevezetes. Ezen vmegyét keresztül hasítja, a' Dunát Tiszával egybekötő, Magyarország' legjelesebb Ferencz csatornája, melly 1793—1801 esztendeig készült; hossza 14 1/2 mföld, vizesése 27. láb, melly 5. zsilipre van felosztva; legnagyobb víz mélysége 8. láb, szélessége 8. öl, és 8—9 ezer mázsa terhet megbir. Nevezetes ezen vmegyében még a' Pality tava Szabadka kir. város mellett 500. öl szélességü sós vizével; és mellette a' kis vért tó.

Bacsányi (János), magyar költő, 's a' honi literatura lelkes előmozditója; szül. 1763 Tapolczán Szala vmegyében. Elvégezvén iskolai pályáját, Orczi Lőrincz b. házánál magány oktató lett. Ekkor irá: »A' Magyarok vitézsége, Régiek' példáival megvilágositva» czimü munkáját (Pest 1785). Majd azután a' kassai kamarai administratiónál nyere szolgálatot. Itt Kazinczyval és Baróti Szabó Dávidd al a' »Magyar Museum» kiadására (ez vala első tudományos folyó irásunk) egy társaságba alakult. Később (1803) a' bécsi bankóhivatalhoz jutott. — A' most említett tud. folyó iratban megjelent költeményei számos kedvelőkre találtak, és valamint ezek, úgy prósája is lelkesen, jó izléssel és itélettel irott, tündöklék maga idejében. Vajha Ossiánnak fellengö énekeivel, mellyeket B. dalla először honi nyelvünkön, minél előbb dicsekhetnék literaturánk! B-nak köszönjük Ányos' munkáit, 's Faludi költeményeinek új kiadását is.

Bácsi Benczе (Báczi Ferencz Eng.), Ferdinand és Izabella' megegyezése' következtében Bácsi B. volt egy azon Buda városi tanácsosok közöl, kik Izabella' felszólitása után a' budai biró Acsádi János vezérlése alatt 1541. a' várat Révay Ferenczнek Utyssenicz barát és Petrovics ellenére titkon akarták általadni. Az árulók többnyire elillantottak, 's vagyonaikat elvesztették. Bácsi Benczét Martinuzi lenyakasztatta, és négygyé vágatta.

Badajoz (Pax Augusta), főváros Estremadura nevü tartományban, Spanyolországban, Guadiana folyónál 15,000. lakossal. Nevezetes az 1811-diki Angoloknak ostromáról, mellyet Wellington három izben próbált, mig végre 1812-diki April. 7-kén reggeli tartó véres csata után a' várost megvette. Említést érdemel még a' Spanyolok- és Portugalok közti békekötés is (1801. Jun. 6.), mellynél fogva Portugalok megigérték, az Angolokat kikötőikhez nem bocsátani.

Baden, nagy herczegség Németország' déli részén, Rajna folyó' mentében, 280. négy sz. mföldnyi kiterjedésben 1,200,000. lakossal, kik nyelvekre németek, vallásokra nézve pedig nagyobb részint katholikusok. Hegyei közöl Schwarzwald és Feldberg nevezetesek. Folyói: Rajna, melly

a' herczegség' nagy részét határkép mossa; Main, Tauber, és Duna, melly itt Donaueschingen mellett Brigach és Brege folyók' egyesülete által származik. Tavai közől Bodensee említendő, mellynek csak egy része tartozik B. N. Herczegséghez. Mi termékenységét illeti, egy a' Németország' legtermékenyebb tartományai közől, 's majd nem minden szükségessel bővelkedik. Ásványai a' hegyekben többfélék találtatnak, sóban mindazáltal szükséget érez. Erdei jó állapotban vannak, mellyek lakosinak nem kis haszonnal kedveskednek, azokból fával nevezetes kereskedést üzvén. Némelly vidéken a' marha tenyésztés is jó karban van, juh' nemesítésre pedig különös szorgalmat forditnak. — Az ifjúság több diák iskolákban, tanitókat művelő intézetekben, gymnasiumokban és a' heidelbergi 's freiburgi egyetemekben műveltetik. — Az uralkodás forma két kamara által korlátolt monarchiai 1818- óta. 1832-től fogva felosztatik 4. kerületre; u. m. alsó- felső- közép rajnai, és see kerületre; ezek ismét kisebb járásokra.

Baden, hasonnevü N. Herczegségnek közép, Rajna kerületében, nevezetes városa, 's fürdőhelye egy gyönyörü völgyben, 4,000. lakossal. Említést érdemel benne egy vár, régiségek tára, nagy kereskedése, meleg fürdői; mellyek évenként több ezer idegenektől látogattatnak. A' város' közelében vannak Baden várának jó karban tartott maradványai, honnét a' Markgrófok neveztetnek. — Baden Schwechat patakon épült, Bécstől 3. óra távolságra fekvő igen csinos város 2,500. lakossal, és országok szerte ismeretes meleg kénköves fürdőkkel, mellyek kedvező évszakban számos külföldiektől látogattatnak, szomszéd vidékekről pedig, nevezetesen Bécsből, ünnep- és vasárnapokon a' bájos vidék kedveért 10—12,000. ember is összetódul. — Legszebb épületei közt nevezetesek a' czászári lakhely, bold. Antal- most Miksa (Maximilián) Főherczeg' palotája; Casino, és szinház, az ugy nevezett Sauerhof, Sauer és Engelsbad 's több fürdőkkel. — Sétahelyül szolgálnak a' szép park vagy Theresia kertje, a' város' különbféle térezetei (Anlage), mellyek közt Károly Főherczeg' Weilburg nevü gyönyörü kastélya, és a' szép Helena völgye, Rauhenstein Scharfeneck, és Rauheneck hegyivárak' omladékaival kitünőbbek.

Badia (Ali Bey el Abassi), szül. Barcellonában. Honn tanulását elvégezvén, Angolországba utazott, hol különösen csillagászatra 's keleti nyelvekre adta magát. Innen Marokkóba ment, hol Dei' kegyét nyerte meg. Badia Spanyolország' királyának a' marokkói birodalmat igérte meg, ha neki segélyt küldene; de minthogy ő ezt csak Dei és családja' megöletésével akarta véghez vinni, a' Spanyolkirály reá nem állott. Napoleonnak Spanyolországba jöttekor Badia Marocco' meghóditását javasla, mire Napoleon, hogy arra még idő nem volna, válaszolá. B-nak Ázsia- és Afrikában tett utazásai németnyelvre forditva találhatók.

Baert (János), XIV. Lajos király alatt a' franczia hajó seregnek legjelesebb kormányzói közől; szül. Dünkirchenben, mások szerint Corban nevü faluban (1651.) Bern Cantonban alacson sorsu szüléktől (apja halász volt), hol nemzetsége ma is él. 1689. sok angol, 's hollandi hajót semmivé tett. 1692. három tengeri hajóval egy hollandi hajós sereget támadott meg, és győzedelmeskedvén, gabonával terhelt 16. kereskedő hajót fogott el. 1694. a' gabonában szükölködő Dünkirchenbe az angolok' szoros vigyázatának daczára is gabonát szállított. Sok szép tetteiért nemesi ranggal tiszteltetett meg. Mh. Dünkirchenben 1702-ben.

Baffinsbai, Éjszak-Amerikában a' legnagyobb tenger öböl, melylyet Baffin angol hajós talált fel 1622. Grönlandia mellett az atlasi tenger kapcsoltatik általa össze.

Bagaria, erős veres szinü tehén- bika- vagy lóbőr, mellyet tartóssága- 's vizhatlansága miatt csizmáknak különösen olly emberek szoknak használni, kik, mint p. o. halászok, révészek, timárok, hajósok, 's vadászok, vizenyős helyeken sokat járnak. Különös szagát bizonyos nyirfa olajtól, mellyel készittetik, kölcsönözi; 's ez okozza, hogy a' viz át nem hat rajta. Hajdan e' bőr nemét a' bolgárok készitették, honnét valószinüleg nevét is veszi; most az oroszok, kiknél nevezetes kereskedési czikk, foglalkodnak különösen vele. Azonban Franczia- 's más országokban is, névszerint Austriában épen olly jól, mint az oroszoknál, elkészittetik. Ára elég nagy, következőleg jól jövedelmez.

Bagdád, az Irak Arabi basaságnak fővárosa Ázsiában Tigris folyó' partján, 100,000. lakossal, kik részint kéz müvekkel, részint kereskedéssel, és az ipar' több ágaival foglalkodnak. B. a' perzsiai, turkestáni, arabiai, és indiai kereskedésnek közép pontja. A' számtalan bazarok (kalmár csarnokok), a' sok szép épületek inkább perzsa, mint török városra mutatnak. Utczái szükek, 's török szokás szerint rondák. A' várost, melly magas fallal, 's hat öl mélységü, a' Tigrisből telierészthető, árokkal van körülvéve, az ágyukkal ellátott fellegvára bátorságositja. Fegyvertára, a' Basa' laka, 's több szép magányos és nyilvános épületek diszesitik. Nevezetessé tették azonfelül Bagdádot az ezer egy éjszaka czimü keleti tündér regék, mellyek' nagyobb része történet helyül B-dot választotta.

Bahama vagy Lukai szigetek. E' név alatt 500-nál több apró sziget' öszvege értetik. Nagyobb része e' sok apró szigetnek a' nagy bahami zátonyon (Sandbank) fekszik. Ezek, és az Antillák összevéve Nyugot-Indiának (l. ezt) neveztetnek.

Baharnagasch, tartomány Abyssiniában hasonnevü fejedelemséggel; — Dixan nevü helység érdemel benne említést, kereskedői tekintetére nézve.

Bahia, előbb St. Salvador, 1771-ig Braziliának fővárosa volt. Mindszent nevü tengeröböl, a' viztükrénél 600. lábbal magasabban fekszik. Felosztatik: föl- és alvárosra; fölvárosban vannak a' város nevezetesebb nyilvános és magányos épületei 's intézetei. Ide tartozik az egykor Jezuita- most székes templom, melly egész Braziliában legszebbnek tartatik; a' kórmány- és város ház épületei; orvosi tanuló intézet, több zárdák, 's templomok. Lakosi 180,000. számmal nevezetes kereskedést üznek, melylyet a' város' szerencsés fekvése, a' tenger' közelében olly fontossá tett, hogy az egész Császárságban csak Rio de Janeiro mulja föl. Az egyházi dolgokra nézve ma is Bahia a' főváros Braziliában, mert az egész ország' püspökeinek feje- az Érsek- itt lakik.

Bahrdt (Károly Fridrik), nevezetes hittudós (theologus); szül. 1741. Misnia tartományban. Kitünő tehetségeit nyugtalan lelke bélyegzé, mi neki mindenben akadályt szerzett. Alig végzé a' lipcsei egyetemben tanulását, rendkivüli tanitóvá neveztetett. Szónaklata sok kedvelőkre talált; de nyugtalan lelke mellett feslett élete őt Lipcsét elhagyni kénytelenítvén, Erfurtba, innét pedig, eretneki munkája 's nyugtalánsága miatt, Giessenbe ment. Itt hasonlóul meggyülöltetvén magát, mint nevelő intézet' kórmányzója, Türkheimben pedig, mint superintendens, munkájaért pörbe idéztetett, és a' Császár által minden egyházi hivatalokra alkalmatlannak itéltetett. Türkheimból tehát 1779. Halléba vonult, hol két ujabb munkájaért két esztendei fogságra kárhoztatott, honnét egy évmulva kiszabadulván, ismét Halléba ment, hol 1792. meghalt.

Bahr-el-Abiad, afrikai tartomány, melly Nubia- és Abyssiniától délnyugotra fekszik, nagyobb részét szerecsenek lakják.

Baillot (Pierre), szül. 1771. franczia nevezetes hegedősök' egyike, mit ő külországokbani utazásakor eléggé bebizonyitott. B. készitette ama jeles zene iskolát, melly Párisban először a' Conservatorium' hasznára, azután pedig Lipcsén, németre forditva jelent meg. 1831óta nem játszik nyilván.

Bailly (Jean Sylvain), szül. Párisban 1736. jeles csillagász, és franczia szónak. 1763. a' fr. academia' tudományos osztályába vétetett fel. Jupiter' holdjairól, 's csillagászat' történetéről irott munkái által magának örök dicsőséget szerzett. Mh. Párisban 1793-ban.

Bairam vagy Beiram, a' törökoknél és perzsáknál azon két ünnep' nevezete, mellyet a' moslemek évenként Ramasan vagy a' bőjti hónap után szoros torvény alatt megülni tartoznak. Az ünnep taraczkok-dob-'s trombita' harsogása által jelentetik. Ekkor mindenkinek kötelessége ellenfelével megbékülni, hogy az ünnepet illően megszentelhessék, 's kiki a' nála folebb valónak ajándékot visz; a' fejedelem pedig osztogat, 's nagy lakomát ad.

Baja, nagy mezőváros Bács vmegyében a' Duna' egyik ága' partján 14,000. lakossal. Nevezetes benne Grassalkovics herczeg' (egész város ő birtoka) pompás mulató kastélya, kir. gymnasium, mellyben Kapistrán János szerzetes utódai tanitanak. Magyarországnak ez a' gabona-kereskedői egyik főhelye. — Kár, hogy a' korszellemmel napról napra törekvő iparát, ez idén (1840) Május 1-jén az órkánként dühödő tűz, mellynek a' város legnagyobb és legszebb része szomorú áldozata lett, sokára meghiúsitotta!

Bajadérek, Kelet-Indiában, a' nyilvános énekes, és tánczos 10—20. évű leányok neveztetnek igy. Foglalatosságok isteni tiszteletnél a' szertartásokat énekelve 's tánczolva végezni, vagy lakomák- 's nyilvános mulatságoknál a' vigságot emelni. Az előbbiek, a' templomhoz tartozván, papok által tanittatnak; utóbbiak pedig arra rendelt asszonyok' felvigyázása alatt állanak, kik őket tánczra, énekre, főkép pedig tetszetés mesterségre tanitják. A' nép alosztály' legcsinosabb leánykái vétetnek fel közükbe. Csinosan öltözködnek, tagjaik' hajlékonysága nagy, mozdulataik kellemesek, gyorsaságok a' tánczná feltünő, az illendőség' szabályait soha meg nem sértve. Honokbul néha Europába művészi utazást tesznek, szinpadokon, nyilvános helyeken művészetöket mutatják. Bécsben is voltak 1839. hol az emlitett tag hajlékonyságot, csinos taglejtést szinte csodálták; de mutatványaik az europai izlést ki nem elégitették. Énekek, hangászatok egyforma untató. Innen kivánglik, hogy az indiai izlés a' mienktől különböző; melly ha nekünk nem tetszik, ott a' mienkről talán hasonlót hallanánk.

Bajazeth, egy a' legnevezetesebb török Sultánok (császár) közől. Szül. 1347. Sebes hóditásai miatt villámnak neveztetett. Bolgárországot, Serviának egy részét, Macedoniát, Thessaliát, 's csak nem egész kis Ázsiát igen csekély idő alatt elfoglalta. Midőn Konstantinápolyt ostromolná, 's Zsigmond Magyarország' királya, magyar, lengyel és franczia sereggel Nicopolist megszállotta, hogy Konstantinápolyt megmentse, Bajazeth ezt meghallván, ide jött, és Zsigmond' seregének nagy részét semmivé tette (1396). De 1401. Angoránál Timur által meggyőzetett, és elfogatott, kinek táborában — a' nélkül, hogy, mint sokan regélik, Timur őt vas kalitkába zárva hordozta volna magával — megis holt 1403-ban.

Bajorország (Bavaria — Bajern), egy főrésze a' Németszövetségnek, Hessen, Szász és Reuss fejedelemségek, Szászország-, Autria-, Csehország-, Tyrolis-, Bódentó' egy csekély része — Würtembergi királyság- és Baden 's Hessen Nagy Herczegségek közt, 1,474. négyszegű mföldnyi kiterjedésben, 4,200,000. lakossal, kik, mintegy 53. ezer zsidót, és 6. ezer francziát kivéve, mind németek. A' vallás katholika (ez az uralkodó vallás) protestáns és zsidó. — Az ország' nagy része lapály, a' többi

hegyes. Nevezetesebb hegyei az alpesek, és a' hercyniai hegyek, mellyek a' kárpáti rendszerhez tartoznak. Folyói közt legnagyobb a' Duna, melly az egész országot keresztül futva több folyókkal egyesül; másik Rajna, melly az ország' éjszaki részét folyja-át Main és több apró folyókkal egyesülvén. Tavai közől legnagyobb a' König vagy Bartholomaeussee, és Chiemsee. — Mi termékenységét illeti, mindenben gazdag; állattenyésztése közt kitünő a' szarvasmarha tartás. Hegyeiből a' nemesebb ásványok hiányoznak. Ipara nem nagy figyelmet gerjeszt. — Uralkodási forma, az 1818-diki Május 26-kán kihirdetett alkotmány szerint, az ország Rendei által korlátozott monarchiai. A' nemzet két kamara által képviseltetik. Mostani uralkodó: Lajos (Károly Ágoston) 1825-diki Octob. 13-tól fogva. A' korona örökös ennek legkorosb fia Miksa. Az egész ország 8. kerületre, ezek pedig több apró járásokra osztatnak fel. Az ifjúság több tanuló intézetekben, nevezetesen pedig e' három fő iskolában; u. m. München — (1,329. tanuló.) — Würzburg — 411.) és Erlangenben (300. tan.) képeztetik.

Bajtai (Antal, báró), szül. Pest vgyében 1717. Elvégezvén alsóbb iskoláit, a' kegyes szeretbe állott, hol korán feltünő tulajdoni nagy reményt nyújtván, jeles kiképezhetése végett, elöljárói' engedelmével Rómába ment, hol felülhaladván iskolai pályáját, Franczia, Német-Alföld, és Poroszországot, mindenütt főképen a' magyar literatura' bővítése- 's díszesítésére fordítván figyelmét, nagy haszonnal beutazta. Hazérkezte után Pesten philosophiát tanított. Nem sokára azután (1749) a' budai királyi palota' talpkövének letétele alkalmával tartott jeles diák beszéde által magát megismertetvén, Bécsbe a' cs. kir. tereziai lovag-intézetbe régiség- és történet tanitónak hivatott meg. Itt még inkább kitüntetvén magát József korona örökösnek a' történettudományban oktatója lett. Ezt dicsően elvégezvén, pozsonyi prépositá, erdélyi püspökké, b. titkos tanácsossá neveztetett, bárói méltóságra emeltetvén; szerzetétől pedig, a' két magyar hazában, annak elnökévé választatott. Mh. Erdélyből utaztakor Aradon 1773-ban.

Bajus (Mihály), szül. Melin nevű helységben Belgiumnak hennegaui megyéjében 1513. Lőwenben kiképezvén magát, ugyanott hittudomány tanitó, 1563. pedig spanyol királyi udvar' részéről a' tridentumi zsinatban követ volt. Némelly czikkei által, mellyeket közzé tett, magára figyelmet gerjesztett; innen következett, hogy mint eretnek bevádoltatott, és 1567. állításai V. Pius pápától kárhoztattak. Azonban Bajus, üldözői' tömegében is, talált védőkre, kiknek közbenjárása által hivatalát ismét visszanyerte; sőt a' lőweni tudományok' egyeteménél kanczellár lett; Spanyol király pedig őt Német-Alföld' főinquisitorává tette. Mh. 1589-ben. Iratait Gerberon adta ki Kolóniában (Köln) 1696-ban.

Bájlámpa (laterna magica), olly láttani (opticai) készület, melly által a' képek, fehér fal által nagyítva, vétetnek fel. Bájlámpa csőbe alkalmazott két domboru üvegből (lencséből) áll, mellyek közé az üvegre festett tárgy tétetik, 's égő lámpa által világosíttatik meg. — Az egy vagy több bájlámpa' mozgékony állásra alkalmaztából származik az ugy nevezett boszorkalátmány, melly lámpák minél közelebb tolatnak a' fehér falhoz, annál kisebbek a' képek, 's azért távolabbaknak is tetszenek, ellenben minél messzebb vitetnek a' faltól, annál nagyobbak, és annál közelebbeknek látszanak a' képek.

Bakács Tamás (Erdődi), királyi titoknok, kanczellár, korona őr, győri, azután egri püspök, később esztergomi érsek, konstantinápolyi patriarcha, kardinál, 's többször követ. Ezen, Magyországra olly sok, nagy és későre terjedt befolyásu férfiu alacson sorsu szüléktől származott Szathmár vármegyében Erdőd nevü helységben. Tudományokkal, mellyek iránt már gyermekkorában nagy hajlammal viseltetett, hazájában ismerkedett meg, később pedig Bécsben tökéletesítette magát. Az emberek állapotját rendező magyarázhatlan körülmények őt Rangoni Gábor egri püspök udvarába vezették, kinek írnoka volt. Ezen püspököt és vele Mátyás királyt Boroszló alá táborba kisérte; hol magát kitüntetvén, a' királylyal pedig Rangoni által megismerketvén, Mátyás őt titoknoknak maga mellé vette, sőt 1490. egri püspöknek nevezte. Mátyás' halála után Corvin Jánost pártolván, őt a' Király választásra a' pesti gyülésen megjelent követeknek hathatós okokkal ajánlotta. De később, más indító okokból vezéreltetve, Ulászló mellé állott, sőt Jánost is annak részére birta. Ulászló, mint király, őt kanczellárává nevezte, kit Magyarországba, azután pedig Albert ellen kisére. B. Miksa Császár' követjeivel Pozsonyban, nem épen a' magyarok' kedve szerint kötött frigyet, melly kötés' megújitására a' király által ismét Bécsbe küldetett. Ulászlónak Löcsére utaztakor (1494.) már B. egri püspök lévén, a' nála beszállott királyt pazar pompával fogadta. Lőcsén Zápolya István nádorral, a' kérdésben forgó dolgot, mint közbiró itélte el. Mint esztergomi érsek, hogy Ulászló velenczeikkel a' török ellen szövetkezzék, sikeresen munkált. Ezen időben ment először Rómába a' Cardinál kalapért. Mig Ulászló Csehországban mulatott, addig Perényi Imre nádorral B. kórmányozta az ország' dolgait. Ulászló haza jötte után, a' pápa Rómába híta Tamást a' lateráni zsinatra, hova ő a' legnagyobb pompával ment Velenczén keresztül, hol — valamint Rómában — kitüntetve fogadtatott. Meghalván a' pápa, ezen legfőbb egyházi méltóságra is vágyott Bakács; kapott is néhány pártolókat, de a' többség Medicei Jánost (X. Leo) választá pápának. Ez új pápától azon vészteljes következményü keresztes had' hirdetését nyerte meg Bakács, melly annyi nemes életében és jobbágyság' sanyaru állapotjába ke

rült. Bécsben 1515. ő hajtotta végre a' két fejedelmi (magyar és austria) udvarok közt a' házassági kötést. Ulászló őt rendelte Lajos király' egyik gyámatyjának, nevelőjének. Jelen volt utoljára az 1519 diki rákosi zajos gyülésen. Ezután el erőtlenedvén, 1521-diki Jun. 11 kén megholt, 's az esztergomi székes templomban eltemettetett. — Ezen, a' természettől nagy lelki erővel diszített jeles férfiu, Magyarország' Richelieu-je lehetett, ha annyira önző vágyait korlátozni tudta volna.

Bake (Reinhard), magdeburgi székes templomi szónok; született ugyanott, 1587. 's mh. 1657. Magdeburg' ostromlásakor, több ezer nyomorgó polgárokkal ugyan azon templomba, mellyben mint szónok jeleskedett, vette magát, hol az ellenség' főhadivezérét Virgil' e' szavaival — Magdeburgiakra alkalmazva —

»Venit summa dies, et ineluctabile fatum
Magd'burgo: fuimus Tröes! fuit Ilium, et ingens
Gloria Parthenopes»

szólitván meg — 's mindnyája' életét megmentette.

Bakics (Mátyás), e' magyar hős azon önfeláldozásáról tette magát nevezetessé, mellyel a' hűségére bizott Krupa várat (Horváth országban), mellynek 1565. kapitánya volt, Szokolovics Mustafa — Bozsnyákországi basa — ellen védelmezte. Az emlitett basa ezen várnak átadására reá nem vehetvén Bakicsot, azt egész erővel ostromolta. B. csupán 100. emberrel szorult a' várba. Izent tehát Auerspergnek, Dalmát- és Horváthország' kapitányának; izent Zrinyi Miklósnak 's Erdődy Péternek is segitségért. Az ostrom' 17-dik napján mindennek szükét érezte Bakics — már kővel, már czigányok által készitett vas golyókkal lövetett — eljött valahára Auersperg, küldött Erdődy is nehány száz embert, Farkasics Péter is hozott Zrinyitől segedelmet, 's igy, mintegy 7,000-re szaporodott az egész sereg. Nyugtalan hévvel várták Auersperg' vezérlése alá gyült vitézek az ütközetet, de Auersperg azt mindenkép kerülte — kevély meggyőződéssel azt állitván: csupán neve 's hire is elszélesztendi a' törököt. Ezen öntetsző névtől azonban korán sem irtózott Szokolovics. Az ostrom' 25-dik napján gyalogra szállitván lovasait is, vad erővel rohant a' várnak, és Auersperg' szemeláttára Bakics' minden vitézsége' daczára is bevette azt. Az egész vár' lakói a' basa' vaddühének áldozatai lettek.

Bakics (Pál), ezen hős férfiu Ráczországban görög szüléktől származott. Tomori őt megismervén, Magyarországba hita, kiis öt testvérével és több ráczokkal általköltözött. B. Tomori alatt harczolt 1524. Jelen volt a' mohácsi véres ütközetben is, mellyből megszabadulván, Zápolya mellé állott. De a' tokai ütközet után Bátori István nádor' sürgetésére ráczaival együtt Ferdinand' embere lett, kitől a' győri kapitányságot

püspöki jövedelmekkel együtt (talán zálogba) nyerte. Bécs' ostromlásánál a' védők közt vitézkedett. Egy kicsapáskor több törökökkel Ibrahim basa' borbélyát is elfogta, kiktől kitudatott, hogy Solimán még egy próbát teend, ennek nem sikerültével pedig Bécset oda hagyandja. Ezek után a' harczmezőtől egy időre bucsút vett Bakics; de midőn Kacz János 1537. Tótországba a' Török ellen küldetett, újra fegyvert fogott. Sófia vára alá menvén, 1000. huszárral, annyira megrémitette a' törököket, hogy a' várost önmagok felgyújtván, oda hagyták. E' táborozás alatt Pál magaginál bizodalmat, az ellenség előtt pedig félelmes nevet szerzett, úgy, hogy eleste után magok a' vezérek is kevesebbet bizván, a' hadat szerencsétlenül folytatták,

Bakics (Péter), Pál' testvére. Hű védője vala Ferdinandnak Zápolya ellen. Azon hadak közt, mellyeket V. Károly Császár a' Smalkaldi frigyesek ellen 1547. vezetett, Bakics Péter is néhány ráczaival jelen volt; miután pedig Nyári Ferencz, a' magyar sereg' vezére, Csehországban lebetegedett, ezen sereg' vezérlése Péterre bizatott. Elbe folyón (mert a' hidat János Fridrik Szász herczeg meggyújtatta) néhány spanyol után ő úsztatta által a' magyar huszárokat, kikkel, mig a' nagy had hidat vert, és által költözött, az ellenséget üzőbe vette, 's a' herczeget elfogatta. Károly Császár őt vitézségeért kitüntette, sőt öcscsének Ferdinandnak különösen ajánlotta. Ferdinank királynak e' hadból visszajöttekor, a' prágiaiak, fegyverben állván, őt városokba bocsátni nem akarák. A' király, ezt meghallván, Bakicsot küldötte ellenek, kiket megszalasztván, királynak a' várban akadály nélküli utat készített. Jelen volt Bakics P. 1552. Szeged városának, Tóth Mihály — az akkori biró — által történt bevételén, valamint a' hajduk' részegeskedése általi szerencsétlen elvesztésén is; hol némellyek szerint halálát lelé.

Bakony erdeje, egy 12. mföld hosszu, és 2—5. mföld szélességü roppant magasságu fákkal boritott, a' makkolásra pedig igen alkalmas hegysor, Szala és Veszprém vmegyékben. Hajdan több remetéknek lakásul szolgált. Épen közepében disztik a' Sz. Moriczról nevezett Sz. Benedek' szerzete' apátsága, egy, még Sz. István királytól 1030. alapitott agg kolostorral, melly minden viszonyok' daczára is erősen áll.

Balambér, Hunnoknak ama fejedelme, ki őket, Ázsiából Tanais és Don vizén által, Európába vezette, kr. sz. u. 374. körül. Itt elsőben is Hermantich gothus királytól foglalta el Dáciát (Moldva, Oláh, Erdély, Tisza és Erdély közötti Magyarország); azután Duna mellett fölfelé Pannoniát. A' gothusok Valenst a' keleti császárt hiták segitségül. Ennek hadát Balambér megverte (377.), melly esztendőben hatalmának a' halál vetett véget.

Balassa (Bálint), Jánosnak, Rudolf király' főkamarásának fia. Tu-

dományokban, korszakát tekintve, jártas, e' mellett pedig vitéz férfiu volt. Rudolf' koronázására 1572 atyjával Pozsonyban megjelent, hol tánczbani ügyessége által a' királyi udvar' kedvét megnyerte. Midőn Békési Gáspár, hogy Bátori Istvánt fejedelemségétől megfoszsza, Erdélybe ment, ezt Balassa követte; de Kornis Gáspár által megveretett, Hagymási Kristóf' katonái által pedig megfogatván, Bátori Isfvánhoz vitetett; innen azonban, nem tudni mi módon, megszabadult. Ezután külföldre, úgy látszik, minthogy szomoruan búcsúzik, számkivetésbe ment, hol három esztendeig maradott. Haza jövén Esztergom' ostromlásakor 1594. Pálfi Miklós mellett harczolt, a' midőn mind a' két czombja keresztül lövetett, 's ezen sebében megis holt. — Versei közől, mellyeket még táborban írt, csak azokat ismerte a' t. világ, mellyek Nadányi és Rimai költőtársai-, (Váczon 1777. jelentek meg legutolszor) legujabban pedig „Átka" dr. Schedel által adattak ki.

Balassa (János), az előbb rajzolt Bálint' atyja; mint nemzetségére, hivatalaira, mint történetére nézve nevezetes. Hont és Zólyom vmegyék Főispánya, főkamarás, bánya várasok' Főkapitánya, Ferdinand és Miksa királyok alatt. Már ifju korában a' török ellen épült szolnoki várnak (de csak rövid ideig) kapitánya, azon díszseregnek pedig, melly Miksa Főherczeg- és neje Maria (V. Károly Császár' leánya) elejbe ment, 1552 hadnagya volt. Sokat biztak J—ban a' Rendek az 1555. országgyülésen, midőn őt a' török ellen Árva, Thurócz, Zólyom, Hont, Bars és Nógrád vármegyék' felkelendő nemesei' főkapitányának választották. De ekkor szerencsétlenül harczolt; mert balkezén ejtett sebbel Szécsén alatt Hassán-Bég előtt hátra vonulni kényteleníttetett. Ezen harczveszteség, jóllehet J. mit sem mulasztott el, mi fővezéri kötelességében álla, sokakban gyanut támasztott. De ennél terhesebb volt Jánosra nézve azon vád, melly őt a' Király (Miksa) előtt Bocskay György' ösztönzésére, Dobó István és több fő nemesekkel Zápolya János Zsigmond' részérei összeesküvésről árulá el. Elment ugyan J. Bécsbe Miksa előtt magát a' vád alól menteni, hol igen jól fogadtatott: azonban a' dolog, a' pozsonyi országgyűlésen felvétetett, és mind Balassa J. mind Dobó I. Miksa' hatalmának adattak által, ki őket Pozsonyban fogságba tétette; innen mindazáltal — az őröket pénzzel és borral megvesztegetvén — János (1570. Martius 8.) Kékkő várába szökött. Az 1572-diki pozsonyi országgyűlés következtében, az újon választott Rudolf király' könyörgésére, Balassa és Dobó kegyelmet nyertek. Kékkő vára János' kiszabadultával nem csekély következményeket szült. Néhány fő török foglyok valának t. i. Kékkő várában; ezekhez záratott (számadások' hiányaért, vagy talán előre készített tervből) János' számtartója Pintér is. Ez a' török foglyokkal össze beszélt, hogy a' budai basától segitséget kérjenek; az elérkezett segit-

ségnek egy részét éjjel a' várba fölhuzzák; Jánost megöljék, és a' várat a' török' kezére kerítsék. A' segély elérkezett, de Pintér a' dolgot urának elárulta. J. Pribék Imrére bizta a' vár' védelmét. Maga pedig a' Károly főherczegtől segitségre rendelt Forgács Simonnal, és a' komáromi, győri, 's pápai kapitányokkal a' várat az ostromlástól megmenteni igyekezett. De a' segély' késedelme miatt, Pribék az ostromot kiállani nem győzvén, éjjel a' várat oda hagyta, és Dévénbe sietett. A' budai basa meg nem elégedett Kékkővel, Dévént is elfoglalta, 's Pribéket megölte. Azután Somoskőt is magáévá tette. — Mikor, és mikép holtmeg Balassa, nem tudhatni.

Balassa (Ferencz), László' fia. Szörényi bán volt 1492. később követ Moldvában; azután pedig Ulászló, Hunyady János' helyébe, Horváthországi bánná tette. De a' Körös-Vásárhelyi gyűlés, mivel ott semmi jószágot nem birt, őt elnem ismerte. II. Lajost 1522. Czehországba követte, de ez őtet, hogy a' morvákat a' török ellen katonaadásra sürgesse, Morvában hagyta. Mohácsnál esettel 1526-ban.

Balassa (Imre), a' most említett Ferencz' fia. Sokat köszönhetett Zápolya Jánosnak. Ez tette őt Majláth Istvánnal erdélyi vajdává. Zápolya ezekre bizta Soliman ellen a' szorosok' védelmét. De 1539. több főnemesekkel e' két vajda is elpártolt Zápolyától, 's gyűlést hirdettek, mellyen a' nemességet, székelyeket, és szászokat Zápolyától elidegenitni igyekeztek. Zápolya azonban Budáról Erdélybe érkezvén, Diód és Almás várait Imrétől elvette. — Zápolya' halála után a' vajdák (Balassa és Majláth) Segesváron gyűlést tartottak, 's ebben magokat főkapitányoknak választották. Ekkor ezek teljes kények szerint uralkodtak Erdélyen. Izabella' hűségéhez visszatért ugyan Imre, mert Majláthtal meghasonlott; de nem sokára ismét kibékülvén, Erdélyt együtt sarczolták, mig Izabella panaszt tett Solimannál. Ez halál büntetés alatt az erdélyiekre parancsolt, hogy Imrét és Majláthot elhagyják. A' nikopolyi basa Majláthot nem sokára elfogta; Imre Magyarországba futott, hol 1550. meghólt. — E' mindenkép jeles nemzetség még több érdemdús utódokban fénylett a' magyar hazában; kik, ha egy kettőben az önzés' és állhatatlanság' jellemét nélkülezzük, honokhoz hűn ragaszkodva, a' közjó' előmozditásában szerényen buzgolkodtak. — E' régi nemzetség ma is díszlik a' magyar hazában.

Balaton-tava, Magyarország' Dunántuli kerületében, Szala, Somogy és Veszprém vmegyék közt, 12. mföld. hosszú, 2 — 5. mföld széles, egész területe pedig mintegy 20. négyszegü mföldet foglaló álló viz. Szala folyó- és több forrásokból támad; belőle pedig csak az egy Sio patak foly ki. Noha álló viznek látszik, mégis szüntelen mozog; mint tenger árad vagy apad; szélben iszonyú hullámokat hány; zúgása időváltozásra mutat. Halai fölötte jó izűk, nevezetesen a' hires fogas, melly csak

balatonban található. Balaton közötti regényes vidékei közt legnevezetesebb Tihany; mellyben nevezetes a' meredek szikla parton mintegy félszigetben, I. András magyar király által épült Sz. Benedek rendi kolostor 's apátság. Említést érdemel Tihany az egész verset visszaverő viszhangjáért is.

Balbi (Adrián), statistikus és földiró; szül. 1784. Velenczében régi nemes ivadékból. Már első ifjúságától kezdve atyja által nagy gonddal neveltetett, mellynek az lön sikere, hogy már 1808. (24. év. korában.) egy, e' korhoz képest igen jó földirási munkát adott ki. Kitünő tehetségeiért még ezen évben, a' földirásnak Muranoban, 1811. pedig a' physikának tanitója lett Fermoban. Az akkori politicai viszonyok miatt, se Paduaban se Fermoban nem maradhatván, 1815. Velenczében harminczadi titoknok lett; melly hivatal neki elég időt engedett kedvelt munkáinak folytatására. — Ujabb munkái »Traité élémentaire de géographie» (Paris 1830, 1831); 's »Abrégé de géographie» (Paris 1833.) melly munka németre kétszer fordittatott (Braunschweig 1834. Güns 1834); utolsó munkája pedig: »Essai statistique sur les bibliothecques de Vienne.»

Balboa (Vasco Nunnez de), Columbus' kortársa; szül. 1475. körül. Amerika' fölfödözése után, Spanyolországban vagyonát eltékozolván, nehányad magával Amerikába ment; Daria' földszorosán megállapodott, 's a' lakosokat meghóditván, gyarmatot alkatott. Innen egy indiaitól vezettetve Perut találta fel. De B. kisded csapatával ez aranydústartományt megtámadni nem bátorkodott. Dariába visszatértekor, legnagyobb bámultára Pedrariásra, a' Ferdinand spanyol királytól küldött új helytartóra talált. Következő évben B. délszaki tenger al-királyává neveztetett; de Pedrariástól, mint hütelen, bevádoltatván, feje vétetett, 1517. — Pizarro, ki által Peru a' spanyolok' birtokába jutott, Balboanak köszönhette müvelődését.

Balde (Jakab), Jézus-társasági szerzetes, és a' legjelesebb diák költők' egyike; szül. 1603. Ensisheimben, Alsatiában; mh. 1668. Neuburgban. Munkái nagy észre, mély és élénk érzetre, tiszta gondolatokra mutatnak.

Baldi (Bernardino), jeles olasz költő, és mathematicus; szül. 1553. Urbinóban. Aesopus' meséit ő dolgozta ki legjobban. Versei nyelvcsinosságára classicaiak. Életét Mazuchelli gr. és Affo Irén irták le 1783-ban.

Balduin III. 1143—1162. Jeruzsálem' királya, 's a' keresztes hadban hősök' dísze. 1152. Jeruzsálemnál aleppoi Nurredin Zultánt meggyőzte; 1157. ő veretett ugyan meg általa, de nem sokára Putahánál, Nurredinnal ismét megütközvén, őt igen megverte. Általában véve országlása csendes vala, 's minthogy ipa, Manuel görög csaszár' közelében volt, eléggé ótalmaztatott. Birodalma' vesztét érezvén, magát élte' legszebb szakában 1162. meg mérgezte.

Balista, egy hajdani ostromfegyver' neme, melly által a' katonák nyilakat, köveket, dárdákat, 's gyújtó szereket az ellentáborba, vagy várba hánytak, 's azokat ekként ostromolták.

Balistica, a' pattantyúsok azon tudományának része, melly az ágyúgolyók' utját 's hatását illeti.

Ballade (Balláda), egy kis körü, de tiszta lantos versezet, mellynek tárgya szerelem-panasz, vagy hős tett. Schiller és Göthe balládák' készítésében utolérhetlenek. A' magyar tud. társaság, hogy a' m. literatura ez által is gyarapodjék, a' legjobb balláda' szerzőjének bizonyos jutalmat szokott feltenni.

Ballet, néma játéki táncz, melly a' régieknél sem vala ismeretlen; de kiváltkép 16. században, az olaszok-nevezetesen pedig Noverre által Parisban müveltetett ki. Most ballet által azon költemények értetnek, mellyekben bizonyos személyzetek, indulatok, 's cselekedetek csupán mozdulatok- és táncz által, 's nálunk mindig hangászat' kisérete mellett, adatnakelő.

Balthazar (Belsazzar), egy feslett életü babyloniai király. Midőn Cyrus a' perzsa király Babyloniát ostromolná, B. fényes lakomát tartott. Ugyanakkor nyiltmeg a' fal, mellyre egy kéz által ezen szavak »Mene Mene, Thekel, Upharsim» valának irva, mellyek Balthazar' közelgő halálát jelentették, mi valóban még is történt; mert a' perzsák még a' lakoma alatt a' városba rohantak, a' zsarnok királyt megölték, 's a' várost elpusztitották. (Kr. sz. e. 539.)

Baltimore, az Éjszak-Amerikai köztársaság, Maryland Statusában helyezett szép város, és révpart. Fényes példája B. annak, milly óriási előlépéseket tehet egy szerencsés fekvésü város. B. 1729. csupán nehány ott telepedők' kunyhóiból állott; 1765. még csak 50. házat számláló falu vala; 1797. városok közé számláltatott, 's müszorgalma- és kereskedése által az első rangu város, a' legszebbek közé tartozik. 90,000. lakosa nagy kereskedést üz, főkép: kézmüvekkel, dohánynyal, gőz-henger malmain őrlött liszttel; van jól erősített kikötője is. Nevezetesebb nyilvános épületei: a' fogház, szegények' háza, kórház, két nagyszerü játékszin, kereskedő csarnok, museum. A' romai sz. Pétertemploma' mintájára épült katholikusok' szentegyháza fölséges. Ezeket mind felülmulja Amerika' legnagyobb emberének, Washingtonnak fejér márványból készült nagyszerü szobra, melly az egész Egyesültstátusokban a' legpompásabb. Ehhez hasonló az 1814-diki Sept. 13. és 14-kén az angolokon nyert fényes diadal' emlékére állitott oszlop. Baltimoreban tartatott egész Ujvilágban a' legelső katholikus egyházigyülés 1831-ben.

Bálványozás, minden faragott képnek, minden bálványnak, szóval mindennek, mi nem Isten, imádása; mert az okosság egy legfőbb 's

véghetetlen valóságnak, mellyet Istennek nevezünk, imádását parancsolja. Innen kivilláglik, milly megvetendő a' bálványozás. — A' természet fia, kinek szellemi gyöngesége az érzék fölöttit el nem éri, látta magát különbféléktől környeztetve, miket ő magának megfejteni képes nem vala. Látta a' napot fölkelni, 's lemenni, a' holdat 's csillagokat egy időre eltünni. Észre vette, mint fejlődnek ki a' virágok, mint nőnek a' fák. Hallotta a' suhogó szelet, a' szélvész' dühét; de mindezekről magának alapos okot adni nem tuda. Képzelő tehetsége' erejénél fogva tehát alkata magának mintegy bizonyos eszközöket, mellyeknek ő azokat tulajdonitá. Igy tudta, kit kelljen tisztelnie, 's a' számtalan tüneményekre nézve, bálványainak száma is nagy volt. Ő a' napot, holdat, csillagokat, fákat, folyókat 's a' t. mint annyi isteneket, imádta. Később isteneinek emberi alakot, emberi szükségeket, kivánatokat, 's indulatokat tulajdonitott, 's innen eredt az emberisités' (anthropomorphismus) leleménye. Továbbá ajándékokat hoza, papokat, 's szolgákat rendele nekik, hogy azoknak kedvét megnyerhesse, 's igy származtak a' jövendelések, a' jóslatok (oraculum). Minden nemzetnek, sőt minden háznak, 's családnak vala tulajdon istene. De az ész, melly mindinkább nagyobb ismeretekre és tisztább fogalmakra jutván az egy igaz Istenről, a' bálványozás' kötelékeit föloldozni, magáról lerázni — sőt már a' régiek közt is valának, kik e' szemfényvesztést átlátván, egy igaz Istent hinni 's imádni — kezdettek.

Balzam alatt értetik röp olajjal vegyült gyánta (acidum benzuicum). A' természet sok ajándékozta fa' törzsökéből szovárog; vagy ágai- és leveleiből főzés által készittetik. A' mesterségesen készült balzam roszabb, tisztátalanabb, 's több idegen anyagokkal megfertőztetett. — A' balzam nyulós, sürű folyadék, ize közönségesen csipős, 's keserű, átható sajátnemü szaga, szine sárgás, majd barnás, vagy vereses; olajban, aetherben, 's borszeszben fölolvad, ha láng éri, a' főzött nem olly könnyen, mint a' természetes, meggyulad. A' röp olajat lég' befolyása — valamint hosszas idő által is elveszti, és szagatlan kemény gyántává változik. Készül különbféle szerek' vegyületéből is jó balzam, melly a' természetit sürüségben, vagy higságban fölülmulja. A' természetes balzamok közöl nevezetesebbek: a' Perubalzam, mellyből a' fejér faj becsesb a' feketénél; Storaxbalzam; Torubalzam; argiri balzam; Déli-Amerikából származott kopaiva balzam; Palaestinából és Egyiptomból eredt mekkai balzam; végre a' magyarbalzam (l. terpentin). — Balzamnak haszna nem csak a' rothadásba indult sebek' gyógyitására, fájdalmak, és görcs' enyhitésére, hanem fénymáz' (firnisz) készitésére, és a' romlástól óvandó testek' bebalzamozására is, megbecsülhetlen.

Balzamozni, bebalzamozni, nevezzük a' holttesteket különbféle balzamos anyagokkal megtölteni, a' végre hogy azok a' rothadástól

megóvathassanak. Ezen mesterség' feltalálói, úgy látszik, az egyiptomiak voltak, 's pedig már a' legrégibb időkben; kik azt hitték, minél tovább marad épségben a' test, annál tovább tartózkodik abban a' lélek. Innen azon számtalan mumiák, mellyek a' Nilus folyó mellett fekvő hegylánczok' barlangjaiban, és az egyiptusi omladékok alatt találtatnak. Egyiptomiaktol tanulták e' mesterséget más nemzetek, de utol nem érték őket. Jelen korban a' balzamozás' mestersége igen hanyatlik, az alkalom annak gyakorolhatására ritka, mert csupán császárok, királyok, 's más igen előkelő személyek balzamoztatnakbe.

Bambarra, Közép-Afrikában a' Nyugoti-Sudan' (Nigritia) leghatalmasabb országa, melly egy időtől fogva alsó és felső Bambarrára oszlik. Alsó-Bambarra' fővárosa: Sego, Dschioliba folyó mellett, afrikai ízlésre vályog-téglákból szépen épült, 's földsánczczal körülkeritett város 30,000. lakossal, 's nevezetes kereskedéssel. — Felső-Bambarra, újabb időkben fegyver által önállásu országgá alakult. Fővárosa, Dschimé vagy Jenné, 20,000. lakossal. E' városban a' házak az europai falu' házainál nem alábbvalók; minden ház egy emeletes, csakhogy ablakai az utczákra nincsenek, hanem szobáik a' világosságot az udvarról nyerik. Kereskedése minden előbbi háború' daczára is nevezetes.

Bamberg, Felső-maini kerületnek szépen épült legnagyobb városa Bajorországban, Németország' legbájosb vidékén, a' hajókázható Regnicz folyónál, egy érsekséggel, sok gyárokkal, híres serfőzésekkel, hajóépítéssel, kereskedéssel 's 20,000. lakossal. Piaczai közől jeles a' Maximiliánpiacza, ezen király' roppant nagyságu szobrával. Legkitünőbb épületei közé számláltatik az előbbi püspök' lakhelye, melly most Vilmos bajorherczeg lakása; a' gothusi modorban épült székestemplom, a' jól rendezett kórház; dolgozóház, gyapju-gyárral és üvegköszörüléssel; több tudományos intézettel; könyvtárral, és gazdag természet-gyüjteménynyel. Közel a' városhoz egy hegycsucson fekszik a' hajdan Babenberg, most Altenburg nevü omladék vára, melly a' közötte lévő ligetek miatt a' bambergiek' mulatóhelyei közé tartozik.

Bambus, a' füvek' sorába tartozó növény, melly, mielőtt virága ismertetett, a' nádhoz számittatott. Fatermetü, 50—60. láb magas, Kelet 's Nyugotindia' homokos helyein buján tenyészik; egy gyökből 20—100. szál is növekszik; vastagsága a' fáéval vetekedik, fölfelé ágakra oszlik, mellyek czikkelyesek, belül üresek, 's porhanyós velővel telvék. Bütykei édes, czukornemü nedvet izzadnak, 's hihető, hogy ez vala a' régiek' indiai mézе; külsőkép sebekre, fekélyekre, belsőkép pedig vérhas ellen használják a' bennszülöttek. Gyönge hajtásai spárgához hasonlitnak, 's eczettel készitve jóizü nyalánkságul szolgálnak; vékonyabb

ágait pálczáknak használják; leveleiből kalapot; a' szilánkokra hasogatott nádjából gyéként, 's kosarat kötnek; csak 60. éves korában virágzik.

Banát, Magyarországnak Tiszántuli Torontál-, Temes 's Krassó vmegyékből álló része, Bács- Csongrád-, Arad- Csanád vmegyék- Erdélyország- és katonai határőr vidék között. Földterülete, melly keletre hegyekkel boríttatik, nyugotra ellenben messzeható síkság uralkodik, majd 540. négyszegü mföldnyi kiterjedésü. Éghajlata különböző. Földje, kivált hol a' mocsárok csatornák által kiszárittattak, 's az erdőségek kiirtattak, fölötte termékeny, különösen buzában, kukoriczában, sőt risben is; termesztnek azonfelül déli melegebb vidékén pamutot, selymet, 's néhol bort is. Bányászat is nevezetes ága az itt divatozó iparnak; hegyeiből réz, horgany (zink), ón, és vas nagy mennyiségben ásatik. Lakosok száma 750,000-re megy, kik nyelvekre nézve: magyarok, oláhok, rácz ok 's németek; vallás' tekintetében pedig katholikusok, n. e. görögök, kevés protestánsok, 's zsidók. — Említésre méltó, hogy Magyarországnak e' része, a' törökökkel 1718. Passarovicznál kötött békeségnél fogva jutott ismét az országhoz; miután másfél századnál tovább török járom alatt nyögött, 's nagy részint elpusztult volna.

Banda, török hangászkar; különösen több együttjátszó hangászok' kara.

Bandenoire, Miután Franczíaországban a' nép' zendülése által, az egyházi és nemesi jószágok' felosztása behozatott, 's ez által sok épület üresen hagyatott; ezen épületek, egy, az e' végre alakult, gazdag társaságnak adattak el. A' vevők, kik bande noire néven neveztettek, ezen épületeket lerontották, 's azoknak anyagát (mellyből az épület állott), 's a' házhelyet nem kis nyereséggel eladták. E' tett sokakban rosz érzést támasztott, 's ujabb időkben ellenek szegülvén, azt végkép megszüntették.

Banderium (az olasz bandiera, zászló, szóból). Honunkban közönséges értelemben bizonyos fényes alkalmatosságra; p. o. király' koronázására, országgyülésre, főpapok, 's főispányok' beigtatására, vagy rendelt, vagy önként összeállott határozatlan számu, 's közönségesen nemesekből alakult lovagcsapatot tesz. Törvényes értelemben pedig azon lovagcsapatot jelenti, mellyet az egyházi és világi nagyok, a' haza' védelmére, meghatározott számban, kiállítani tartoznak.

Bandettini (Teresa), hevenyöző költőnő; — szül. 1756. Luccában. Szülei elszegényülvén, színésznő lett; de minthogy ez állás reá nézve sikeretlen vala, költők' szorgalmas olvasásában kezde gyönyörködni, 's ebben annyira haladott, hogy sokak' bámulását magára vonván, több academiák' társává lett. Leghiresebb költeményeinek egyike az, mellyet Mária Antoinette' halálára hevenyében mondott Bolognában. Van-

nak tőle nyomatott versek is; nevezetesen: Nelson' győzelmére Abukirnál; Suwaroff' győzelmére Olaszországban; 's Károly főherczeg' győzelmére Németalföldön.

Bandíta (olaszul bandito), tulajdonképen számüzöttet, 's kibérlett gyilkost teszen. E' név alatt Olaszországban az alattomos gyilkosok mintegy czéhet képeznek, kik veszélyes ragályként üzik cselszövényes mesterségeket; 's 1820. az egyházi fejedelemség' szigoru rendeletei által sem irtathattakki. Calabriai Péterrel, ezen haramiák' legrettenetesb vezéreinek egyikével, ki magát hegyek' császárának, erdők' királyának 's a' t. nevezte, I. Ferdinand egyezésre lépni kénytelenittetett. Ezen egyezés' következésében az utazót ki nem rabolják, se meg nem ölik az ország' belrészében, 's az ollyat sem, kinek a' rablóktól utilevele van. Adott szavokat szentül teljesitik, 's azon vidékeken, hol tartózkodnak, a' bátorság legnagyobb, és a' lakókat annyira biztositják, hogy vila-francai herczeg magát pártfogójoknak nevezte. — Ezeket mindazáltal az ugy nevezett Malviventi rablóktól meg kell különböztetni.

Bánfi (Dienes), egy a' legrégibb magyar nemzetségek közől. Némellyek Tuhutum, mások Tomizoba' maradékának tartják. III. István' idejében híres vitéz volt a' görökök ellen, midőn a' ravasz Manuel a' magánál tartott Bélának örve alatt, Magyarországot birodalmával összeforrasztani igyekezett. 1164. Manuel Dalmatiát foglalta el, mellynek vissza vételére B. küldetett. Meg is ütközött Gabrás és Branás görög vezérekkel, és győzedelmeskedett; győzelmének jeleül az elesett görögöknek testeiből egy halmot rakatott. Dalmatiát ekkor vissza nem foglalta. A' háborgások még meg nem szüntek. 1168. Manuel, Andronicus vezérét nagy erővel küldötte Magyarországba, ki ellen B. 15,000-ből álló sereggel, mellyhez még austriaiak is járultak, indult. Megesküdtek ekkor a' görögök a' B. által rakott megöltek' halmánál, hogy győzni vagy halni akarnak. A' magyarok — bizván vitézségekben — az ütközet előtt egy pohár kedv-adót hörpentettek. Elején a' magyaroknak szolgált a' szerencse, de azután — görögök' nem kis veszteségével — meggyőzettek. Bánfi' holta' ideje nem tudatik.

Bánfi (Lukács), hazáját, 's vallását hőn szerető főpap, először egri püspök, azután esztergomi érsek II. Gejza' idejében. Érseki jogait, Jordán kincstárnok ellen, ki az elődéről reá maradott drágaságokat a' k. kincstár' részére elfoglalta, sikerrel védelmezte. Midőn III. Sándor pápa ellen, Fridrik császár más pápát választott, Lukács mind Gejzát, mind az országot, Sándor pápa mellett megtartotta. Hasonlókép hathatósan védte az egyháziak' jogait, midőn III. István az egyházi jószágokat is megkezdette. Ezen erőszak ellen L. Esztergomban zsinatott tartott, 's az elfoglalt jószágok visszatéritettek. III. Bélát, minthogy ez Dalma-

iát Manuelnek átadta, 's ennek magát különben is lekötötte, megkoronázni nem akarta, noha a' pápa e' koronázást a' kalocsai érsekre bizta. Illy közhasznú jeles tettek által magának nagy nevet szerezvén Lukács, hosszas betegeskedése után megholt 1178. A' szentek' számábai igtatása többször sürgettetett.

Bánfi (Miklós), Mátyás királynak kedves embere lévén, őt több követségekre használta. Sok ideig pozsonyi főispány volt. A' moldvai vajda ellen olly vitézül viselte magát, hogy Mátyás őt több falukkal megajándékozta, — a' csehhadban is jelen volt. Miklós a' kalocsai érsekkel küldetett Nápolyba, Beatrixet Mátyásnak nőül megkérni. M. volt követségben a' milanói herczegnél, 's Bécsben egyik utitársa a' királynak; ő kisérte Mátyást az austriai hadba is. Tiz évvel később, midőn Mátyás mellett Stajerországban hadakozott, Mátyás őt, nem tudni, mi okból, bezáratta. Végre, midőn még sok viszonyokkal kelle küzdenie, megholt Ulászló alatt 1501-ben. — E' nevezetes nemzetség ma is fénylik az erdélyi főméltóságú nemzetségek között.

Bank, a' hitel' biztositására, 's pénzforgás' könnyitése- 's fizetésére felállitott intézet. Egy illy intézet, czélja' különbségére nézve, különbféleképp is neveztetik. A' pénz' bátorságositására rendelt intézet **lerakó banknak** hivatik; ehhez tartozik a' **fizető bank** is. Ha a' bank' hitelére banknótak adatnak ki, mellyek kész pénz gyanánt forognak, **forgó** vagy **czédula banknak**, — ha külpénzek vétetnek fel, 's a' bankból ki adatnak, vagy zálogra kölcsönöztetnek, **kölcsönöző banknak** neveztetik 's a' t. Kereskedésre nézve, a' bank' szüksége, 's különbféle haszna igen nagy. Ezen intézet ismeretes vala már a' romaiaknál. Legrégibb nyilvános bank a' velenczei, melly 16. század' végével álapittatott. Ez csak fizető bank vala, melly is, midőn a' francziák 1797. Velenczét megszállották, hitelét elvesztette, 1808. pedig végkép megszünt. Rómában »Banco del spirito santo» név alatt létezik kölcsönöző bank. Spanyolországban részvények által alapittatott nemzeti bank 16. század' utolján. Hollandiában először Amsterdamban (1609.) alapittatott egy fizető bank, 's ez a' várostól kormányoztatott. E' bank 33. millio forinttal vala ellátva, de 1814. megszünt; ugyan ezen esztendőben pedig czédula 's kölcsönöző bank állott fel. — Oroszországban 1769. czédula — 1774. fizető, 's kölcsönöző bank alakult; 1818. óta pedig kereskedői bank létezik 30. mill. rubel tőke pénzzel. — Az amerikai egyesült statusok Philadelphiában 1791. nemzeti bankot 10. mill. dollár tőke pénzzel — 1816. pedig új nemzeti bankot alapitottak, minthogy az előbbi banknak kiváltsága' (privilegium) ideje már elmult. Ennek tőke pénze 35. mill. dollár (e' bank igen jó karban áll). — Austriában 1703. fizető bank — 1714. Bécsben városi bank állittatott; 1817. pedig új nemzeti bankot szerze Austria magának. —

Franczíaországban 1716. állapíttatott először bank, melly 1718. óta királyi banknak neveztetett. Ennek megbukása után 1803. állott fel egy franczia nemzeti bank, melly az első évben már 4. mill. frankot nyert. A' hadak' viszonyai által néha megcsökkent, most még is igen jó karban van. Nevezetesek még Berlinben a' lerakó 's fizető — Studgardban az udvari — 's Nápolyban a' nemzeti bankok. Legnevezetesebb, 's leggazdagabb a' londoni bank, melly 1694. állott fel, 's melly iszonyú nagy tőke pénze miatt csak nemzeti megbukás — vagy a' status adósság' leszállítása által buktathatikmeg, vagy, ha egyszersmind igen nagy somma pénzt adna előre az országló széknek. Ezen bank most 400. személynek ad foglalatosságot A' legnagyobb somma, mellyet egyszerre bocsátott használatra, 54. mill. sterlinget tett. — Reménylhető, hogy honunkban is létezendik nem sokára egy illy jótékony nemzeti bank!

Bankbán (Both Bencze), Dalmatia és Croatia' bánja, II. András alatt. E' gyönge király Bankbánt báni méltóságától megfosztván, Ekbertet a' bamhergi püspököt, 's királynö' testvérét, ki Fülöp' király' meggyilkoltatása' következtében Magyarországba futott, tette croatiai és dalmatiai bánná. Ezért 's más több igaztalanságokért (l. II. Andrást.) már 1209. midőn András Igorevitsch Románt a' holicsi herczegségbe igtatása miatt, ott mulatna, Bankbán több elégedetlenekkel — Friedrik császárral — Görögországba — II. Gejza' fiaihoz — hogy azokat Magyarország' elfoglalására meghíják, követeket küldöttek. Ezek azonban Spalatroban Dolmadus gróf által elfogattak, 's az összeesküvés felfödöztetett. Az összeesküdtek — Bankbánt kivévén — megbüntettettek. A' királynö iránt nem csak kisebbedett, sőt mind inkább növekedett a' gyülölség; míg végre B. Péterrel a' bihari Főispánynyal, a' királynö' lakába ment. Gertrud épen Kálmán herczeget, a' már megkoronázott Bélával tartotta ölében. A' herczegeket, előbb e' szavakat »az én örökös uramat nem bántom» mondván, Bank anyjoktól elvette, 's a' királynőt össze vagdalta. Péter még akkor megfogatott, és következő éjjel megfojtatott. Bankbán egész ivadékával megöletett.

Bankier (pénzváltó), egy olly kereskedő, kinek foglalatossága, főleg távoli helyeken, váltó levelek által fizetni, vagy onnét pénzt beszedni.

Banknóta, egy olly czédula, mellyet valamelly bank ad ki kész pénz helyett a' végből, hogy az, kész pénz gyanánt forogjon, vagy annak képét viselje.

Banks (sir József), híres angol természetbuvár, szül. 1743. Lincolnshireben, neveltetett Eton és Oxfordban. 1765. Neufundlandiát, 's Labradort (Amerikában) utazta be; 1769. pedig Cooknak, felfödözési utjában, társa leve. A' kényérfa név alatt ismért növényt Banks vitte az amerikai szigetekbe. Cook' utazása' leirásához csatolá növénytudományi leirásait. 1772. az irlandi szigetet látogatta meg. 1778. a' királyi tudóstár-

saság' elnöke, 1801. pedig a' franczia nemzeti intézet' tagja lett. Különbféle tudományos folyó iratokban írott egyes értekezésein kivül alig hagya valamit, még is a' tudományokra nézve igen nagy érdeme van. Mh. 1820.

Bányakristály (Chrystallus montana), igen átlátszó jegesült, vagy darabokban található faja a' bánya virágnak (quarzum). Bányakristály' legdiszesb neme Madagaskar, Wallis és Savoya' ős hegyeiből származik; jóllehet, Szász, Angol, Franczia 's Magyarországis nem megvetendő kellemü kristályokkal dicsekszik. B. kristály, nevét különböző szineitől kölcsönözi: a' tiszta világos faj nyugoti gyémántnak, a' barnás szürke kristály barna topáznak; a' sárga, czitronnak; az ibolyaszinü, ametystnek; a' más ásványokban foglalt haj alaku kristályok, hajköveknek hivatnak. B. kristály a' viznél háromszor sulyosabb, 's alkotó része majd egészen tiszta kovakő. Az előbbi használatok (üveg készitésre) megszünvén, most csupán drága kövek — pecsétnyomok — 's más apró ékességekre fordittatik.

Baobab, igy nevezik némelly füvészek a' majom kenyérfát (adansonia), melly egy óriási nagyságú fa, alig 12. láb magas, de annál vastagabb (24'), ágai 60' hosszak, gyöke 100'; koronája 150' területü, 's derekát a' számtalan hosszú ág annyira elrejti, hogy az egész fa merő lombnak látszik. A' világon legvastagabb fa; odva lakhelyül szolgál. Magvaiból liszt, 's ebből kenyér, héjából ivó 's hangász szerek készittetnek.

Baranya vármegye, Magyarországnak Dunántúli kerületében fekvő rész, Duna 's Dráva folyók — Tolna 's Somogy vmegyék közt, 91. négy sz. mföld kiterjedésben 200. ezernél több lakossal; kik nagy részint magyarok, keverve németekkel, ráczok és zsidók. Hegyei Stajerországból húzodván, itt elágaznak, 's a' hires villányi, siklósi, 's harsányi szőlőhegyeket képezik. Ezen hegyekből eredő forrásokból támad a' hazánk történeteiben gyászos emlékezetü Csele nevü mocsár is. Róna földje mindennemü gabonával, hegyei pedig jó borokkal bővelkednek; itt találtatnak a' legjobb nemü kőszenek. Számtalan düledék várai, kastélyai, 's kolostorai hajdani virágzó állapotjára mutatnak.

Barabra, Berber, vagy Barbary, Nubiában lakó nemzedékek' neve, kik Egyiptom' városaiba vagyon szerzés végett gyakran beköltözködnek, 's meggazdagodva ismét honukba visszatérnek, ezek, régieknél, tulajdonképen az ethiopiaiak, kik az egyenlitőn innen Ejszak amerika' népességének alapját képezik, 's tőlök veszi a' Berberey tartomány elnevezését, melly másképen alsó Núbiának is hivatik, 's Nilus Wadi-Halfa vizesésétől Syneeig terjed. Ezen vizesésnél vannak Núbiában a' sziklákba vésett legszebb templom maradványok.

Barau, Blanitz pataknál fekvő mezőváros Csehországban. Szomszéd-

ságában van a' hajdan erőssége miatt bevehetlennek tartott Helfenburg nevü hegyi vár.

Barbareskek vagy barbariai Státusok, Afrikának éjszaki partjain fekvő, 's Egyiptomtól nyugotra, egész az atlasi tengerig kinyuló országok; u. m. 1) Tripolis és Barka; 2) Tunis; 3) Algir; 4) Fez és Marokko. Egyes státusokat (Barka és Algir) kivéve, mind a' katonai kényuras igazgatás' vas vesszeje alatt nyögnek. Földterülete 35,000. négy szegü mföld. Atlas hegye, mellynek csucsait mindig hó födi, futja ezen országokat keresztül. A' sziklás bérczeken, Juliust és Augustust, mint a' déli fojtó szél' idejét kivévén, egészséges szellő lengedez. Már Januariusban a' legszebb virágok' tömege boritja réteit. Aprilis- és Májusban az egész országok, mint virágos kertek, tünnek fel. A' nedves meleg a' növényeket fölötte erősekké 's magasakká neveli. A' kertek, és szőlő ültetvények fügefákkal kerítvék körül; a' magas, és fa vastagságú szőlő venyigék pompásan kigyózzák-át a' legmagasb fákat; a' narancsok kétszerte nagyobbak az olasz honiaknál; dinnye, ugorka, artícsóka vadon, 's bőségben tenyészik; számos olajfái jó olajat adnak; cziprus, az óriás nagyságu czédrus, mondola, eperfa, indigo, a' gyönyörü cactus, a' mezők' ékességei; a' halmokat rozmarin, melly a' levegőt kellemessé teszi, 's mit a' lakók tüzelni használnak, fellegként boritja; a' legfinomabb rózsa-olajt a' vadon termő rózsák' nedvéből készitik. Pálma gyümölcs (Datteln), kávé, czukornád, nagy mennyiségben terem. A' mézgát (gummi) akáczfái izzadják. A' természet' ezen szép kertjét Juliustól Octoberig tartó kiállhatlan hőség egész' a' szüntelen zöldellő oleanderig lepörköli. — A' melegebb tartományok' mindennemü állatival gazdag. A' homokos puszták' lakosa a' Strucz madár. A' bányászság egészen el van hanyagolva. — Ezen szép és termékeny föld sokszor volt a' müvelődes' hazája; fekvése igen szerencsés; termékenysége 60. millio lakost könnyen táplálhatna, 's alig van 10. millio nyomorú lakosa. Romának, hajdan Barbaria volt Egyiptom után a' legjövedelmesebb és leggazdagabb tartománya, 's most, 2—3. század óta a' nyomor és gonoszság' fészke. Lakosi: kabylok, arabok, móhrok, négerek, zsidók és törökök. Az elsők (kabylok) az őslakosok, a' hegyek közt kis falukban laknak, vad, erős, izmos, 's szép alkatásuak, az élet' terheit könnyen szenvedik; többnyire haramiák, kegyetlenek, hűtelenek, csupán a' vendég-jog szent nálok; szomszédaikkal örökös háborúban élnek. Legszámosabbak az arabok, patriarchai igazgatás alatt; ezek is szép alakuak; foglalatosságok; harcz, jövedelmek' beszedése, 's rablás. A' törökok, és móhrok: kegyetlenek, gyanakodók, tunyák; lábaikat keresztbe egymásra vetve, a' falhoz támaszkodva, naphosszat is elülnek, a' nélkül, hogy egymással csak szót is szólanának, vagy közöttök történt dolgokra ügyelnének. Vétek nálok, ha valaki nyomatott könyvet bir, a' móhr soha nem

nevet, öntetszésbe merülve szakállát simogatja. Legfőbb gyönyöre a' ferdő, kávé hörpölés, és mese hallgatás. A' zsidók adóval terhelve gyűlöltetnek, még is, a' lakosok' tunyasága mellett ők gazdagulnak meg; kezökben van a' kereskedés, az ipar' minden ága; a' Spanyol- és Portugalliából kiüzött száz ezer zsidó is ide telepedett. Ezeknek csak a' berberiaiak által utált fekete szinü ruhában szabad nekik nyilván megjelenni; de annál pompásabbak házaik' belbútorozatai.

Barcellona, hasonnevü Intendanz' (került) fővárosa Spanyolországban, a' közép tengerhez közel, egy hegy által környékezve, gyönyörü síkon épült Llobregat és Besos folyók közt; melly mind kereskedésére, mind erősségére, nagyságára és iparára nézve egész Spanyolországban legjelesebb, 129,000. lak. egy püspök székkel, kikötővel, és egy csaknem bevehetlen sziklán épült fellegvárral. A' város általában véve szép, szabályos és ízletes (kivált az új város), több szép piaczokkal, sétahelyekkel és több jeles nyilvános épületekkel ellátva. Jelesebb tudományos intézetei: 4. nyilvános könyvtár, 8. Collegium, növendékház, siketnémaiskola, hajókázás mesterség- festő- és sebész iskola, gyakorlati orvoslás- tudós társaság- 's müvészet' academiája. A' római régiségekből nevezetesek: 6. oszlop, mellyek most egy régi épület romjai, egy romai amphitheatrum, 's egy ferdő' maradványai, és számtalan feliratok.

Barezzi (Stefano), milanói kép iró. Ő kezdette először a' Frescoképeket a' falakról úgy levenni, hogy a' szinek tökéletesen megmaradjanak.

Baring (Sándor), londoni bankos, parlamenti tag, a' keletindiai kereskedő társaságnak, 's angol bank' igazgatóinak egyike, az 1810-ben megholt Baring Ferencz' nagy kereskedő' fia. Ő 's családja Vhig' pártján a' Reform (a' mindent vétkes czélból újítani kivánók) ellen van. A' kereskedést tárgyazó dolgokban igen mély belátású. A' status gazdálkodásról irók' jeleseinek egyike.

Barka, Afrika' éjszaki partján Tripolis és Egyiptom között fekvő-szálló homokkal boritott tartomány, 4,150. négy szegü mföld' kiterjedésben, csak 300,000. lakossal, kik az egyiptusi alkirálynak évenként védpénzt fizetnek. Csupán egyes részei termékenyek. Kopár pusztáit sok vadállat lakja; a' sáskák' serege az ország' ostora. Városai közt nevezetes: Tolometa a' hajdani Ptolomais, és Grene a' hajdani Cyrene, sok görög romokkal, temető helyekkel, sziklákba vágott utakkal, 's más görög maradványokkal.

Barkóczy (Ferencz, Szalai gr.), halhatatlan emlékezetü érsek, 's Magyarország' primása. Szül. Zemplin vmegyében 1710. Már gyermek korában adá jelét annak, mit benne később mindenek bámulának. Elvégezvén Kassán alsóbb iskoláit olly előmenetellel, millyent tőle elöljárói

várhatának, papi állapotra, melly iránt mindig különös hajlammal viseltetett, szentelvén magát, az egri papi nevendék házba igtattatott, és N. Szombatban, hova philosophiára küldetett, olly jelesen megfelelt tanulói hivatásának, hogy VI. Károly császár őt kitünő szorgalmaért apátkereszttel ajándékoztameg. A' hittudományt Romában hallgatta, honnét visszatérvén hazájába, pappá szenteltetvén, 1724. már egri plebános, nem sokára pedig egri kanonok, 's ungvári főesperest lett. 1740. esztergomi kanonokká és szepesi prépositá tétetett. M. Theresia' trónra léptekor, őt, mint felszentelt püskököt, 1743. a' hétszemélyi táblabirájává, belső titkos tanácsossá, következő évben pedig egri püspökké nevezte. Mint a' közjó' előmozditására törekvő püspök, alapitotta az egri lyceumot, 's törvény tanitó széket. A' veszélyes porosz háboru' idejében hasznosan munkálkodott M. Theresia' trónja' fentartásán, 's Heves vmegye' boldogságán mindenkép iparkodván. B. közben járása által kapcsoltatott vissza Magyarországhoz a' 16. szepesi város 1752. és 1756. Melly jeles érdemiért 1761. Maj. 13. esztergami érsek- és Magyarország' primásának neveztetett. Csak ekkor tünteté ki még magát egész fényében Barkóczy. Minden kitelhető módon iparkodék az anyaszentegyház' java' előmozditásában, a' papságot magos rendeltetésinek megfelelesére mindenkép serkentvén. Már B. gondolkodék a' ns. káptalant N. Szombatból Esztergomba vissza tenni. Ő vetett alapott egy főtemplom' épitésére, mellyet a' b. emlékü Rudnay porából kiemelt, de föl nem épithetett. B. által tett alapon nyugosznak a' most már fényeskedő kanonokok' lakai. Mind ezt B. emeliföl, ha a' nagyokat sem kimélő halál munkás életének véget nem szakaszt. 1765-diki Jun. 18. — Barkóczy minden tekintetben nagy ember vala. A' tudományokat legbuzgóbban ápolgatta, több iskolákat alkotott, 's Egerben és Esztergomban könyonyomtató műhelyeket állitott. De a' szégenyekről sem feledkezettmeg, kik bőkezüségeért porló testére áldást rebegének. — Ezen, a' haza' boldogitásában mindig hőn fáradozó jeles ősi nemzetség jelen időben is diszlik Zemplin megyében, és — Barkóczy László b. Székesfejérvári püspök — méltó utódban; kit szinte Zemplin megye ada, és nevele a' hazának, hogy dicső elődei' nyomdokin járván, honának használhasson. Ki is elvégezvén alsóbb iskoláit, hivatása szerint, az egri papi megyébe igtattatott, hol dicsérettel megfutván iskolai további pályáját, pappá szenteltetett. Miután rendeltetésénél fogva, mint lelkész' serényen pásztorkodnék, az egri káptalanba kanonokká, nem sokára pedig kir. táblai prelatussá neveztetett. Onnét a' székes fejérvári megye' főpásztorává tétetett, melly méltóságos hivatalában jelenleg buzgólkodik.

Barlang, hegyek' gyomrában létező természetes üreg. Több helyeken, 's változó idomban előforduló barlangok közöl legkitünőbb Magyarországban az Agteleki b. (l. feljebb), melly természet- ritkaságának

világ- szerte ösmert üregében Jozsef fénységes Nádor ő herczegsége' magas megalázása elfelejthetlen emléket hagyott e' tájék' lakosiban. Erdélyben a' Büdös barlang (Három szék.), mellyben a' kén olly ártalmas levegőt szül, hogy nem csak e' barlangba menő állatok, de még az üreg' szája előtt repkedő madarak is megfúladnak. A' külföldi barlangok közől nevezetes a' bazalt (l. ezt) nyugvó Fingali barlang, Skócziának Staffa nevü elhagyott szigetében, melly a' természet' remekei közé tartozik. Hossza 300′- magassága 100′- szélessége 50′. A' barlang' üregét egy hajókázható széles viztömeg vágja ketté; oldalait részint egész, részint csonka, de szabályosan emelkedő, 's boltozatot képző oszlopok diszesitik. E' barlang Dal (melodie) barlangnak is hivatik, mivel az üreg' belsejében a' sziklákról csepegő nedvesség a' viszhangzás által olly hangillemet (harmonia) okoz, hogy a' mellette elmenő vándor mintegy tündér zenétől megbájolva, bámulásra gerjed. — Nem kis érdekü a' braunschweigi herczegséghez tartozó Baumanni barlang is. Igy neveztetik a' szerencsétlen Baumann bányásztól, ki, az emlitett üregbe ércz' keresésére leereszkedni merészelvén, eltévelyedett, 's csak két napi aggodalmas bolyongása után juthata a' barlang' kimenetére; de akkor lankadt testén a' halál' ereje győzedelmeskedék. E' barlangot, mellyet 6. fő 's több apró osztályok alkotják, csepegő kövek ékesitik, azonban az első 's legtágasabb üreg legborzasztóbb, a' harmadik ellenben legkitünőbb. — Görögországban a' sziklákon nyugvó Antiparos szigetnek barlangja a' legritkább csepegő kő idomokról (figura), 's látható alabastrom' jegesüléséről nevezetes. — A' barlang' eredete a' mész- és gipsz hegyekben, kétség kivül a' viz' olvasztó ereje által történik; a' láva és trachit hegyekben pedig a' gőz' feszitő erejének munkálkodása látszik elősegitni.

Barnabiták, igy neveztettek Szent Barnabás' szerzetes utódai, kik Milanóban 1530. alapittattak, 's 1543. III. Pál pápa által megerősittettek, 's elsőben Olasz- később pedig Franczia- Spanyolország- és Austriában elterjedtek. Hivatások az ifjuság' oktatása, a' közönséges lelkészeti foglalatosság, pogányok' téritése a' vad tartományokban; és némelly egyetemeknél, nevezetesen Milánó- és Páviában hittudomány' tanitói.

Báró, e' szó Magyar- Német- 's Francziaországban különös megtiszteltetése, vagy is czime a' nemesség' egyik ágának. Hihetőleg a' régi német bar szóból, melly annyit tesz, mint szabad, származott. Angolországban I. Jakab 1612. baronet czimet hozott divatba, mit mindazok, kik Irland' védelmére 3. évig 30. embert eltartottak, viseltek. Ezek kezdetben 200-an voltak, most azonban számok a' királytól függ. Nálunk hasonlóul határozatlan a' bárok' száma.

Barom orvoslás, Barom orvostan. Ezen nevezet alatt értetik azon ismeretek 's alapelvek' foglalatja, mellyeknek czélja az állatok'

főkép pedig a' házi állatok' egészségbeni tartása, 's nyavalyáik' meggyógyítása. A' barom orvostan fontos általában minden országra nézve, — mert az állatok' jóllétén alapul a' falusi gazda 's földmüvelő' boldogulása — különösen pedig honunkra nézve; mert nemzeti gazdaságunk' nagy részét a' barom-nevelés, 's juhtartás teszi; ez jövedelmez legtöbbet hazánkban; — mégis fájdalom! — a' barom orvoslás nálunk — az egész hon' tetemes kárára — majd egészen elhanyagoltatik, és, csak nem kivétel nélkül a' pásztorok' 's gyepmesterek, a' lógyógyítás pedig a' kovácsok' kezeiben van, kik az állatgyógyítást kevés haszonnal, és sok szemtelenséggel üzik. — Az állat-gyógytan az ember-gyógytantól egészen különbözik; azért, ki jó ember-orvos, nem egyszersmind jó állat-orvos is, kik többnyire csak szükségből üzik kontárkodva, kiket tisztjek kényszerít. 18-dik században majd egész Európát marhadög ostorozta; a' sok milliókra menő károk több kormányokat állatorvosi iskolák' állitására, 's ügyes tanitók' fizetésére birták.

Baronius (Caesar), szül. Nápolyország' Sora nevü városában 1538. a' Nerci fülöptől, egykori tanitójától, Florenczában alapitott Presbyteri oratorium collegiumának elsőben tagja, azután pedig elöljárója; VIII. Kelemen pápa' gyóntató atyja, a' vaticanumi könyvtár' igazgatója 's végre bibornok (cardinalis). Az egyházi történetek' összeirásában, mi neki az az anyaszentegyházban halhatatlan nevet szerzett, fáradhatlan volt. Mh. 1607-ben.

Barrikidák, így neveztetnek ollyas halmok, mellyek valamelly szoros hely' védelmére, különbféle, kézbe akadható tárgyakból hevenyében készittetnek, hogy azon halmok mögött az ellenfélre biztosabban lőhessenek, és azon halmok' elrontása, 's tárgyak' eltakaritása az ellenséget akadályoztassa, 's hátráltassa.

Barrow (Izsák), szül. Londonban 1630. 's megholt ugyanott 1677. Elvégezvén Cambridgében hittudományt tanulói pályáját, Franczia- 's Olaszországot járta be. Smyrnai utazásában a' tengeren egy algiri hajóval történt csatában magát vitézül viselte. Konstantinápolyt, miután biztos állást nyert, 1659. meglátogatta. Majdan görögnyelv, később pedig mathesis' tanitója lön, melly tanitói széket 6. év' lefolyta után az ifjú Newtonnak, kit ő, elismervén nagy eszét, mint barátját tisztelte, önként engedte által mig végre a' cambridgei egyetem, cancellára lett. Jeleskedett B. a' hittudományban, de még inkább a' mathesisben. Különösen a' számok' egymástóli különbözésének számitás módját (külzelést) sokan neki tulajdonitják. A' Lectiones geometricae és Lectiones opticae czimü munkái nagy érdekűek.

Bars vármegye, Magyarországban a' Dunán inneni kerületnek egy része: Hont, Zólyom, Turócz, Nyitra, Komárom és Esztergom vár

megyék között, négy szegű mföld kiterjedésben, 100,000. nél több lakossal, kik, kevés magyarokat kivéve, nagy részint tótok, 's vallásokra nézve, katolikusok, vannak nagy számmal reformatusok, evangelikusok, 's kevés zsidók. Földje' éjszaki része hegyes; Folyói közöl említhetők: Garan, Nyitra, és Zsitva. Terméseire nézve e' gazdagabb vármegyék közé tartozik; különösen bora, gabonája, marhája és juha bőségben van; azonfölül savanyú vize, melegfürdeje, 's aranybányái. E' vármegye nevét vette a' hajdani Bars nevű vártól, melly most, a' Garan vizétől két részre osztott ó- és új- Bars nevezet alatt ismeretes mezőváros.

Bartal (György, Belházi), m. k. udvari tanácsnok, és referendarius a' f. m. magyar cancellariánál Bécsben, szül. 1780-diki Aprilis 24-kén. E' ritka tudományú, 's igen tágas ismeretű férfiu, elsőben mint vármegyei jegyző kezdé messze vivő pályáját. Hol szép tulajdonai miatt közösen bámultatván, alispánynyá választatott. 1825-, 6-, 7-diki országgyülésén pedig, mint a' nevezett vármegye' első követe díszelgett. Itt mint kerületi jegyző remek tolla a' m. t. társaság' alapjának kidolgozásábani tetemes részt vétel-, protonotariusi és nádor személynöki díszes hivatalaibani ügyessége által nevének szép híreket szerezvén, a' b. emlékű Ferencz által m. k. u. tanácsnokká 's referendariussá, sz. István m. k. rend kis keresztes- és arany sarkantyús vitézévé neveztetett; m. t. társaság által pedig, mint hőn buzgó hazafi, 1830-diki Nov. 17-kén Pozsonyban igazgató taggá hirdettetett.

Barthelémy (Jean Jacques), szül. 1716. Cassis nevű révparton, Marseille, 's Toulon közt. Különösen a' hittudományokra és nyelvekre szentelé magát. És noha pap nem vala, még is mindig papi öltönyt, 's abbé czimet viselt. 1744. Párisba ment, hol csak hamar, a' kir. emlékcabinét, felvigyázói segéd, 's a' fölirások' academiájának tagja lett. Itt ö a' régiségek' egyes tárgyairól sok jeles értekezéseket készitett. Stainville gróffal, ki később XV. Lajos' ministere lön, Romába ment, 's egész Olaszországot beutazta. B. a' XV. Lajos alatti zendüléskor, mint aristocrata elfogatott, 's bezáratott. Nem sokára ugyan szabadon bocsáttatott; de e' tett gyöngélkedő egészségére olly hatású vala, hogy rövid idő mulva megholt 1795. — Mint tudós, 's jámbor életü férfi, mindenkitől tiszteltetett. — Munkái közöl különösen a' »Voyage du jeune Anacharsis» czimű, B. tágas ismereteit, 's mély belátását igazolja.

Barthelemy 's Mery, két ifjú franczia költő, kik mult század' végén születtek Marseilleben. Fáradhatlan szorgalommal szentelék magokat a' tudományokra, 's közös költői munkásságok által magoknak hirt 's nevet szereztek.

Bartholomíták, egy szerszetes rend, melly, hogy az egyiptomi Sultán' üldözéseit kikerülje, Európába futott, 1307. Genuában egy izárdát

(klastrom) kapott, 1356. miután Sz. Ágoston' reguláit elfogádta, VI. Incze pápától megerősíttetett, 1650. pedig eltörültetett.

Basa vagy basi, annyit tesz, mint fő. Törökországban egy egész tartománynak kormányzója, 's ebben a' hadi népnek vezére. Az első rangú basák előtt 3. többiek előtt pedig 2. lófark vitetik. Basa' hatalma igen nagy. Csupán a' Sultántól neveztethetik ki, 's ez őt le is teheti. Hadban a' Sultán' parancsát teljesitni, 's a' tartomány' jövedelmét, bizonyos mennyiségen kivül, a' köz pénztárba fizetni tartozik; de a' belső igazgatás egyedül tőle függ.

Basel, Schweiczi Canton, hasonnevű fővárossal. Maga a' Canton 8. négy szegű mföld területű 60,000. lakossal, kik többnyire reformata vallásuak. A' város Rajna folyó' partján csinosan épült, 17,000. lakossal, egy tudom. egyetemmel, 's ehhez tartozó gyűjteménynyel. Kereskedése- és mestersége' által virágzó állapotban van. Történetileg nevezetes az 1431-ben tartatni kezdett közönséges egyházi gyülésekről, mellyek 1449. Eugen' halála után megszüntek — továbbá a' Franczia- Spanyol- és Poroszországok közt 1795-diki Julius 22-kén' kötött béke' megerősitéséről, melly által e' két utolsó ország, Spanyol t. i. és Porosz, Franczia-országot köztársaságnak elismerte.

Basilica, pompás, corinthusi oszlopokkal 's képszobrokkal ékesített nyilvános épületek, mellyek először a' második punicum háború után épittettek. Itt gyültek össze polgárok a' közjót illető tanakodásra, 's gyakorolták magokat a' fiatal szónokok az előadásban. Nagy Konstantin császár efféle Basilicát engedett által a' kereszténységnek isteni tisztelet' gyakorlására. Később, minthogy a' templomok Basilica' idomzata szerint épittettek, a' nevezetesb templomok is Basilicáknak neveztettek.

Basiliscus, bizonyos mérges kigyó faj. Feje pikkelyes; hát és has pikkelyei kicsinyek, egymáshoz hasonlók, farka gömbölyű, nyelve rövid vastag, mint a' Szalamandráé. Déli-Amerikában él, fákra fut, egy ágról a' másikra veti magát; 's vizben jól úszik.

Basilius (szent), caesareai püspök Cappadócziában; szül. 329. Első hitbeli oktatását nagy anyjától, Makrinától, tudományos dolgokban pedig atyjától nyeré. Nagyobb kimüvelése végett Caesareát látogatta meg, továbbá bejutazta Palaestinát, Konstantinápolyt, Antiochiát, 's Athenét, hol magát különösen a' szónoklatban tünteté ki. Illy úton szerzett tudományaihoz, az erős lelkü 's békesség szerető Basilius, még a' sz. irást csatlá, és az egyházi atyáknak irományait, 's zsinatok' végzéseit szorgalmasan olvasá. Mind ezeket velős és épületes egyházi beszédei, 's iratai, mellyekkel az ariánusokat meg czáfolta, bizonyitják. Korán kolostori életre adta magát, 's azt, szigoruan megtartá. Nevéről a' görög szertartású egyesült és nem egyesült keleti keresztényeknél a' barátok 's apáczák, kik az általa beho-

zott kolostori rendszabályokat követik, Basilitáknak neveztetnek. Mh. 397. — Basilius a' többi hasonnevü sz. atyáktól, megkülönböztetőleg, Nagynak is hivatik.

Basis (alap, talp vagy fenek), tulajdonképen minden, mellyen valami nyugszik, basisnak neveztetik; p. o. egy három szegletes képben basis azon oldal, mellynek által-ellenében van a' tető (vertex).

Baskirok, vagy Baskurok, á' régi Bolgárország' egy részének lakói. Hajdan Siberiában egy helyről a' másikra vándoroltak, de itt háborgattatván, Volga 's Ural vizeknél telepedtek le, 's a' kazani khánságot elfoglalták. II. István, magyar király által, meghódittaván, önként az Oroszok' hatalma alá hajultak, de ezek alatt gyakran felzendülvén, sorsokat igen megrongálták. Ufai 's permi helytartóságokban laknak, 1779. 27,000-en voltak. Vallásokra nézve mahomedánok, foglalatosságok: vadászat, baromtartás, méhtenyésztés; fegyvereik: nyilak kéziv, 's lándzsák.

Baskok, vagy Vaskok. Ezen régi, szokásaikhoz hön ragaszkodó Nemzet, a' pyreneusok' mind a' két oldalán három franczia (Ariége Felső-garonne, Felső- és Alsó- Pyrenei) departamentumra, és három Spanyol provinciára (Guipuzcoa, Biscaya, és Alava) osztva, és mintegy 238. négy szegü mföldön szélyel szórva laknak. Minden elegendő ok nélkül — ámbár magokat Escualdoknak nevezik — közönségesen Baskoknak hivatnak. Nyelvök, mellyet ők Euscara vagy Esquerának neveznek, egy a' legrégiebbek közől a' földön, minden legkisebb hasonlóság nélkül a' szomszéd tartományokéval; ez, valamint szokásaik' kitüntető különbsége, azt mutatja, hogy távolról jöttek — de mikor? nem tudni. — Számok — a' Spanyolországiaké — 370,000. Franczia-ké pedig 130,000-re tétetik. Bátor hős nemzet volt, mióta ismertetik, 's ezen jellemét meg is tartotta. Örökös mozgás természete a' Basknak, és minthogy a' határszéleken lakik, régtől fogva tiltott portékákkal kereskednek, melly közben sok véres csatákat követnek el. A' Franczia-országiak müveltebbek, szebben 's jobban is öltözködnek. Régi szokásaikhoz tartozik az általok úgy nevezett »Arirraja» a' megholtaknak rettenetes lármávali siratása. Előbb a' megholt' özvegyét hátban vervén »galdu aizeta galadi» szókat (haljmeg szerencsétlen, mert mindent elvesztettél) kiáltozák. E' szokás törvény által eltiltatott.

Bassi (Laura, Maria, Katalin), tudós nő, szül. Bolognában 1711. Tudományoknak ifjúságától fogva különös kedvelője lévén, főleg philosophia- physica- és mathesisben müvelte magát; később philosophia' tanitója 's több tudós társaságok' tagja lett. A' költészetben is kitüntette magát. Mh. 1778-ban.

Bastille; ezen, V. Károlytól az angolok ellen épitett védhely Párisban, nyolcz toronynyal ellátva, mellyek egy terasz által össze kapcsol-

va 13. ágyút, mellyek hajdan e' tornyok fölött valának, foglaltak magokban. Később, olly személyek' foghelyévé változtatott, kiket egy család, egy vagy több csin miatt, magától minden zaj nélkül akart eltávoztatni, és azokat ártatlanokká tenni. Az elfogatás a' király által alá irott bizonyos ívek (lettres de cachet) által hajtaték végre, melly íveket a' ministerek kényök szerint osztogattak ki. Természetes lön e' törvénykezés' bitorlásának korcsosodása; minthogy heveskedés vagy lelki gyarlóságnak gyakran veszedelmes eszközévé vált; és az udvarbeli kedvezések vagy cselszövények ezer életet is feláldoztak. 1789-diki Julius 14-kén a' pórnép' dühének lett martaléka, mert ugyan azon nap semmivé tétetett.

Bastonada, testi büntetés' neme a' törököknél, melly a' gonosztévő hátán, vagy talpán, pálczával, vagy görcsös kötéllel vitetik véghez.

Batavusok, régi német nemzet, melly azon szigetet lakja, mellyet Rajna' ága, Waad- 's Maas folyókkal képez, 's melly nemzetet Tacitus vitézségeért dicsér. E' nemzet chattusoktól származik. Rómaiak alatt jó hír- 's nagy hecsben valának; de Vespasian császár alatt felzendülvén, magoknak kedvező egyezést vitak ki. Azonban Trajan 's Hadrián császárok alatt ismét meghódíttattak. 3-dik században e' sziget sali Frankok' hatalma alá jött. — 1779-dik óta, batavi köztársaság nevet visel.

Batisztgyolcs, igen finom, sürű, 's fejér vászon, a' legszebb fejér lenből. Legjobb készül Indiában; Európában pedig: Francziaországban, Németalföldön, Schweicz-, Csehország- és Slesiában. Nevét a' Bastas (fölötte finom gyolcs) indus szótól kölcsönözi, mások szerint Flandriában Chambray Baptist nevü takácstól, honnan később Baptist, vagy toile de Chambray — kammertuchnak — neveztetett.

Bátor opos, ezen bátor férfiúról, ki Salamon király' hív embere lévén, annak különbféle táborozásaiban jelen volt, igen sokat regélnek régibb történet irók. Irják t. i. hogy Salamonnak Csehországbai beütésekor valami óriást — vagy patagoniait — párviadalban ölt meg. Belgrádnál két szerecsent, kik megölt társokért, nagy elszántsággal, többek ellen viaskodtak, a' király' felszólitására, egyedül a' várfalaig üzött. A' Geiza herczeg' táborából hetvenkedéssel előállott bajnokot szinte meg ölte. Nyitra alatt a' reá tódulók közől magát kivágta 's a' t. Báthory híres nemzetség' ősapjának is tartják némellyek. Nevét nagy bátorságától kapta.

Bátori (István), Magyarország' történetkönyvében nem kis név, a' kenyérmezői győzedelem miatt. Mátyás király' idejében virágzott, ki őt megkülönböztette, hadaiban használta. Ámbár irni nem tudott, még is Országbirája volt. Mint követ Nissába és Opolyba küldetett, hogy a' lengyelekkel béket kössön, de hasztalan fáradott. Beatrix királynőt ő is kisérte Magyarországba. 1478. jelen volt a' lengyelekkeli béke kötésnél, már mint erdélyi vajda. 1479-diki Octob. 13-kán szerzette azonban magának

István — barátjával Kinizsi Pállal — a' fő dicsőséget. És ez a' kenyérmezői győzedelem volt. A' törökök Oláhországon keresztül, hol Radul Drakul' fiát, Vladot, vajdává tették, Erdélybe ütöttek. Mátyásnak Boroszlóba a' Sleziai gyülésre kelle menni; ennélfogva a' török ellen Kinizsi Pált a' mái Bánátba, Istvánt pedig Erdélybe küldötte. Az egyesült török oláh had Ali-Bég vezérlése alatt 43,000. szaporodott; ez rövid idő alatt elfoglalta Erdélyt. István nem állhatván a' török tömegnek ellent — Kinizsi messze volt — azt határozta, hogy ellátván a' vöröstoronyi szorost, és az itt átmenő törökre csapván, annak a' lehető kárt okozandja. Kenyérmező volt a' tér, mellyen István táborozott — az alatt a' dolog' állapotjáról értesíté Kinizsit. Kevés számú katonáit, az öszve szedett szászokkal és oláh jobbágysággal elrendelé. Bal szárnyára állította István a' szászokat Hecht vezér alatt — saját kérésökre az első rendbe — mögéjök az oláhságot; jobbra a' székelyeket az első, a' magyar vármegyék' Nemeseit a' második rendbe. Maga vasasaival középen állott. Közelg a' nagy számú törökhad. Bátori sz. misét szolgáltat, mindenkinek a' sz. ostyát nyújtatja; azon fogadást pedig, hogy a' vezér' (Bátori) parancsa nélkül senki nem hátráland, mindenkitől magának kéz fogás- és csók alatt igérteti. Kezdődik a' csata, mit legelőbb törökök kezdettek a' szászokon, kik vitéz védelmök' daczára is hátra nyomattak, sokan a' Marosba hajtattak. Nem vala kedvezőbb szerencséjek a' jobb részen álló székelyek- és nemeseknek. Mind a' két oldal a' közép sereg mögé húzódott. Erre rohant most az ellenség' egész tömege. Bátori nem hanyatlik. Lovát vesztvén, seregei Fejérvár felé, futásnak eredtek. Ekkor más lóra ül István, utjokat állja a' futóknak, vissza szólítja őket, szent fogadásokra emlékeztetvén — 's ezekkel keresztül töri az ellenség' hadát. De körülfogatik a' török lovasságtól — már lova ismét kilövetett — 's véréhat sebből ered; midőn Kinizsi Jaxich'al Temesvárról legsebesebben a' hegytetőről lefelé ereszkedik. Meglátván ezt István' hős serege, vad bátorsággal ront az ellenség közé. Sejtvén Kinizsi Bátori vesztét, rettentő kiáltással vágtatva, rohan a' török ellen. Kinizsi parancs-kiáltó szava, 's szivrendítő hívása, új erőt önt szeretett bajtársa' csatázó seregébe, Kinizsié pedig, vezére' példáját követte. Ezen kedves hang után nyilkint repült Kinizsi — és a' megszabadított barátjával most készit vészt a' töröknek. 30,000. mészároltatott le — az egész tábor elfoglaltatott, 's az erdélyi foglyok kiszabadittattak. A' nagy munkától elfáradt sereg csak ekkor örüle vitéz elszántságának, 's örömtelve lakozék; a' levagdalt törökök' testei asztalok helyett szolgáltak. István bekötetvén sebeit, a' lakomán maga is jelen volt. Rendeletéből a' török testekből egy földdel födött halom rakatott, 's a' mellé B. egy kápolnát épittetett. E' győzedelem' hire a' pápát, 's az egész kereszténységet megörvendeztette. — Jelen volt azután még Német-Ujhely' bevételénél is B.

Bécsben pedig Mátyás' halálakor; kinek B. megígérte ugyan, hogy fiát, Jánost, pártolandja; attól azonban elállott, sőt ellene harczolt. Miksa császár ellen Budát Kinizsivel védte, és megtartotta. Mh. 1493. 's Nyir-Bátorban eltemettetett.

Bátori (István), először zalai, azután temesi főispán, később ország' nádora, 's az austriai ház' hű védője. Ulászló' fiának, Lajosnak, koronázásakor ő is jelen volt Prágában; az ott történt magyarok- és csehek közti veszekedéskor csak futással menthette meg életét. Az 1514-beni Székely György (Dózsa) által vezérlett lázadáskor B. volt az első, ki Dózsával megütközött, de szerencsétlenül. Ekkor fogatott el Csáki Miklós a' csanádi püspök, kit a' dózsaiak sok nemesekkel együtt karóra húztak, maga István is csak nehezen menekedhetett. Dózsa nem sokára meglepte a' Temesvárra menekvő Bátorit, ki hijába küldözött Budára segélyért. 'S ez volt az oka, hogy B. Zápolyához, kivel előbb ellenségeskedésben vala, segélyért folyamodott. Zápolya — különösen Verbőcz' biztatásából — segítséget nyújta B-nak, 's ezzel együtt barátságát is elfogadta, de olly kötés mellett, hogy nevezetesebb hivatalt egymás' meg egyezése nélkül nem vállolandanak. Zápolya megverte Dózsát, 's Bátorit meg szabadította. Perényi Imre nádor' halála után ismét felbomlott a' barátság, 's többé helyre sem állott. Zápolya t. i. a' temesi alku szerint azt kívánta Bátoritól, hogy a' nádori hivatalt, melly után ön maga vágyott, el ne vállolja; Bátori azonban Zápolya' szavára mit sem hajtván, nádor lett. Ezután István Mitrovicznál Balibéget verte meg. 1522. míg Lajos király Csehországba mulatott, mint nádor ő kormányozta az országot, melly alkalommal sok panaszok támadtak az adószedés végett ellene. Miért is 1525. tartott hatvani gyülésben hivatalából letétetett, helyébe Verbőcz neveztetvén nádornak; de az 1526-diki rákosi gyülésen, hivatalába ismét vissza helyeztetett. A' szerencsétlen mohácsi veszedelem előtt István küldetett töröknek a' Dráván átkelésének meg gátlására; de a' makacs nemesség — melly a' pártszellem 's engedetlenségtől elragadtatván, hazája' veszélyét nem látta — parancsa alatt harczolni nem akarván, azt végbe nem vihette. A' szerencsétlen mohácsi veszedelem után nagy nehezen meg menekedvén, Pozsonyba, az özvegy királynőhez sietett, 's avval Komáromba gyülést hirdetett, melly azután, minthogy Zápolya Komáromot elfoglalta, Pozsonyba tétetett által. Ezen gyülésen Ferdinand' választását sürgette. Ferdinand' koronázásán Fejérvárott jelen volt, és ámbár a' köszvény miatt nem járhatott, a' koronát kezében tartván, magát a' koronával, a' király előtt, széken vitette. Nem sokára ezután, a' Ferdinandtól kapott Dévényi várban megholt 1535-ben.

Bátori (Bonaventura vagy András), somogyi, szathmári, szabolcsi főispán, tárnok mester, országbirája, 's erdélyi vajda. Hű volt az austriai

házhoz Zápolya ellen, egyszer azonban, de csak rövid időre, Izabellához, Zápolya' özvegyéhez, által ment. A' katonák, minthogy hosszú nevét a' kimondásra alkalmatlannak találták, Andrásnak nevezték. A' beszterczei gyűlés' kérésére B. rendeltetett a' lőcseiek- és késmárkiak közti pör' elitélésére, 's az itélet végre hajtására. A' N.szombati gyűlés' végzésének következtében pedig a' török ellen a' Duna és Tisza közt fő kapitánynyá neveztetett. Martinuzi György és Izabella' Erdély végetti alkudozásinak következtében B. rendeltetett Izabellához követül Nádasdy Tamással. Izabella csak a' másodszori követség' fenyegetésére adta által a' magyar koronát. Megesküdtek azonban, hogy Ferdinand' legifjabb leányát, Zsigmondnak, Zápolya János fiának, adandja nőül. Solimán rosz néven vette a' kötést, és háború keletkezett a' dologból, mellyben B. választatott magyarok' fővezérévé. Midőn Castaldo Martinuzit meg ölette, B. szólíttatott fel, hogy Ferdinand' nevében Erdély' kormányzását venné által, mit ő meg is tett. 1552. Ferdinand őt erdélyi vajdának nevezte. Fővezér volt azután Svendivel még egyszer törökök ellen, de B. lebetegedvén, a' tábort Győrnél kelle elhagynia. Mh. 1566-ban.

Bátori (István), Istvánnak, erdélyi vajdának, Telegdi Katalintól született fia, váradi kapitány, bihari főispán, erdélyi fejedelem, és Lengyel király. A' tudományokban magát Olaszországban tökéletesitette. Érdeke őt a' Zápolya házhoz kötötte. Legelső hadvezéri próbáját tette, midőn Telekesi Imrét Szathmár alól el űzte. Istvánt küldötte Zápolya, Ferdinandhoz, hogy avval béket kössön, mellynek végrehajtásában nagy diplomatai készséget fejtett ki. — Zápolya' halála után az erdélyiek Gyula-Fejérvárott I t választották fejedelmöknek. E' választást rosz szemmel nézvén Békési, mindent elkövetett — még Amuráth török császárhoz is folyamodott — hogy Istvánt e' fejedelemségből kiemelje; mit azonban Békési ki nem vihetett, mert szent-páli kastélynál Békési' táborát I. egészen tönkre tette, 's magát e' vetélytársától megszabaditotta. Mig ezek történtek, az alatt Henriknek Lengyelországból eltávozta miatt, a' lengyel trón megüresült. Többen voltak, kik e' trón után sóvároglak. Mind e' mellett Bátori István nyeré el a' Lengyel királyságot (1575). Sok hajokkal kelle B-nak még azután küzdeni, mig az egész ország öt királynak el ismerte. Különösen a' Gnesnai érsek, ki követőivel Miksa császárt 's magyar királyt óhajtotta a' trónra, szegült ellen Bátori' választatásának. Később azonban Bátorihoz tért. Állhatatosabbak valának e' dologban a' Danzkaiak (Danzig). Az erdélyieknek István, testvérét Kristófot ajánlotta, befolyását azonban a' közdolgokba magának tartotta fenn. Mig István a' Danzkaiakkal küzdött, Bazilovics Iván — a' Muszka czár — akarván élni az alkalommal, Livóniát elfoglalja, sőtt birodalmát Porosz országig (ekkor Lengyelországi herczegség volt) kiterjeszteni akarja. Sokat kelle küzdeni ezért is a' Muszka czár-

ral Istvánnak; míg végre ezt is megtörte. Ezen viszályos körülményekben hathatós segéde vala Békési, ki már most vele kibékült, 's holtig hű barátja maradt. — E' nagy férfiú magas helyet érdemel Lengyelország' történet könyveiben; kevés fejedelme volt ez országnak, ki őt ritka tulajdonaiban csak meg is közelíthette, 's az ország' határait, fényét 's boldogságát annyira terjesztette volna. Megholt — mi utódot sem hagyván maga után — Grodnóban 1586-diki Decemb. 12-kén. Pompás sírboltját Krakóban most is láthatni. — Egy beszéde, mellyet a' Lengyel Rendek előtt mondott, 's néhány levelei Lipcsében nyomattak ki, 1703-ban.

Bátori (Kristóf), Istvánnak, a' Lengyel királynak testvére. Valamint több nyelvekben (beszélt németül, diákul, francziául, olaszul, és spanyolul) jártos, úgy sok utazásaiban szerzett tapasztalatokban is gazdag, és igen művelt férfiu volt. Izabella' halála után János és Zsigmondnak hű embere. Istvánnak, erdélyi fejedelem lettével, Kristóf, váradi kapitány lön. Ekkor a' kóborló török rablókat, kik az országot háborgatták, az utas kereskedőket fosztogatván, Debreczennél részint levagdalta, részint el üzte. Miután István lengyel király lett, az ő ajánlására, Kristóf választatott erdélyi fejedelemnek, melly országon dicsőséggel uralkodott, 's Istvánt, főkép Iván czár ellen, több izben segítette. Többször betegeskedő állapotja miatt sokáig nem élhetvén, 1581. megholt. — E' régi hős nemzetség kihalt utolsó ivadékában, Bátori Gáborban, (1623-diki Oct. 11.), kit Josika Miklós b. »utolsó Bátori» czimü regényében olly gyönyörűen ábrázol.

Bátrany (Vismuthum), nemtelen ércz, mellyet Stahl és Dufay legelőször különböztettek meg a' horganytól és óntól, mivel a' régiek ezekkel többnyire összezavarták. — Magyarországban rézbányákban, 's több országok' érczhegyeiben tisztán, vagy kénnel, vagy más elemekkel összekötve találtatik. A' tiszta bátrany' szine fejéres veres, állománya réteges, tizszer nehezebb a' víznél, kemény mint a' réz, de kinyújtni, 's kalapálni nem lehet, kevéssé hangzó, és mérsékelt fényű. Gyertja' lángnál felolvad, a' forrasztó cső által okozott folyvást tartó tűzben pedig kékes lánggal ég, és elszáll. Használható ón helyett az ezüst és arany' elválasztására, Salitrom savban felolvad, melly felolvasztott bátrany, haj és gyapju' feketítésére, férgek' kiűzésére, valamint a' görcs enyhítésére is fordítható. Ha e' felolvasztott bátranyba víz öntetik, fejér por csapódik le, mellyből arcz fejéritő, és fejér festék készittetik.

Battyáni (Ferencz), tárnok, főpohárnok, 's Vasmegye főispánja, Lajos, Ferdinand, és Miksa királyok alatt. Legelső katonai vitézségét a' székely György (Dózsa) elleni hadban mutatta ki Bornemisza alatt. A' zajos hatvani gyülésen csak ő és Zápolya tartották meg hivatalaikat. A' mohácsi veszedelemből megmenekedvén Bátori István, Nádorral Babocsa

várába vette magát. Még a' franczia király is Zápolyához akarta őt csábítani, de B. hű maradt Ferdinandhoz. Később, át ment ugyan Zápolyához, de csak a' végből, hogy annak czéljait kitudhassa. Midőn őt 1554. a' pozsonyi gyülésen a' nádori hivatallal megtisztelni akarák, azt agg kora miatt el nem fogadta. Miksa' koronáztatásakor (1563), nem lévén nádor, az ehhez tartozó tisztet ő végezte. Végre Miksának Óvárra a' törökök ellen segedelmet küldött. Megholt 80. éves korában, 1566-ban.

Battyáni (Boldizsár), igen jeles, és szerencsés hadivezér volt. A' Szigetvárnál dicsően elesett Zrinyi' fejét, midőn a' budai basa, a' Győrnél táborozó Miksának elküldötte, B. vitte azt Csáktornyára, 's ott eltemettette. Hogy Kanizsát a' török ne háborgassa, Kanizsa- és Mura közt B. és többek' tanácsára egy erősség épittetett; ne hogy pedig ezen épitést a' török háborgassa, B. Nádasdi Ferenczczel állittatott óltalmul. Megtudván e' szándékot Ali, a' szigeti basa, azonnal oda siete, és a' magyar nemeseket olly erővel támadta meg, hogy azok futásnak eredtek. B. e' dolgot fölötte szégyenelvén, hadi fortélylyal akará Alit reászedni. Két török fogoly került (mint mondják) ekkor B. kezébe, ki azokat jó őrizet alatt a' megfutamodott nemesek után küldé azon izenettel, hogy a' török meggyőzetett. Erre a' nemesek, hogy némi részt vehessenek a' győzedelemből, vissza jöttek, és Alit olly keményen támadták meg, hogy a' győzelem csak ugyan a' magyaroké lön (?). Hasonló szerencsével harczolt B. Skanderbég ellen (1580.) a' Gobornoki váron alól, hol Skanderbeg életét is veszté. Boldizsár itélte el Illésházi István- és Eszterházi Ferenczczel az Erdély- és Lengyelország felőli határszéli vitát. Mh. 1590-ben. — E' jeles nemzetség ma is díszlik a' legdúsabb fő nemzetségek között.

Baumgarten (Sándor, Theophil), szül. Berlinben 1714. a' híres Wolf alatt képezé magát a' philosophiában Halleban, hol 1738. a' philosophia' rendkivüli, 1740. pedig Frankfurtban rendes tanitója lett. Egy vala ő, azon időben, a' legélesb eszü philosophok közől. Ő találta fel az »aesthetica» név alatt ismeretes tudományt. Irományai közt főleg Metaphysicája nevezetes. Mh. 1762-ben.

Baumgartner (András), kórmány-tanácsnok; szül. Fridburg nevü faluban Csehországban 1793-diki Nov. 23-kán. Linzben elvégezvén alsóbb iskoláit, a' bécsi egyetemhez ment, hol dicsérettel futván meg iskolai pályáját, 's bölcselkedési doctori czimet viván ki magának, a' linzi bölcselkedési tanitó széknél segéd, nem sokára pedig a' természettannak (Physica) Olmuczban rendes tanitója lön. Itt, mint természeti hajlamánál fogva e' tudományban nagy jártasságot szerezvén magának, ügyességét mindenben kitünteté, különbféle — igen czélszerü — mathematicai műszereket készitvén. Olmuczból 1823. a' bécsi egyetemhez, mint természettan tanitó, tétetett által. Ugyan ezen évben adta ki a' »Naturlehre» czimü természet-

tanját, mellynek hasznosságát, és valódi dicséretét igazolja az, hogy nem csak a' bécsi egyetemnél, de a' külföldi tanító székeken is nagy sikerrel használtatik, és hogy már több kiadást ért. Azonban e' valóban derék és szorgalmas tanító olly kedves, és soktekintetben olly jótékony hatású hivatalát hosszasb torok betegsége miatt elhagyni kényteleníttetett. Most a' bécsi cs. k. porczellán 's öntött tükörgyár' igazgatóságával foglalkozván, szorgos munkásságban él.

Bautzeni és Wurscheni ütközet, a' szövetséges fejedelmek- és Napoleon közt, 1813-diki Majus 20. és 21-kén. Amazok 96,000, katonát, részint poroszok- részint oroszokat gyűjtöttek öszve; Napoleonnak, bajorok- szászok- würtenbergiek- azon kívül francziák- és olaszokból álló serege 148,000-re rúgott. — Sándor, az orosz czár, és Vilmos Fridrik porosz király, Wurschen nevű faluban (Bautzen Szász királysághoz tartozó várostól keletre) elvégezték, hogy az ellenséget Bautzen- és Hochkirch közt akarják elvárni, 's így seregöket, egy igen kedvező helyen, a' Spree folyó' jobb partján meg állíták. Azonban Napoleonnak a' Marmont tábornok alatti osztálya már 20-kán esti 6. órakor Bautzent elfoglalta. Következő napon, a' szövetségesek' hadiserege igen fenyegető helyzeten lévén, annak rögtöni hátrálását úgy rendelék el; hogy Napoleon a' csatának kevés hasznát, noha ő leve a' győztes, veheté. A' francziák közől 8,000. elhullott, 18,000. megsebesíttetett. A' szövetségesek mindenben 8,000. vesztettek, 's többet fogtak el, mint a' győztesek. Napoleon, hogy katonái' lelkesedését táplálja, e' valóban drága győzelem' emlékére Cenis hegyén 25. millio frankon egy emlék szobrott emeltetett.

Bayard (Pierre du Terrail de), szül. 1476. közel Grenoblehez Bayard nevű várban. Híres franczia lovag, 's nemes férfi; félelem 's gáncs nélkülinek neveztetett. Régi nemes Dauphine családból vette eredetét. Első katonai szolgálatát VIII. Károly alatt tette Olaszországban. Azután XII. Lajos alatt 1499. Milano' meghódítására nagy segélyt nyujtott. Több alkalommal tünteté ki magát mint vitézségére, mint nagy lelkére nézve. 1501. Nápolynál, 200. Spanyol ellen, maga védelmezé a' hidat, 's megszabadítá a' franczia sereget, hátráltatván a' győztes sereg' előnyomulását. 1521. midőn V. Károly' serege Mezierest ostromolná, Bayard 1,000. emberrel 6. hétig védelmezé e' helyet 3,000. ellen. Midőn Bonnivet 1524. kormányozta a' sereget Olaszországban, 's Romagnano mellett meg sebesíttetett, Bayard vevé át a' sereg' vezérlését. A' rohanó ellenfélt legnagyobb vitézséggel tartá fel, de egy golyó által úgy megsértetett, hogy e' szavak közt »Jézus, Istenem, halál fia vagyok» rogyék le a' derék hős. Ekként megsebesülten, magát, hogy az ellenséget még szemlélhesse, egy fa alá tetette le. Nem lévén feszület körötte, kardja' keresztjét csókolgatta, 's lovászmesterének gyónván meg, az ellenségtől 's barátitól, kiknek szemei

fájdalmas könyükben úszának, a' jeles hőst siratván, és a' fájdalmaktól környezve, holtmeg 1524-ben.

Baylen, Spanyolország' déli részén fekvő város; híres a' Dupont franczia tábornagy' capitulatiojáról, ki, miután Andajarnál 30,000. spanyol katonától mindenfelől megtámadtatván, magát 3. napig vitézül védelmezte, Baylent elfoglalta, és 9. oráig tartott csata után Dupont fegyvernyugvást ajánlott, mit azonban csak azon föltétel alatt fogadtak el a' győztesek, hogy az ellenfél magát egész seregével megadja, mi 1808-diki Julius 23-kán meg is történt, miután 3000. a' csatamezőn maradt, 's gróf Dupont visszatért Francziaországba.

Bazalt (Cserkő), csikos achát, deléjkő (magneskő), ezek' belső vegyületéből álló szikla nem. Találtatik Szász, Irland, Hessa és Magyarország' hegyeiben. — A' bazaltot termőhegyek más hegyláncz okkal vagy kapcsolatban, vagy elkülönözve vagynak. A' többi hegyek közől kitűnnek többé vagy kevésbbé tompított teke idomok-, vagy pedig a' hegytetőig fölható ritka hegyes meredekségök által. Az illy hegy' fölületén nem csak csekély domborúság, behuppadás, vagy szabályos, szegletes, gyakran oszlopból álló szikla anyag, hanem különbféle ásványokkal telt repedezés is látható. Bazalt gyakran más rokon sziklákká változik. Tömött, kemény, kagyló, néha egyenetlen töredékű. A' nedves lég' behatása által könnyen szétomlik, és az elmállott kőből igen zsíros feketés föld származik, melly a' növények, főleg a' gabona buja növését előmozdítja, 's ez oka a' bazaltot termőhegyek' erdővel 's pázsittal mindenkori benövésének. A' tűzokádó hegy' működése magyarázhatóvá teszi a' bazalthegy eredetét más kősziklák változása által. Valószínű, hogy a' nagy melegségből származott lágy anyag a' hegy' hasadékin, vagy esúcsain lévő gömbölyű nyiláson áthatván, a' meghűlés után megkeményedik, 's szabályos alakot ölt magára. Használtatik, mint épületanyag, utak' kövezésére, ablak 's ajtó szemöldök' készítésére, malomkő, teknő, aranymívesek' ülőszékére, és a' régiektől képfaragásra, sötét üveg' csinálására, és végre mint mész és vasércz' folyóságának előmozdítására.

Bazar, így neveztetik keleti népeknél a' többnyire födött vásár piacz, hol mindennemű áruczikkek, és rabszolgák árultatnak; itt tartják a' kalmárok tanácskozásaikat, 's öszvejöveteleket. Ispaháni a' világ' legszebbike, Taurusi a' legnagyobbika. Újabb időkben Párisban, Londonban 's más európai városokban pompás Bazarok építtettek, hol főkép divat czikkek árultatnak.

Bazarád (Sándor), oláhországi vajda volt I. Károly és Lajos' idejében. Nevezetes azon fortélyáról, mellyel Károlyt megbosszulta. 1288. — 1290. az Erdélyből alább szökött oláhok magoknak új országot alkottak, ezt egy vajda' kormányára bízván; illyen volt B. ki Károlynak adót fize-

lett. Károly azonban ezen újonan alkotott Oláhországot Erdélylyel akarta összvekapcsolni; 's ezen okból bement hadával Oláhországba. De itt csak kevés ideig maradhata Károly, mindenben szükséget érezvén, 's így visszavonulni kénytelenittetett. Ekkor az oláhok Károlyt a' szorosokban megtámadták, hol sok magyar elesett, maga a' király is alig menekedhetett; a' Cancellár agyon veretett, az ország' pecsétje elveszet, új pecsétet kelle metszetni, mellyben a' kettős kereszt két sárkánytól tartatik. 'S ennek következtében, minden, a' király által történt, adományoknak (donationes) ez új pecséttel kellett megerősittetni.

Beatificatio, így neveztetik a' római pápa által végbe vitetni szokott azon pompás szertartás, melly által valamelly megholt, különös erényei miatt, üdvözültnek nyilatkoztatik, mire legalább 50. év kivántatik.

Beatrix, Ferdinand' napolyi király' leánya, I. Mátyás magyar király' második neje. E' szépségéről és okosságáról híres asszony, a' váradi, boroszlói és sok magyar főurak' kiséretében nagy pompával hozatott Magyarországba 1476. hol Mátyás őt több külföldi fejedelmekkel Fejérvárott várta, onnét Budára viendőt, az egybekelésre. — Mig Mátyás Fridrik ellen Austriában harczolt, B. Pozsonyban tartózkodott. 1479. jelen volt Mátyással Olmuczban, hol ez Ulászlóval — a' cseh királylyal békeséget kötött. Bécs' bevételekor B. is elment a' király után, hol nagy fénynyel fogadtatott. Mátyás' holta után, gyermeke nem maradván, mostoha fiával, Jánossal pedig nem a' legjobb egyetértésben lévén, mindenkép Ulászlót akará a' magyar trónra emelni, a' föltétel mellett, hogy ez őt nőül vegye. Nem vala kezdetben Ulászló idegen, de később megbántatván B. által, a' terv nem sikerült. Szomoruan tért hazájába B, hol unalommal teljes 's bús éltét 1508. Ischia nevű szigetben végzé. Galeotus történetíró azt jegyzi meg Beatrixről, hogy ő hozta Magyarországba az ételnél a' villa' használását, az előtt csupán kés használtatván. Selmeczen derék iskolát állított.

Beaucaire, szépen épült város Gard departamentumban (kerület) déli Franczia országban 10,000. lakossal. Nevezetes vásáráról, melly évenként Julius 22—23. tartatik; e' vásár egy a' legnevezetesebbek közöl Europában, mellyre még kis Ázsiából is tódulnak. — Irányában fekszik Tarascon nevű város, melly Beaucairevel egy 441. hosszaságú lánczhid által köttetik össze.

Beauharnais (Sándor), szül. 1760. Martinique szigeten, később Párisba jött, hol esze- 's müveltsége által csak hamar utat nyita magának nagyobb méltóságokra. Vitézül harczolt Rochambeau alatt, Éjszak-Amerikában. 1791. király' elutazta után a' nemzeti gyülés' elnöke, 1792. a' rajnai hadnak fővezére lett. Nem sokára hadi ministernek hivatott vissza, de e' méltóságot el nem fogadta. Végre, jóllehet mi vétke sem vala,

még is fogházba vitetett, halálra itéltetett, 's 1794-diki Julius 23-kán kivégeztetett.

Beaumarchais (Pierre Augustin Caron de), jeles franczia költő; szül. Párisban 1732. kezdetben apja' mesterségét (órás) tanulta, 's az órákbani új rugómű' találmánya által legeszesb művésznek tartatott. Később mint hangász XV. Lajos leányait hárfára tanitotta; egy gazdag házasság- szerencsésen lefolyt pörei- 's kereskedése által igen nagy szerencsét tett. A' kir. udvar őt, titkos dolgokban, Angol 's más országokba szokta küldeni. De a' zendülés egész szerencséjét megfordítá, sőt életének is más irányt adott. Midőn a' legveszélyesb időszakot Holland- 's Angolországban eltöltötte, ismét Párisba jött, hol 1799. megis holt. Rosz szív, álnokság, fortély, 's nagy ész bélyegzék életét. Az elsőket rosz tettei, nagy eszét pedig szinmü darabjai, mint: »Sevillai borbély» »Figaro' lakodalma» 's a' t. eléggé bizonyitják.

Bebek (Bubek), ezen régi, jeles férfiakkal tündöklő nemzetség' törzsapja, mint némelly történetirók emlékeznek, juhász volt. Ki valamelly hegyoldalban nagy kincset találván, meggazdakodott, több várakat épitett, 's ekkép magának hatalmat szerzett. E' nemzetségből származik Bebek Ferencz, hatalmas, de ingadozó férfiú, ki majd Ferdinand, majd ismét Izabella' pártján volt. Izabellát nem kis bajba keverte, midőn, Bornemiszára irigykedvén Konstantinápolyba ment, kit a' török császár előtt anynyira legyalázott, hogy Izabella mellé Bebek rendeltetett a' kormányra, kit azonban Izabella nem sokára a' kormányról — őt megöletvén — végkép letiltatott.

Beccaria (Cesare, Markhese, Bonesano de), nevezetes philosoph. 's jogtudós; szül. Milanóban 1735. 's mh. ugyan ott 1793. Nagy érdemet szerzett magának a' fenyitő-törvény' javitásában, az 1764. e' czim alatt »Dei delitti e delle pene» megjelent hires munkája által. E' munka, több európai nyelvekre fordittatván, azon jót szülte, hogy Európában a' büntetések czélirányosabbak 's szelidebbek lettek; 's hogy az embertelen bűnvallatás részint eltörültetett, részint korlátoztatott.

Becket (Tamás), Canterbury érsek, szül. Londonban 1119. iskoláit Oxford- Páris- és Bolognában olly kitüntetőleg végzé, hogy müveltsége- és tudománya miatt, II. Henrik őt nagy Cancellárrá, 's 1162. Canterbury érsekké tette. De mint illyen, a' király' kegyét csak hamar elvesztette. Fő törekvése vala t. i. Becketnek az egyházi függetlenséget kieszközölni. 1164. Clarendonban, hol a' nemesség és papság összegyült, több végzések hozattak, mellyek által a' királynak a' papság fölötti hatalma inkább megerősittetett, a' püspökök 's egyéb papok' jogai pedig korlátoztattak. Becket, e' rendeletek alá magát vetni nem akarván, a' király által elitéltetett, jószágaitól meg fosztatott, 's menedékhelyet Franczia-országba keresni

kénytelenittetett. B. mindazáltal e' szigor határozatok mellett is rendíthetlen maradt. Nem sokára ugyan a' király által visszahivatott Franciaországból, de rövid idő mulva négy nemes által 1170. templomban az oltár előtt megöletett; és mint vértanu 1172. szentek közé számittatott. Henrik e' tettért, az egész országgal, egyházi-átok alá vettetett, mellyből csak nagy áldozatok mellett szabadulhata meg.

Bécs, Austria-Birodalom' fővárosa, a' f. austriai Császár'-lakhelye, egész Németország' legnagyobb városa, és a' legrégibbek' egyike; kies tájékon, a' Duna' jobb partján, melly itt több ágakra szakad. Bécs városa áll a' belső, és 34. külvárosból, mellyek a' belváros körül feküsznek. A' belváros kőfallal, csinos árokkal, és az ugy nevezett felséges Glacis-val, körülvéve, különöztetik el a' külvárosoktól, kivévén a' Duna' ága által képezett szigeten fekvő külvárosokat, mellyek a' belváros' fala- és a' Duna' ága által választatnakel. Lakosok' száma 1830-diki fölvétel szerint 320,000-re ment, a' katonaságot, melly maga 12,000. embert számlál, és a' nagy számú idegeneket ide nem értvén. Bécs' belvárosa szabálytalanul épült; legtöbb utczái szükek és egyenetlenek; piaczai hasonlóul — a' disz és József' piaczait kivéve — szabálytalanok, és közönségesen kicsinyek; a' házak erősen épülve többnyire 4. az ó időkből valók pedig 5. sőt némellyek még több emeletüek. A' város 18. piacza közől legnevezetesebb a' disz piacz (Parade Platz) a' cs. lak előtt, és a' József' piacza II. József császárnak Zauper által bronzból készitett remek képszobrával; a' gyönyörü kirakott drágaságokkal fénylő Graben (tulajdonképen egy tágas utcza); Kohlmarkt, és a' három emlék oszloppal diszelgő Hof. — Legelőkelőbb épületek a' városban a' császári palota, egy régi, szabálytalan idomú, és különböző időkben különböző izlésü modorban emelt nagy épület, udv. könyvtárral, természet gyüjteményi rakhelyekkel, két csinos tánczteremmel (Redout) egy nagy templom alaku lovagló iskolával, és gyönyörü udv. szinházzal; a' közönséges udv. Cancellaria; az udv. hadi épület; magyar 's erdélyi udv. Cancellaria, a' városház, a' szép izletü pénzváltóház (Bankohaus), és a' legujabban épült 's gyönyörü modorban készült austria Rendek' háza; az egyetem' nagyszerü épülete, a' fővám; a' karinthiai kapu melletti udv. opera szinház; a' császári és polgári fegyvertár. — Ezeken kivül vannak még számos jeles épületek, mellyek közől többek tudományos és müvészeti gyüjteményeket foglalnak magokban. Illyek' sok közől: Károly Főherczeg, Lichtenstein- Lobkowitz, Schwarzenberg 's Eszterházy herczegek' palotái; a' roppant kiterjedésü szép Schottenhof (az austriai benedictinusok' lakása); a' régi, rendeltetéséről ugynevezett polgári kórház (Bürgerspital), melly 10. udvart, 212. lakfelet, és 1,900. lakót számlál; a' Trattner' udvara (Trattner Hof) 400. lakóval. — A' belváros' templomai közt elsőséget érdemli sz. István'

temploma, melly nagy szerű gothusi alakja 's régisége miatt, melly a' hajdankor' műbeni jártasságát már pár század óta hirdeti, nevezetes; a' 428'. magasságú tornya, mellynek mesterséges készülete a' jelenkor' ügyességét daczolja, büszkén tekintget Bécs' roppant épületei fölött. Nevezetes benne a' 38. márványból készült gyönyörű oltár, számos síremlék, és tornyában a' 354 mázsa nehézségű (szivét kivévén, melly maga 13. mázsát nyom) harang. E' méltóságos egyház egyszersmind anya- vagy érsekitemplom. Továbbá a' felségesen rajzolt és gazdagon aranyozott gömbölyű idomú sz. Péter' temploma; sz. Ágoston nevű szerzetesek' egykori temploma, Christina- Albert Szász- tescheni herczeg' nejének, a' halhatatlan Canova képfaragó által fejér márványból készült felséges síremlékével, és két kápolnával, mellyek' egyikében a' császári ház' elhalt Tagjainak szivei, másikában pedig jeles férfiak' sírhelyei látszatnak; nem különben a' cs. kir. sírboltok miatt nevezetes a' Capucinusok' temploma 's a' t. — A' külvárosok nyilvános épületei közt említést érdemelnek: József- és Leopold- városban a' lovas katonaság' roppant laktanyája; a' nagyszerű szép katona kórház; az ugy nevezett Belvedere híres császári képtárral, és kellemes nyilvános kerttel; a' baromorvosló intézet' remek épülete; a' Polytechnicum, több mint 20,000. féle gyárbeli művekkel; a' cs. kir. Tereziai lovag-intézet 170. öl hosszúságú homlokzattal; a' magyar ns. Testőrző sereg' palotája; a' közönséges kórház iszonyú kiterjedésben (7. udvarral, 111. betegszobával, 2000. ágygyal), mellybe évenként mintegy 16,000. beteg vétetik fel. Végre, a' most gyönyörű modorban épült roppant városi itélőház; és a' cs. porczellángyár' épületei, mellyek egy egész utczát képeznek. Több jeles magányépületein kivül, millyenek Metternich- Schwarzenberg- Razumowsky- Stahremberg herczegek' palotái. A' külvárosi templomok közt leginkább figyelemre méltó sz. Károly' felséges izléssel készült temploma. — Tudományos intézetei, mellyekben Bécs nagy mértékben gazdag, jelesek: a' nagy hírű tudom. egyetem, melly Németországban a' legrégibbek' egyike, könyvtárral, növénykerttel, természetgyűjteménynyel, és egy tágas bonczteremmel; a' csász. keleti academia, mellynek czélja a' török udvarnál fenforgó országos dolgok' ügyelésére alkalmas ifjakat képezni; a' cs. kir. teréz. lovag-intézet, mellyben Austria-Birodalomban létező országok' kegyelt nemes ifjai képeztetnek; József' academiája, a' katona-sereg' számára szükséges orvosok és sebészek' képzésére; a' művészeti egyesület' cs. academiája; az Ingenieur academia (katona képző intézet); a' süketnémák' és vakok' intézete; három Gymnasium; két Convictus; a' világi papok (katholikusok) magasabban képző intézete; az ugy nevezett Pázmán' Collegiuma, a' magyar növendék papok' művelésére; az austria megyebeli növendék papok' intézete 's több efféle. — Bécs valamint művelő- úgy mulató-helyek nélkül

sem szűkölködik. Öt álló színházán kívül, nyilvános sétahelyül szolgálnak a' belvárost környező bástyák; a' bel- és külvárosok közt fekvő gyönyörű terület; a' b. emlékű Ferencz által állított népkert (Volks-Garten), a' különbféle mulatságokkal ellátott híres Prater — egy fölötte kellemes mulató liget; — a' szép Au-Garten; és bájos vidékén a' számtalan kerek-hegy völgyek 's város idomra épült kedves faluk. A' cs. Schönbruni mulató- 's nyári lak; Hitzing, Penzing, Döbling, Nuszdorf, Dornbach, Mödling, Brühl, Kahlen és Leopoldiberg a' leg felségesebbek, mellyek a' gonddal halmozott bécsieknek többször enyhelyekül, és a' művészetet kedvelőknek anyagul szolgálnak a' regényes tájak, mellyek a' legkomorabban is lelket önteni képesek. — És mind ezt semmi más nem eszközölheti annyira, mint a' mű szorgalom, melly minden illyesnek fő rúgója. És Bécs e' tekintetben az egész Birodalomnak első gyárvárosa, melly közel 80,000. embert foglalatoskodtat gyárok és művészségekben. Kereskedői pontban is nevezetes helyet foglal, központja lévén az egész austriai kereskedésnek — és mind ezt csak az iparnak és műveltségnek köszönheti Bécs.

Bécsi Congressus, az Austria- 's Oroszbirodalmi Császárok, Porosz, Dán, Bajor és Würtembergi királyok, Hessen választó fejedelem, Badeni- Szászweimari Herczegek, 's Europa' egyéb főbb rangu férfiai' 's ministereinek 1814—1815-ben, Bécs-városában tartott gyülekezete. E' méltóságos, fényes, 's nagy fontosságú gyülésben az európai státusok' helyre állítása a' törvényesség' szempontján épült.

Becstelenítés, így neveztetik azon vétek, mellyel jó hír 's névbeni ember' becsülete sértetikmeg. Melly tett, valamint személyre, úgy bűntetésre nézve is, különböző.

Becstelenség, a' jó hír 's név' elvesztése. Ez vagy rosz cselekvésnek gyakorlata, — 's így ennek következése, — vagy a' bírói ítélet által a' rosz tettre törvényesen hozott; 's így ez törvényes, az cselekedetbeli. Ez, ellenkező dicséretes tettek által enyészik el; az, ha a' rosz tett törvényesen megczáfoltatik, vagy a' becsületben szenvedő, a' fejedelem' kegye által az előbbi becsületébe visszahelyeztetik.

Beda (Venerabilis), szül. 672. Nord-Humberlandban, Angolországban; egész életét jarrowi zárdában tölté. Tudománya őt egész nyugoti Európában ismeretessé tette. Munkái a' tudományok' mindenféle szakaira ágazának. »Venerabilis» melléknevet ájtatossága 's szerény viselete szerzette neki, mit senki sem tagadott meg tőle. Mh. 735-ben.

Bedekovics, ezen nevezetes nemzetség' törsapja Tamás és János a' 10-dik században. IV. Béla alatt kezdtek virágzani; e' királytól nyert a' két testvér Kumur nevű fekvő jószágot, 's akkor Tamás, Béla király'

irnoka volt. Jelenkorban is diszlik e' jeles nemzetség különösen B. Lajos báro 's al-cancellár' méltó utódában.

Beduinek, így neveztetik egy igen számos egyedekből álló, az arabiai pusztákat, Egyiptus' egy részét, és éjszak-Afrikát lakó mahomed vallású népcsoport. Beduinek a' többi araboktól csupán életmodjokra nézve különböznek. Távol a' városoktól, minden állandó lak nélkül, törzsökökre oszolva, Scheikjeik- 's Emirjeik alatt sátorok, 's kunyhókban élnek, számos nyájaikkal addig maradnak egy helyen, míg azok vizet 's füvet találnak, ezek elfogytával tovább vándorolnak, alkalmasb helyen ismét megtelepednek. Beduin élte' nagy részét nemes lova' hátán tölti, 's a' világ' legjobb lovagának tartatik. Lovát nagy gonddal neveli, a' vadászatot kedveli, barmai minden gazdasága, ezekkel cseréli fel különnemzetekkel fegyvereit, 's egyéb szükségeit. Sok törzsök nyilván őzi a' rablást, veszélyteljes köztök utazni, ha csak főnökeikről bizonyos mennyiségért biztos utilevelet nem vásárol az utas. A' vendég jog nálok sérthetlen, önvérével is védi pártfogottját; szavát soha meg nem szegi a' Beduin; ellenben ravasz, bátorságára ügyelő, soha karaván meg nem támad, ha csak diadalma nem bizonyos, örökös harczban élvén szomszédaival; bátor, erős, szabadságára büszke, de durva; a' művelődésnek nyoma sincs nála.

Bég, annyi, mint nálunk az »Úr» szó, különben bizonyos törökt iszti czim.

Béga, kisded folyó Magyarországban, melly Erdélyország' határán eredvén, Krassó, Temes, Torontál vmegyéken keresztül a' Dunába, karos név alatt, szakad, miután Bega csatorna által Facsettól Becskerekig, az eddig tekergős folyású posványos víz, 16. mföldön egyenesre nyulván, hajókázható vizárokba verte utját.

Beglenbég, — uraknak ura — olly török főtisztnek czime, ki egy egész tartomány' igazgatója, 's ki alatt több bégek, agák 's a' t. vannak. E' czimet a' török császár a' sophiai, kiutahyai, 's damuscusi helytartóknak megkülönböztetésül szokta adni.

Beguinnek, így neveztetnek azon asszony személyek, kik magokat az ájtatosság 's jótévőség' cselekedeteire lekötelezték a' nélkül, hogy bizonyos társaságba állottak, 's kolostori fogadásokat tettek volna. 11-dik században keletkeztek efféle jótékony asszonyok Németbirodalomban, 's Németalföldön. A' most még létező Beguini házak csak ajtatos alapítványok, hol alrendű hajadon személyek szállást kapnak.

Beireis (Gottfried Kristóf), szül. 1730. Müllhausenban, Németbirodalomban; mh. Helmstädtben, mint orvostanító, 's Károly Vilmos Ferdinand herczeg udvari orvosa. Először jogtudományt tanult, később pedig a' természettanra adta magát, mellyben nagy előmenetelt tett. Mint

ember, tanító, 's orvos, igen tiszteletre méltó vala B. de ha némelly hibáit, mellyek nélkül épen nem szükölködött, tekintjük, dicséretet nem érdemel. Sok utazást tett. 17. különbféle gazdag gyűjteménye volt, mellyeknek értékét önmaga nagyitá. A' vegytanban (chemia) több, előtte még ismeretlen dolgokat födözöttfel, mellyeket azonban ön hasznára fordított. Irományai becsnélküliek.

Békes vármegye, Magyarország' Tiszántúli kerületének egy része, Nagy-Kúnság, Bihar, Arad, Heves és Csongrád vmegyék közt, 65. négyszegü mföldnyi kiterjedésben 120,000-nél több lakossal, kik többnyire magyarok, ráczok és tótok, kik 4. mezőváros- 16. falu- és 71. pusztában laknak. Folyóvize csupán a' Körös, melly a' megyét keresztül folyja, lassú és tekervényes utjában sok mocsárokat hagyván maga után. Földje, melly merő síkság, termékenységéről ismeretes; különösen sok gabonája, dinnyéje és szénája; marha tenyésztése is jeles, de tüzelőfában szükséget szenved, ennek hiányát nád, és szárított marhaganéj pótolja; valamint ivó vize sem legjobb. — Békes, hasonnevü mezőváros, mellytől a' megye nevét kölcsönözte, a' fekete és fejér Körös összefolyásánál, 14,000. lakossal, kik mind magyarok, 's többnyire reformatusok. Marha vásárairól nevezetes.

Békési (Gáspár), Zápolya János Zsigmond' főkamrása, tárnoka, Fogaras' ura, 's főispánya. Csekély sorsú, de régi nemzetségből származott. Petrovics Péternek kedvében lévén, őt Zápolyának különösen ajánlotta; ki rövid idő alatt evvel is úgy megszerettette magát, hogy őt sokszor, Zápolyának nagy kárával is, mindenre birhatta. B. volt oka, hogy a' Miksávali béke megsemmisittetett. Zápolyától sok jószágot kapott; ennek holta után mind Miksa császárt, kinél akkor Prágában, Zápolya' részéről követségben vala, mind a' török császárt, hogy általok az erdélyi vajdaságot megkaphassa, ön részére vonni igyekezett. Mi azonban már későn volt, mivel Bátori István fejedelemnek választatott. Már most Erdélyt akarta Miksa' kezére játszani, igy gondolván boldogulhatását, de Bátori Békésinek tervét végkép meghiusitotta. (Lásd Bátori István.)

Bél, bélcsatorna, igy neveztetik a' hasüregben létező csatorna, melly a' gyomor' alsó szájától kezdve, az alfelig terjeszkedik. Ez elfoglalja a' hasüreg' legnagyobb részét tekervényesen futva. Hossza öt hat annyi, mint a' testé. Ebben történik a' gyomor által megemésztett étkeknek, az epe' hozzá járulása által, kétfelé, u. m. tápláló és nem tápláló részre osztása; a' táp-részeknek fölszivása, a' táplálásra pedig alkalmatlanoknak a' testből eltávolitása. A' bélcsatorna két részre osztatik: vékony és vastag bélre. A' B. nagy szerepet játszik nem csak az egészséges, hanem a' beteges állapotban is; sok bajoknak itt a' fészke; millyenek: a' bélgörcs, béllob (bélgyuladás), bélsérv, bélhányás, bélköszvény 's a' t.

Béla, Magyarországnak négy illy nevű királya volt, és mind a' négy tett valamelly javítást, úgy, hogy Árpád' véréből uralkodó korszakban ezen nevek — ha nem is minden tekintetben — tündökölnek. — Béla (első), kopasz László' fia, 's I. András' öcscse; András alatt derék vezér, mint király pedig bölcs uralkodó volt. Nem üldözte ő Salamon' pártosait, — kik ezt kivánták a' trónra emelni, — hogy ekként elleneinek' számát kisebbítse; az adót megkevesbítette; a' vásárokat 's pénz' nemét elrendelte. Különös bölcseséget fejtettki, a' Vata János' által indított — a' pogányságot az országba hozni kivánó — zendüléskor. A' történetirók szerint bizonytalan módon holtmeg Dömösön 1063-ban. Béla (második vagy vak), a' szerencsétlen Almusnak, Kálmán' kegyetlen önszeretete miatt, ártatlanul szenvedett fia, kit a' dömösi Apát titkon nagy gonddal és bölcseséggel nevelt, II. István pedig, mint magtalan, Utódának rendelt. Világtalan lévén, nejének, Serviai Uróz János' értelmes Ilona leányának társaságában kórmányozta az országot 1131.—1141. Sok baja volt Borich-al, Kálmán' természetes fiával. A' királynő' holta után azonban — mint irják — italnak adta magát, 's kórmány-ügyességéből sokat vesztett. — Béla (harmadik), II. Geiza király' második fia, Manuel görög császárnál Konstantinápolyban neveltetett. Manuel t. i. Istvánt akarván a' magyar trónra ültetni, midőn azt el nem érhette, Bélát vitte el magával, hogy leányát, Máriát, neki adandja, és — még akkor nem lévén fiu gyermeke — Görög császárrá teendi. E' terve Mánuelnek azonban egészen más szint öltött. Béla magyar király lett, kit Manuel csak azon föltétel alatt bocsátott el, hogy B. Magyarországot Manuel' kénye szerint igazgassa — sok baja is volt e' miatt Bélának. Nem volt mindazáltal minden sikernélküli Bélának Konstantinápolyban tartózkodása, sok jót hozván hazájába a' müveltebb görög szokásokból. Nevezetesen az igazság' kiszolgáltatása' rendjét megjavitotta; a' könyörgő leveleket (Libelli supplices) behozta, a' III. István' nyughatatlan uralkodása alatt elszaporodott tolvajokat kiirtotta. Uralkodott 1173.—1196. — Béla (negyedik), II. András' fia. Ez volt azon szerencsétlen, de a' kórmányra mindenkép alkalmas Fejedelem, ki országát a' tatároktól feldulatva, népét lemészároltatva 's szét zavartatva, hatalmát megsemmisittetve, kincseit elraboltatva látta; ki megfosztva mindentől, megcsalatva, száműzve, csupán egy külföldi Schinella (Frangepán) nemzetség' hű feláldozása által tápláltatott, segittetett, erősittetett. A' ki egyszersmind szorgalmas, igazán atyai gondoskodása által azon valóban fejedelmi örömben részesült, hogy láthatta országát újra föléledni, erősödni, gyarapodni, virágzani. Az elnyomatott Béla nem sokára parancsolt; frigyet kivánata szerint rendelt. Ezen Béla igazán Haza' Atyjának, 's Magyarország' második Alapitójának neveztethetik. — Ennek áldhatja a' Magyar hamvait; 's ennek emelhet örök időig tartandó emlék-oszlopot.

Belénd (hyosciamus), egy a' legmérgesebb bódítók közől, két láb magasságú, ganéj kupaczokon található, kellemetlen szagú növény. Szára, 's levelei ragadósak, szőrösek, virága piszkos, sárga-vörös; az egész növény' tekintete virágával együtt szomorú, gyanut gerjesztő. Már kigőzölgése is főfájást okoz, lenyelve pedig nagyobb mennyiségben, iszonyú főfájást, szédülést, álmosságot, őrjöngést, sőt halált okoz. Hajdan az úgy nevezett boszorkány-kenőcsben használtatott a' babonás banyák által őrjöngést okozó tulajdona miatt. A' köznép disznó-babnak is nevezi.

Belgium, Europa' éjszak-nyugoti részén fekvő tartomány, 542. négyszegü mföldnyi kiterjedésben, Német-Alföld-, Németország alsó Rajnai tartomány- Francziaország- és éjszaki tenger közt. B. 1830-ban a' Német-Alföld birodalom alóli kiszabadulása után, lett csak önállásúvá. Földje, déli részeit kivéve, mellyek többnyire halmokkal, 's erdős hegyekkel telvék, nagyobb részint egy messzeterjedt síkság. — Folyói közt nevezetesek: Schelde, Maas és Yser; számtalan csatornái közől jelesebbek a' Schelde vizét Maas folyóval egyesítő éjszaki csatorna, (Nordkanal), Lüttichi, Brüsseli 's a' t. Belgium, Európa' legnépesebb országai közé tartozik. Uralkodó vallás a' katholika, szabad gyakolatuak azonban egyéb felekezetek is. A' kórmány-mód alkotmányos, t. i. a' király a' törvényhozó hatalmat a' nemzet' képviselőivel, kik két kamarára oszolnak, gyakorolja. — Mi a' mű- és egyéb ipar-ágat illeti, az Belgiumban elég magas fokon áll: külkereskedése azonban, Hollandiatóli megválása' idejétől fogva, kivált a' tengeren, igen megcsökkent, de belkereskedése szépen virágzik. — Az egész ország felosztatik 9. tartományra (provinz), ezek pedig kisebb kerületekre.

Belgrád, Serviának legjobb karban — különben csinatlanul — épült városa az Európai Török Birodalomban, Száva folyónak Dunába ömlésénél. Europa' legerősebb védhelyei közé tartozik; történeti tekintetben pedig sokszorosan nevezetes. A' vár' védősereg' ereje 6,000. emberre becsültetik. Legnagyobb nevezetességei: néhány mecset (török templom), a' basa' palotája, fegyvertár, és a' fellegvár' mély kútja. Belgrád kereskedési ügyben főpont, egy részről Konstantinápoly- és Salonik-, más részről Bécs- és Pest között; ipara által is kitünteti magát, különösen: fegyver- szőnyeg- selyem és pamutgyáraival, bőrkészítésével, és harangöntéssel. Lakosai' száma 30,000-nél többre tétetik.

Belisarius, Justinián császár' fővezére, 's országlása' fényének legnagyobb támasza; ismeretlen családból származott Thrácziában. 530-ban mintegy 40,000. emberből álló perzsa seregen 25,000. katonáival győzedelmeskedett; de következő esztendőben Syriában megverétett, honnét e' miatt vissza is hivatott. A' konstantinápolyi lázadáskor Justinián' kórmánya iszonyú veszedelembe döntetett, Hipatius pedig már császárnak is

kiáltatott; és Belizár a' csendet ismét visszaállította. 533-ban Gelimert, vandalok' királyát két ütközetben meggyőzte, 's őt, mint foglyot, Konstantinápolyba hozta. Ezután Justinián Belizárt az ostgothok ellen küldötte. 536-ban Rómát hódította meg. Vitigest, gothok' királyát elfogta, 's Konstantinápolyba vitte. A' perzsák elleni új ütközete után, ismét gothok ellen vezeté seregét, de, minthogy pénzzel és sereggel eléggé nem segíttetett, vissza hivatását kérte. 559-ben a' bolgárokon győzedelmeskedett; de 563. összeesküvés részvétről vádoltatott, 's elfogatott; 564. ismét szabadon bocsáttatott, 's hivatalaiba visszatétetett. Mh. 565. — Hogy Belizár, Justinián' parancsára szemei- és mindenétől megfosztatott, 's hogy koldúskép Konstantinápolyban kéregetett, az utókor' költőinek kohol-mánya.

Belladonna (maszlagos nadragulya, farkas vagy mérges cseresznye), egy cserje nagyságú (4 — 6 láb magas) növény, melly a' hegyeket, erdőket, 's mocsáros helyeket szereti. Levelei nagyok, sötét zöldek; érett bogyói cseresznye nagyságnak, fényesfeketék. A' növény' minden része, sőt kigőzölgése is mérges, bódító, a' testhez dörzsölt levelei vagy ága, gyúladást okoznak. Belsőkép kis adagban véve, szemszikrázást, torokfájást, merevedést, szédelgést; nagy mértékben pedig, bódulást, torok görcsöt, rángatózást, idegbajokat, végre szélhüdést, és halált okoz. A' legmérgesebb növények közé tartozik, ügyes orvos' kezében pedig számtalan nyavalyák' gyógyszere. Külsőkép: levéből, a' tetszvágyó nőnem' számára kendőző készül, 's innét veszi bella-donna' (szép asszony) nevezetét. Gyümölcse az érett cseresznyéhez egészen hasonló, gyermekek e' helyett gyakorta megeszik, czélszerű gyors segély' hiánya miatt, már sokakat sírba vitt; azért illy cseresznye alakú — bokron termő — bogyóktól kiki őrizkedjék. **Ellenszere**: ha valaki véletlenül vagy tudatlanságból illy mérges bogyót lenyelt, gyorsan üríttessék az ki a' gyomorból, hánytató szer által, vagy ha ez nincs: a' torokba tolt újakkal, tollal, vagy sok langyos vízzel; igyék utána sok boreczetet, igen erős fekete kávét, vagy sok édes tejet; vegyen ingerlő lábfürdőt, sóval, hamuval, mustárral, és szinte ingerlő allövetet.

Bellerophontes, Glaucus, corinthusi király' onokája, a' nevezetes hős Perseusnak csak nem kor- 's vetélytársa vala. Minthogy Belleros' nevű testvérét megölte, Bellerophonnak, vagy Belleros gyilkosának neveztetett (előbb Hipponoosnak hivatott). E' tett miatt megszökvén Tyrithusba Proetushoz, Perseus nagybátyjához, ki ott ugyanazon időben uralkodó vala, vette magát. Azonban a' király' neje miatt, itt sem találván biztos helyet, Jobateshez, Proetus' ipához, Lycia' királyához, hogy ez állna rajta bosszút, küldetett. Jobates, hogy veje és leánya' kérését teljesítse, hogy a' tűzokádó háromfejű Chimaerat, mellyel a'

legvitézebb hős sem mérkőzhetemeg, öljemeg, parancsolá Bellerophontesnek; ki Pegasus' segedelmével, kit Pallas küldött neki, megvivott a' szörnyeteggel, és szerencsésen megölte azt. Hasonló szerencsével győztemeg a' Lycia' határán tartózkodó solymeket, és az amazonokat. Ennyi vitézségeért Jobates, elismervén B—nek isteni származatát, Philonoë nevű leányát adá neki nőül, sőt kórmányát is megosztá vele. Sokáig élt nejével B. mig végre, olympusra akarván magát vitetni, Jupiter' villáma által agyon sujtatott; vagy, mások szerint, Pegasustól Cilicia' pusztájára vettetvénle, addig tévelygett, mig éhen el nem veszett.

Bellini (Vicenzo), az újabb időkbeli olasz opera-költők' leghiresbike, szül. 1802-diki Nov. 3-kán. Első neveltetését a' nápolyi conservatoriumban vette. De, úgy látszik, az itt kapott tanitás nem nagy hatású vala, mit az »Ismene» czim alatti Cantateja eléggé bizonyit. Nagyobb szerencsével munkált az opera körben, mit jelesebb darabjai, millyenek: »Adelsone Salvina» (1824), — »Bianco e Gernando» — »Il pirata» — »La straniera» (1828) — »I capuleti et Montechi» (1829) — »La sonambula» — »Norma» — »Beatrice di Tenda» bőven igazolnak. Ezután Párisba, onnét Londonba, és ismét vissza Párisba ment, hol utolsó munkáját »Puritánusok» czim alatt adta. Mennyire felfogta B. a' zene' szellemét, e' munkája mutatja. Vajha — a' hosszabb életre méltó jeles költő, olly korán (1835 Puteauxban Franciaországban) le ne hunyt volna.

Bellona (görögöknél Enyo név alatt ismeretes), rómaiaknak rettentő istene. Ez vala a' haddühnek jelképe, 's Marsnak mindenkori követője. Appius Claudius a' Samnitákkali háborúban megfogadta, hogy szerencsés kimenetellel, Bellona' tiszteletére templomot épitend, mit teljesite is; melly egy vala a' legjelesebb római templomok közől. Abban tanakodtak a' rómaiak az ellenfél' követeivel, és, ha valami főhadivezért győzelmi pompával akarának megtisztelni, a' tanács is ott szokott összegyülni. Rómaiaknál Bellona a' Mars' kocsija előtt futva, egyik kezében véres korbácsot, másikban fegyvert tartván; vagy mint Mars' kocsisa, a' lovakat véres korbácscsal hajtva, ábrázoltatik. Továbbá: rút, dühös, szét szórott hajjal, sokszor égő szövétnekkel is festetik. Papjai, kik szolgálat közben különbféle arczvonásokat tenni, dühbe jöni, 's ekkor jóslani szoktak, az alsó osztályhoz tartozának.

Bell-Rock, vagy Inchfok, igen veszélyes hely a' hajósokra nézve, Skóczia' partjain, nem messze Tay vize' torkolatától. 1807. a' veszély' elmellőzésére, tétetettle a' rajta lévő világító torony' talpköve, és csak nem legyőzhetlen akadályok' daczára 1811. el is készült. A' jeladás, egymást felváltó fejér 's vörös világosság; ködös időben pedig két nagy harang szolgál — éjjel nappal — utmutatásul a' hajósoknak.

Beludschistan, ázsiai tartomány 9,154. négyszegü mföldnyi ki-

terjedésben, 2,700,000. lakossal, Perzsia- Afghanistán- és Hindostántól környezve. Magas hegyeiben még hó hever, midőn a' sikság' lakosa a' nyári meleg' súlyát alig viselheti. Viz-szükséget szenved az egész ország, a' hegyeken felolvadt hóból eredt patakjai a' homokban vesznekel. Van egy 65. geogr. mföld hosszú, és 40. mföld széles futó-homokpusztája, mellyet csak életveszély közt utazhatni-át. Keleti részen meredező hegyei nemes 's közönséges érczekkel bővelkednek. A' nem homokos része termékeny. Szelid és vad állatok 's madarak' mindenféle fajai bőségben találtatnak. Lakosai magas, szálas, jól alakult, munkás, de nem igen erős emberek; szinök barna, hajok fekete; rablásban szenvedélyesek, idegen ország' kirablását dicsőségnek tartják, adott szavokat meg nem szegik, a' vendégjog nálok sérthetetlen; Islam vallásuak, 's egy Khántól kórmányoztatnak.

Belvedere, olly épület' neve, honnan a' kilátás kellemes. Illy Belvedere van Bécs- Weimar és több más helyek mellett. Olaszországban a' házakra épitett tornyok is Belvedereknek neveztetnek.

Belzebub, Moabiták és Syrusok' bálványa volt. Sz. irásban az ördögök' fejedelme neveztetik B—nak.

Bendegutz (Mundzuk), Attila' atyja, 's Uldinnak, a' Hunnok' fejedelmének utóda. Ennek udvarában lakott, mint némellyek irják, ifjú korában, a' híres római vezér — Aetius — (l. ezt) hol a' Hunnok' hadi szokásait megtanulta, 's e' volt oka, hogy Attilát, a' győzhetlent, megverte. Bendegutz halálához közelitvén, a' még ifjú Attilának, Oktárt és Ruaht, mint testvéreit, tette gyámatyának.

Bene (Ferencz), kir. tanácsos, orvos doctor, és pesti egyetemben az orvosi gyakorlat' (praxis) tanitója. Mintegy negyven évek ótai tanitása alatt tett tudományos utazásai, és sok rendű tapasztalatai által tudományosan jól kimüvelt, és nagy becsü — még a' külföldön is — nevezetes magyar 's diák orvosi munkái által, nagy hirü orvos. Nemes érzésü emberbarát, fáradhatlan tanitó, kinek hazánk' legtöbb orvosi köszönik czélszerü kiképezésöket.

Benedek (szent), a' Benedictinusok' alkotója, szül. Umbriának Nursia városában (a' mai egyházi fejedelemség) 480. Rómából, hova tudományok' kedveért küldetett, 14. éves korában már a' vadonba, 529. körül pedig Nápoly mellé Casino hegyére költözött, hol — már az előtt megkedvelvén a' csöndes magányt, és bizonyos szabályokat alkotván — Apollo' templomát lerontotta, és egy monostort épitett. Követőinek főbb foglalatossága vala az ifjuságot imádság- olvasás- ascetai irások- és gazdasági munkára tanitani. Később a' görög és római classicai munkákat is ők másolták le, mellyeknek maig létezését e' rendnek köszönhetjük. Benedek által összeirott szabályok, másoknak csak hamar mintául szolgáltak,

mellyeket utánozván, részint hasonló, részint új szerzetes rendeket alkottak, 's kolostorokat emeltek.

Benedek XIV. (Prosper Lambertini), egy a' legjelesebb pápák közől, szül. 1675. Bolognában, Romában pedig neveltetett; és mint jeles tehetségű ifjú a' tudományokban sebesen haladott. Először sz. széki ügyvéd lön, nem sokára a' »promotor fidei» hivatalt nyeré el. XIII. Benedek pápa alatt 1727. ananiai püspökségre, 1728. bíbornokságra (cardinalis), 1732. bologniai érsekségre emeltetett, 1740. pedig Aug. 17. pápának választatott. B. a' tudományoknak és művészeteknek nagy pártfogója 's előmozditója vala. A' kereskedést jobb karba tette; uzsorások ellen törvényeket szabott, az ünnepek' számát megkisebbitette, 's jámbor élete' valódi buzgósága által például szolgált a' vallás- és erkölcsiségre. Mh. 1758-ban. — A' zsinatokról irott munkája legnevezetesebb.

Benedictinusok, azon szerzetes férfiak, kik sz. Benedek' reguláit (l. ezt) követik, és igy a' kolduló barátok' keletkezéseig a' nyugoti tartományoknak csak nem minden szerzetesei. Iskoláikkal szerzetöket is minden nyugoti tartományokra kiterjeszték, 's magoknak az akkori időhöz képesti müveltség körül legjelesb érdemeket szerezének. Azonban idők' 's körülmények' változtával a' szorosb regulák tágittatni kezdettek; a' honnét származtak azután (11. században) a' különbféle nevet viselő szerzetesek, mint: Vallumbrosiak, Camalduliak, Sylvestrinusok, Cisterciták, Bernardinusok 's a' t. Ezen szerzet hajdan 15,107. kolostort számlált, mellyeknek száma jelenkorig 800-ra apadt. Tagjai közől volt 24. pápa, 200. bíbornok (Cardinalis), 1600. érsek, 4000. püspök, 15,000. iró, 1560. szentek- és 5000. boldogok' számába igtatott, 43. császári, és 44. királyi személy. A' tridenti gyülekezet' határozatánál fogva a' kolostoroknak egyes testületekbe kelle alakulni, mellyek azután még inkább szaporodtak, Olasz- 's Spanyolországban, Németbirodalomban (itt már megszűnt) Austriában, Lotharingiában, Francziaországban, 's Nápolyban, mellyhez tartozott még 1514. a' sz. mártoni főapátság. Érdemei a' szerzetnek mind a' religióra, mind a' literaturára nézve igen nagyok. Angliát, Németországot Helvetiát 's a' t. ők térítették a' hitre. Honunkban is sokat fáradoztak a' kereszténység' elterjesztésében. Az első monostort — Pannon halmán — Geiza herczeg kezdette épiteni, mellyet azután I. András végezett be. Ezen monostor a' mostani sz. mártoni főapátság, három (tihanyi, bakonybeli és dömölki) fiókapátsággal; van még honunkban azonkivül két apátság, u. m. telki, melly a' bécsi skot apátsághoz tartozik, és szala-apáti, melly az Austriában fekvő gottvitzi apátsághoz kapcsoltatott.

Benedictio, (megszentelés, megáldás) a' katholika anyaszentegyházban olly foglalatosság, melly által bizonyos személyek, vagy tárgyak,

imádkozás- szenteltviz- tömjénfüstölés- 's sokszor felkenés által be- megvagy felszenteltetnek, megáldatnak.

Benevento, Nápolyországban, az egyházi birodalomhoz tartozó delegazione (kerület) 4. négyszegü mföld kiterjedésben 22,000. lakossal. Fővárosa hasonnevü a' Sabato és Calaro folyók torkolatánál, melly a' közép korban — herczegei Olaszország' főhatalmasságai lévén — nagy szerepet játszott. Nevezetesebb épülete a' székestemplom; és a' régiségek közöl a' Trajanus császár gyönyörü diadalmi ive; van azonkivül püspök széke, és 14,000. lakosa.

Benin vagy **Adu**, Nigritiában egy a' leghatalmasabb királyságok közöl, mellynek határa Afrika' belsejébe 20. napi járó földre nyúlik. Fővárosa **Benin**, 15,000. lakossal, királyi lakhelylyel, melly egy — kőfallal kerített — épület; nevezetes benne azon kút, mellybe a' király holta után temettetni szokott. Ezen országban említést érdemel még **Bonny** város, 20,000. lakossal, hol, a' rabszolgai vásár' virágzásának idejében, vala a' fő vásárhely egész Guineában.

Bennares, szép és nagy város Indiában a' Ganges folyó' partján, hittani és tudományi tekintetben India' fővárosa, Brahmanes és Sanskrit literatura' fészke, 's innét Hinduk' rómájának neveztetik. Házai 5. 6. 7. 's kettőnél soha kevesebb, emeletüek számos erkélyekkel 's czifraságokkal. B. a' hinduknál szent város, hova évenként számtalan szarándok vándorol; lakosi száma 700,000. A' **Siva** név alatt tisztelt istenségnek szentelt állati »a' **bikák**» megszeliditve járnak kelnek a' városban; úgy szinte a' **Hanuman** bálványnak szent »majmai» ellepik az utczákat, házak' tetejét, 's kedvökre éldelik árusok' boltjaiban az inyőknek kedves csemegéket. A' bramin egyetem, a' mahomedán tanhely (iskola), 's csillagász torony diszesitik a' várost. Müipara nagy; itt van a' budelkundi bányákban talált gyémántok, 's drága kövek' eladó helye.

Benno (szent), Voldenbergi nemzetségből származott, 1010. Hildesheimban. 1028. a' sz. Benedek rendjébe állván, mint buzgó szerzetes foglalkozott; 1051. Goslarban a' Simon és Júdás Apostolokról nevezett intézetben kanonok és tanitó vala; 1066. pedig misniai püspök. De 1075. a' Szász nagyok' összeesküvésének mint részese — jollehet nem vala az — IV. Henrik által elfogatott, 's fogságba tétetett. Ugyan ez történt vele egy ideigi szabadsága után is; mig VII. Gergely pápa' halála után Henrik' kegyelmét és megyéjét visszanyerte. A' pogányok' megtéritésére, 's a' hadak által elhanyagolt földmüvelés' helyre állitására forditá különösen gondját. Mh. 1107-ben.

Bénulás, a' test egy, vagy több részeinek, szélütés- idegbántalmak- csúzköszvény- az idegrendszer' nyomása- sebek- 's több effélék által következett mozdithatlanitása. Az alapos betegségnek rendes orvos

lásán kivül czélirányos palástoló gyógymódot hozhat a' bénult résznek, dörzsölés- és erős 's szeszes szerek általi izgatása.

Berbice, Angol telep Guyanában hasonnevű folyó' partján 34,000. lakossal, de ezek közől 21. ezer — rabszolga (!!) Termékenysége, helyeztetése — mint bejáró pontja az angolkereskedésnek Délamekikába — nagy érdekűvé teszik. Czukor, kávé, pamut, cacao, dohányültetvényei jelesek és jól jövedelmezők.

Beregh vármegye, Magyarországban, Tiszán inneni kerületnek egy része, Kárpáthegyek-, Marmaros-, Ugocsa-, Szathmár-, Unghvár- és Zemplin vármegyék közt, 67. négyszegü mföld területben, 82,000. lakossal, kik magyarok, oroszok, németek és zsidók. A' megye hegyvölgyes és sik; itt e' megyében Magyarország' valódi képét együtt véve, kicsinyben láthatni. Folyói közől Latorcza említhető, melly a' megyét végig futja. Levegője igen egészséges. Termései: gabona, bor, kender, kukoricza. Marhatenyésztése, 's disznó tartása nevezetes. Hegyeiben timsós sziklák gazdagon elszórva, vizeiben pedig hal és szárnyas vizi madár bőségben találtatik. — Beregh, mezőváros közel egy nagy mocsárhoz, egy düledék várral, mellytől a' megye neveztetik.

Berenice, — győzedelmet hozó. Több nevezetes nő' neve; igy neveztetett Magasnak, cyrenei királynak leánya, Ptolemaeus' Evergetes' neje. Ez azon fogadást tette, hogy, ha ő a' syriai hadból szerencsésen vissza jöend, nejének szép haját az isteneknek áldozandja fel. Mi megis történt. A' haj Venus' templomába függesztetett fel, melly miután onnét elveszett Canon, csillagász, azon hirt terjeszté szét, hogy az istenek azt csillaggá változtatták (a' 7. csillag az oroszlán' farkán. — 2) Ptolemaeus Philadelphus' leánya, Antiochus Theus' neje, ki később megöletett. — 3) Ptolemaeus Auletes' leánya, ki atyjának Egyiptombóli elköltözése után királynő lön. Seleucus, syriai herczeggel lépett házasságra, ennek megöletése után pedig Archelaussal, ki az ütközetben hasonlóul megöletett. Ennyi szerencsétlenség után a' visszajött atya leányát ölette meg. 4) Mithridates' pontusi király' neje, kit férje, miután Lucullus által kr. sz. e. 71. megveretett, ne hogy az ellenség kezébe kerüljön, megöletett. 5) Agrippa' Judaea király' leánya, 's Heródes' neje.

Bering (Vitus), szül. Horsensben, Jüttlandban. Nagy Péter őt a' kronstadti tengeri had' kapitányává tette. 1725. a' kamtschatkai tengeren egy felfödöző utazási igazgatás bizatott reá. 1728. e' félsziget' éjszaki partjait vizsgálta meg, 's azt találta, hogy Ázsiát Amerikától egy tengerszorulat választja el. Második utazásakor, midőn a' Kamtschatka irányában lévő sivatagot kelle megvizsgálnia, őt szélvész és betegség akadályoztaták. Megholt (1741.) Awscha szigetén, melly később Bering' szigetének neveztetett.

Bering' utja, vagy az angolok szerint **Cook' utja**. Igy neveztetik azon tenger szorulat, melly Éjszak-Amerika 's Dél-Ázsia közt nyúlván, a' kettőt egymástól elválasztja. Hogy Amerika Ázsiával össze nem függ, Deschneew, ezen tenger szorulaton 1648. tett utja által, bebizonyította; később, állitása csak regének tartatott, mig Bering 1728. 's Cook 1778. pontos vizsgálat által szinte be nem bizonyitották.

Berlin, főváros Poroszországban Spree folyó két oldalán, homokos síkságon, 240,000. lakossal, királyi lakkal, Brandenburg tartományi elnökséggel, 's az evangelicus püspök székkel. Berlin Európának legszebb városai közé tartozik. Különösen kitünő Fridrik Wilhelmstadt nevü város része, mellynek utczái zsinór egyenességüek, 's legszebb épületekkel díszelgnek. A' város' ékességeül szolgáló számtalan épületek közől nevezetesebbek: a' királyi vár, a' kir. könyvtár- egyetem- kir. academia pattantyus és mérnöki-iskola' épületei, 's az új szinház. Mind ezeket fölülmulja az új müvészeti academia, melly valamint kivül a' legfelségesebb, úgy belől a' legszebb antik- és kép tárgyakat csodálhatni; és a' pénzverő ház. — A' szentegyházak közt kiváltkép említést érdemel a' romai pantheon modorban épült sz. Hedwig' temploma; szüz Maria- sz. Miklós' templomai és a' székes templom. Tudományos intézetekben is gazdag Berlin. Egyeteme Európában a' legrégibb. Vannak tanitó, nevelő 's tanitónőket képző intézete; vakok és siket némák- bányászat és katona-képző iskolái. Különbféle tudományos társaságai; könyv- pénzgyüjtemény- kép- régiségek' gazdag tárai, 's több effélék. Mindenek közt említésre méltó még Kreuzberg nevü dombon, a' régi német modorban emelt 60. lábnyi magasságú hadivezérek bámulatos vas emléke. — Mulató helyei sem hibáznak Berlinnek: van t. i. két királyi és két részvényes szinháza, zene-táncz tereme, 's több fürdő helye. Nevezetesek még a' téli kertjei (négy), mellyek téli estvéken kedves élvezeteket szereznek Berlin' előkelőktársaságainak. — Végre, Berlin az egész Poroszországban nem csak népessége- és nagysága' tekintetében, henem ipar- 's kereskedési részben is legfontosabb város.

Berlini kék (Berlinerblau), e' nevezetes festő anyagnak **Dísbach** festék-gyáros által 1704. vaktábani feltalálása, köz hirré csak 1724-ben tétetett. Ekkor az újságon kapó világtól nagy tűzzel fogadtatván, csak hamar különbféle módok általi készitése több helyeken sikerült. E' festék tiszta sötét kék, töredékeny, iz és szagnélküli, viz- borszesz- aetherolajban föl nem olvad, 's csak ételő hamaggal (kali causticum) omlik szét, A' berlini kék porosz sav és vasag' (rozsdás vas) belső vegyületéből, 's tetszési mennyiségü timsóból készittetik, mellynek szine annál világosabb, minél nagyobb mértékben van benne a' timsó. A' festészetben haszna igen kiterjedt, mivel nem csak egyenlő jósággal bir az olajos 's vizes festékek-

kel; hanem egyszersmind olly tartós is, hogy még választó viz által sem változik el. Berlini kéken kivül létezik még párisi 's erlangi művészet által készült és vasból 's villó savból (acidum phosphoricum) álló természetes kék is; de ez a' lég' befolyása által kellemes színét elváltoztatja, 's szenynyes sárga lesz. — A' valódi berlini kéktől meg kell különböztetni az ásvány és csoda kék név alatt előjövő kék festéket, melly nem egyébb mint kénsavas réz.

Bérmálás, a' katholika anyaszentegyházban szentség, melly püspök által, a' szentelt olajjali megkenés- kézrátétel- imádkozás- 's egyéb szertartások közt, hogy a' sz. lélek' ajándékinak vétele által, a' hitben megerősödjenek, szolgáltatik ki azoknak, kik a' hittudományba már annyira okultak, hogy e' szentség' hatóságát érthetik.

Bern, egy a' nevezetesebb schweiczi Cantonok közől 121. négy szegü mföld kiterjedésben, 357,000. lakossal. Éjszaki része dombos, de egyszersmind termékeny lápályai 's völgyei a' gabona termesztményekben gazdagok. Borban legtermékenyebb része Emmen völgye; déli része a' legmagasabb hegyekkel borított. **Bern**nek hasonnevű fővárosa az Aar folyó által képezett félszigetben, sok gyárral, és 20,000. lakossal, kik nagy kereskedést üznek. Nevezetesebb épületei: a' székes templom szép gothus izléssel, pénzverő ház, kórház, fegyvertár, javító és fenyitő ház. Tudományos intézetei közől az academia, gymnasium, süketnémák intézete, az orvosi- gazdasági- és a' természetbuvárok' társasága, a' város' könyvtára, természet tudományi gyüjteménye, és két növény kertje — nevezetesek.

Bernárd (szent), szül. 1091. Burgundiának Fontaines nevű helységében, nemes szüléktől. 1113. a' Cistercita rendbe állott, 's már 1115. a' Clairvauxi zárda' apátjává neveztetett; mint ember, tudós, 's szónok akkori időben igen jeleskedvén, tulajdonaiért »mézzel folyó tanítónak,» irásai pedig »paradicsom' folyamának» neveztettek. B. hathatós előmozditója vala a' keresztes hadnak 1146. tanácsadó, sőt sokszor mintegy oraculuma vala a' pápáknak az egyházi gyülekezetben, 's szava mindenben igen sokat nyomott. Luther B-ról azt mondja: »Ha volt valaha istenfélő 's jámbor barát, úgy az bizonyosan sz. Bernárd, kit magát többre becsülöm a' világ' minden papjai 's barátinál.» Mh. 1153. 1174. III. Sándor pápa által a' szentek közé számittatott.

Bernard' (Szent) **hegye**, Wallis és Aosta völgye közt; magassága 10,380. láb. Nevét egy Menthon Bernard nevű sabaudiai nemes embertől kölcsönözte, ki 11-dik század' elején ott két kórházat (nagy és kis Bernard név alatt) alapitott, azon nemes iránynyal, hogy a' Romába utazó zarándokok ott élelmet 's táplálatott kapjanak, a' betegek felvétessenek, 's ápolgattassanak, melly foglalatosságot Emmanuel Károly, sardiniai király' uralkodásaig sz. Ágoston szerzetbeli- azután pedig világi pa-

pok, legnagyobb önmegtagadással üzték, 's jelenlegis üzik. Ebeiktől kisérve, a' hóval födött mély utakon, az ott elveszett embereket, felkeresik, az e' czélra felállitott kamrába viszik, ott egymás mellé állitják, hol a' szerfeletti hideg a' fölelenzésnek annyira ellentáll, hogy a' lassú rothadás miatt rokonaiktól több esztendők lefolyta után is megismertethetnek; később a' holt-tetem egy a' végből készitett helyre vitetik, de el nem temettetik, mivel az egész környéken parányi föld sem találtatik. Az ott lévő templomban látható a' marengói ütközetben elesett Dessaix, franczia hős' emléke.

Bertalan (szent), Tholmai' fia, 's apostol. Eusebius szerint Dél-Arabiában tanitá a' keresztény hitet. Mások szerint Örményországban 's Kis-Ázsiában is tanított — és keresztre feszitve holtmeg.

Berthier (Sándor), neufchateli 's wagrami herczeg, marschall 's a' t. szül. 1753. Párisban. Katonai szolgálatát az egyesült éjszak-amerikai köztársaságok' szabadságaért hadakozókkal kezdé. Franczia lázadás' elején a' versailli nemzeti őrseregnél tábornagyi őr mesterré tétetett. 1793. a' felzendült Vendée ellen, mint vezér, küldetett; 1796. pedig Olaszországba, hol magát jelesen kitünteté. 1797. B. vitte-át Bonaparte' parancsára a' Directoriumnak a' campo-formi békekötést. 1798. az olasz sereg' fővezérévé tétetett, azon parancsal, hogy a' római status ellen forditsa fegyverét. Itt a' pápai kórmányt eltörülte, 's közkórmányt (respublica) alkotott. Ezután Bonaparteval Egyiptomba ment, 's onnét vissza jötte után hadi minister lett. 1800. Bonapartet Olaszországba követte, 's igen sokat tett a' sz. Bernard hegyéni átmenet- 's marengói győzedelemre. 1805. a' Németországban létező tábornagyi kar' fejévé neveztetett. Oct. 19-kén, ugyan azon esztendőben, Mack tábornokkal ő irta alá az Ulm' általadásról szóló egyezést, Decemb. 6-kán az austerliczi, 's 1807. a' tilsiti fegyvernyugvást. Ennyi érdem és kitüntetés után a' hadi ministerségről le mondott, 's a' baiern-birkenfeldi herczeg' leányával, Maria Erzsébet Amaliával, házasságra lépett, Napoleonnak mindenütt hiv követője maradván. Napoleonnak császári méltóságróli letételekor, XVIII. Lajos' kegyencze lett. Élete' utolsó napjait Bambergben tölté, hol szerencsétlenül mult ki a' világból, mert Jun. 1-jén 1815. midőn az oroszok a' franczia sereg ellen Bamberg városába rohantak, B. palotájának harmadik emeletéből ugrott le, 's megholt.

Berthold (Andechsi és Merani), Gertrud' II. András' nejének öcscse, kit András Gertrud' kedveért mindenkép iparkodék kalocsai érsekké tenni, a' nélkül, hogy Berthold az ezen főpásztori méltósághoz illő kort elérte, 's a' szükséges tudományokat megtanulta volna. A' kalocsai káptalan a' király' kedveért őt el is fogadta, de III. Incze pápa azt ekkor meg erősiteni nem akarta. Azonban András addig kedvezett a' pápának, mig

B. érsek lett, kinek a' pápa egyszersmind a' tudós férfiak' társaságát javaslotta. Gertrud' halála után András maga vádolta be Bertholdot a' pápánál, hogy neje' kincseit el rabolta, de azután ismét kibékültek. Hogy később B. tanult és magának érdemeket szerzett, onnét kitetszik, mert az aquilejai káptalan őt Patriarchának választotta, 's a' pápa helyben hagyta, hol 1251. holtmeg.

Berthoud (Ferdinand), szül. 1770. Plancemont mellett Neufchatelben. Rokonai őt pagságra szánák, de B. inkább az erőműtudományra lévén hajlandó, óra csináló mesterségre adta magát; tökéletesbítése végett Párisba utazott, hol a' legjobb tengeri órákat, mellyek t. i. az idő' viszonyait is megdaczolják, készítette. Mh. 1807. több, e' mesterséget illető, munkát hagyván maga után. — E' tengeri órák' készítését még nagyobb tökélyre vitte tanítványa, 's onoka öcscse', Berthoud Lajos.

Berz (Electricitas), a' testeknek olly különös tulajdona, melly szerint azoknak fölülete dörgöltetvén, könnyű testeket magokhoz vonnak, 's aztán ismét ellöknek. E' tűnemény, minthogy az Electronon (borostyán kő) vétetett először észre, electricitasnak (Berz, vagy Berzeség) neveztetik. Vannak testek, mellyek a' berzeséget tovább vezetik, azért ezek berzvezetőknek (conductor) hivatnak; illyenek: az érczek, jól kiégetett szén, gőz, viz, zsiros folyadék, állati testek 's a' t. ellenben, mellyek vagy igen gyöngén, vagy épen nem vezetik tovább, mint: az üveg, gyanta, kén, viasz, hamu, berznem vezetőknek (malus conductor), mellyek pedig a' berzet közép szerű erővel vezetik, mint a' papir, márvány, kender, pamut, berzfél vezetőknek (semi conductor) neveztetnek. — A' testben először kifejlődött berzet eredetinek, az ebből kölcsön vevő testeket kölcsönzött-, vagy közlöttnek nevezzük. Az eredeti és közlött berzet csak úgy vehetjük észre, ha a' berzzel biró testek a' berz nem vezetők által elkülönöztetnek; p. o. ha selyem zsinórra vagy üvegre tétetnek, az az: mint szokás mondani, elszigeteltetnek (isolantur). Ha a' berz jól kifejlődik, 's tovább haladásában megakadályoztatik, berzes szikra mutatkozik, melly a' könnyen gyúló testet, millyen a' borszesz, pamut meggyújtja. — Franklin' észméje szerint csak egy berzanyag (materia electrica) vagyon, mellyből ha valamelly test nagyobb mennyiséget kap, mint természetes állapotja kívánja, akkor tevőleges (+ positiva electricitas) berzze leszen; ha ellenben kevesebb, akkor vevőleges-en (— negative) berzeltetik. Ezen állítás szerint, a' két berzes állapot olly arányban áll egymáshoz, mint hideg a' meleghez. — A' hasonnemű berzek egymást eltaszítják, a' különnemüek pedig egymáshoz vonzódnak. — A' természet minden anyagiban rejtező berz ki fejlődik: 1) dörzsölés által, főleg, ha az üveg gyanta vagy gyapjuval dörzsöltetik; 2) légváltozás által; p. o. ezen asványok: izor, ikerspát, topázturmalin, a' melegítésre

tevőleges- a' kihűtés után vevőleges berzet mutatnak. A' megfagyott viasz annyira lesz berzes, hogy a' könnyű testeket magához vonja; 3) a' testek' kölcsönös érintéséből (l. Galvanismus) is dús forrása fakad a' természet ezen nyomos erejének; 4) fellegekben ismeretlen módon támad a' berz, melly villám és dörgés tünemény alatt ismeretes. — A' súly-egyen' (aequilibrium) helyre állításának mindenkori törekvéséből magyarázhatni éjjel a' hegy- és torony tetőből látott fölemelkedett világosságnak a' fellegből leereszkedett berzzel egyesülését. A' két ellenkező berznek hirtelen történt hathatós egyesülésénél a' kiütött légnek gyors helyre állítása dörgést okoz. Ha az alacsonyan szállongó fellegből a' tengerbe ürittetik, akkor még lejjebb sülyed, 's a' víz, teke idomban fölemelkedik, mi által kis örvénynyel körül vétetik. 5) Kifejlődik életmüves vegytani módon. Némelly halak magokat erős berzzel védelmezik, melly által a' hozzájok közelgő állatoknak szélütéses állapot vagy halál is okoztatik. Illyenek az úgy nevezett zsibbasztó halak, u. m. a' sajgató hal (gymnotus electricus), zsibbasztó raja (raja torpedo), sérész harcsa (silurus electricus). Ezen halak' fölületén van sejtszövetből (textus cerulosus), erek- és egy erős idegből (nervus) álló életmüves rész, melly által minden szempillantásban, tetszésök szerint, hozhatnak elő berzütést. Ha az erős ideg elvágatik, nem szünnek meg ugyan élni, de berzütő tulajdonokat azonnal elvesztik. Ha e' halak akármilly két helyen, közvetlen, érintetnek, akkor vízen kivül is ismételhetik a' berzütést; de ha földig nyuló ércz által két oldaluk érintetik, a' berzütés' ereje nem érezhető, mivel az ércz által ki ürittetik. — A' berz' ismerete sok hasznos találmányokra nyujtott alkalmat; továbbá, nagy világosságot szült az égi tünemények' magyarázatában. A' természetben annyira szét terjedt berz hatalom, jótévőleg munkálkodik az állatok 's növények' élete fentartására, mit, foganatos alkalmazata, a' bénulásban (paralysis), eléggé bizonyít.

Berzmutató (Berzmérő), a' berz' jelen'étének, fajának, erőssége' fokának megmutatására szolgáló eszköz. Legegyszerűbb és legczélirányosb Bennet aranyfüst berzmérője, melly két, egy üvegben, egymás mellé selyemre akasztott, vékony arany levélből áll, mellyek az átvett berz által egymástól ellöketnek. Ehhez hasonló a' Volta' szalmaszál berzmérője, 's a' selyemre függesztett két kis darab bodzavelő. A' különbféle berzmérők közől legérzékenyebb a' Bohnenberger berzmérője.

Berztartó (electrophor), Wilke által feltalált, 's Volta által (1775.) megjavított eszköz, melly berztartónak azért hivatik, mivel a' berzet állandóan megtartja. — A' berztartó részei: a) egy vezető minta, az az: egy önnal bevont lapos ércz- vagy fatányér; b) erre öntött 8. rész vonó gyantából, 1. rész lak mézga (schellak), 's 1. rész velenczei terpetinből álló gyanta lepény; c) selyem zsinór által a' lepényre leereszthető vagy föl-

emelhető fedő, melly átmérőjénél fogva valamivel keskenyebb a' gyanta lepénynél. — Hogy a' gyanta lepény hathatóssá tétessék, száraz róka farkkal veregettetik. Tüneményei a' berztartónak következők. 1. a' fedő érintésére, akár lebocsátva, akár fölemelve legyen, szikra fejlődik ki; 2. érintés nélkül fölemelve szikrát nem ad; 3. a' fedőt egyik- a' mintát (tányér) pedig másik újunkkal érintvén, egy kis rezzenést érzünk. A' jól elkészült berztartó, melly az egyszerű berz erőmű (machina electrica) helyett szolgálhat, ha egyszer megberzeltetett, berzerejét hónapokig, sőt évekig is megtartja, csak lég, és nedv lassanként azt tőle meg ne foszsza.

Berzseny (lignum campechiense), nyugot-indiai 30—36. láb magas fa; nevét Campechtől, mellynek környékén főkép tenyésztetik, kölcsönözte. Maga a' fa sötét vörös, hozzánk 1. láb hosszú, 's 1—2. táb újnyi széles forgács alakban hozatik. Használják: piros, kék, ibolya szín festéknek; ezzel készittetnek az úgy nevezett húsvéti piros tojások is.

Berzsenyi (Daniel), jelesb magyar költők' egyike Somogy vmegye' táblabirája, szül. nemes szüléktől 1776. majus' 7-kén, Hetyén Vas vmegyében. Szüléitől nagy gonddal neveltetvén, 's gyönge 's beteges testalkatása miatt, elébb test gyakorlásokban képeztetvén ki, csak később-ben (10. év. korában) küldetett tudományos nevelés végett Sopronba, hol a' Kis által alkotott magyar társaságnak tagja volt. De, minthogy legelső neveltetése' alkalmával a' test gyakorlataitól minden szebb müvészet, melly a' lelki erőt szép izléssel párositva fejti ki, 's mellyet a' bölcs görögök olly gondosan űzének, nélkülöztetett, a' szépen kifejlett ifjú erő szükségkép csak szilajságot szülhetvén, iskoláit félbe szakasztani kénytelenittetett. Ezen időtől fogva (1796.), atyai házánál, csendes magányban, a' tudományoknak élt, folytonos levelezésben Kissel és Kazinczyval — a' két jeles tudóssal — melly reá a' legkedvezőbb hatással volt. Már 21. éves korában készült versezete, mellyet a' Szombathelynél felkelt magyar nemességhez (1797.) énekelt, köz kedvességet nyere. Később irott költeményei még inkább kedveltetének. Mellyek mind olly kebel' nyilatkozatai, melly nemzetét lehulltából újra teremteni egyre forr, olly kéjjel mosolygó szem a' felhőkből, melly szüntelen szeretett honán, 's emberiségen csügg. Szóval: B. a' régi lyrai szellemet a' jelenkor' izlésével olly gyönyörüen egyesité, hogy őt lángoló eszméi, fontos rövidsége, fellengző és erővel teljes érzései miatt méltán magyar Horácznak nevezhetjük. Későbbi éveiben lelépvén parnassus' hegyéről, leginkább aestheticai 's philosophiai tárgyakban foglalkozott; miért a' m. academia' igazgató tanácsa őt 1830-diki nov. 17-kén a' philosophiai ósztályban első vidéki rendes taggá tette. Mh. Febr. 24. 1836. — Verseit Helmeczy először 1813-ban, másodszor 1816 ban adta ki Pesten.

Besançon, Doubs departamentumban, egy kerület' fővárosa, 31,000. lakossal, egy fellegvárral, több templomokkal, 's egyéb nyilvános épületekkel. Nevezetes a' Granvella-bibornok félig gothus- félig romai ízlésel épített palotája. Van benne egy érseki lak, egy tudományos és egy festő academia, gymnasium, orvosiskola, és egyéb tudományos intézetek. Gyárai (vas- aczél- fegyver- gyapju- selyem- vászon- és dohány gyárok) igen nevezetesek. B. születés helye Granvella bibornoknak, a' tudós Millot-Hugo Victor-Remusat apát's több jeleseknek. Már Caesar' idejében nevetes vala B. melly korból jelenleg is láthatók a' jeles régiségek.

Bessarabia, orosz tartomány, a' fekete tengernél a' Duna' éjszaki karja- Pruth- és Dniszter folyók közt 786. négy szegü mföldnyi kiterjedésben 700,000. lakossal, kik általában mind földmüvelők, barom- különösen pedig juh- és lótenyésztők; de fában és vízben szükséget szenved.

Bessel (Fridrik Vilmos), csillagászat' tanítója Königsbergen, és kórmány tanácsos; szül. Mindenben, westphaliai kerület' fővárosában. Kezdetben kereskedést tanult, később pedig Mathesisre és Csilagászatra adta magát. Nem sokára a' göttingai egyetemhez műszerek' felügyelőjének tétetett. Onnét vissza hívatott Königsbergben, hol ama hires csillagászi tornyot épité. A' csillagászatról irott munkái örök becsüek.

Betel, egy keletindiai venyige nemü, a' borsó nemhez tartozó növény. Nevezetes, mert több vegyületek róla neveztetnek. Illyen az, melly: betel- dohány- oltott mész- és arecadióból áll, 's ezt az indusok szüntelen rágják. Betelt minden rangu asszony és férfi mindig magával hord, mint az europai a' burnótot (tobákot), 's összetalálkozáskor szint ugy nyújtja indus a' betel tartót, mint az europai a' burnót szelenczét, barátság' jeleül. Az alacsonyabb sorsu az előkelőt meg sem szólithatja, mielőtt neki betelt nyujtott. Vannak esetek, mellyekben a' betelrágás' elmulasztása gorombaságnak tartatik. A' nyál mirigyeket és emésztő műszereket igen erősiti a' betel vegyület, és a' test gyengitő ki gőzölgést mérsékli; de a' fogakat vörösre festi, 's fölötte eleszi, úgy, hogy a' szenvedélyes betel rágónak 30. éves korában egy jó foga sincs.

Bethlehem, az Üdvözitő' születés helye. Előbb város Syriában, most falu közel Jerusalemhez, egy, olajfákkal és szőlővel beültetett dombon, 300. házzal, 2,500. lakossal, kik fakeresztek, olvasók, 's más szentes dolgok' készitésével — a' bucsújárók' számára — keresik élelmöket. Azon helyen, hol a' hagyomány szerint Krisztus született, egy áldozat-ajándékokkal gazdag templom áll, mellyet Justinián császár (nem mint közönségesen állittatik, Helena császárnő) építtetett; a' három ezüst szüntelen égő lámpával ékesitett oltárok közől, köz beszéd szerint az első, az Üdvözitő' születés helyét, második a' jászolét; harmadik pedig

azon helyet mutatja, hol a' keleti bölcsek az imádást tették, 's ajándékokat nyújtottak. Ezen kivül Bethlehem Dávid király' születés helye.

Bey, töröknél a' városban és tengeri kikötőkön, a' basáknál kisebb igazgató.

Bias, a' hét görög bölcs' egyike; szül. kr. sz. e. 570. Prienében, Joniában. Mindenkitől nagy tiszteletben tartatott. Hazája' törvényeit nyomosan megtanulván, azokat mások' hasznára fordította. Midőn a' perzsák Priene városát ostromolnák, 's a' lakosok abból drágaságaikkal együtt kiköltözni törekednének, Bias magával mit sem vitt; mivel, midőn egy polgártársától kérdeztetnék, Bias válaszolá: »én mindenemet magammal hordozom.« Agg korában holt meg hazájában, hol erkölcsös mondati a' nép közt híven megmaradtak.

Biblia (βιβλος görög szótól), tulajdonképen azt a' lágy fa' héját jelenti, mellyre a' régiek írtak, honnan is minden könyv βιβλος, vagy βιβλιον-nak, különösen pedig a' sz. írás neveztetik Bibliának.

Bibliai régiség tudomány vagy Archaeologia, azon tudomány, melly részint a' zsidó nép, részint az első kereszténység' vallásos 's törvényes alkotását, szellemét, szokásait 's a' t. tanítja.

Bíbor, a' régiek bíbornak majd ibolya, majd rózsa színű veres festéket nevezték. Hajdankor közakarattal a' phoeniciabélieket nevezi e' festék' feltalálóinak; kiknek a' feltalálásra, 's közelebbi vizsgálatra köz rege szerint, a' juhász kutyán a' széttépett csigától veresült óra nyujtott alkalmat. E' legbecsesebb 's legszebb színü festéket nem csak különbféle füvekből, hanem a' sziklák közt található trombita (buccinum) és saját bíbor (purpura) csigából is készíttetik. Legújabb időkben más különbféle kagyló' nemeiben is találtatott bíborhoz hasonló nedv, melly nyúlós, 's többnyire a' máj és szív közötti különös erszényekben foglaltatik. A' zacskóból kivett nedvességbe, melly elejénte sárgás fejér, mártott darab ruha, ha világossággal és léggel érintésbe hozatik, kevés idő mulva sárga, majd zöld, 's kék színre változik, 's végre többé meg nem változó bíbor színre megy által. A' legjobb bíbor-csigák Tyrus és Lacedaemonia' vidékén találhatók. A' karmazsin szín (kermes) után, a' faskatából (cochenille) készült festék a' bíborhoz legjobban hasonlít. A' közép korban e' feledékenységbe bocsátott készítés mód' ismét létrei hozásából kevés haszon vétetik, annál is inkább, minthogy a' bíbor-csigák ritkák, költségesek, 's helyettök a' coccinella sokkal jobb sikerrel használtatik.

Bihar vármegye, Magyarországban a' Tiszán túli kerületnek egy része, és minden vármegyéknek legnagyobbika, Erdélyország- Békes- Kraszna- Zaránd- 's Szabolcs vármegyék közt 200. négy szegü mföldnyi kiterjedésben 400,000-re menő lakossal, kik legnagyobb részint magyarok (ezek többnyire reformátusok), oláhok, és kevés zsidók. Földje,

melly keleti hegyes részét kivéve, nagyobb részint sik, a' természet mind a' három országára nézve igen termékeny: gabonája t. i. gyümölcse, dohánya, nagy mennyiségben van; szarvas marha- sertés- és lótenyéztése igen nagy; ezüst- vas- réz- márvány bányái, és meleg fürdői is számosak. Van a' megyében 1. kir. város, 1. püspöki és 19. mváros, 464. falu, 's 169. puszta. A' megye elnevezését a' hajdan erős Bihar — most mezővárostól — vette.

Bika viadal, ezen — Spanyolországban — jelenlegis divatozó küzdés, nyáron által, jóllehet a' legdurvább izlést tanúsítja, a' nevezetesebb városokban is mulatságul szolgál. Madridban, a' Coliseo de los Torosban, bika viadal a' kórház' hasznára tartatik, hol fényesen öltözött nép nagy számmal tódul össze. A' dárdások — Picadores — vagy lovag küzdők régi spanyol öltözetben; a' banderillerok, vagy gyalog küzdők kicsiny tarka köntösben jelennek meg, 's ezekkel a' matador — öldöklő. Miután jel adatik, legott kieresztetik istállóból a' bika. Ez a' pikadoroktól rögtön megtámadtatik, kik közől ha egyik' lova megsebesittetik, ennek azonnal a' korláton kell átszöknie. Ezután a' banderillák, bizonyos kifurt, papiros szeletekkel körültekert botok (banderilla), mellyek apró horgokkal vannak ellátva, és lőporral megtöltve, a' bika' testére akasztatnak, 's miután a' lőpor meggyújtatik, a' bika megbőszülvén, mindenfelé, nagy dühvel, rohan, míg az ügyes matador által keresztül döfetik.

Bilanz, kereskedőknél, a' bevétel 's kiadás' összeszámlálásának hónapi, vagy esztendei befejezését teszi. A' könyv, melly a' számolást magában foglalja, Bilanz könyvnek hivatik

Bilderdyk (Vilmos), szül. Amsterdamban. Nagy eszéhez illő nevelést nyert. Leydenben a' törvényt tanulta, 's Haagenben, mint ügyvéd, tanító, 's iró, magának legnagyobb tiszteletet szerzett. Miután hazáját a' francziak megszállották, Braunschweigba költözött; innét pedig Londonba ment, hol a' literatura- 's poesisról franczia nyelven tartott tanításait számosan látogatták. 1806. vissza jött Hollandiába, 's Bonaparte Lajost tanitója a' hollandi nyelvben, 's az általa felállított nemzeti intézet' tagja lön. Mh. 1831. Haalemben. Mint költő, tiszta gondolatira, csinos tollára, kepzelő tehetségeire egyik a' legjelesbek közől. Költészi munkái 90. kötetre terjednek. Nevezetesek még aestheticai, természet 's történet tudományos irományai is.

Biledulgerid, Tunis- Algir- Tripolis- és Saharával határos, homokos puszta tartomány Éjszak-Afrikában. A' homok-tenger közt több termékeny pázsitos földek vannak, hol növények, 's állatok bőségben tenyésznek. A' nap' hevességét a' bőven hulló harmat mérsékli, az eső nagy ritkaság. Lakosi arabok, berberek, 's négerek, karavánokban utazva ke-

reskedést üznek, a' változó ég-mérséklet 's járvány-láz kora halált okoz nekik. Kevés városi közt nevezetesb: Tafilet, Toser 's Gadames.

Bill, valamelly törvény javaslatnak parlamentbeli előterjesztése. Az angol törvényes nyelvben minden kötelező iromány bill-nek neveztetik.

Bion, görög költő; szül. Smyrna körül; hihetőleg Theocritus' kortársa. Méreg által holtmeg Siciliában kr. sz. e. 250. Pásztori költeményei közt, mellyekből csak néhányat birunk, legjelesebb az Adónis fölötti keserv. Többnyire Theocritushoz csatolva jelenik meg. Németre Maas-Manso- 's Voss által fordittatott.

Birge (rüh), egy igen ismeretes, és kellemetlenül viszkető bőrbetegség, melly közönségesen ragály által közöltetik. Ez vagy közvetlenül, vagy e' bajban sinlők' ruháinak, vagy egyéb tárgynak, a' beteg után, megilletése által történik. Óvásul tehát, az illy bajban szenvedők, hogy a' roszszal másokat is meg ne rútitsanak, minden társaságból, kigyógyulásokig, zárassanak ki.

Birket-el-kerun, Afrikában- különösen Egyiptomban- Fajum nevű tartományban, nevezetes tó, melly hajdan Moeris tava volt, hihetőkép ember kezek által ásatott, Pharaok' idejében. Itt volt a' világ szerte hires labyrinthus (tömkeleg), mellyet Herodotus, Diodorus és Strabo történetirók említenek.

Birman ország, a' bengali tenger öböl mellett Ázsiában nyúlik, és az angol- indiai birtoktól hegy lánczok- 's Naaf folyó által választatik el, 17. millio lakossal, kik szép, erőteljes és harczkedvelő néptörzsökök. 1824-ben angolokkal háborúban keveredvén, 's azoktól meggyőzetvén, a' béke-szerződés' következtében honuk' nagy részét az angoloknak átadni kénytelenittettek. Királyuk a' keleti virágnyelv szerint »arany lábú, fejér elefántú királynak nevezi magát. Az ország' éjszaki hegyeiben sok ércz találtatik; lapályos része igen termékeny; a' müveltség meglehetős fokon áll; kereskedésök jó karban van; kézmüvekben, képfaragásban (bálvány istenek) nagy ügyességgel birnak; pénz helyett ércz rudakat használnak; házaikat csak fából, vagy bambus nádból szabad készíteniök. Minden birman tartozik olvasni, irni, számolni tanulni; tudósaik az angol munkákat nyelvökre fordítják; a' bálvány szolgálatot a' zárdákban lakó barátok végzik.

Birság, bizonyos teher, vagy díj, mellyet valaki, a' körülményekhez képest, önkényt, vagy birói itélet' következtében fizet; illyen p. o. a' becstelenités' büntetése.

Birtok, egy ollyan jog, mellynél fogva valamelly dolog felől szabadon rendelkezhetni.

Birtoki jus, fekvő jószág, melly se szabad királyi város, se sza-

bad kerület' törvényhatósága alatt nincs. Magyarországban birtoki just csak nemes ember szerezhet. Szerezhetni pedig kir. adomány- örökösödés- elidősítés- és örökbevallás által.

Bitangló, így neveztetik az, ki valamelly törvényes ok' ürügye alatt országos hatalmat, királyi széket, vagy idegen vagyont tulajdonit magának.

Bival, egy faja a' szarvas baromnak; nagyobb a' közönséges ökörnél, fekete sima bőre majd nem egészen meztelen, csak itt ott van, főkép télen, kevés fekete szőre. 8—10 mázsa nehéz, csupán lehúzott bőre 1. mázsa. Őslakhelye Tibet, hol vadon tenyészik, onnét terjedt el később Ázsia- Afrika- Dél-Europa- Olasz- Spanyol- és Magyarországba, hol nagy számmal neveltetnek; kevés, de igen zsiros tejet adnak, sokat dolgoznak, erősek, de lassú, 's tunya menetüek, 's azért közönségesen nehéz terhek' huzására alkalmaztatnak. Egyébként vadok, haragosak, 's a' vörös szint nem tűrhetik; a' vörös ruhás vagy kendős embert megtámadják, sokszor agyon is tiporják; nyáron a' vizben, mocsárokban a' heverést fölötte kedvelik, ha viz mellett dolgoznak, a' terhes szekérrel is vizbe rohannak.

Bizonyos, 's bizonyosság, valami dologról nyert olly ismeret, mellynek igazságán sem az, ki azon ismeretet szerezte magának, nem kételkedik, sem pedig másnak fölötte kételkedni nem kellene.

Biztos, olly személy, ki valami ügy' végrehajtására megkéretik, vagy kineveztetik, 's azon személy azt elfogádja. A' biztosok, a' megbizók, reájok bizott ügy, 's megbizás mód' különbféleségére nézve, különbfélék. Vannak t. i. fejedelmi, kereskedési, törvényes 's több efféle biztosok. A' megbizás közönségesen csak célelérés- a' határozott idő lefolyta- vagy természetes halál által szünik meg.

Blanchard (Ferencz), első léghajósok' egyike; szül. 1738. Andelysben, Eure departamentumban, Francziaországban. Már ifjúságában adá mechanicai eszének helyes próbáit, 15. éves korában egy olly mechanicus szekeret találván fel, melly 7. óra folytáig szabadon jára. Mongolfir testvérek, 's Charles tanító találmányai után annyira ment az erőműtudományban (mechanica), hogy 1785. levegőben a' doweri csatorna fölött Calaisba hajózott. Levegőben tett utazása 66-szor történt. — Mh. 1809. Neje, ki a' levegői utazást férje' halála után folytatá, szerencsétlen vala; mert 1819. léggolyója meggyuladt, 's hajojával együtt a' párisi utczák' kövezetére leesvén, életét veszté.

Blankenburg, város, Braunschweig herczegségben, 3,000. lakossal, egy hegy oldalban, várral, 's gymnasiummal. Nevezetes a' város mellett, az ugynevezett Teufelsmauer, vadon rendezett szikladarabokból, majd nem szakadatlan lánczban, egy a' hegy hátán különbféle alakban húzódó sziklasor.

Blumauer (Alojz), költő; szül. Steyer városban Felső-Austriában, 1772. Jezuita lön, e' társaság szétoszlatása után pedig könyvvizsgáló (censor librorum) lett. 1793. e' hivatalról lemondván, Graeffer' könyvkereskedését vette át. Mh. 1798. költeményei általánosan derült elmésséggel, mit leginkább travestált Aeneiséből láthatni, irattak. Munkáinak legújabb kiadása megjelent Königsbergben (4 kötet. 1827.) és Münchenben (2. kötet. 1827.).

Blumenbach (János Fridrik), a' legnevezetesebb német természet buvárok' egyike; szül. 1752. Gothában; Göttingában végezvén tanulmányait, ugyanott 1776-óta tanít; 1825. sept. 19. doctori, 's 1826. febr. 26. tanítói jubilaeumát ünneplé. Jeles természettörténeti gyűjteményei közt főleg említést érdemel a' koponya gyűjtemény, melly maga nemében egyetlen egy. Több jeles munkái vannak.

Boccaccio (Giovanni), szül. 1313. Párisban, némellyek szerint Certaldoban vagy Florenciában.. Apja, mint kalmár, őt is kalmárságra szánta, a' jó nevelést mindazáltal neki megadni el nem mulasztotta. Boccaccio, mint kalmár, kereskedési utazásokat tön; 28. éves korában Nápolyban, hogy magát egészen a' tudományoknak, melyekre hajlama mindig vala, szentelhesse, a' kalmárságról lemondott. Ekkor ő különösen a' költészetben művelé magát. Később Petrarcával szoros barátságot kötött; többször florenciai követséggel tiszteltetett meg. 1773. Florenciában tanító lett. Mh. 1375. B. nevezetes, mint olasz prósa' alapitója, és a' görög 's római literatura' új föl ébresztője.

Bochnia, 50. négy szegü mföldnyi kiterjedésű kerület Lengyelországban 205,000. lakossal. Fővárosa Bochnia, Raba nevü kisded folyó közelében egy öblös lapályban, 6,000. lakossal. Legnagyobb nevezetessége kő só bányája, mellyben naponként 500. ember foglalatoskodik, és évenként 230,000. mázsa só ásatik.

Bocskay, ezen híres nemzetség valamelly Mich bán' (ez Spanyol eredetű volt, és IV. Béla alatt Esztergomot védte a' tatárok ellen) hét fia közől egyiktől — Dienestől — származik. Ez (Dienes) a' Mátrahegy melletti jószágait, Roland nevü nádor' fiával, zemplini jószágaiért elcserélte, halála után pedig az osztálykor, Gergely fiának Bocskó nevü falu jutott, 's ezt mondják Bocskay nemzetség' elneveztetése' okának.

Bode 1) János, Joachim, Kristóf; szül. 1730. Braunschweigban. Apja szegény katona, később tégla vető volt Scheppenstedtben, hol a' többi paraszt gyermekkel együtt nyerte első oktatását. Nagy apjánál juhokat is őrzött, ki őt ügyetlensége miatt közönségesen ostoba Kristófnak nevezte. Majd azután apja' testvére őt Braunschweigba egy Kroll nevü város' hangászához vitte, hogy a' hangászatban oktatást vegyen. Itt 7. esztendei tanulása után alkalmaztatást nyere. De, hogy magát inkább tökélyesitse,

Helmstädtbe ment, hol franczia, olasz, 's diák nyelvet is megtanulta. Innen Cellébe, végre Hamburgba költözött, hol meg is állapodott. Itt ő több regéket, 's szindarabokat fordított. Végtére könyvnyomó lett, mi rég lenni ohajtott. Mh. 1793. Weimarban. Vannak tőle több fordítások, mellyeknek valami saját szint tuda adni, mi által azokat meg is kedveltette. 2) Elert János, szül. 1747. Hamburgban. Már ifjúságában nagy előmenetelt tett a' mathesisban, és 1766. történt napfogyatkozás alkalmával irott kis munkája által megismertette magát a' tudós világgal. 1772. berlini academia csillagászává tétetett. 1774. kezdette meg ama világ szerte híres évkönyvet. 1825. mind a' csillagászi, mind az academiai hivatalbeli kötelességeitől feloldoztatta magát. Mh. 1826. — Több nagy becsű astronomiai munkái vannak. 3) Kristóf Aug. szül. 1722. Venningersdeben. Keleti nyelveknek híres tanítója Helmstädtben, hol 1796. holt meg. — Több ó és új testamentomi irományok' fordításáról nevezetes.

Bódítók (narcotica); azon növények neveztetnek így, mellyek az degrendszer' működését megzavarják, vagy úgy elnyomják, hogy ennek a' testrei befolyása megszünik, és halál következik. Ezen növényekben a' bódító méreg vagy magányosan van, vagy fűszeres anyaggal keverve; 's ekkor előbb jó kedvet, piros arczot 's a' t. okoznak, 's csak később bódítást. Némelly bódítók, szédelgést, szemhomályodást; mások, erős görcsöket, csodálatos taglejtést, önkénytelen nevetést; mások őrjöngést, eszelősséget; mások csendes rángatózásokat; végre, mindnyája, bénulást 's halált. Orvos által okosan használva, nagy hatású ígyógyszerek, mellyeket nélkülöznünk épen nem lehet.

Bodza (sambucus nigra), igen ismeretes 10—20. láb magas cserefa, ágai vastag béllel birnak, mellyekből a' gyermekek (bélét kitolván) puskát, fecskendőt, furulyát készítenek. Virágja ernyős, fejér nagy számú; izzasztó tulajdonsága miatt mint házi és gyógy szertári orvosság használtatik. — Másik neme a' Földi-bodza (sambucus ebulus), 4. láb magas zöld egyenes száru, vizes kövér gyepeken, árok partokon szaporán termő, kellemetlen szagú növény; mint némellyek tartják, az egereket és poloskákat, disznóknál pedig a' golyvát elűzi. Izzasztó és hugyhajtó tulajdonsága van.

Boeotia (ó geographia szerint), a' közép Görögország' egyik nevezetesebb tartományai közől; Euripus, Attica, Megaris, alcyoni tenger (a' corinthusi tenger szorulaton), Phocis, és az opunti Locriaiak közt. Mythologiában legnevezetesebb, különösen a' múzsák hegye Helicon, Hippocrene forrásával. Azon felül említést érdemelnek: Cythaeron, Ptoon, Libethrus, Sphinx, és Messappion; folyói közől: Cephissus, Asopus, és Ismenus. Legjelesebb városai valának: Thebe, Orchomenos, Thespiae, Plataea, Leuctra, Ascra, Haliartus, Coronea, Chaeronea, Lebadea, Au-

lis 's a' t. E' városok kezdetben mint egyes statusokat képeztek, de később Thebet kelle fővárosuknak elismerni. Boeotia különben igen termékeny vala, de a' földingástól igen sokat kelle szenvednie. Lakosi nem a' legjobb hírben valának. Leghiresebb férfiai voltak: Pindarus, Pelopidás, és Epaminondas (l. alább.).

Boethius (Anicius Manlius Torquatus Severinus), szül. kr. sz. e. 470. 's 475. között Romában, hol atyja Consul vala; 's hol ő philosophiát — különösen Aristotelesét — mathesist, 's költészetet tanulta. Theodorik gothusok' királyának, ki 500. esztendőben, lakni Romába jött, kegyét és bizodalmát megnyerte, mit hazájának javára fordítni mindenkép iparkodott. E' kegyét a' királynak sokáig élvezte B. De agg korában a' király bizalmatlan 's féltékeny lön mind azok iránt, kik körüle valának, 's így az igazság szerető Boethius iránt is, kiről a' király azt vélte, hogy a' konstantinápolyi udvarral áruló egyetértésben van. E' gyanuból hivatala- 's birtokaitol B. megfosztatott, Paviába fogságba vitetett, 's 524. v. 526. kivégeztetett. — Legjelesebb munkája »De Consolatione philosophiae» melly fogságában készült.

Bogarak (insecta), az állati ország' ötödik seregét teszik a' természettanban; diák (insectum — bemetszett) nevezetöket onnét vették, hogy testök mélyen be van metszve, 's három része, t. i. főre, mellre és és hasra oszlik; ezen bemetszés némellyeknél, p. o. a' darázsoknál olly mély, hogy a' has a' mellel csak mintegy czérna szál által függ össze; némellyeknél pedig, mint: a' bolháknál, észrevehetlen. Más állatoktól megkülönböztető jellemeik: fejérlő hideg nedv (vér helyett), csuklós, szarv nemű mozgó műszerek; sok, hatnál soha kevesebb, láb; szemeiken kivül mellék szemek (ocelli), szaglás és hallás műszereit eddig fel födözni nem lehetett; hogy szaglással birnek, mutatja az, hogy a' dongó, ganéjlégy, 's több mások a' kigőzölgő testeket távulról megérzik. A' bogarak változásokon (metamorphosis) mennek által. Tojásból kikelve lárváknak nevezetnek; ekkor igen falánkok (nagy ehetők), némellyik naponként nyolcz annyit eszik, mint maga a' bogár nyom, p. o. a' selyembogár; ebből báb vagy nympha lesz, ezen állapotban többnyire, mintegy álomba merülve, evés nélkül fekszenek, mint a' selyembogár bekötés után. Végre, az utolsó változás után elő áll a' tökéletes bogár. Némellyek kevés óra mulva elhalnak mások több napot, 's évet is érnek, mint: a' rák. Sok bogár tökélyes változásokon megy át, 's ez, lábaik' szaporodásában áll. Linné szerint e' faj 7. rendre oszlik: 1) hüvelyszárnyuak, mint: a' ganéj- 's cserebogár és a' moly; 2) félszárnyuak; mint: a' sáska, prücsök, poloska (büdös féreg); 3) pillangók; 4) ideg szárnyuak; 5) hártya szárnyuak, mint: méhek, darázs, hangya; 6) két szárnyuak; — mint: a' bögöly, házilégy, baromlégy, 's szunyog; 7) szárnyatlanok, mint: a' pók, szu, 's rák.

Bokorlakók, igy neveztetnek közönségesen azon vad, utálatos nyomoru 's alacsony termetü nemzetségek, mellyek Dél-Afrikának pusztáin, szabad ég alatt, magányosan egyes, családokban laknak, kik csak szükség idejében, védelmökre, egyesülnek egymással. Földjeiket nem müvelik, rablásból élnek. Fegyvereik: kicsiny kéziv, 's mérgezett nyilak.

Boleszló (Bogizló), régi jeles (talán Csáki) ivadékból származott; II. Béla lévén keresztatyja, Leleszt (Zemplin vmegyében) ajándékozta neki. Később váczi püspök lett. 1199. Imre királylyal különös esete vala: Épen, midőn a' püspök, kanonokjaival a' vecsernyét tartja, bemegy a' király a' templomba, és kéri Boleszlótól a' sekrestye' kulcsait, (itt tartotta B. a' leleszi prépostság alapitására összegyüjtött kincseit). Püspök a' kulcsokat át adni nem akarván, király a' sekrestyét betörette; sőt a' püspököt a' nagy oltár felső lépcsőiről lehúzta, 's a' földhöz vágta, katonái által pedig a' templomból kivettette, kincseit elrabolta. Szeme' vesztesége alatt megtiltotta mindenkinek, B. részére, követül menni a' pápához, kitől több okoknál fogva félt Imre. Megtudta azonban e' csúf tettet a' pápa, Imrét megpirongatta, 's Pompej- Boldizsár- és Heliodronra emlékeztette. Ki is békült a' király Boleszlóval. B. alapitotta a' leleszi prépostságot, mellyet sok jószágokkal gazdagitott. II. András ezen álapitást megerősítette. Mh. 1252-ben.

Bolgárország (Bulgaria — hajdan Moesia inferior), európai Török birodalomnak egyik tartománya 1740. négyszegü mföld kiterjedésben 1,800,000. lakossal. Bolgárországnak neveztetik a' bolgároktól, kik 8-dik században Ázsiából, és a' Volga folyó mellékéről kiköltözvén, a' Duna' parton telepedtekle, 's azon földet, melly Sardik nevü hegyek — Haemushegy egy része — Servia és a' fekete tenger közt fekszik, elfoglalták. Kezdetben saját vezéreik által igazgattattak, később pedig a' magyaroktól meggyőzetvén, azoknak hatalma alá kerültek, míg végre (1392) török hatalomba jutottak. Az egész ország általában jól kimüvelt és igen termékeny. Lakosi, kik eredetikép magyarok, slávok 's bolgárok, nem egyesült görög-vallásuak. Felosztatik bizonyos kerületek- vagy helytartóságokra.

Bolivár (Simon), máskép el Libertador-nak (szabaditó) neveztetett. Columbia köztársaság' elnöke, szül. 1785. Caracasban. Szüléit korán elvesztvén, nagy bátyja által — igen jól — neveltetett. Madridban tanult. Franczia-, Angol-, Olasz- 's Németország' nagyobb részét, 's Svécziát beutazta. Párisban, hol külső kelleme, 's 200,000. frank esztendei jövedelme utat nyitának neki a' legelső társasági körökbe. Franczia lázadás által buzditva, már 23. éves korában gondolkodott hazájának a' spanyol hatalamtóli függetlensége' kieszközléséről. Napoleonnak Párisban történt koronázása igen hatott reá. 1810. apr. 19-kén Caracasban a' lázadás' kiü-

téskor B. Londonból fegyveres csoportot vezetett. 1812. sept. hóban az új-granadai lázadók közé állott, 's ezen időtől fogva őt, mint lelkét a' szabaditó hadnak, tekinthetni. Spanyolokat megverte, kiknek ő örökös hadat esküdött, 's Caracast bevette (1813. aug. 4.), 1814-ben Dictatornak neveztetett; de ugyan ez esztendőnek jul. 11. megveretett, 's Venezuelát elvesztette. Ez óta változó vala B. szerencséje. Ezt érezvén, 1815. maj. 10. Jamaicába hajózott, 's innen Kingstonba ment. Jamaicában új sereget gyűjtött, 's 1819. a' venezuelai congressust újra megnyitá, hol hivataláról lemondni akarván, ismét Dictatornak választatott. Ezután jul. 1. Új-Granadát megszabadítván, a' köztársaság' elnökévé neveztetett, 's köz kivánatra Venezuelát, 's Új-Granadát Columbia név alatt egy köztársasággá alakította. 1821-ben, minthogy a' Madridba (Spanyolország' fővárosa) küldött követek minden végzés nélkül térénekvissza, B. a' hadat újra elkezdette, 's La-Torre fővezért megverte. Erre ő ismét a' köztársaság' elnökévé választatott. Később, általa Peru is felszabadittatott, a' spanyol uralkodói hatalom alól. 1826. újra elnökké választatott. 1827. e' méltóságról leakart ugyan mondani, de egy párt által csak nem határtalan hatalmú elnőkké választatta magát. Ugyan ez évben egy összeesküvés fenyegeté életét, de az felfödöztetvén elnyomatott, 's az összeesküdtek' fejei agyon lövettek. Később csak ugyan lemondott B. méltóságáról. Mh. dec. 10. 1830-ban.

Bolla (Márton), Magyar 's Erdély országi kegyes szerzet' főnöke; szül. 1751-diki april. 14-kén Sümegen Szala vmegyében. Elvégezvén alsóbb iskoláit, 1796. a' kegyes szerzetbe lépett, hol magát jelesen kiképezvén, csak hamar adá jeleit szép tehetségeinek; különösen a' diák 's magyar költészségben jeleskedvén. 1784. Kolosvárott (Erdélyben) a' kir. academiában történettanitó, később pedig az ottani nevelőház' elöljárója lett. Onnét, mint szerzetes ház' elöljárója 's gymnasium igazgatója tétetett Váczra. Majdan a' szerzet' elnökének tanácsnoka, azután segéde, végtére pedig (1809.) a' szerzet' elnöke lett. Melly diszes de terhes hivatalt 22. évig viselte, melly közben 1825-diki aug. 21-kén papságának 50-dik évét is ünnepelte. Mh. 1831. nov. 7-kén. — Közönséges historiai munkájaért: »Primae lineae historiae universalis in usum studiosae juventutis claudiopolitanae» (három kötetben Kolosvárott 1798—1799.) a' b. emlékü Ferencz őt 1800-ban egy arany emlékpénzzel jutalmaztameg.

Bologna, a' pápai hasonnevü Delegatiónak (kerület) fővárosa, és Olaszországban a' legrégibb, legnagyobb és leggazdagabb városoknak egyike, 70,000. lakossal, az Apenninus hegyek' tövében Reno és Savena folyók közt. Számos gyönyörü palotái, 78. temploma 's különfélé gyárai vannak. Nevezetesb épületei: a' tanácsház fölséges festések-, 's képszobrokkal; a' törvényszéki palota; sz. Petronius' székes temploma; továbbá

sz. Péter- üdvözítő' 's egyéb szentek' tiszteletére épült gyönyörű templomok; azonkívül a' két függő torony; a' Theodosius császár által mintegy 425. épült tudományos egyetem (előbb 2000. most alig 200. tanulótól látogattatik); az 1709. épített tanuló intézet (Istituto delle scienze) egy, 150,000. kötetből álló könyvtárral; a' csillagászi torony, a' bonczoló terem, és több tudományos és művészetgyüjtemények. — A' város magában nagy kiterjedésű. Utczái roszak és sötétek. — A' város' szomszédságában fél órányira fekszik Madonna di san Luca híres bucsújáró temploma, az appenninusi hegyek' előrészén, hova a' városból egy 640. boltivet számláló födözött boltozat vezet.

Bolond, e' szó olly embert jelent: 1) ki vigsága 's tréfai által magát megkülönbözteti, 's másokat ezekkel mulat, illyen p. o. az udvari bolond; 2) olyant, ki önkényt az okosság — vagy legalább az emberek' vélekedése ellen cselekszik, vagy a' rendet valamiben áthágja; illyen a' divat- újság- ló- vagy építészbolond; végre 3) szorosb értelemben, ki nem képes eszével élni, 's akkor annyi, mint: eszelős, tébolyodott (l. léleknyavalyák).

Bolygótűz, leggyöngébb lég-huzam által mozdítható, láng nagyságú lég-tünemény. Látható mocsárok körül, sírkertekben, 's más olly helyeken, hol hamvadó állati testek léteznek. E' jelenetet, az éjjeli vándor, lámpával menő személynek, vagy szobában égő gyertyának tart. Sokat megrettentett, 's szaladásra indított már e' látomány, kiknek félelmét nagyitá a' futás által okozott léghuzamot, 's egyszersmind a' futót követő láng. — Gyakortább, 's magasabb a' bolygótűz nyári napokban, déli és meleg tartományokban, mint télen, éjszaki 's hideg vidékeken; p. o. Spanyolországban 12. láb magas bolygó tűz is látható. — Származik pedig ekképen: a' földből kiemelkedett villó (phosphorus) kén (sulphur) és gyuló lég (hydrogenium), a' levegő savitója (oxygenium) által lobbot vet. A' láng' idomainak szünteleni változását, 's szökdelő mozgásait az általok hiven követett levegői mozgásból magyarázhatni. — Vajha a' bolygó tűz iránti bal vélet köznép közt többé ne uralkodnék!

Bona (Beled-el-aneb), tengeri város Afrika' éjszaki partján, Algier fejedelemségben. Kikötője, kivált a' Corall halászat alkalmával igen élénk. Ide közel feküsznek Hippon' omladéki, hol a' sz. Ágoston' püspökszéke volt.

Bonaparte (Buonaparte Napoleon), francziák' halhatatlan emlékű császára; szül. (mint mondatik) 1769-diki aug. 15-kén, Corsica szigetének Ajaccio városában. Atyja (Buonaparte Károly) ügyész, és a' sziget' bíráinak egyike, és e' mellett minden tekintetben derék férfiú volt. Ez, mint több gyermek' atyja, őt (Napoleont) már 10. éves korában, a' sziget' kormányzója- Marboeuf gróf által a' brienne-i katona intézetbe adta.

Itt B. különös tehetségeket fejtetlki; a' történetirást és mathesist ritka szorgalommal tanulta, a' szép tudományokkal keveset gondolt; a' czifra irásmódot ugyan megvetette, rhetoricai munkái azonban teljesek valának tüzes eszmékkel. Nagy behatást gyakorlott tanulótársaira, ő igazgatta játékaikat; télen hógolyókkal kezdődött a' játék, 's végre háborúra változott, és ő — vezér vala; már ekkor volt megtámadó csoportja, tartalék serege, 's jutalmakat is osztogatott. De ezen játékok eltiltattak. Azután B. kövekkel játszott, ezek' nagysága a' hivatalokat jelentette. Már császár lévén B. midőn egy hajdani játszótársa, de már ismeretlen nevü, magát nála jelentette. B. megfeledkezvén a' névről, kérdezteté őt: ha tudna-e valamelly emlékeztető jelet mutatni; az ismeretlen izené: hogy egy beforrott seb maig látható homlokán. »Igaza van, mondá B., én neki egy generált vágtam fejéhez» ez akkor történt, midőn az ismeretlen, B. seregét (követi) lábával összezavarta. Kiállván ezen intézetben 4. évet, Koralis' ajánlására a' párisi katona intézetbe jött. Itt is hasonló szorgalommal tanult, 's előljáróinak engedelmeskedett, de önzőbb volt, mint Briennében. Tanitói szerették, az egy németnyelv tanitót kivévén, kinél keveset tanult. Az atyai háznál őt mindenki különösen tisztelte; atyja' halálakor is szüntelen őt emlegette nyolcz gyermekei közöl. Midőn nagybátyja Lucián főesperest végvonaglásaiban volna, a' jelenlévő testvérek előtt az öregebb testvérnek Józsefnek ezt mondá: »Te vagy ugyan legidősb véreid között, de el ne feledd, hogy ez (Napoleonra mutatván) a' nemzetség' feje.» N—nak katonai élete 1785. kezdődött; az intézetből kilépte után jól elvégezvén próbatételeit, pattantyús (artillerie) alhadnagy lett. Még 1789. is alhadnagy volt. 1791. 4-dik főhadnagy lett, midőn szabadsággal Corsicába ment. Nemzetsége' ellenei őt bevádolták, hogy a' corsicai lázadókkal tart, 's azért Párisba idéztetett. Itt volt aug. 10. 1792. Avignónál mutattaki magát először, midőn a' matreillaikat hátrálni kényszeritette. Egészsége' helyreállitása végett Avignonba ment; itt irta »Le souper de Beaucaire» czimü munkáját. Jobbulása után Toulon ostromlására ment, hol mint főnök (chef de Bataillon) vezérlé a' pattantyússágot nagy sikerrel, erre tábornok lett, és fő parancsnok az olasz pattantyús hadnál. 1796. megházosodott, nőül vevén Beauharnais tábornok' özvegyét Tascher de la Pagerie Jozefát. Ugyan ez évben vette által az olaszországi seregek' főparancsnokságát, és nem sokára egész Olaszországot meghódította. Már ekkor irigy szemmel nézte a' köztársasági kormány B. előmenetét, 's befolyó hatalmát; de tűrnie kellett, mert szüksége volt reá. Többször kötött ekkor saját hatalmából frigyet. Azután, mint franczia követség' főnöke a' rastadti congressusba küldetett. Most fejtetteki a legmerészebb eszméket; Egyiptusban Cahirót akarta meggyőzni. Hogy a' kormány őt elmellőzze, megegyezett. A' legszebb seregekkel indultel

B. 1798. maj. 19. Toulonból, és jul. 1. Afrika' partjain kiszállott. A' legnagyobb merénynyel haladt, nem kisebb szerencsével harczolt, 's mindig győzött. Jul. 21. az arabok a' pyramisok közelében 60,000. embert vesztettek, B. Cahirót elfoglalta, győzelmiért arabok őt imádták, 's Ali-Bonapartenak nevezték. Hallván azonban a' hazájábani zavarokat, és, hogy az Olaszországban tett hóditásai meghiúsittattak, haza siet, 's a' váratlan vendég 1799. oct. 15. Párisban volt, hol visszavont magányban várta a' történendőket. Novemberben kiütvén az új zendülés, ennél B. napról napra nagyobb szerepet játszott. 1800. másodszor ment Olaszországban keresztül a' havasokon; a' 13. óraig tartott marengói ütközet után, mint a' medréből kiszabadult özön feltartózhatlanul haladt. Ő szerzettemeg a' franczia Consul kórmánynak a' hatalmat; azért ő maga is Consul lett, és pedig nem sokára egyedül. 1802. a' Senatusconsultum őt 10. évre, egy hó mulva pedig egész életére consulnak nevezte. 1804. már francziák' császárának választatott; 1805. pedig Milanóban Olasz királynak koronáztatott. Ezen időtől fogva, különösen a' pozsonyi béke után, saját és Francziaország' dicsőségén dolgozott. A' porosz hatalmat, hat hét alatt, a' jénai ütközet után, minthogy azt az orosz későn segitette, egészen lealázta. A' többi Németország' nagyobb részének protectora lett. Spanyolországot, sőt a' római birodalmat is Francziaországhoz csatolta. — Nem lévén első nejétől gyermeke, attól elvált, és a' b. eml. Ferencz austriai császár 's magyar király' leányát Ludovicát nyerte el. 1812. mart. 20. fia született, kit római királynak nevezett. Még ekkor Franczia-ország volt legerősebb — de Napoleon egyedül akart uralkodni — az oroszt kelle tehát megtámadni — az elkerülhetlen volt. Fél millio emberrel ment N. az orosz ellen — mindenütt győzedelmes — egész Moszkauig. Azonban a' gőg, melly őt természet ellen harczolni izgatá, életerejébe került. Moszkau' falaitól 50. órányira, Borodinanál történt azon nevezetes ütközet, mellyben 20,000. franczia és 30,000. orosz áldoztatott-fel egy gőgös ember' kivánatára! 1812. sept. 14. délelőtti 11. órakor ért Moszkau alá N. 15-kén pedig bevevén a' várost, de az akkor uralkodott tüzek- 's rendetlenségek miatt mindenben szükséget szenvedvén, seregét odább vezette, nem sokára mindazáltal ismét visszatért. Most érte utol az emberi életet olly kevésre becsülő dicsvágyót a' büntető ostor; három részről támadtatott meg: körülvéve Oroszország' physicai és moralis véd-erejétől, a' spanyol hadtól, és a' párisi összeesküvéstől. Nov. 14. vezettevissza felé, a' Berezinan keresztül, fagyos seregeit, parancsot adott ezek' új rendezésére — tehát csodatévő, 's új élet adó is akart lenni az, ki mások életét olly kevésre becsülte. Még egyszer 1,200,000 embert vala összeszedendő, hogy azokat az ellenféllel együtt mészárolhassa; de a' vesztest, kit csak mint győzőt imádott a' senatus,

most nem hallgatta. Még mindig köthetett volna frigyet — 's talán még mind eddig Francziaország' fejedelme maradhatott volna, — de ő többet akart. Soha ennyit nem dolgozott N. mint életének e' korszakában; egész Európával diplomaticai viszonyokban volt; ekkor volt nála Dresdában Metternich hg. is; ettől értettemeg Austria' kívánatait, de azok teljesítését illető válaszával elkésett, és így örökre elzárta maga előtt a' béke' ajtait, — ismét kiütött a' háború, és még nem utoljára e' haldokló hadmesterrel. De következett oct. 16-ka (1813) és a' három véres lipcsei nap mély gondba meríté Napoleont, de többé nem vala mód a' menekülhetésre. Az egyesült seregek feltarthatatlanul Párisig mentek; és N. 1814. apr. 11. fia' javaért a' hatalomról lemondott, de a' fejedelmektől ez sem fogadtatott el. Ekkor anyányira elveszté jelenlétét, és önmaga eránti bizodalmát, hogy saját dolgaiban sem maga alkudozott — neki Elba sziget (fogságul) jutott. Azonban már novemberben egy francziaországi küldöttel közlekedett, mellynek következtében 1815. mart. 1-jén tarka csoportjaival a' franczia partokra szállott, és nem sokára a' kormányra 's új erőre kapott. Haj — de csak 100. napig — és végkép oda vala az uraság — 's örökre ledőlt a' hatalom! Sovárgott ugyan ekkor N. a' béke után, de Európa, mellyet olly sokszor reá szedett, szavának többé hitelt nem adott. Junius 18-kán Mont Saint Jain-nál (Vaterlo) végromlását találta; jun. 22. másodszor lemondott fia' javaért a' hatalomról. Meggyőzetése után jó reménynyel ment Bellerophon angol linea hajóra; de ekkor ellene használtatott azon mód, mellyet ő olly sokszor mások ellen használt. A' mindent lenézett fejedelem másodszor fogva volt — 's sz. Ilona sziget, hova oct. 15. érkezék — foghelye. Kezdetben, Cockburn kormányzó alatt tűrhető vala sorsa, mit nem sokára megnehezített Hudson Love, ki alatt sokat kelle szenvednie, míg 1821-diki május 5-kén hosszasb betegeskedése után megholt, és Longwoodtól egy óránnyira eltemettetett. — Ritka tünemény vala e' férfiú, 's az emberiség hasonlót hozzá még keveset láthatott.

Boncztudomány — diákul Anatomia, a' görög ανα által és τέμνειν metszni, szókból. E' nevezet után a' boncztudomány azon mesterség, melly az emberi testet meghatározott szabályok szerint széttagolni, és különösen annak belső szerkesztését megismerni tanítja. Az állatok, bonczolás mestersége Zootomiának (állati boncztudomány) neveztetik. A' boncztudomány' tökéletesbítését az újabb időknek köszönhetni. A' régieket sokféle ok akadályoztatta az emberi test' vizsgálásában; többek közt a' babona. A' görögök vallásuaknál fogva, mennyire csak lehetett, siettették a' holt tetem' eltakarítását; és a' régi egyiptomiak üldözték, 's kövekkel dobálták a' papot, kinek a' holt' bebalzamozásánál a' testet felvágnia kellett. Az emberi test' belalkotásáról tehát szükségkép kevés ismeretök-

nek kelle lenni a' régieknek. Egyiptom vala az első, hol az emberi test legelsőbben is az alexandriai tudósok által vizsgáltatottmeg; azok közt mint legnevezetesebbek említtetnek Herophilus, ki egy gonosztévőt elevenen bontott fel, és Erasistratus (kr. sz. e. 300. eszt.).

Bonifacius (szent), Németország' apostola; máskép Winfriednek neveztetett. Szül. 680. Angliában. Már 13. éves korában kolostorba lépett. 716. a' keresztényvallásnak a' friesiek közti terjedésére sokat tett. Azután, a' pápától felhatalmazva, Németországba költözött. Itt nagy hévvel iparkodott a' hitetleneket az igaz utra hozni, keresztelvén mindenütt a' lakókat, a' bálványtemplomokat az egy igaz Isten' tiszteletére szentelvén. II. Gergely pápa őt püspökségre emelte. III. Gergely pápa pedig 732. elküldé nekl a' palástot, 's őt egész Németország' érsekének 's primásának nevezé. Ekkor ő sok kolostort, 's püspökséget állított. 752. az ugy nevezett rövid Pipinust frankok' királyának kente fel, ki őt Mainzi püspöknek nevezte. Egy, a' hitetlenek térítésére felvett utazásában Dockumnál (nyugoti Frisiában) 755. kisérőivel együtt megöletett.

Bonifacius, kilencz illy nevű pápa volt a' római katholika anyaszentegyházban, kik közt — a' többi kevés ideig élvén — legnevezetesebb volt a' VIII. Bonifacius név alatt ismeretes szentséges atya, a' híres Cajetani; 1294. választatván pápának, reá bizatott a' siciliai 's aragoniai királyok közti (szép Fülöp és I. Eduard) egyenetlenségek' eligazítása. Ő szerzette 1300. a' százados jubilaeumot. Mh. 1303-ban.

Bonneval (Claudius Sándor gróf, vagy Achmet basa), szül. 1672. Coussacban, Limousin nevű tartományban (Francziaország), egy régi nemes családból. 16. éves korában XIV. Lajos testőrseregébe lépett. Valamint itt kicsapongó, úgy a' hadban jeles és szerencsés pártvezér volt. Luxenburg marschall őt szerfelett kedvelé. Ryswicki béke után megengedteték neki, egy ezredet felállítani, mellynél mint ezredes kapitány Olaszországban igen kitünteté magát. De zsarolásai miatt magának a' fölebb emeltetésre az utat elzárta; miért a' ministereket olly igen megbántotta, hogy elfogatását csak hirtelen szökés által kerülheté el. A' híres Eugen hg. közbenjárására 1706. tábornagyi őrmesternek (Generalmajor) tétetett az austriai hadseregnél, 's alatta hazája ellen harczolt. 1716. Az Austria 's Török közti hadban B. a' gyalogság' fővezéri helytartójává neveztetett, 's Temesvár' bevételénél nagy részt vett. Innen sebei' gyógyitása végett Bécsbe ment, Bécsből Párisba; 1718. jul. 21. pedig a' passarovici békekötés után Bécsben udvari hadi tanácsnok lön. Kicsapongása, 's csúfolódásai, mellyekkel még Eugen hg. házát is illette, Bécsből elmenni kénytelenitteték, 's Német-Alföldön fő hadi ministernek neveztetett. Ekkor B. bosszút esküdött Eugen herczegnek, mi azonban önmagának ártott, egy évi fogságra Spielbergbe (Brünn mellett) kárhoztat-

ván. Inneni kiszabadulása után Velenczébe, Velenczéből Konstantinápolyba ment. Itt a' mahomedan hitre tért, Achmet basa nevet kapván, 12,000. tallér esztendei jövedelemmel. Később bombalövészek' vezére lett. Mh. 1747-ben.

Bonzok, így neveztetnek Kelet-Ázsiában a' Fo-hit' papjai. Bonz nevű szüzek ott épen azok, kik nálunk az apáczák. Mind a' két neme e' pogány szerzeteseknek, csupán azon szolgálatokat, mellyeket gépelyként végez, 's némelly bálványokat ismer, a' nélkül, hogy a' vallás' szellemét értené, 's ez oknál fogva ők a' babonát híven, 's néha dühösen is őrzik.

Bor, érett szőlőléből forrás által készült szeszes folyadék.— Ázsia' közép tartománya gyanittatik a' szőlő szülött földjének, honnét annyira szétterjedt, hogy most a' világ' minden részein tenyészik. Sikeres művelésére legkedvezőbb a' mérsékelt éghajlat. Európa' legnagyobb részén majd anynyi lakost foglal el a' szőlő ápolás, 's majd annyinak nyujt élelmet, mint a' földmüvelés. — A' hegynek déli részén, 's a' puha földben tenyészett szőlő legjobb izű borral kedveskedik. A' szőlő termékenységére, a' nagy apoláson kivül, kedvező időjárás is kivántatik; a' meleg 's nedves levegő legalkalmasabb; ellenben kártékony, leginkább a' virágzáskor, közbe jött eső, melly által a' termékenységre megkivántató himpor (pollen) lemosatik. — A' megérett szőlő' kinyomott leve mustnak hivatik. Ez hogy megforrhasson, nem csak elég édesség, hanem a' levegőnek szabad bejárása, és 10 foknyi Reaumur hévség kivántatik (ezen alól a' bor forratlan marad, fölül pedig eczetté válik). A' bor forrás akkor állapodik meg, ha a' borseprő egészen lecsapódott, és a' benne talált czukor, részekre oszolván, elenyészett. Nálunk néha kikeletkor is forrásba indul a' bor. Ezt az első forráskori hideg levegőnek kell tulajdonitanunk, mivel a' meleg éghajlat alatt második forrás nem történik. — A' bor' készités 's bánás módját, korát, földtulajdonát, szinét, szagát 's izét tekintve, különbféleképen osztatik fel. Általában a' bor' alkotó részei ezek: a) lang (alkohol), melly a' bornak korával egyenlő mértékben fejlődik ki; b) almacitrom-eczet sav, melly a' hideg vidéken termett borban, hol a' szőlő meg nem érhetik, bővebben találtatik; c) borkő; d) többnyire a' vörös borban található festő anyagok; e) viz. — E' részek a' természettől olly módon vegyitvék, hogy a' mesterség belőlök még bort nem készithete. — Izét tekintvén a' bornak, felosztatik: 1) édesre, melly a' venyigén vagy szalmán fonnyasztott szőlőnek musttal való vegyületéből készül; 2) savanyús borra, mellyben a' sav a' borszesznél több — e' fajból burgundi és pezsgő a' legnemesebb. A' pezsgő' szine sárgás, ize kellemes csipős, a' megakadályozott forrás miatt nagy mennyiségben foglalt szénsavtól pezseg; legfőbb tulajdona pedig: hogy főfájás és más káros következés

nélküli vidámságot okoz. E' bor (pezsgő) legtökéletesebben ábrázolja a' franczia nemzet jellemét; 3) fanyarra (adstringens), melly saját festő és összehúzó anyagot foglal magában. — Hazánk' édes borai közől legkitünőbbek: a' tokai, mellynek jó tulajdonát az egész müvelt világ ismeri; ménesi, ruszti, 's karloviczi; — vörös fanyar borainkközől: a' budai, melly még most is orvosságnak ismertetik, egri, szekszárdi és vágújhelyi; — jó zamatos (aroma) asztali borainkközől hiresebbek: az érmelléki, mellynek dísze a' dioszegi; neszmélyi, somlai, jó inni való még a' szerednei, és kőbányai. — Az austriai borok többnyire savanyúk, 's külföldön mi hatást sem okoznak. — Németország nemesebb borai: rajnai, nekkari és moseli. — Csehországban legjobb: a' melniki és auszigi. — Newchatel herczegségben, a' Cortaillod nevű faluban termett bort külföldön a' legjobb pezsgő elejbe teszik. — Nápolyban a' falerni; Calabriában a' legillatosb muskatály; Siciliában a' fárói és syrakuzi legnevezetesebbek. Törökbirodalomban Moldva és Oláhországon kivül még Bolgárország, Syria és Natolia is tűrhető bort teremnek. A' spanyol borok egy hangulag dicsértetnek; Granadából származik az ismert malagai. Navarrából ered a' híres peraltai erős fehér bor, melly spanyol sekt név alatt ismeretes. — Jótékony italul szolgál egyedül a' józan embereknek, többiekre pedig méreg gyanánt munkálódik. Csekély adagban a' búba merültnek vidámságát visszaszerzi, az elvesztett lankadt test erejét vissza állitja, a' hideg vérüek tompaságát elűzi, test és szellem minden működését egész kiterjedésben felmagasztalja. — Ellenben, nagy mértékben, az emberiségtől megfosztó 's élet végét siettető alacson részegséget szüli. Kártékony behatást okoz a' borital a' fiatalokra, kiknél a' természettől nyert ingert elnyomja, elméjöket tompitja, testöket puhitja, szóval, élet-erejökből kimeritve, soha hasznos tagjai a' társaságnak nem lehetnek.

Bordeaux (olv. Bordó), Gironde departamentum' fővárosa, Franczia országban, 100,000. lakossal. Europának fő kereskedő helyei közé tartozik. Kereskedését különösen előmozditja Garonne folyó' bal partján a' gyönyörű kikötő, mellyen 1821-óta a' legszebb kőhid létezik. Bordeaux egy érsekség és egy kir. itélő szék' helye. Az ó város nagy részint egyenetlen szoros utczák- és szabálytalan piaczokból áll; az új város ellenben egyenes 's téres utczák- szép piaczok és sok jeles épületekkel dicsekszik. Hajdan e' városnak két erősség szolgált oltalmul, mellyek közől egyik szép épületek és sétahelyekké, másik pedig fogházzá változtatott. Számos jelesebb épületei közt nevezetes: a' székes templom, mint gothusmodorú gyönyörű emlék; az érseki palota, melly a' bourbon kir. ág' viszszaállitásától, kir. lakhelylyé tétetett; a' felséges színház, és több más, különösen gyárokra használtató szép épitmények. Nyilvános piaczai közől nevezetes a' császári piacz dicső épületekkel. — Kereskedési közle-

kedése igen nagy; évenként mintegy 200. hajót küld Amerika- Afrika- és Indiába, 's nagy részt vesz a' tőke és czethal fogásban. Nevezetesek végre B. városának számos tudományos intézetei, régiség 's természetgyűjteményei. Növénykertje egyike azon négy közől, mellyek a' kormánytól a' külföldi növények' honosítására tartatnak.

Borgu, királyság Nigritiában, melly nagyobb részint Quorra vize' jobb partján, kisebb fejedelemségekre felosztva, terül el. — Bussa a' főváros, melly a' Borgu-fejedelem' lakhelye, 12,000. emberrel. — Kiama kereskedése által még gazdagabb, és népesebb város, 30,000. lakos.

Borics, Kálmán király' második nejének Predslavának fia, kit Kálmán, fiának soha el nem ismert. Azonban anyja, 's Borics magát Kálmán' törvényes fiának vallván, II. István' halála után, II. Belát a' trón' elfoglalásában háborgatta, Oroszországból szegitséget nyervén. Megérkezett B. sajó vizéhez, hol megállapodott. Ide jött seregével Bela is. Ütközet előtt megkérdezé Béla a' főbb urakat: ha valljon Borics Kálmánnak törvényes fia-e? (igy akarta szándékaikat kitudni) kik őt törvényes fiának vallották, halálra itélte. Azután megütközött Boricscsal, 's őt megverte. Egy év mulva ismét eljött Borics az orosz sereggel, de Béla által, az austriai herczeg' segitségével, megveretvén, őt többé nem háborgatta. Béla' halála után II. Geizát is nyugtalanitotta, de hijába, czélját el nem érhette. Végre, VII. Lajos franczia királylyal még egyszer eljött Magyarországba, a' keresztes hadat vezetvén, de, hogy el ne fogassék, szökni volt kénytelen. Utoljára, a' görögökkel — mint irják — a' magyarok ellen harczolt, és egy kún katona által öletettmeg.

Bor-kő (Cremor tartari), ámbár a' régieknél, mint a' bor, ismeretes, tisztitása mindazáltal és alkotó részei csak 18-dik század óta tudatnak. Sok növényben, de leginkább az egres szőlőben található. A' mustban felolvad, 's forrás után a' hordó' oldalára tapad. Ez, minthogy nem csak a' bor' szine szerint vöröses (e' szint nagyitó üvegen láthatni, mit olly vörös állatkák okoznak, mint a' tavak' vörösségét), szürkés fehér, hanem mész- borseprő- és a' bor' más vegyült részeivel van megfertőztetve, durva bor-kőnek hivatik. Ha a' vizzel főzött durva bor-kő, szénnel és agyaggal való főzés után jegesülésnek tétetik ki, akkor a' tiszta bor-kő részint a' folyadék' fölületén bőr idomban (ezt nevezik cremor tartarinak), részint a' folyadék' aljára ülepszik. — A' viznél kétszer nehezebb, szagatlan, fogak közt, mint a' homok, csikorog, ize savanyú, langyos vizben felolvad. — Alkotó részei: bor, szőlő, sav, és hamag (kali). Orvosi szerre, és különbféle vegytani készitményekre fordittatik.

Bornemisza (János), Mátyás király emelte őt (mint Istvánfi irja) alacsony sorsból kincstárnoknak. Később budai kapitány, és pozsonyi fő-

ispán lett. Ulászlótól Miksa császárhoz pártolt, de a' két fejedelem közti kötés után, Ulászlóhoz maradt hív. A' Dózsa által indított lázadáskor, annak Ambrús nevű kapitánya ellen indult. Bornemisza előbb Ambrúst felszólította, a' királyhoz térőknek kegyelmet igérvén. Ambrús többed magával engedett a' szónak, kik pedig szavára nem hajultak, megverte, velök mindazáltal kegyesen bánt. — Bornemisza és Bakács' (l. ezt) munkája volt Ulászlónak Miksa császárral összesógorosodása. Alatta katonáskodott Tomori Pál, ki azután pappá lett, miért a' pápa Bornemiszát megis dicsérte, hogy a' derék férfiút szolgálatából elbocsátotta. A' mohácsi veszedelem után az özvegy királynővel Pozsonyból a' komáromi gyűlésre ment, 's onnét ismét Pozsonyba, de nem sokára lebetegedvén meghalt.

Boróka, vagy gyalog fenyű (juniperus communis), hegyes, sziklás, 's magasabb helyeken növő cserje; levelei árforma szálka hegyű, mindig zöldek, bökősek; bogyói második évben érnekmeg, 's ez oka, hogy a' zöldbogyók mellett mindig érett feketék vannak. Az érett bogyók használtatnak füstölésre a' szobákban, mint fűszer a' savanyú káposztában, olaj pároltatik belőlök. Nálunk a' felső vármegyékben az úgy nevezett borovicskát (égett bor neme) készitik bogyóiból. Orvosi haszonra is fordittatik.

Borostyán (hedera), nálunk is látható bizonyos cserje, melly fákra, falakra 20—30 lábnyi hosszan fölfut, azokat sötét- 's mindig zöld fényes leveleivel, őszszel pedig számos zöldes-fehér bogyóival ékesíti, mellyek csak következő évben érnekmeg, borsó nagyságuák, feketék. A' borosztyán igen hosszú életet él; töve néha láb vastagságra megnő, honnét számos venyigék futnak mindenfelé. Csak idős korában virágzik, 's a' vele bevont falaknak pompás tekintetet szerez. Levelei hajdan sebekre használtattak; nagy hasonlatossága miatt a' szőlő vesszővel, régiek a' bor istenét borostyán koszorúval ékesitették.

Borostyánkő (Bernstein), hajdan ásványnak tartatott, de az újabb vegytudósok kétség kivül tévén növény eredetét, a' föld' legutolsó változása által elenyészett borostyánfából származtatják; mellynek egykori földünkhözi tartozását a' belezárt, 's többé nem létező bogarak is mutatják; illyen p. o. a' hangya idomú pók. — Porosz, Franczia, Német-Alföld, Olasz, Svecia, Siberia 's Spanyolország' hegyeiből ásatik, keleti tengerből pedig tompa darabokban hányatik, vagy sürű hálóval fogatikki. — A' borostyánkő világos sárga, néha vörös, vagy barna, erős, több vagy kevésbbé átlátszó, könnyen reped, dörgölésre igen kellemes szag' kifejlődése után meggyul, és sárga lánggal ég. — Az arabok elecnek (jik vagy gyánta) nevezik, 's való szinű, hogy ezektől jutott a' phoeniciak által a' görögökhez. Használtatik csutorák, 's más különbféle disz-

tárgyak; valamint több illatos gyántával kellemes szagú füstölő por' készítésére. Már Homér emleti: hogy trójai ütközetben a' szépnem nyak- és kar-ékességet viselt electronból. — Közép időszakban vészmentő szernek hirdettetett. Borostyán-müvekből, mellyek Danczigban és Königsbergben készülnek, Dresdában szép és tökéletes gyűjtemény találtatik.

Borostyán-medgy, kis vékony fa, levelei sötét-zöldek, fényesek mint babéré, minden levél' alsó lapján egy szömörcs van, izük a' keserü mandoláéhoz hasonló. Hazája Kis-Ázsia, Trapezuntból Konstantinápolyba, onnét 1574. hozzánk hozatott, 's meleg házakban növesztik. Leveleinek lepárolt vize hasznos gyógy szer. Nagy mennyiségben véve szédelgést, rángatózást, bénulást és halált okoz.

Boroszló, főváros Porosz-Slesiában, Wohlau folyónak Oderába ömlésénél, 90,000. lakossal. A' város felosztatik ó, új és 5. külvárosra, kerülete 2. mföld. 33. Piaczai közől említést érdemel a' Tauenzieni és Blücher piacz; amaz Tauenzien tábornok, emez Blücher vezér' szobrával; 136 utczái közől pedig az Albrecht és Fridrik-Vilmos útcza. A' különböző vallású 29. templom közt jelesebb a' bold. szüz- és a' kath. székes templom. Nyilvános épületei legszebbek: az egyetem, ország- és városháza, a' királyi palota, a' pénz csarnok és püspöki lakhely 's a' t. Boroszló tudományos intézetekben is gazdag; ide tartoznak a' nagy hirü egyetem' derék könyvtára, csillagvizsgáló tornya, ásványok, képek 's régiségek' gyüjteménye; továbbá növendékház, a' kir. orvos- 's sebészi tanitó intézet, egy boncz-teremmel, müvészet-, épitészet- és kézmüvet tanitó iskola, a' haza' müveltségét előmozditó társaság, és számtalan gyárok; kereskedése is igen nagy.

Bor-próba, a' bor' tulajdoninak különbféle szerek általi megismertetését bor-probának nevezzük. A' hámisitás' nemeihez képest, különböző próba-szereket birunk. Ha valamelly folyadékban feleresztett pokolkő eresztetik borba, ennek kénkőveli vegyitését, a' bor' barnás vagy feketés szine mutatja. Érczekkeli megfertőztetését Hahnemann bor-próba-szere árulja el. Ha a' bor érczekkel megfertőztetve nincs, mi változást sem szül; ellenben, a' feketés barna lecsapat ólomra; sötét barna, rézre; narancs szin, dárdanyra (antimonium); sárga, férjanyra (arsenicum) mutat. A' borba vegyitett vas, gubacs festvény által födözhető fel, mivel a' vassal elegyitett bor, az által fekete szint nyer. A' timsót, melly leginkább vörös borba kevertetik, ételő hugyag (ammoniacum causticum), ezt a' borba csöpögtetvén, szürkéskék szine által födözifel. Végre, a' borba kevert borszeszt elárulja: a) szaga; b) a' bortól, már 62 — 70. foknyi melegségbeni elválása, holott a' természetes bornak valódi borszesze csak 80. foknyi melegben válik el.

Borromeo (Carlo — borromei Károly gróf), szül. 1538. Arona vá-

rosában, milanói herczegségben. Elvégezvén tanulását Paviában, és a' jogtudományokból doctori czímet nyervén, 1559. IV. Pius pápa (nagy bátyja) őt 22. éves korában milanói érsekké nevezte. Tanácsa annyit nyoma a' pápánál, hogy ez nélküle mit sem cselekedett. A' trienti papi gyülekezet' szerencsés kimenetelét különösen neki köszönhetni. 1570. Helvetiát utaztabe, 's többi közt a' hét katholikus Cantonnak, a' borromei frigy nevezet alatt ismert egyesitését alapitá, hitök' közvédelmére. Nagy érdemet szerzett magának az 1570-ben történt éhség' alkalmával, bölcs 's czélirányos rendeletei által; nem különben 1576. a' Milanóban uralkodott dögvész' idejében. Mh. 1584. 's 1610. V. Pius pápa őt szentek közé számitotta.

Borsod vármegye, Magyarország' Tiszán inneni kerületének egy része, Gömör, Torna, Abauj, Zemplin, Szabolcs, Heves és Nógrád vármegyék közt, 65. négyszegü mföldnyi kiterjedésben, 140,000 — többnyire magyar lakossal — vegyitve itt ott németekkel és tótokkal. Vallásukra nézve katholikusok, reformatusok, görögök, csekély számmal evangelikusok, 's mintegy 1000. zsidó. Fő foglalatosságuk a' földmüvelés, bortermesztés, marhatenyésztés és kereskedés. Földje éjszaki részen hegyes, a' többi sik. Folyói közől Sajó nevezetes. Bővelkedik gabonával, borral, és faval. Érczek közől van reze és vasa. Az egész vármegyében, melly nevét egy régi hasonnevü várról vette, van 12. mezőváros, 167. falu, és 71. puszta.

Borzadozás, kellemetlen érzése a' hidegnek; a' legtöbb lázaknak lényeges kórjele.

Boscovich (Roger József), szül. Ragusa városában Dalmatiában, 1771. jeles mathematicus, physicus és astronomus. Jezuiták' szertetébe állott Rómában. Tanitója őt, ki a' mathesisben maga újakat találtfel, elegendően el nem foglalhatta. 1740. mathesis' tanitója lett a' római collegiumban, melly tisztet 20. évig viselte, 's több hasznos munkákat adottki. Különösen elhiresedett B. azon fokmérés által, mellyet XIV. Bencze pápa' ministere, Valenti bibornok' felszólitására az egyházi fejedelemségben véghez vitt. Ugyan e' vállolatot vevéfől az austriai német tartományokban, Magyarország- Piemont- és Amerikában. Sok utazásai közt, Párist, Londont 's Konstantinápolyt meglátogatta. Végre még sok viszonyok után 1787. megholt Milanóban. — Sok munkái nagy lelki tehetségeit bizonyitják.

Bosnia, török tartomány, 1063 négyszegü mföldnyi kiterjedésben 850,000 lakossal, Slavonia, Servia, Dalmatia, Velenczei tenger és Horváthország közt. Éjszaki része sik, mig ellenben déli része hegyekkel borittatik. Száva, Verbas, Bosna, Nama és Drina folyók legnevezetesebbek. A' marhatenyésztés különösen üzetik. Gyümölcse, bora és gabonája elég van; bányaiból jó vas ásatik. Bőr, szattyán, 's gyapjú ké-

szitménye jóságáról ismeretes. Lakosai többnyire szláv eredetüek. — Bosnia 12. és 13-dik században Magyarországtól függött. 1339. serviai király (István) hatalmába esett; ennek halála után sokáig független vala; 1401. töröknek adózott, és 1528. annak igája alá került. B. uralkodója 3. lófarkú basa, kinek lakhelye Trawnik városa.

Bossuet (Jacques Benigne), franczia egyházi szónokok legjelesbike; szül. 1627. Dijonban. Párisban tanult. 1652. hittudomány' doctora 1661. austriai Anna' udvari szónoka, 1670. a' franczia koronaörökös' nevelője, 1671. meauxi püspök, 1697. statustanácsnok lett. Mh. 1704. — Számos egyházi munkái (12. kötet) nagy tudományát, messzehatő tehetségét, vallásos lelkesedését ábrázolják.

Bostandschi, így hivatnak a' sultán' serailjában lévő őrök, ezek' elöljárói pedig bostandsibasinak — azonban a' sultán' hajós legényei és bakói is bostandschinak neveztetnek.

Botokudok, régi durva törzsökfaj Braziliában, kiket neuwidi herczeg Miksa ismertetettmeg. Nevöket a' faczövekektől vették, mellyekkel füleiket 's ajkaikat terhelik 's csúfítják. Testalkatásuk többnyire középszerű nagyságú, de e' mellett izmosak, színök vöröses-barna, hajok szénfekete, foguk fejér. Természetőknél fogva röstek, mit csak élség győz le bennök. Hütelenek, de bátrak. A' vadászatban igen gyakorlottak. Úszni, fára mászni nagy ügyességgel birnak. Ha egy vidéket vadászat által kipusztítottak, tovább mennek. Egymásközt békeségben élnek, de a' szomszéd népekkel szüntelen viaskodnak, elejtett elleneiket megeszik. A' hold minden égi-testek közt legnagyobb becsületben áll előttök, minthogy attól származtatják a' legtöbb természeti jeleneteket' A' braziliai császár 1824. három falut telepitettmeg velök — mert közönségesen erdőkben laknak 's mezetlen járnak — de a' polgárisodásban még kevéssé haladtak.

Botond, Árpád és Zoltán alatt hires vezér volt. Zoltán még igen fiatal lévén, midőn atyja után fejedelem lett, Lehellel és Bulcsuval Botond rendeltetett az ország' kormányzására. B—ról irják, hogy Konstantinápoly alatt a' görög szabadságért egy nagy görög bajnokkal vivottmeg, 's azt meggyőzte; meglehet: annyi azonban bizonyos, hogy a' görögök se a' magyarok' rabjai nem lettek, se országukat el nem foglalták. Továbbá, irják, hogy B. Lehellel együtt Otto által akasztatottfel; mások azonban — és ez hihetőbb — azt állitják, hogy Otto ellen viselt hadból nagy prédával jövén haza, természetesen holtmeg.

Boulogne, Pas de Calais' Departementum' erős tengeri városa Liane' torkolatánál, Franciaországban, 20,000. lakossal. Van benne püspöki lak, 6 templom, egy kórház, kereskedő-ház (Börse), kereskedőtörvényszék, hajózás- 's rajz tanitó iskola, földmüvelő- müvészi- 's tudo-

mányos társaság, 's több gyárok. Az ugy nevezett alsóvárost, Napoleon' tiszteletére emelt, 's csak nem rég készült emlékoszlop ékesíti.

Bourbon, igy neveztetik azon nemzetség, melly Franczia 's Spanyolországban, mindkét Sicilia királyság- és Luccai herczegségben jelenleg uralkodik.

Bourbon, Francziaországhoz tartozó sziget az indiai oceánban, melly mind nagyságára mind népességére nézve nevezetes. 1826 ban, 85,000. lakosa volt; egyébiránt a' sziget termésekben fölötte gazdag, de sokat szenved a' tengeri szélvészektől, mellyek azt gyakran pusztítják.

Bourdaloue (Louis), szül. Bourgesban 1632. 16. éves korában a' Jezuiták rendjébe állott, 's ott tanitott. 1669. egyházi szónok lett, 's magát vellős beszédei által annyira kitüntette, hogy többnyire XIV. Lajos-'s udvara előtt szavala; miért is őt szónokok' királyának, 's királyok' szónokának nevezték. Végső napjait betegek, foglyok, 's szegények' lelki ápolgatására fordítá. Mh. 1704. mindenektől tiszteltetvén. — Munkáinak legjobb kiadása »Sermons» czim alatt jött ki Párisban, 1707-ban.

Böfögés, a' levegőnek a' gyomorból erőszakos kilöketése, mit sok ember szabad akaratjából is eszközölhet. A' böfögés sokszor előpostája a' hányásnak, és a' gyomor' megterhelt állapotjára mutat.

Bőr, azon életmív, melly a' testnek külső és belső fölületét födi, a' test' betakarására, védelmére, bizonyos nedvek' kigőzöltetésére, másoknak pedig beszivására szolgál. A' bőr' szine fehér, vörös, barna, vagy fekete. A' kül-bőrhöz tartoznak: a' szőrök, hajak, körmök, belsőhez pedig a' fogak. Az állatok' bőréből csizma 's egyéb szükséges tárgyak, elhulló részeiből pedig enyv készittetik.

Bőrbetegség, igy nevezzük azon gazdag sorát a' betegségeknek, mellyeknek főszekök a' külbőrön létezik.

Bőrkészítés, olly mesterség, melly által a' nyers bőrök, rothasztó tulajdonokat elvesztvén, közhasználatra alkalmasokká tétetnek. E' czélból a' vizbeni áztatás által megdagadt, akár miféle állat' lehúzott bőrének belső feléről, a' sejtszövet, zsir, vér levakartatik, azután meszes vizben addig púhittatik, míg a' bőrben foglalt zsir szappanná változik, 's a' szőr és föl-bőr (epidermis) annyira felázik, míg husolás által elháritható. A' feldagadt bőrök cserrel, zsírral, vagy timsóval kidolgoztatnak; használtatik a' bőr' kikészítésnél mész is, de akkor **pergament**-nek hivatik. A' cseres és zsiros bőrnek nem árt annyira az eső, mint a' timsóval készültnek.

Brabantia, hajdan önállású ország; most egy része — Déli-Brabantia — tartomány, mai Belgiumban 60. négyszegü mföld. kiterjedésben, 556,000. lakossal. Másik része — Éjszaki-Brabantia — Német-Alföld' tartománya, Rajna torkolatánál, 92. négyszegü mföldön, 310,000. lakossal.

Braganza, város Tras-os-montes nevű tartományban, Portugalliában, egy püspök székkel, a' most uralkodó királyi család nemzetségi házával, selyem gyárral, és 4000. lakossal.

Brama, indusoknál a' három legfőbb istenek közől egyik, ki az egész teremtést természet' törvényei szerint rendelte el. Ez egyszersmind a' sors' istene, 's az örök isten. Négy karral, szintannyi fővel (ezek a' világ' négy részeire fordítvák), 's vörös színre festett királyi pálczával ábrázoltatik. Az állatok 's madarak közt hattyú a' neki szentelt madara.

Bramanok (Braminok), indus papok, kik, Brama (l. ezt) agyvelejéből származván, sérthetlen nagy tekintettel birnak, 's magoktól az istenektől tiszteltetnek.

Brankovics György (Vukovics-Vuka), ráczországi kényúr (despota) volt Zsigmond király' idejében. Ez adta át Zsigmondnak Belgrádot, miért Zsigmondtól Magyarországban sok jószágot kapott. B. épittette Szendrő várát; de azt, Amuráth török császár elfoglalván, nem sokáig birhatta. Amuráth ekkor Brankovics' fiának szemeit kisüttette, maga pedig, hazájából kiforgattatván, Magyarországba futott. Midőn 1443. Hunyady János' vitézsége által a' törökök megverettek, B. a' Szegeden kötött frigy' következtében birtokait ismét vissza nyerte. De B. Hunyady iránt háladatlan lévén, őt félelemből a' török ellen nem csak nem segitette, de még inkább hátráltatta; miért Hunyady ő országát prédálta. Hogy ezt B. megbosszulja, Hunyadyt a' rigómezei harcz után elfogatta, 's ki sem bocsátotta, mig fia — László — kezesül nem adatott. Ezután egy ideig békével éltek Hunyady és B.; de később — talán Cilley gróf' bizgatására — ismét áskálódott Hunyady' rokonai ellen. Halálához közelitvén országát végintézetében a' pápának hagyta, de ez, megtudván a' magyaroknak ez országhozi jogát, Ráczországot azoknak engedte.

Braunschweig, 1) uralkodó herczegség, a' hannoverai királyságban, Poroszország' Szász tartományában, 73. négyszegü mföld területben 251,000. lakossal, 12. város- 14. mváros- és 452. faluval. Éjszaki része sik, déli hegyes: Harz és Sollingerwald nevezetesebb hegyei. Folyói: Weser, melly a' herczegség' nyugoti részét folyja-át, Ocker és Leine. Uralkodó vallás a' protestans. Lakosi serény munkások, kik gyárokban és kézmüvészségekben foglalkodnak. Éghajlata igen mérsékelt és egészséges. Az ifjúság egy Lyceumban, 2. nevelő- és tanitókat képző intézetben, 6. gymnasiumban, 63. polgári és 370. falusi iskolában képeztetik. B. fölosztatik 6. kerületre. Szövetségi katona tartozása 2096. ember. — 2) Város, hasonnevű herczegségben Ocker folyónál 35,000. lakossal, nagy kereskedéssel, és sok gyárral. Fő épületei közé tartozik a' székes templom, a' régi herczegi lak, most katona-laktanya, hol a' Heinrik (az oroszlán melléknevű) réz oroszlána áll, a' nagy árvaház, város-

ház, cancellaria, kamara, pénzverő, fegyvertár, gyönyörű színház, és több nemü gyüjtemények tára 's a' t. Nevezetes továbbá azon, 60. láb magas, öntött vasból készült obelisk, melly Ferdinand herczegnek az 1806. Auerstadti ütközetben kapott seb- és történt halála' emlékére állittatott; nem különben a' nagyszerű várkert. Vannak Braunschweignek tudományos intézetei is.

Brazilia, császárság Dél-Amerikában, 1822-ig Portugalliához tartozott. A' legáldottabb, 's Oroszcsászárság után a' legnagyobb. Nevét a' brazilia nevezetű festő fától, melly itt vadon tenyészik, kölcsönözte. 129,295. négyszegü mföld területi földjéből, alig 2000. négyszegü mföld müveltetik. Belsejében a' Cordilleras hegyei nyulnak el. Folyói: Amazon és Parana. Öblei közől pedig: Mindszent, sz. Vincze és Merin öblök nevezetesek. B. a' forró-öv (zona torrida) alatt fekszik; éghajlata heves, de a' sok esők által még is mérsekeltetik, 's egészséges. Melegebb tartományai mindennel fölösleg bővelkednek; állat 's ásványok nélkül sem szükölködnek. — Lakosi' száma 1823-ban 5,200,000-re ment; ezek közől 843,000. portugal; 426,000. szabad-mesticz, 1,800,000. néger rabszolga, a' többiek szolga-mesticzek, szabad négerek, megtért 's független indusok. Azelőtt évenként 40,000. rabszolga vitetett Braziliába. Az 1830-diki Angol-braziliai szerződés szerint megkellene szünni a' rabszolga kereskedésnek; 's még is — fájdalom! — alattomban sok ezer vitetik be e' gyalázatos úton. B. 1826-ban (az előtt kapitányságokra vala felosztva) 18. tartományra osztatott; mellyek következők: 1) Para; 2) Rio Negro; 3) Maranham; 4) Pianhi; 5) Ceara; 6) Rio del Norte; 7) Parahiba; 8) Pernambuco; 9) Alagoas; 10) Sergipe; 11) Bahia; 12) Espiritu Santo; 13) Rio Janeiro; 14) San Paolo; 15) Minageras; 16) Gojas; 17) Mattagrosso; 18) Ferdinando. — Az uralkodó vállás, római katholika; uralkodó nyelv pedig portugal. A' tudományok, müvészetek, 's mesterségek még a' középszerűségen alul állanak. Brazilia is tanúja azon szomorú tapasztalásnak: hogy a' természettől pazar kezekkel megáldott országok sokkal később vergődnek müveltségre, müvészeti tökélyre, mint a' kevésbbé bővelkedők. A' nép nevelés elhanyagolva, a' kereskedés jobbára idegenek' kezében van. — A' status jövedelem 1830-ban 16. millio tallérra ment, hadi ereje pedig 60,000. emberből állott, ide nem számitván a' néger ezredeket. — Történettani tekintetben Brazilia nevezetes. 1500-ban a' vakszerencse egy Alvarez Cabral Pedro nevű portugalt vetett az eddig ismeretlen Brazilia' partjára; a' portugal kórmány, a' tengerparton elnyuló részét elfoglalta; azonban évenként, csupán elitélt gonosztévőkkel terhelt két hajót küldött oda, hogy festékfát és papagályokat hozzanak vissza; más elitélteket pedig Braziliába büntetésül száműztek. Ezek a' czukor-nád müvelést olly szerencsével üzték, hogy külföldre

nagy nyereséggel küldöttek nagyobb mennyiséget. III. Joanna királynő gyarmatokat szállított Braziliába; az oda küldött Jezuiták pedig az őslakosokat nagy számmal megtérítették. A' portugal kórmány megengedte Braziliában nemességnek az elfoglalást, és braziliai birtokokat adott azoknak, kiket megajándékozni akart. Maga a' kórmány csupán az arany, gyémánt, drága kövek, 's érez-bányák bitorlásával foglalkozott, 's többre nem terjesztette braziliai figyelmét. A' növekedő népességet utóbb terhes adókkal nyomta; a' kereskedésből egyedáruságot csinált; a' birtokosok alattvalóikon, rabszolgáikon önkényesen uralkodtak. Ezek és számtalan más nyomások a' földnépét elégedetlenné tevén, sok évi viszályok után az határoztatott, hogy VI. János portugal király, fiát don Pedrot, a' korona örököst, előbb protectornak 1821. azután királynak, 's végre 1822. császárnak választották, miután Brazilia Portugalliától, az anya-országtól, végkép elválasztatott.

Bregenz, Voralberg nevű kerület' fővárosa Tyrolisban, Bregenzerach folyónak, Boden-tóba ömlésénél, egy régi fellegvár' düledékivel. Van főiskolája, és 2,500. lakosa, kik kereskedést űznek, különösen a' szomszéd Helvetákkal. Bregenzhez közel fekszik a' hasonnevű szoros (Bregenzer Klause), mellyen Svábországból Helvetiába költözőknek keresztül kell menni; e' szoros' tövében van egy keskeny nyilás, honnan Boden-tavat kies partjaival, egész Constanz városáig, megláthatni.

Bremen, szabad város Weser folyó' két partján, Hannoverától, és Oldenburg n. herczegségtől környezve. Földterülete 3 1/4 négy szegü mérföld. 56,000. lakossal, 1 mvárossal, és 42. faluval. A' város' kórmányformája democratiai (l. democratia). Szövetségi katonatartozása 385. ember. A' város fölosztatik ó és új városra. Nevezetesebb épületei: az evang. székestemplom, az ismert ónpinczével (Bleikeller), mellyben a' holttestek épségben eltartatnak; városház a' híres borpinczével, mellyben mind óságára mind minőségére a' legjobb rajnai borok találtatnak; a' kereskedő ház, museum, könyvtár, természet és művészetgyüjtemények, kór- és árvaházak, színház 's a' t. Említést érdemel azon vízi erőmű is, melly az egész várost vízzel ellátja; továbbá, tudományos intézetei, három csillagvizsgáló tornya, és világszerte híres kereskedése.

Brennus, így neveztettek több gallus hadvezérek; kik közől egy (kr. sz. e. 393.) a' felső Olaszországban tanyázó Senóneket Rómába vezette, 's Allia folyónál 40,000. ellennel megütközvén, tökéletes győzedelmet nyert, 's a' lakosoktól elhagyott Rómát elfoglalta. A' Capitoliumba, melly egyedül vala megerősitve, mintegy 40. agg férfiú a' papok- consulok- 's hadvezérek közől vevébe magát, készek lévén éltöket feláldozni. Tiszti ruháikba öltözve ültek a' piaczon tiszti székeikben. Egy a' gallusok közől M. Papiriushoz mene, 's szakállát megragadá; ez elefánt csont pálczájával a' gő-

gösre ült. Mire a' gallusok dühbe jövén, a' tisztes véneket, kiket csak találtak, megöldösték, Rómát, a' Capitoliumot kivévén, honnét visszaverettek, földúlták kirabolták. Ezt hallván az elfutott rómaiak, Camillus' vezérlete alatt 40,000-ren állottakössze, gallusokat megtámodandók. Capitolium' őrserege azonban nagy szorultságba jött, 's elfogatott volna, ha Juno' szent lúdjai a' rómaikat fel nem lármázzák vala. És gallusok szerencsésen vissza verettek. Ekkor alkudozásba ereszkedtek. Brennus 1000. font aranyért az ostrom' félbe szakasztását igéré. De mivel a' gallusok hamis mérleget hoztak, 's a' rómaik azért panaszra fakadtak, Brennus nagy gőggel »jaj a' győzetteknek» felelvén, kardját is a' mérlegbe vetette. Azonban Camillus el érkezvén seregével, a' gallusokkal megütközött, 's őket keményen megverte. Azok, kik a' harczból futással menekülni akarának, a' földnéptől verettek agyon. — Egy más illy nevű (Brennus), 100. esztendővel később vezette a' gallusokat Macedoniába 's Görögországba. De, minthogy a' görögöktől megveretett, ön magát öltemeg.

Brescia, egy hasonnevü kerületnek, mellynek nagysága 58.' négy szegü mföld. 330,000. lakossal, fővárosa, Lombardiában, egy müvelt termékeny vidéken, hegyalján épült régi várral. Lakosi száma 36,000. kik nagy kereskedést üznek, 's többféle (aczél, vas, fegyver, 's selyem) gyárokat birnak. Jelesebb épületei közé tartozik a' pompás törvényház, püspöki lakhely, több tudományos intézetei, egy nyilvános könyvtár. Legnagyobb nevezetességei közé tartoznak mindazáltal, az 1822-ben, a' város' közepén fölásott római Hercules' templomának maradványai, mellyek' nagysága- és fényéről az itt talált márvány oszlopok' roppant omladéki elég bizonyságot tesznek.

Breve; így neveztetnek a' római pápák' hivatalos 's főpásztori okleveleí, mellyeket ők az egyházi 's világi elöljárókhoz küldeni szoktak.

Breviarum, egy olly papi imádságos könyv, melly az esztendőnek 4. részeire felosztva, minden napra kirendelt, 's órák szerint elmondandó imádságokat, zsoltárokat, leczkéket, versezeteket, a' sz. irásból pedig, sz. atyákból, egyházi történetekből kiválogatott, 's időhez alkalmaztatott kivonatokat foglal magában.

Brigantina, kicsiny 's igen gyorson haladó hadi hajó, mellynek evezője 's vitorlái is vannak. Főleg közép tengeren a' tengeri rablóknál láthatni.

Britannicus Caesar (Tiberius Claudius Germanicus), Claudius császár, 's Messalina' fia; mellék nevét atyjától nyeré, mellyet neki a' tanács, mint a' hadból (britanniai) győztesen visszatértnek, tiszteletből adá. B. noha első szülött volt, mostoha anyja' ellenszegülésére mindazáltal a' kormánytól kizáratott, 's fia — Nero — választatott császárnak. Mh. kr. sz. u. 56. Nero által méreggel életvén meg.

Britinianusok, Anconában Britini nevű lakhelyről neveztettek így sz. Ágoston' reguláit követő szerzetesek. Életmódjok fölötte kemény vala. Miután IV. Sándor pápa, 1256. megegyezett, hogy a' különbféle társaságokra oszlott augustinianusok egyesüljenek, a' britinianusok is ezen egyesülethez kapcsolák magokat.

Brockeni kisértet, Brocken a' Harz festői hegyláncznak legmagasabb csúcsa a' hannoverai királyságban. Tetejéről 70. mföldnél nagyobb terjedékű síkságot láthatni. A' legrégibb történeti időszakok óta csodák' tanyája volt B. Ma is láthatók még azon gránit darabok, mellyek boszorkányok' oltárának 's tűzhelyének neveztettek. Egy tiszta izű forrás még mindig varázskútnak, a' brockeni kökörcsin pedig boszorkányok' virágának neveztetik. Ezen elnevezések eredetőket hihetőleg azon helyeknek köszönhetik, mellyeken a' szászok nagy bálványukat a' hegy' tetején titkon imádták, a' sikon már keresztény vallás uralkodván. Mivel a' hely, hol a' bálvány imádás tartatott, igen gyakran meglátogattatott, kétségkívül azon kisértet, melly azt most olly gyakran, nap keltekor, meglátogatja, ama korban is mutatkozott, sőt monda szerint imádtatott is. E' tüneményt Hane 1797-diki maj. 23. harminczszor is fölmenvén a' hegy' tetejére, megvizsgálá; 's leírása szerint nem más, mint nap' keletkor az embernek fellegekre esett árnyéka, melly ollykor kettőzve is látható egymás mellett, a' mint t. i. ember mozdulatait teszi.

Broderics (István), Lajos király' kanczellára, szerémi és váczi püspök. Többször mint követ vala a' pápánál Rómában; Lajosnak igen kedves embere lévén, mindenütt vele járt. Midőn a' magyarok a' király' akaratja ellen a' törökkel megütközendők valának, Lajos őt küldötte a' nemesség' lecsillapítására, azt várakozásra intvén, míg Zapolya és Frangepán megérkezendenek. Lajos' halála után kevés időre Ferdinandhoz pártolt, de nem sokára ismét Zápolyához tért, ki reá sok fontos dolgokat bízott; Ő jelen volt a' bécsi szövetség' kötésén is; Ő kérte meg, és hozta el Izabellát Zápolyának. Mh. 1539 ben.

Brom, Égvény (alkali), mellyet Balárd 1826. a' só' jegesülésétől megmaradt lugban talált fel. Nem rég a' holt tengerben 's minden megvizsgált só- forrásban, cselánynyal (mangan) összekötve találtatott. A' brom barnás vörös, majd fekete, jácint vörös színű folyadék, mellynek súlya a' víznél háromszor nagyobb, erős fanyar íze, 's zöldlőhez (chlor) hasonló szaga. Csak nagy hidegségben fagy meg, fél annyi hévségben, mint a' víz, forrni kezd, gyertya lángot elolti vörös gőz' kifejlődésével. Olajban és vízben nem olvad fel olly jól, mint aetherben; a' növény szineket valamint a' bőrt is sárgára festi. Ez égvénynek sem a' művészetben sem az orvosi tudományban még eddig semmi haszna nincsen.

Bruno, (szent), Carthusianus szerzetes rend' alkotója; szül. 1030. körül Coloniában. Első nevelését az ugy nevezett sz. Cuniberti Collegiata-egyház' iskolájában nyerte, hol később kanonok is lett; azután Rheimsben tanult, hol Gervais püspök által az iskolák' fő ügyelőjévé, az egész megyében, rendeltetett. Az akkori erkölcstelenség őt magányos életre határozá, 's hat barátjával 1084. a' várostól négy órai távolságra fekvő Charteuse nevű vadonba vonult. Hol Bruno társaival egy kis szentegyházat 's körüle kis szobákat épitett. Hasztalan hivá meg őt, mint tanitóját, II. Orbán pápa, a' legnagyobb egyházi méltóságokra. B. csupán engedelmet kért egy második Chartusiát, Calabriában, a' della torrei magányban, alkothatni, mit 1094. meg is nyert. Mh. 1101. 's 1514. szentek közé számittatott. A' Carthusianus rend csak 1581. erősittetett meg. XI. Incze pápától.

Brün, Morvaország' fő és legszebb városa, kies helyen épülve Zwitawa és Schwarzawa össze folyásánál, mély árokkal és kőfallal, ez pedig 13. külvárossal körülvéve; a' katonaságon kivül 40,000. lakossal. Brün, Morva és Slesiai kórmány- itélő-kerületi törvényszék és püspökség' helye. 7. nyilvános piacza közől nevezetesebb a' nagy piacz Mária oszlopával; épületei közől jelesebbek: a' sz. Péter székes temploma, egy sziklás halmon a' közel lévő püspöki lakhelylyel, a' gothusi modorban épült sz. Jakab' temploma; országháza, hol azon eke tartatik, mellyel József császár Rauschnitz mellett szántott; katona gazdasági épület; városháza több műtárgyakkal; nagy tábori laktanya (kaszárnya) 7. udvarral; földmüvelő társaság; a' Ferencz museum, gazdag gyüjteményekkel és könyvtárral; végre gyapju pamut- 's selyem gyárai 's a' t. A' város' közelében fekszik a' félig lerontott Spielberg nevű vár, hol a' status' foglyai tartatnak.

Brüssel, Belgium' fővárosa, Senne folyónál, egyenetlen fekvéssel, de szépen épülve, 106,000. lakossal. Piaczai közől nevezetesebbek: a' négy szegü király- (Königsplatz) és sz. Mihál piaczok. Nyilvános épületei közt jelesek: a' királyi palota, főtörvényszék' épülete, a' magas gothus tornyú városház, új szinház; továbbá a' tudományok és müvészetek' academiája, csillag-vizsgáló torony, melly Europában egy a' legszebbek közől, valamint a' füvészi kert is, és a' nyilvános könyvtár 80,000. kötetből álló könyvvel, és 2000. kézirattal. Említést érdemel még az 1823. álapitott német-alföldi társaság, a' nemzeti ipar elősegélésére, roppant pénz értékü birtokkal. — A' város' ékesitésére szolgálnak a' fehér márvány szobrokkal diszesitett nyilvános sétahelyei, a' gyönyörü park (sétány), melly Europának csak nem legszebb sétahelyei közé tartozik, 's az ugy nevezett uj Boulevards a' régi bástyák helyén, és Tivoli fölséges tájaival. — Ezeken kivül vannak még számos gyárai. — Brüsselnek első talpkövét, mint állitják, sz. Gellért Cambrayi püspök tevé le, 7-dik században, egy kisded kápolna' épitése által.

Különböző időkben a' spanyolok, austriaiak, és franczíák háborgatták. Végre az 1830-diki lázadás által egy ön álló királyságnak fővárosa lett, és még mindig háborgattatott, sőt 1834-ben is egy véres nyugtalanságnak színhelye volt.

Brutto Lucina, egy, az afrikai tábor kiséretben, az araboktól megöletett, kereskedőnek 11. éves leánya, ki bátorsága és lélekjelenléte által szabadula meg szüléinek borszasztó sorsától. Ugyan is hajánál fogva ragadtatván meg a' gyilkosoktól, már feje fölött villogott a' halált osztó kard, midőn a' bokrok közé iramlott kocsist megpillanták. Legott ezután siettek, elhagyván az ártatlant, gondolók, hogy az gyilkos körmeik közől ki nem menekülend. Azonban használván a' szerencsés pillanatot, a' mocsárok közé vette magát, 's még egyszer akarván megölelni szeretet szüléit, azokhoz, ámbár élet veszély közt, vissza tért, 's elcsonkitott testeiket fiúi csókjaival hinté el. Innét, kis zörejt hallván, könyük közt hagyá el a' vér helyet, 's órákig félelem és szorongatások közt tévelygvén, mivel bágyadsága miatt tovább a' járást nem győzheté, egy arab gunyhóhoz közel leült. Nem sokára a' gunyhóból egy kis gyermek jöve ki, kit Lucina megölelt. A' gyermek azt viszonozza. Később a' fiú által a' leányhoz idezett anya több arab asszonynyal, kik, látván a' leányt, sorsa miatt könyeztek, körülfogván őt, elhatározák magok közt a' kis Lucinát elrejteni. A' vissza tért vérszomjazók a' leány' ott létét azonnal észre vevén, az asszonyok ellen e' tettért forralt dühöket csak alig csillapithaták le. E' veszélyes helyezete után, melly két napig tartott, Lucina, a' gyilkosok' távol létében, egyiktől öszvérre tétetett, 's Algierba vitetett. Itt Voirel tábornok az ártatlant atyailag fogadta, 's egy kórházi igazgató, Papetty, őt örökösévé tette.

Brutus, 1) Lucius Junius; Brutus nevet kapta, mivel magát, az idősb Tarquinius superbus' üldözéseinek kikerülhetése miatt, eszelősnek szinlette. De midőn Lucretia, Collatinus' neje, hogy Sextus (Tarquinius' fia) által, a' rajta elkövetett becstelenséget túl ne élje, ön magát meggyilkolá; Brutus erre álorczáját letevé, 's kirántván a' véres gyilkot Lucretia' testéből, a' népet Tarquiniusok' kiüzésére, királyság' eltörlésére, 's szabad polgári alkotmány behozatására lázitá. Ezután 2. Consul gyakorolta évenként a' fő hatalmat. Elsők valának: Brutus, 's Tarquinius Collatinus kr. sz. e. 509. Tarquinius, ki seregével a' városba nem bocsáttatott, követek által sürgette vagyona' kiadatását; mi meg is történt. De követei össze esküvést forralván, Brutus' fiait is részökre csábiták. Az össze esküvés felfödöztetett, 's Brutus többek közt fiait is halálra itélte, 's az itélet' végre hajtását jelenlétével erősitette. Ekkor Tarquinius nyilván keresett segélyt, mit nyervén is, Roma ellen nagy sereggel indult. Brutus a' lovagokat vezette, irányában 's ellene Aruns, Tarquinius' fia vezérkedett.

Mindketten olly tűzzel rohantak egymásra, hogy lándzsáikkal egymást átdöfték, mire az ellenfelek elszéledtek. — 2) B. Marcus Junius, utóda az előbbinek, és sogara Cassiusnak. Mindketten Pompeiussal együtt össze esküdtek Caesar ellen. De a' szerencsétlen pharsalusi csata után (kr. sz. e. 48.) Caesarnak hódolt, ki őt tulajdon fiának fogadá. Mindazáltal, mint Macedonia' helytartója, mivé őt Caesar tette, mivel a' haza' java inkább feküdt szivén, Caesarban pedig annak ellenségét látta, az ellene szőtt összeesküvésnek feje lön. Ennek következtében Caesar a' tanácsházban megöletett. Ezt Antonius által, a' Caeszar' gyilkosai ellen, bosszúra gyújtott nép' zendülése követte. Cassius 's Brutus, hogy éltőket megmentsék, Rómát elhagyták. Brutus Macedoniában 's Görögországban nagy sereget gyűjtvén, 's Ázsiában Cassiussal egyesülvén, Európába jöttek, és seregeiket Hellespontuson átvezetvén, Macedoniában, Philippi város mellett a' sikságon tábort ütöttek, hova Antonius 's Octavianus is elérkeztek. Itt ők teljesen megverettek. Cassius magát rabszolgája által megölette, Brutus pedig sok kérésére Strabo baráta által elfordult arczczal az elejbe tartott kardba rohanván, holt meg kr. sz. e. 42 ben.

Bubastis, egyiptomi istennő, Osiris 's Isis' leánya, különösen Bubastusban, hol pompás temploma, 's jósszava (oraculum) volt, tisztelteltett. Minthogy az anyja' jelképe a' hold, leányáé pedig az újhold vala, ez avval némikép egynek tartatott, noha Bubastis Isis' leánya vala. Bubastisnak a' macskák szenteltettek. Azért a' régiek ezek és hold közt némi hasonlatosságot lenni véltek, 's azt gondolták, hogy annyi kicsinye szokott lenni a' macskának, a' hány nap esik közbe egy újholdtól a' másikig, azután, hogy mindketten éjjeliek. A' mácskák általánosan egyiptomiaknál mint istenitisztelet tárgyak tartattak, és senkitől meg nem ölethettek. Bubastis, vagy mint macska, két kicsinynyel, vagy mint ülő asszony, macska fővel ábrázoltatik.

Bucentaurus, mythol. szerint, egy félig ember, félig bika szörnyeteg. — Azonban ama pompás gálya így is neveztetik, mellyen a' velenczei doge, Kristus' mennybe menetele' napján az adriai tengerrel összeházasodott.

Buckinck (Arnold), földképek' rézbe metszése' 's nyomtatásának feltalálója. B. t. Sveinheimmal, ki a' könyvnyomtatás' titkát tudta, Ptolomaeus' rézbemetszése' kiadására egyesült, mit ennek holta után B. tökéletesen el is végzett. Ptolomaeus' első kiadása földképekkel Rómában jelent meg 1473 ban.

Bucsú, a' keresztény katholika anyaszentegyházban az isteni hatalom' ereje által, bizonyos 's helyes okoknál, a' bűn miatt érdemlett azon ideig való büntetéseknek elengedése, mellyeket a' megtérő bűnös a' bűn 's örök büntetés' megbocsátása után is szenvedni tartoznék. Az anyaszent-

egyház magát itt mint lelki anyát mutatja, melly az eltévedt fiút szelídség-intések- 's szükséges elégtétel által iparkodik igaz útra téríteni. A' tridenti nagy zsinat 25. ülésében a' bucsúról határozá: hogy az anyaszentegyháznak törvényszeres hatalma vagyon bucsúkat engedni; és, hogy a' bucsúk a' híveknek lelki üdvösségökre szolgálnak.

Bucsújárás, a' katholika anyaszentegyházban a' híveknek, ájtatos szertartással intézett, szent helyek' látogatása.

Buda, Attila' vére. Különbözőleg írnak a' történetírók B-ről, némellyek azt regélik, hogy azért ölte meg őt Attila; mivel Buda míg Attila hadban volt, Buda várát építette, 's azt nem Attila- hanem saját nevéről nevezte. Mások ellenben azt mondják, hogy előbb Buda leselkedett Attila' élete után, a' kormányt akarván elfoglalni, és ezért ölte meg őt Attila.

Buda, főváros, és egy a' legrégibb városok közől Magyarországban, Pest irányában, mellytől szőke Duna méltóságos folyásával választja el. Régi modorú város; keleti oldala a' Dunára szolgál, többi része pedig szőlőhegyekkel környeztetik. Fő és szebb része a' városnak az úgy nevezett vár, a' város' közepén, egy magasabb dombon régi bástyákkal körül-véve; jól és szabályosan épült; a' hegy' oldalán 's alján terül öt előváro-sa — a' vizi- országuti- az új- és rácz város, melly a' legnépesebb, és egy völgyben nyúlik el az ugy nevezett Christina város szép kertek és szőlőhegyekkel díszesítve. Délre a' várostól emelkedik sz. Gellért' hegye a' tetején lévő csillagvizsgáló toronynyal. A' város' kerülete majd $2^1/_2$ órányi, és a' katonaságot ide nem értvén, 36.000. lakost számlál. — Buda' nevezetesebb épületei közé tartozik a' fényes királyi lak — most a' fens. Nádor' lakása — mellynek udvari kápolnájában tartatnak az ország' kincsei; az udvari kamara' épülete, general commando, fegyvertár, az egyetem' kir. könyvnyomtató műhelye, a' téres országháza, kir. helytartó tanács ház, a' város ház és a' primási nagy épület. Templomai közől említésre méltó a' várbeli nagy gothus modorban épült templom. Tudományos intézetei: a' kir. főgymnasium, rajz- és több elemi iskolái. Nevezetesek továbbá számos meleg fürdői. Bora, kivált a' vörös, igen híres. Buda' gyönyörű regényes vidéke, hol számos mulató helyek léteznek, a' mulató hegyeknélkül szükölködő pestieknek is, kellemteli enyhelyet nyújtnak. — Buda (ó), Buda város tövében nagy kiterjedésű mező város, mellyet Buda külvárosának tekinthetni. Láthatók még itt a' római földalatti boltozatok' maradványai, és fürdők; van kir. katona gazdasági biztossága, és 7,700. lakosa.

Buda (története), nevéről különbféléket regélnek: annyi mindenesetre igaz, hogy mostani neve magyar, vagy a' magyarral rokon eredetű. Hogy a' mai Ó-Buda helyén, 4-dik század' végeik nevezetes római város

volt (Accincum vagy Aquincum), azt mind a' régi történet írók, mind a' számos kiásott római régiségek, és a' föld' gyomrában található épület-maradványok bizonyítják. 4-dik század' végén elfoglalta Attila, — talán ennek vérétől, Bleda- vagy Budától, kapta mostani nevét; a' Hunnok-azok után több vándorló csapatok' birtokában is volt Buda. — Árpád foglalta el. Ennek idejében Etelvárának neveztetett; de Bélának névtelen jegyzője már Budának nevezi, az Attila' vérétőli mondát azonban elmellőzi. Már III. Béla' idejében sokat épült e' város, de a' vár építését sokan IV. Bélának tulajdonítják. Kún-László' idejében III. Miklós pápa, Fülöp firmani püspök által Budán zsinatott tartatott; de ezt László megtudván, a' budaiknak megparancsolta, hogy az összegyült papoknak enni 's a' t. ne adjanak, 's igy elszéledni kényteleníttettek. 1307-diki jun. 15-kén I. Károly itt a' Mária' templomában koronáztatott meg. I. Lajos Visegrádról Budára ment lakni. Ugy látszik, ez időtől kezdett Buda főváros lenni. Zsigmond volt első építője a' várhegyi pompás királyi laknak, sz. György' piaczán pedig a' volt Zsigmond' templomának; de egyszersmind Zsigmond vala, ki e' piaczon 32. fő embert lenyakasztatott. 1438. a' német polgárok nagy erőre kapván, a' magyarokat a' birói hivataltól végkép kirekeszteni törekedének; ellenök szegezte ugyan magát Ötvös nevű polgár, kinek teste csak hamar Dunában találtatott. Ezen gyilkolás miatt, mellyet a' német polgároknak tulajdonitottak, a' magyarok által ölettek, 's raboltattak. 1457-diki martius 16. Hunyady László' feje a' sz. György térén vétetett. — Legnagyobb dicsőségre jutott Buda Mátyás alatt; ő a' Zsigmond által épitett palotát annyira felékesitette, hogy ez azon időben fényével minden királyi lakhelyet fölülhaladott. Híres tudományos egyetemet, és még gazdagabb könyvtárt alapított; de ez már Ulászló alatt hanyatlott, török iga alatt pedig semmivé lett. 1526. Soliman a' várost felgyújtatta, de a' palota épen maradott. Ezután Zápolya foglalta el, de nem sokára Ferdinand kezébe jutott. 1529. Soliman ismét elfoglalta, 's Izabellának által adta; 1541. Ferdinandnak ugyan által engedni akarta; de Roggendorf' kajánsága miatt azt Izabella véghez nem vihette. Azután Soliman újra elfoglalta, 's ekkor török azt 145. esztendeig birta. 1686. Leopold a' töröktől visszanyervén, a' kamara kormánya alatt 17. évig volt, ezután pedig ismét szabad kir. város lett. 1715. a' vár' falai megújittatni rendeltettek, mi M. Theresia alatt végeztetett el. 1723. a' vár és vizi város tűz által emésztetett el. 1732. és 1775. viz ár által, mellynek magassága közel 5. láb lehetett, igen sok kárt szenvedett. 1792. I. Ferencz itt koronáztatott meg. 1810. tűz iszonyú pusztitást tett (600. ház leégett, a' kár 6,000,000. fra. becsültetett). Az utolsó (1838-ki mart. 13. 14. 15.) még borzasztóbb viz árnak, sokkal újabb és közérdekűbb emlékezete, hogy sem emlitni szükséges lenne.

Budget, angol szó, tulajdonképen táska, hol szükséges apró tárgyak tartatnak. — Általában véve pedig az alkotmányos szellemnek e' szüleményét (így mint jelenben van) a' régibb monarchiák nem ismerték. Annál többet nem nyom ellenben újabb időkben. Magában véve azon számadás, melly valamelly alkotmányos országban bizonyos financialis korszakra, a' status-kiadásokat meghatározza. Egyébiránt pedig azon financialis törvény, melly a' kórmány (a' fejedelem) és a' nemzet' képviselőinek a' státus-kiadások feletti megegyezésből ered. Ebből kitetszik, hogy Budget csak azon nemzetnél lehet, mellynek nem csak meghatározott alkotmánya (Constitutió) van, hanem képviselői által minden statusköltségek' megajánlásához is szólhat.

Buffon (György Lajos Leclerc gróf), nevezetes természetbuvár; szül. 1707. Montbardban, Burgundia herczegségben. Dijonban nyeré első nevelését. 19. éves korában beutazta Franczia- Olasz- 's Angolországot; itt, hogy az angol nyelvben magát tökéletesbítse, Newton' mathematicáját és Hales' staticáját leforditotta. Angliában és Párisban művelte magát a' természettudományban, mellyre különös tulajdonokkal is birt. 1739. a' királyi kert' fő ügyelője, később a' tudományok' academiájának tagja lön. Ha a' természettudományról szóló, alaposan kidolgozott munkáit, nagy érdekét, szerencsés összefüggését, felséges nézpontját, bájoló tollát, finom ízlését megfontoljuk, csudálnunk kell, mit tehete e' halandó. Nem is marada ritka tulajdona 's bámulatos műve a' nagyok' és fejedelmek' méltánylása nélkül. XV. Lajos őt grófi méltóságra emelte; d'Argivilliers pedig XVI. Lajos alatt még éltében egy oszlopolt emelt neki, a' kir. természetgyűjteménye' tárának bemenetén, e' fölirással: »Maiestati naturae par ingenium» Mh. 1788-ban.

Bulla, eredetiképen az okleveleken lévő pecsét, azután maga az oklevél, tulajdonképen pedig a' pápáé, melly különösen a' kezdő szavaktól veszi elnevezését p. o. In Coena Domini — Unigenitus 's a' t. Bullagyűjtemények Bullariumnak neveztetnek. II. András királynak pedig azon törvénye, melly által (1222) a' magyar nemességnek 's az ország' egyéb lakosinak sz. István által adott szabadalmait megerősitette, 's az ország' javára némelly új végzéseket hozott, a' rajta függő arany pecsétről Arany Bullának neveztetik. Így neveztetik Német birodalom' azon alaptörvénye is, mellyet IV. Károly Császár 1356. Nürnberg- és Metzben tartott Országgyülésen alkotott, és ugyan azon év' decemb. 25. ünnepélyesen tudatott. Ezen arany bulla a' választó fejedelmek' jogainak meghatározását foglalja magában, azonfelül a' háborúk- 's városokróli végzéseket is, mellyeknek hatalmát korlátozni igyekeztek 's a' t.

Bűn, az Isten' törvényének akarattal való megszegése. Az erkölcsi hittan a' bűnnek többféle nemeit emliti, 's e' végre részint az áthágott

törvény' tartalmát, részint a' bűn' tárgyát, majd ismét a' bűnöst, 's a' bűn' természetét 's módját veszi tekintetbe. A' bűn a' törvényismeret' 's akarat' szabadságának tekintetéből majd nagyobb majd kisebb.

Buré, hegyes tartomány közép Nigritiában, Afrikában. Hires gazdag aranybányájáról. Innen terjed el e' nemes ércz egész Sudanba, 's europai telepekre a' tengerparton. Hasonnevű fővárosa Tankisso folyónál fekszik.

Büsching (Antal Fridrik), szül. 1724. Stadthagenben, Schaumburg-lippei birtokban. Halleban tanulását végzé, és ugyan ott az egyetemnél tanítását kezdé. 1754. Göttingában a' philosophiát tanította; de midőn a' 7. esztendei háború' inségei Göttingát is sujtották, sz. pétervári evang. gyülekezet' lelki pásztora lön. Itt egy ideig nagy becsben volt; később ellene szegülvén némellyek, elbocsáttatását kérték. Ezután visszatért Németországba, Altonába. 1766. Berlinbe hivatottmeg az egyesült berlin-kölni gymnasiumhoz igazgatónak. Itt meg is holt 1793. — Minden tudományos ágra terjedő munkái százon fölül vannak. Különösen korunk' földirói közt övé az első hely.

Bute (János Stuart gróf), szül. 18. század' elején Skótországban. 1737. parlamenti tag lett, de mivel a' ministerek' rendszabásai ellen minden alapos ok nélkül küzdött, 1741-diki új parlament' választásánál e' hivatalból kimaradt. Később Fridrik wallisi herczegnek, sőt III. György király' kegyét is annyira megnyerte, hogy titkos tanácsnokká neveztetett. Pitt (a' nagy Chatam) hivataláról miatta lemondott, látván, befolyását az új tanácsban megsemmisittetni. B. miután Pitt' helyére lépett, 's Franczia országgal gyalázatos béket kötött volna; félelemből (mert sok panaszok tétettek ellene) az első ministeri hivatalt letette, a' nélkül mindazáltal, hogy befolyása megszünnék. B. tartaték a' **bélyegacta**' (stempelacte) szerzőjének; Nagy-Britannia, 's az éjszak-amerikai gyarmatok közt támadt egyenetlenség' legfőbb okának. 1772-ben történt wallisi herczegnő' halálával szüntmeg csak Butenak az országos ügyekbei folyása. Ez időtől fogva B. tudományokkal foglalkozott, különösen pedig növénytudománynyal mellyben igen tágas ismeretekkel birt. Angol királynő' számára füvészeti táblákat irt 9. kötetben. Nevezetes e' munka fényes 's különös ritkaságáról. (12. Példány 10,000. font sterlingnél többe került.) Mh. 1792-ben.

Buvárharang, üres harang idomú nagy edény, melly vízen, a' nélkül, hogy elmerülne, terhek által lenyomható. A' harang' tetején látható egy igen vastag, lapos, gömbölyű üveggel zárott ablak, és két cső, mellynek mindegyike 150. litre (valamivel több egy magyar iczénél) levegőt tart magában. Egyik a' megpárlott 's romlott levegő' kibocsátására, másik a' tiszta 's fris légnek beszivására szolgál. A' harangban lévő levegő akadályozza elsülyedését. Noha a' gépely' nyilása a' buvár' kényel-

mes mozgásait engedi, mégis a' megsürült légnek a' testre hathatós nyomása, a' nagy mélységbe való merész bocsátkozását egészen bátorságossá nem teszi; szerencsétlenség mindazáltal olly ritkán történik, hogy száma a' szokott határokat, mellyek közé bár milly ember-élet is számíttatik, túl nem haladja. E' találmány' haszna csak ezekből is kiviláglik: Buvárharang segedelmével fogott Széchényi István gr. Orsovánál a' Duna' szikláinak széthányatásához. Egy vihar által, a' braziliai partszirthez csapott, 's összezúzott angol — Thetis nevű — fregát-hajóból elveszett kincsek' nagyobb része buvárharang által mentetett meg. Bordeauxi hidépitésnél is szerencsésen használtatott.

Buzavirág (centaurea cyanus), 2. láb magasságú, vékony szárú növény, szára' végén egy kellemes kék szinű virág van, 's innét kék virágnak is hivatik; terem a' gabona közt; kertekben szinét különbféleképen változtatja.

Buzér (rubia tinctorum), gyönge négy szegű szárú, támasz mellett 8. lábra is fölnyuló, különben pedig földön csuszó növény; gyümölcse fekete bogyó. Festők piros festésre használják. Vadon ritkán, szántott földben jól tenyészik; honunk' némelly részein haszonnal müveltetik. — Ha az állatok, megöletésök előtt, néhány hétig buzérral tápláltatnak, minden csontjaik vörösre festve találtatnak. Gyümölcsének legnagyobb hasonlatossága van a' kávéval; innét valószinű, hogy buzér legjobb pótléka (surrogatum) a' kávénak.

Byron (George Noel Gordon, Lord), újabb időkben leghiresebb angol költő; szül. 1788. Scotziában, a' kicsapongó atyjától korán elhagyatott gyönge és beteges fiút anyja igen gondosan nevelte. Tanulmányait Harrow és Cambridgeben végezte, de már ekkor egészen költészetnek élt. Kora 13. évében már drámát irt, mit azonban nem sokára elégetett. Két év után Newstead abbey ősi birtokába voná magát. 1816. utazni ment, 1823. Olaszország' különbféle városaiban tartózkodott. Ugyan azon évben Görögországba ment, hogy a' szabadságért harczoló görögöket segitse; de 1824. april. 19. inlázban megholt. Tetemei Angolországba hozattak, 's Newstead abbey birtokában takaríttattak el. — Több munkái vannak, mellyek' tárgyaival élete, 's személyessége olly szoros kapcsolatban áll, hogy csupan élete' viszonyaiból lehet azon ember, 's haza-gyülölséget, magas 's merész szabad lelkűséget kifejteni, mi a' költőben villog.

C.

C. az a b c-nek harmadik betűje; mint római szám 100. jelent. Honi nyelvünkben csak idegen szavakban — egyébiránt s vagy z hozzátételével — használtatik, valamint a' megrövidített szavak helyett is; p. o. C. M. Caesarea Majestas. C. Cajus 's a' t.

Cabinet, a' kórmányzásnak rendszerei közől az egyikhez tartozik a' Cabinet, melly főképen önuralkodói (autocraticai) rendszerben találtatik még a' ministerek' egyetemén kivűl; mellyben egyenesen a' kormányzó személyéhez igazított tárgyak vétetnek fel, és a' Cabinet-tanácsosok' előadására elrendeltetnek. Illyenek a' külfejedelmekkeli családi viszonyok, a' külügyek' igazgatása, a' rendbeli fölemeltetések, czímzetek, hivatalok, kegyelmek' kiosztása 's a' t.

Cabrera, most a' Carlisták' fő parancsnoka; szül. 1814. Tortosában. Szülei csekély mezei gazdaságokból éltek; korán elhalván atyja, az anyja újra férjhez ment. Az ifiu Cabrera' nevelése egészen elhanyagoltatott, egész nap csak tekézett. Nagy nénje befolyása azonban néki valami egyházi alapitványt szerzett, de minthogy előbbeni élet módját el nem hagyta, a' tortosai püspök őt felszentelni nem akarta. Midőn VII. Ferdinand' halála után némelly papok Don Carlos' részére lázitást alakitának, C. is hozzájok állott, miért a' katona-hatóság által a' városból kiparancsoltatott. Ezután egészen a' Carlistákhoz szegődött, kik közt kitüntetvén magát, parancsnokká lett. Már kétszer holtnak tartatott, de mindig ki gyógyulván sebéből, új erőre kapott. Miután Don Carlos a' Spanyol földet elhagyta, C. egyedül volt, ki az ügyet nem megvető erővel tartotta fel. C. nem is Don Carlost pártolja annyira, mint az általa diszitett vallást.

Cacao fa. A' malvaceák' seregébe tartozó fa alakú 30—40. láb magas, 1/2 láb vastag növény. Amerikában a' naptérítőkön belöl vadon nö, különösen nedves meleg völgyekben buján tenyészik. Nagy haszonnal müveltetik Mexicóban, Guatimalában és az Antillákon. Piros virágai bokrokba szedve, az ágakon ülnek, 6—8. új hosszú, ugorka alakú gyümölcsei kivül bőrnemü hártyával födetnek, ez alatt van a' gyümölcs' jó izü húsa, e' között pe-

dig (mint a' görög dinnyében) a' magvai, 's ezek az ugy nevezett Cacao babok, mellyek az egész világra szét küldetnek, minekutána 5. napi forrás után a' napon, vagy tüzön megszáríttattak. Innen készittetik az ösmeretes chocolade (l. e.) ezen kivül fejér, kemény, zsiros anyag is készül, melly Cacao vajnak neveztetik, 's a' gyógyászatban sok haszonra fordittatik.

Cacus, Vulcanus' fia, mythologia szerint rettenetes ábrázatú, tüzokádó oriás, ki aventini erdőben lakott, és gyilkolások- 's rablásokból élt. Lakhelye tekervényes mély barlang vala, minek nyilását olly kőszikla zárta el, hogy 20. pár ökör se birhatá azt elvonni. Külsejét a' barlangnak általa megöletett emberek' koponyái 's karjai ékesiték. Midőn Hercules Geryon' marháit Olaszországon keresztül hajtotta, néhány darabot Cacus azokból elorozott, 's hogy nyomaikat eltitkolhassa, farkoknál fogva húzá a' barlangba. De bögések által Hercules reájok jövén, a' barlangba ment, 's Cacust buzogányával hosszas küzdés után agyon üté. — Háladatosság' jeleül az ugy nevezett ara maximat épittette Hercules, Evander pedig 's alatta lévő Arcadiusok őt Isten gyanánt tisztelték.

Cadiz (Cadix), Sevillai királyságban Spanyolorsz. leggazdagabb kereskedő városa, 's egy a' legszebb Spanyol városok közől, Leon szigetí csucsán. A' várost fal 's rendetlen bástyák veszik körül. A' tenger' tágas öble igen derék kikötőt képez. Nagyobb épületei közől emlitendők a' pénz csarnok, a' vámház, szín- és fegyverház és bika viadal helye; tudományos intézetei közől pedig leginkább ki tünők a' szép müvek' academiája, seborvosi intézet és a' füvész kert. Lakosok' száma 75,000-re megy. — Cadix városát a' tyrusiak épitették, 's Cadixnak, az az sövénynek, vagy sövénynyel bekeritett helynek nevezték. Tyrusiak után a' carthágóiak, azután rómaiak birták Cadixot, kik Cades nevet adtak neki. Később az arabok birták, 's pedig 1262-ig. Ekkor spanyolok alá jutott. 1696. az angoloktól elpusztittatott, és le égetett; de a' spanyolok által ismét, 's pedig erősebben felépült. 1702. ismét megtámadtatott, de sikeretlenül. 1805. szomszédságában egy nevezetes ütközet történt. Az 1808. lázadás óta Cadixban, VII. Ferdinand' visszatértéig szakadatlan lármák dühösködtek. A' 700. láb hosszú hid, melly a' száraz földet Leon szigetével összeköté, lerontatott. Rendkivüli próbatétek közé tartozik a' városnak az 1810. febr. 6-tól 1812. aug. 25-ig tartott ostroma. A' francziák e' végre különös, 's ujonnan feltalált mozsár ágyúkat is öntettek; de kevés sikerrel használtak. Végre Wellingtonnak Spanyolország' közepébe való győzelmes benyomulása a' francziákat vissza vonulásra kényszeríté. Ellenben 1823. oct. 3. a' francziák rövid bekerítés után Cadixba mentek.

Cadmus, a' Mythologiában több személynek neve. Legnevezetesebb Agenor' fia, Neptunus' unokája, kit atyja' testvéreivel, a' Jupiter által

elragadt leány testvérek' felkeresésére küldött. Cadmus e' dologban delphi jóslathoz is folyamodott. Ez azt hagyta meg neki, hogy a' kereséssel hagyna fel, 's egy tehén vezetésére bizakodjék, és ott, hol ez meg állana, várost épitsen. Igy C. Boeotiába jutott, hol a' tehenet Minervának akará feláldozni; de társait, midön Mars' forrásából vizet akarának hozni, ennek sárkány őre megölte. Ezt pedig Cadmus, 's fogait Minerva' parancsára a' földbe vetette, mikből fegyveres férfiak nőttek ki, kik, 5. kivéve, egymást ölték meg. Ezen öttel épitette C. Cadmea, vagy Thebe városát.

Caduceus, Mercurius' szárnyas borostyán, vagy olajfa pálczája, mit 2. egymásfelé fordult kigyó övez. Régi időben a' béke' jelképe vala. Merkur Apollotól kapta ezt ajándékul, 's vele a' megholtaknak lelkeit vezeté az alvilágba, miért is Caducifer-nek nevezteték. Azonban más istenek' kezeiben is láthatni Caduceust a' régi pénzeken.

Caecilia (szent), római vértanu 3. században, ki, minthogy a' pogány isteneknek áldozni nem akart, forró fürdőbe záratott, hol két napig sértetlen maradt. Ekkor a' hőhér által kell vala lefejeztetnie, de ennek harmadszori csapása sem fogott rajta. Igy maradt életben még 3. nap. — Caec. tiszteltetik, mint hang-művészség' pártfogója, nem mintha annak feltalálója lett volna, hanem mivel abban jártasnak tartja őt a' hagyomány.

Caesar (Caius Julius), legjelesebb római férfiak' egyike, szül. kr. sz. e. 100. eszt. Atyja, Caius Julius Caesar, praetor volt. Már ifjúságában jeles lelki tehetségei sokat igértek. Mitylene' ostromlásánál hajós sereg' vezérré tétetvén Caesar, olly kitüntetőleg viselte magát, hogy polgári koronát nyert. Innen Rhodusba ment, hogy Apolloniustól törvényes ékesszolást tanuljon. De útjában a' tengeri rabloktól elfogatott, kiktől csak 30,000. tallérért szabadulhatott meg. (Mondják, hogy a' rablók csak 12,000. kivántak, de ez öszveget Caesar ön személyének kiváltására keveselte). Nem sokára őket néhány hajóival megtámadta, elfogta, 's megölte. Rhodusból Rómába ment, hol az alatt Sulla megholt. Itt nem sokára bőkezüsége által a' nép' kegyét, ez által pedig a' legnagyobb hivatalokat nyerte el. Spanyolországból visszatértekor, hol helytartó vala, Rómában, Pompejus 's Crassussal az ugy nevezett triumvirátust állitá fel. Ezután csak hamar Consul lön. A' nép' szeretetét még inkább az által nyerte meg, hogy törvényt hozott, melly szerint bizonyos föld birtokok a' szegényebb polgárok közt felosztattak; a' nemeseket azzal csatlá inkább magához, hogy az adó' egy harmadát elengedte; a' külföldiek' személye iránti hajlandóságát pedig azzal nyerte meg, hogy őket barátinak, 's a' római nép' frigyeseinek nevezte. Cicero 's Cató a' honbarátok' fejei hasztalan szólottak. Végre Gallia' helytartóságát nyeré el Caesar. Hová elérkezvén, csak hamar meggyőzte a' benyomult helvetákat, azután a' németeket, belgákat, 's 8. év'

lefolyta alatt, csak nem egész Galliát meg hódítá. Mondják, hogy 100. várost hódított, 400. különbféle nemzetet győzött. 500. csatában volt győztes. Pompejus' agyarkodásainak ellene intézett czélja az volt, hogy Caesár tisztéről mondjon le, mire ő magát késznek lenni mondá, ha Pompejus is ugyan azt teendi. Másodszori parancsot kapott a' tanácstól hivatalároli lemondásaért, különben haza ellenségének kiáltatandó. Ekkor Caesar 's Pompejus közt polgári háború támadt, mi Olasz- Görög- Spanyolorsz. 's Afrikát vérrel boritá el, 's a' pharsalusi ütközetben Caesar' részére kedvezőleg végeztetett. Ezután Caesar az egyiptusi királyt, Ptolemaeust, győzte meg, 's a' tartományt Cleopatrának ajándékozta. Pontus' királya Pharnaces is meggyőzetett általa. Ezen háború egy nap alatt kezdődött, 's végződött; miről Caesar az ismert veni, vidi, vici igéket mondá. Ezután Olaszországba tért vissza, de innét csak hamar Afrikába ment, hol is Julianuson 's Scipión győzedelmeskedett. Áfrikából Rómába költözött, hol őt legnagyobb pompával fogadták, 10. évre dictatornak nevezték, ő lön egyedül Censor, személyét egy végzés sérthetlennek tevé, 's szobrát a' Capitoliumban Jupiter' szobra mellé helyezé. Törvényhozásra fordítá ezután Caesar figyelmét, idegen földről tudósokat hiva hazájába, 's a' többi közé, mit neki a' város, 's világ köszön, a' Kalendariom' kiigazitása is tartozik. — Az alatt Pompejus' fiai Spanyolországban megújiták a' háborút. Caesar oda sietett, őket meggyőzte, 's az egész Spanyolországot meghóditotta. Igy győzedelmi pompával tért vissza Rómába. Ekkor örökös dictatorrá tétetett. De e' méltóság őt kényurrá tette. Caesar iparkodott ugyan a' nép szeretete 's kegyelme után adakozási által; de még sem akadályoztathatá meg azon összeesküvést, mi neki halált hozott. 50-en t. i. élete ellen esküvének, kiknek fejei: Marcus, 's Decius Brutus, és C. Cassius valának. Az összeesküdtek a' gyülésben rohantak reá. Caesar Brutust is látván köztök, »Fiam, te is» mondá, fejét palástába rejté, 's 23. gyilkdőfés után rogyott össze Pompejus' szobránál kr. sz. e. 44. — Halála után istenek közé számláltatott, 's tiszteletére templom épittetett. — Tudományokat is igen kedvelte Caesar, maga is tudós, 's iró volt. Leirá Galliában — 's a' Pompejus ellen viselt háboruit. Előadása nemes.

Cajus vagy Gajus, jeles római törvénytudós kr. sz. u. 161. eszt. élt. Sok irományai közt kivált »institutiones» nevezetesek, mellyek Justinian' törvényes rendszer tanító könyvének változtatásaiban fő helyet foglalnak, 's ujolag, mint egyetlen kút feje a' római régibb törvény tudománynak.

Calabria (régi geogr.), félsziget, melly Tarentum, 's Brundusiumtól, jóniai tengerbe nyomul, most Terra di Otranto. Görögöknél, Messapia-, Japygia- 's Salentiná-nak is neveztetett. Nevezetesebb városai valának: Brundusium (Brindisi), Hydruntum (Otranto), Tarentum (Tarento), Rudiae és Uria. — Mostani Calabria, melly citra, (éjszak) 's ultra

I. és II ra (dél) osztatik fel, 890,000. lak. többet számlál. 320. négyszegü mföld. Nevezetesebb városai: Cosenza 15,000. lak. Bufentio gyakori földrengések által háborgattatnak; Catansa, nagy kereskedő város a' tenger partján. Reggio 200,000. lak. melly 1783. majd egészen megrongáltatott a' földrengés által. Calabria 1806—1810. a' francziák' háborúi által lön inkább ismeretes. Silány müvelése mellett is találhatni déli gyümölcsöket, czukor nádat, gabonát, rist, sáfrányt, ánist, buzért 's kendert 's a' t. gazdag Calabria juhokkal, szarvas marhákkal főkép szép lovakkal. Vizeiben pedig tin-menyhalakkal, ángolnakkal, korallokkal. Van továbbá alabastroma, márványa, kősója, reze, gipsze, köszörűköve 's a' t. A' calabriai ember fő városa' kapuitól 40. órányira vad, mint a' tatár, pallérozatlan, 's tudatlan mint a' néger; kegyetlen mint a' szerecsen; de ellenben egyenes szivü, vendég szerető, 's becsületre sokat tartó. Az egyszer megbántott calabriai engesztelhetlen. Egyenként egy ember sem megy ki fekete köpenyege alá rejtett gyilok nélkül. A' köznép általánosan véve szegény 's röst, és csak nem abból él, mit a' természet önként ad. A' papság tudatlan. A' babonás hit minden nép' osztályánál közönséges. Nyelvök romlott olasz. — Ez előtt a' nagyok kegyetlen önkényességgel uralkodtak alattvalóikon, de ezek meg únván a' jármot, hegyek közé vették magokat, 's rablásból éltek. Innen tudatlanság, kegyetlenség, bosszúállás, allatomosság a' nép fő jellemei.

Calamander fa, Ceylon szigeten termő, de még hazájában is ritkán található fa. Szépségére, szinváltozására minden eddig ismert fa-nemeket fölül mul, egyszersmind olly kemény, hogy csak ráspolás által lehet földolgozni, a' közönséges metsző, és gyalúló szerszámoknak ellentáll.

Caligula (Cajus Caesar Augustus Germanicus), Germanicus 's Agrippina' fia szül. kr. sz. u. 12. a' táborban, hihetőleg Németországban 's részint a' katonák közt neveltetett, kik is őt az akkor viselt »caligae» nevü katona-saruért Caligulának nevezték. Minthogy Tiberius' kegyelmét megnyerte, tőle utódának tétetett, 's már kora' 25. évében a' kormányhoz jutott. Az első 8. hó valóban mint nemes lelkü kormányzóra mutatott, 's tettei mindinkább lekötelezék a' nép szeretetét. De ekkor nyavalyába esett. Inneni kiszabadulása után zsarnok 's kegyetlen lön — Caligula. A' legmesterségesebb kinzásokban gyönyörködött. Vendégeskedései alatt a' gonosztévők, sőt még az ártatlanok is lefejesztettek. Kegyetlenségét főleg az mutatja, hogy kivánta, bár csak az egész római népnek egy feje lenne, hogy azt egy csapással levághatná. Mint isten tiszteltetni kivánt, 's ön személyének templomot is épittetett. Incitatus nevü kedvencz lovának tulajdon házat, 's szolgákat rendelt, papjainak sorába felvétette, sőt Consullá is akarta kineveztetni. — E' szörnyetegtől Chaerea, és Cor-

nelius menté meg Romát, őt kivégeztén élete' 28. zsarnoksága' 4-dik évében, k. sz. u. 41.

Calliope, a' kilencz muzsák' egyike. Egyik kezében trombitát, másikban hős költeményt tartva, virág- 's borostyán koszorúval ékesítve, ábrázoltatik.

Callimachus, híres görög költő Cyrenében, szül. Lybiában, 's virágzott 250. kr. sz. e. Alexandriában a' szép tudományok' tanítója volt. Munkái' száma igen nagy vala. Most némelly töredékeken kivül csak 72. epigrammát, 's 6. hymnust birunk tőle.

Calmari egyesség, azon időben (14. század utolján) történt, midőn a' Svédek Magnust fiával, Hakorral, a' fejedelemségről letették 's a' nemzet' egy része Margitot, Dania, és Norvegia' értelmes királynőjét, másik pedig Albrechtet a' meklenburgi herczeget, választotta fejedelemmé. De ezt Margit meggyőzvén, elfogta (1388.) 's lemondásra kényszeritette. Margit, különben is ügyes lévén, annyira vitte a' dolgot, hogy a' három nemzet (Dania, Svecia, Norvegia), ifjabb nővére' leányának, Mariának, és a' pomeraniai herczegnek, Wratislavnak, fiát Erichet választotta trón-örökösnek, és hogy e' három nemzet 1397. jul. 12. a' Calmári egyességet kötötte, melly Margitnak Calmárhoz nem messze fekvő kastélyában vitetett véghez.

Calvin (János), nagy reformátor 16. század. 's maga idejében nagy eszü és mély tudományú férfi, szül. 1509. Noyonban, Picardiában, tanítványa ama nagy törvénytudósnak, Wolmár Menyhértnek. 1532. Senecának »De clementia» munkáját diák magyarázatokkal adta ki. 1533. vallásbéli újításokról barátja, Cop Mihál, kérdésre vonatván, 's ő is gyanuba keveredvén, Párist elhagyta. Nem sokára ismét vissza tért, de 1534. ujolag el kellett azt hagynia. Ekkor C. Basileába ment, hol ama munkáját adta ki, mellyben hitbeli vallástételeit foglalván, a' maga felekezetbélieket is egyszersmind azon vád ellen, mintha pártütők 's Anabaptisták (Keresztség ismétlők) volnának, és Luther' tudományával egészen ellenkeznének, védelmezte. Innen Olaszországba költözött, hol tudományát hasonlóan terjesztette. De 1536. ismét Párisba tért. Itt bátorsága nem lévén, Genevába vette magát, hol predikator 's theologia tanító lett. Azonban 1538. innen is elmenni kénytelenitetett, igy ő Straszburgba ment hol hasonlóan theologiát tanitott, hol is kora 55. év. megholt.

Camalduliak, sz. Romuald által — a' Camaldoli nevü térségen, közel Arezzóhoz — 1012. alapitott 3. Sándor pápa által pedig 1072. megerősitett részint remeték, részint szerzetesek. Öltözetők fehér, csuklával 's gyapot övvel. Sz. Benedek' szabályait tarták, némelly rendszabásokkal megtoldva, kivált a' böjtölésre, 's testi sanyargatásra nézve. — II. József

által az austriai birodalomban, 1782. e' rend eltörültetett. 1822. óta Nápolyban ismét létezik.

Cambridge, hasonnevü grófság' fő városa Angolországban, egy sik helyen Cam folyónál, püspöki székkel 21,000. lak. különösen tudományos tekintetben nevezetes e' város ama hires egyeteméről, melly több (18.) kisebb, nagyobb épületekből áll. Az egyetemhez tartozó könyvtár egyik a' leggazdagabbak közől. Van 100,000. darab könyve, 's mintegy 3,000. kézirata. Továbbá van kitünő csillagász-tornya, füvész kertje, melly az Oxfordival felér.

Cambyses, perzsák 's medusok' királya, Cyrus' fia, uralkodott kr. sz. e. 529—522. 's ama nagy perzsiai birodalmat egész Afrikáig terjesztette, Egyiptomot meghóditván. Ezután Aethiopiát is hatalma alá akarta keriteni, de szándéka sikeretlen vala. Lybia 's Cyrene önként adák meg magokat. — C. nagy zsarnok vala, 's kegyetlenségét sok által éreszteté. Memphisbe megérkezvén, midőn az egyiptomiak az ujonan feltalált Apis' tiszteletére öröm-ünepet tartottak, azt hitte, hogy szerencsétlenségén örülnek, miért is a' sz. bikát tulajdon fegyverével átszúrta, 's papjait megveszöztette. Smerdis testvérét, hogy felőle roszat álmodott, megölette; hugát pedig, 's feleségét Atassá-t, mivel őt siratták, agyonrugta. Megholt a' lóra ülés közbeni kapott sebéből 522. Ekbatanában, Assyriában.

Camena (camoena, camma), Olaszország' legrégibb lakosinak istennője, a' legfőbb bölcsesség' jelképe. — Ketten mondattak lenni. — A' római költők Muzsáknak tárták.

Camera obscura, egy, 16. század' közepén Porta János opticustól feltalált, 's az optica' szabályai szerint készült szekrényből álló opticus müszer, hol a' tárgyak megkisebbitve ugyan, de hiven látszatnak. — Camera clara, Reinthaler opticustól a' tárgyak lemásolatára feltalált opticus müszer, melly az előbbinél jobb tulajdonú, minthogy az általa leteendő tárgyakra nem szükséges, hogy azok a' nap sugáraitól világittassanak meg. — Camera lucida, Angolorsz. 1809. Wollastontól feltalált müszer, melly az által ellenben lévő tárgyakat egészen hiven, igen kicsinyitve, legnagyobb világosságban mutatja elő az alája tett papiron, mit kevés fáradsággal lerajzolhatni. — Fő alkrésze prisma.

Camillus (M. Furius), jeles római hös. Tribunus, Censor, többször Consul, 5. Dictator volt, 's 4. mene diadalmi pompával Rómába. Főleg kitünteté magát veji ostromlásánál, midőn 396. kr. sz. e. 10. évig a' Róma' hatalma ellen nyakaskodó várost el is foglalta. Ekkor Camillust 4. fehér ló vonta pompás szekéren, diadalmasan jöve a' városba. Megverte továbbá Faliscusokat, Capenatusokat, és Tuscusokat. Midőn Falerii városát ostromlaná, az iskolamester átadá Camillusnak tanitványait,

hogy ekkép neki győzedelmet szerezzen. De Camillus hátra kötött kezekkel, 's tanítványi' megvesszőzése közt küldé vissza az árulót. E' nagy lelküség feladásra birta a' várost; 's midőn a' tanács a' város' sorsát egészen reá hagyta volna, C. csak vitézeinek hátra maradt zsold' lefizetését kivánta. Ezért Lucius Apuleius őt bevádolta. Camillus erre Rómát elhagyta. De midőn Brennus egész Rómát — Capitoliumot kivéve — elfoglalta, vejibe szaladt rómaiak őt arra kérték, hogy lenne vezérök. Camillus igy 40,000-rel Rómához nyomult, 's tökéletesen győzedelmeskedvén a' Gallusokon, diadalmi pompával mene vissza Rómába. Ezután még többször jelesen viselte magát Camillus, különbféle ütközetekben. — Végre Concordiának capitolium mellett templomot épittetett, 's élete' végső napjait magányban tölté. Megholt pestisben kr. sz. e. 375.

Campagna di Roma, hajdani Látiumnak nagy része, Olaszországban, melly most az egyházi birtokhoz tartozik. Mintegy 15. négyszegü mföld széles, és 50. négyszegü mföld hosszú. Itt fekszik a' hajdani világ' fő városa Róma. A' szünteleni kigőzölgések itt a' levegőt ugy megrongálják, hogy, ha a' természet- 's a' mesterség által annak javitásán nem segittetnék, talán e' föld a' lakóktól már rég oda hagyatott volna. Nyár közepén, midőn a' halálos hideglelések Camp. veszedelmessé teszik, a' szerencsétlen lakosok szomszéd falukba, városokba, 's Rómába költözni kényteleníttetnek. Rómaiak' idejében e' része Olaszorsz. a' legszebb vidékek' egyike volt, mit az épületeknek számtalan romjai bizonyitnak. Camp. alig művelt $^1/_9$ része, a' többi legelőnek használtatik. A' pásztorok' külsejéből itélve, inkább Tatárországban képzelné lenni magát az utazó. Őket nem egyszer láthatni egészen bőrbe öltözve, véres kezekkel. A' barom pásztorok lóháton őrzik a' nyájat, felfegyverkezve. Büdösköves források számosan találtatnak, főleg Róma, és Tivoli közt, hol a' viz csak nem forrón jő ki a' földből, és a' Solfatara tavát képezi. A' tó mellett állottak M. Agrippa fürdői, mellyeknek nyomait még most is láthatni.

Campania, Olaszorsz. egy tartományának a' nápolyi királyságban régi neve, melly szépsége- 's termékenységeért igen nagy becsü vala a' rómaiaknál. Camp. és Sicilia vala romának gabona csűre. Campaniai bor, főleg a' falernumi a' régiség legjelesbike. Nevezetesek valának benne a' Vesuv, a' phlegraei mezők, Avernus tava. Továbbá Cumae, Puteoli, Nápoly, Herculanum, Pompeji, Capua, Capreae, Bajae városok. — Campania, vagy terra di Lavoro, még most is legszebb, és legtermékenyebb tájéka Olaszországnak.

Campo Formio, Olaszorsz. Udine tartomány' kis faluja, melly történeti szempontból 1797. évben, Franczia és Austria birodalom közt köttetett békességről maradandó hirre tett szert.

Canári madarak, a' pintyek' fajához tartozó fejér- sárga szinü, kellemes énekü madarak, eredeti szinök sok változást szenved, ha más faju madarakkal u. m. tengeliczékkel, czinegékkel, kendericzékkel párosulnak. A' canári szigetek ős hazájuk, hol szabadon tenyésznek és élnek, mint nálunk a' verebek. 15. szazad. hozattak Európába, hol a' szobákban tartatnak, kellemes szinökkel a' szemet, szerény énekökkel a' fület mulatók. A' szabadban el nem viselhetik nálunk a' hideget.

Canári szigetek, Afrika' nyugoti részén fekvő sziget-csoportok 151. négyszegü mföldön 232,000. lakossal; olly termékenyek, és olly jó léggel birnak, hogy a' régiektől boldog szigeteknek neveztettek. Ős lakosi ezen szigeteknek a' Guanchesek voltak, kik több mesterség mellett igen jól értették a' holt testek bebalzamozását, mellyeket azután kecske bőrbe varrván, fából készitett koporsóba fektették, és száraz barlangokba rejtették. Midőn az europaiak ezen szigeteket elfoglalták, a' mumiák által terjesztett kellemes illatot bámulták, kiváncsiságból a' kecske bőröket felfejtették, de a' mumiák porrá dültek. A' spanyolok kezére kerülvén, az ős lakosok majd egészen kiirtattak, és ma, kevés portugalt kivéve, egészen spanyolok lakják. Legnagyobb közölök Tenerifa 100,000. lakossal, fő városa Santa Cruz. A' sziget közepén emelkedik a' fölhökbe a' 11,430. láb magas Pico de Teyda tűzokádó hegy. A' többi szigetek' nevei: Canaria, Palma, Fuerteventura, Lancerota három tűzokádó hegygyel, és Gomera.

Cancellaria, közönségesen véve, mind azon igazgatáshoz tartozó testület' egyeteme, 's helye, mellyből valami hatóságnak irományai készittetnek. Különösen pedig Magyarországra nézve az udvari Cancellaria, melly Bécsben vagyon, a' magyar kormány rendszerben most a' legkiterjedettebb hatású, 's legfőbb hatóság. Különbféle változásokon ment keresztül. Valaha hatása igen nagy volt; de volt olly idő is, mellyben egy ideig szomorú sorsában Magyarorsz. is osztozott; még az 1608. 10. t. czikk. elöbbi méltóságát, és hatóságát visszányerte; később pedig több királyi rendeletek által (1723. és 1746.) mostani helyezetében megalapittatott. Hatósága' terjedelme: főképen a' kegyeknek (gratialia) ez készíti a' legfelsőbb rendeléseket, általa kormányoztatnak minden politicai, és törvényhozási dolgok, valamint ezen tárgyakat illető kir. rendeletek' készitése, és mind azon tárgyak' kezelése, mellyek Udv. Cancellariara, mint felhatalmazott hitelezett helyre (locus credibilis), bizattak.

Cancellár, ezen fő hivatal közép században jött főképen létre, melly idővel mind inkább kimüveltetett, elrendeztetett. Római pápának 's a' római császároknak, később pedig majd minden europai fejedelemnek voltak Cancellárai. Németországban a' választó fejedelmek' létesitésétől fogva a' mainzi érsek volt Németorsz. választó fő Cancellára. —

Ezen czim alatt még, 1803. megmaradt; de megszűnvén a' római császárság 1804. ezen főméltóság is hatóság nélkül maradt. Magyarország' kormányzási elrendelése közép században, főképen sz. István által történt, midőn az írás, és tudományok kizárólag az egyházi férfiak' kezében voltak, természetesen a' Cancellariusi méltóságot — mellyhez több tudomány kivántatott — egyházi férfiak nyerték el; és azt hosszabb ideig különbféle megyék' püspökei, de leginkább az esztergomi érsek viselte; még ugyan ezen esztergomi érsek lett fő-titkos-cancellár. Ezen czimet ugyan maig is viseli, de hatósága a' czimtől különbözik.

Candia (törökül kirid), a' földközi tengerben fekvő török birtokú sziget, mellynek nagysága 197. négyszegü mföldre terjed, felette hegyes. Lakosi száma 290,000-re megy, 's ezek törökök és görögök, egyenlő visszonyban. — Éghajlata 's levegője egészséges, termékenysége gazdag. — Fő városa hasonnevü, melly 15,000. lakost számlál. Nevezetes a' szappan-főzésről. Legújabb zavarok által az egész sziget nagy kárt szenvedett.

Cannae, Nápolyban, Aufidus' (ofanto) jobb partján fekvő város. Itt 216. kr. sz. e. Hannibal 87,000. emberből álló római sereget 50,000. ezer katonával majd semmivé tett, 45,000-nél többet lekonczolván, 's 13,000. foglyot számlálván. Az elesett lovagok' gyürüit összeszedette Hannibal, 's néhány mérővel, győzedelmi jel gyanánt Carthagóba küldötte. — Még most is vérmezőnek hivatik e' hely, (il campo del sangue).

Canopus (Canobus), egyiptus' alsó részében fekvő illy nemü városról vevé ezen istenség nevezetét. Monda szerint a' chaldaeusok, kik a' tüzet isten gyanánt tisztelték, egykor vele utaztak, hogy a' tartományok' minden isteneit az övékkeli küzdésre felszólitsák. A' tüz mindig győzött, voltak bár ezek ércz-kőből, vagy fából. Az érczbeliek elolvadtak, a' kövek mészszé, a' fák hamuvá lettek. Canopus' papjai, kik a' chaldaeusok' istenétől hasonlóan rettegtek, egyiptomban azt hallván, e' szerencsétlenség' elháritására használni szokott számtalan finom lyukakkal eltátott cserép edényt viaszszal bekenték, 's azt vizzel megtöltve, Canopus isten' szobra' nyakára függeszték. A' chaldaeusok ide érkezvén, Canopust is felszólíták a' párviadalra. A' papok átadák nekik az edényt. Tehát tüz csináltatott alája, de a' viasz felolvadt, 's a' viz a' finom lyukakon átszirárogván, eloltá a' tüzet. Igy nyere fényes győzelmet Canopus a' tüzön, 's ezen időtől a' papok Canopus istenöket, mint széles cserép edényt, rövid nyakkal ábrázolák.

Canova (Antonio), szül. 1757. Passagnoban, az ujabbkori leghiresebb szobrászok' egyike. Már ifjúságában nagy hajlandóságot mutata a' szobrászathoz. A' velenczei tanács ezt látván, neki 300. aranyat rendelt, hogy Rómában magát kiképezhesse. 1798. 's 99. Németországot utazta

be Rezzonico herczeggel, 's később VII. Pius pápától minden művállolatok' felügyelőjének tétetett. Művei között kitünöbbek: a' meggyőzött Minotaurus felett álló Theseus; Amor és Psyche, Napoleon' szobrának büsztje, ki őt 1802. Párisba hivatta. (Wellington herczeg' birtokában van) degli apostoli templomban XIV. Kelemen, és Péter templomában XIII. Kelemen pápa; 1805. a' bécsi Augustinus templomban Christina, austriai főherczegnő' sirboltja; Perseus Medusa fejével 's a' t. 1815. VII. Pius pápától Párisba küldetett, az elvitt római mű kincseket vissza hozni. Eljárván ügyében, érdemeinek megjutalmazásaul 3000. scudi jövedelemmel, marchese d'Ischiának nevezte ki őt, megholt 1822. Velenczében, hol de Frati templomban neki márvány emlék szobor állittatott.

Canterbury, Angolorsz. Kent grófság' fővárosa 13,000. lakossal; nevezetes számos római régiségek' maradványiról, miket a' környéken találtak, érsekségéről, (az érsek egyszersmind angolorsz. primási czimét viseli) 's pompás, Európában egy a' legnagyobb székes egyházáról.

Canut, Anglia és Dania' királya, hatalma miatt Nagynak neveztetett. Már atyja, Sveno, az angol király II. Etelred által ingereltetvén, Anglia' hóditásához fogott, ezt azonban csak fia Canut végezte be. Nagy kegyetlenséggel kezdé uralkodását, tűzzel, vassal pusztitotta Angliát. A' vitéz Edmund ugyan ellene ment, de nyomorúlt sógora, Edrich által elárultatván, megveretett; 's mind e' mellett annyira védte magát, hogy az angolok, és dánok elunván a' vérontást, Canut és Edmund közt az ország felosztatott. De Edrich a' háládatlan szolgák által Edmundot megöletvén, Canut hamis tanúk által azt erősitette, hogy Edmund az őt illető részt néki hagyta, 's igy két országnak urává lett. Az ifju herczegeket (Edmund és Eduard) a' Svéd királyhoz (hogy ez öket megölje) küldötte; ez azonban könyörülvén rajtok, őket Magyarországba igazitotta. Ez azon két angol herczeg, kik sz. Istvánnál olly vendég szeretetet találtak; Edmund sz. István' leányát nyerte nőül, de korán elholt. Azon' Canut, ki országlását kegyetlenséggel, és vétkekkel kezdette, később igazságos, 's ájtatos lett. Templomokat, kolostorokat épitett, sőt Rómába ajtatosság végett gyakran utazott. 1036. holtmeg Schaffsburyban.

Capetingek, Nagy Károly' örökösei közől egy sem volt, ki ős atyjának nyomdokát követhette volna. Pazarlás, gyengeség által annyira kiürittettek, hogy már IV. Lajos' idejében a' franczia király mi sem vala tulajdon országában. Minekutána a' 21. éves gyenge király (V. Lajos) megholt, Károly, a' lothringiai herczeg, akarta a' trónt elfoglalni (mert a' francziák megesküdtek, hogy csak N. Károly' véréből választanak királyt). De Hugo Capet — a' nagy Hugónak fia — Burgundia' herczege, legszebb férfiu korában, gazdag, és okos — nyerte az elsőséget, 's király lett; Károly pedig megveretett és fogságba tétetett. Nagy Károly' ivadéka

épen mint Clodviké zavar nélkül enyészett el, a' nemzetek' szinpadjáról, nem kegyetlenség, hanem gyávaság' következtében. Hugo nyomos változást készitett, mert arra törekedett, hogy a' király választási rendszert örökösitse, és hogy ezt könnyebben elérhesse, fiát, Robertet, még éltében megkoronáztatta. Ugyan ezt tették a' következő királyok is, még Fülöp alatt olly hatalmas lett ezen ivadék, hogy előrelátás többé szükséges nem volt. Nagy férfiakat (némellyeket) számlált ezen nemzetség, de szerencsétlenek valának köztök. Kétszer elvesztette trónját, jelenleg is vannak e' nemzetségből, de előbbi fényét elvesztette.

Capistranus (János), capisztrai sz. Ferencz szerzetese, született 1386. Capistrában. Midőn a' római keleti birodalom' fővárosa, Konstantinápoly veszedelemben forgott; V. Miklós pápa által kiküldetett a' sz. kereszt' hirdetésére, a' németek, csehek és magyarok közt, miben is hathatós beszéde által sokat tett. Jelen vala ő t. i. a' németországi Rendek' gyülésén, mellyet III. Fridrik római német császár 1455. Újhelyben tartott, a' törökök elleni segedelem iránt; továbbá Magyarországban Győrött kezdett, 1455. 's Budán végzett tanácskodásokban; 's 1456. a' pesti Országgyülésen, hol a' hitetlenek elleni fegyverfogásra a' jelenlévőket nem siker nélkül éleszté. Igy minekutána az Országgyülés után, Hunyadi János a' törökök ellen indulna, Jánosunk is követé őt keresztes katonáival. Együtt vitézkedtek, 's együtt győzedelmeskedtek Nándorfehérvár alatt. De az itt kiütött járvány nyavalya által elragadt (1456. aug. 11.) Hunyadit, kit fölötte szeretett, ő is 2. hónap után jobb életre követte. Eltemettetett Újlakon, az ott lévő szerzetének zárdájában. — VIII. Sándor pápa által szentek közé számittatott.

Capitolium, az előtt Saturninus és Tarpejusnak nevezett hegyén, Tarquinius priscus által 614. kr. sz. e. épülni kezdett, a' királyok' kiüzése után bevégzett római vár. Jupiter, Juno és Minerva' tiszteletére, hossz 200. széles 185 láb. Jupiter' szobrával, és aranyozott réz födéllel ékesitve. Homlokzatát négy lovas szekér elébb agyagból, később megaranyozott rézből diszesité. A' status' legnevezetesebb irásai, sibillinus könyvek itt tartattak. 3. égett le Sylla, Vespasián és Domitián alatt, de ismét felépittetett, kivált Domitián alatt igen pompásan, ki rendelte a' Capitoliumi játékokat is. Jupiter Capitolinus hajdani templomának, mellynek oszlopai közöl néhányat még most is láthatni, omladékain most sz. Ferencz szerzeteseinek egy zárdája áll.

Capitulatio, a' népgyülések' végzése, 's egyessége, hajdan Capitulum vagy Capitularenek neveztetett. Innen Capitulálásnak mondjuk 1) a' megszált város, vagy várnak bizonyos feltételek melleti megadását; ez ellenkezik tehát egyenesen a' győztes' kegyétől függő bánásmóddal. 2) A' katonai szolgálati idejének meghatározását. 3) V. Károly alatt főleg

behozatott német császárok' választatási Capitul. 1711. a' »Capitul. perpetua» fogadtatott el. —

Capri, a' nápolyi öböl torkánál lévő kicsiny sziget, hol Augustus császár' palotája, vizvezetése és fürdői' romjait még most is láthatni, a' 12. nagyobb rendű isteneknek épített templomok' — maradványaival, — itt tölté Tiberius császár életének 7. utólsó esztendeit legutálatosabb fajtalanságban. 3000. lakost számlál.

Caracalla (Bassianus), római császár, szül. kr. sz. u. 211. Atyját, Severust, ki gyilkos fegyverrel menté meg magát Géta szelidebb közkormányától, és a' testvérgyilkost megitélők' rágalmaitól, követte a' kormányzásban, katonáktól választatván császárnak. Hadat viselt a' Rajna' és Eufrates' mellékén. Szüntelen mozgásban volt. Kicsapongásokat szerette. Nagy Sándort kivánta utánozni. Caracalla vad, de bátor, 's önző volt; a' polgárok reszkettek vérszomja előtt, az ellenség szinte félt tüzétől. A' katonák, kiket csak egyedül tisztelt, fölötte szerették. Róma Caracalla előtt már roszabb időket is élt; de ekkor inkább érezték a' súlyt, minthogy a' szelidebb kormány alatt élt időket nem könnyen feledhették.

Caraffa, nápolyi (olaszorsz.) születés, I. Leopold cs. és király' idejében felső Magyarország' fő parancsnoka, az eperjesi hős, ezen olasz ember Montecuccoli Strassoldo és Basta alatt katonáskodott, és tabornok lett. Azon szerencsétlen idők' következtében pedig, midőn Magyarországot egy részről a' török, más részről az önszeretet, és az elégedetlenség sanyargatott, lett ezen vérszomjas felső Magyarország' parancsnoka, kit még dicsérője (Vico) is hajlandónak mond a' kegyetlenségre. Munkásságának első műhelyét Eperjesen ütötte fel. 1687. febr. 1. kezdettek a' befogások. Badeni Lajos' befolyása eszközlötte ki, hogy C. kegyetlensége udvari parancs által megszüntetett. A' pozsonyi gyülés' következtében a' felső Magyarországi parancsnokságától elmozdittatott. — Következő esztendőben Erdély' fő parancsnoka lett; itt is ugyan nagy befolyást gyakorlott; minthogy azonban Leopold a' szerénységet ajánlotta neki, nem épen, mint Magyarországban, cselekedett. Szerencsére nem sokára Bécsbe hivatott, hol 1693. mart. 6. megholt.

Carascosa (Mihál báró), szül. Siciliában, szegény sorsú szülektől. 1798. Nápolyban az ugy nevezett parthenopei köztársaság' barátja volt, de Ruffo által megkegyelmeztetett. 1806. Bonaparte József 's Joachim (Murat) által legfőbb katonai méltóságokra emeltetett, de 1820. mint részese a' katonái között kiütött lázadásnak, Barcellonába futott, 's most is él Angolországban, mint számüzött, 's »Memoires historiques politiques et militares sur la revolution du royaume des Naples en 1820.» czimü munkát irt.

Carbonari, Olaszorsz. alakult titkos társaság. Első kezdetekori

czélját 's hatóságát nehéz kitapogatni; de, hogy később zenebonás igyekezetű volt, 's Olaszországban igen elterjedett, bizonyos. De elterjedt-e, mint némellyek gondolják, egész Európában, és főképen az újabb időkben, Németországra hatott-e? nem bizonyos. Az ifju Olaszország. (la giuvene Italia) — hasonló társaság — némelly alapvonásait — ugy látszik — megtartotta.

Carbunculus, az orvosi tudományban ezen név alatt, egy gyuladós, kemény, és igen fájdalmas, daganatot értenek, mellynek közepében fekete var van, 's melly mindig fenébe megy által. Többnyire szórványosan (sporadice) jő elő. Egy a' pestisnek legállandóbb és legroszabb jelei közől.

Cardinalis, az előtt világi fő hivatalbeliek' czime volt, most csak az egyházi fő személyeké Rómában, kik a' pápát választják. V. Sixtus pápa 70. tette a' Cardinálisok' számát. Választások egyedül a' pápától függ. 1631. óta a' czimek: eminentissimus.

Cardinalis virtusoknak, vagy törzsök erényeknek a' morálban neveztetnek a' fő erények, mellyek t. i. magokban foglalják a' többi erényeket. Ezen erényeknek felosztása különbféle. Socratesnél e' fő erények következők: isteni félelem, mértékletesség, férfiság (vagy vitézség) 's igazság. Cicero ezek alatt értette: a' való' vizsgálásábani okosságot, igazságot bőkezűséggel, vitézséget, vagy nagy lelket, szerénységet, 's mértékletességet. — Ambrús (egyházi atya) elsőnek mondatik, ki ezen erényeket cardinalis erényeknek nevezé. Az anyaszentegyházban cardinalis erények ezek: okosság, állhatatosság, igazság, mértékletesség.

Cardona, Spanyolorsz. Catalonia fejedelemségben, város. Nevezetes gazdag kősó bányáiról, mellyekről egy természetvizsgáló igy szól: nehéz, ugy mond, csak képzelni is e' nagy, a' szabad ég alatt 300. lábnyi magasságú kősó sziklába vágott só törésnek pompás látványát, melly a' nap' sugáraitól világitva, a' szivárvány' fényes szineit veri vissza; — a só falak hegyi krystál fényüek, miglen a' mellékes kék veres szinü, vagy' szürkés agyaggal vegyitett részei a' leomlott oldal falaknak — az egésznek drága kövekkel rakott hegy alakot — kölcsönöznek.

Caricatura, akár festés által, akár egyébkint történjék, valamelly tárgynak, de főképen személyeknek gúnynyal kevert nevetségessé tételét jelenti. Már VI. Sándor pápa alatt Rómában kezdődött; de akkor inkább az ugy nevezett pasquilhoz hasonlitott. Újabb időben Franciaország — itt pedig különösen Páris tüntetteki magát — ezek' készitésében; főképen, minthogy a' tárgy' itteni nagy kelendősége nem csekély hasznot hajtó, és még is egy kis elmésség által könnyen kivihető. A' mig érdektelen tárgyakkal és minden személy sértés nélkül foglalkozik, ártatlan — de hasztalan — elmésség; mihelyt azonban személyeskedésre

ereszkedik annak szerkesztése, a' politicai vétségek közé tartozik; ha pedig az uralkodó házat, vagy magát a' fejedelmet érinti, sokkal nagyobb vétek, hogy sem politicai áthágások közé számíttathassék. Azért meg nem fogható, hogy számíthatják némelly publicisták politicai áthágások közé, midőn magok is, mint az alkotmányos (constitutionalis) szellem kívánatát, a' fejedelem iránti tiszteletet, és annak külső tekintetét, világosan kijelentik.

Carlos (Don), Maria Isidoro de Borbon. Spanyolország' koronájának követelője; született, mint spanyol Infant, mart. 29. 1788. másod szülöttje IV. Károlynak. Ezen király és fia VII. Ferdinand közti egyenetlenségeket a' telhetetlen Napoleon arra használta, hogy Spanyolországot nemzetségének elfoglalja. Ezen zavarok által 1808. bátyjával együtt C. egész az 1814-ki változásokig, a' Valençay'i fogságban volt, innen pedig vissza ment vele Spanyolországba. Midőn Ferdinand a' portugalli király' (VI. Jánosnak) leányát feleségül vette, C. ugyan ennek testvérét, Donna Maria Francisca d'Assisi't vette nöül 1816. Ezen házasságból származnak Don Carlos Luis Maria (jan. 31. 1818. és Don Juan Carlos Maria oct. 19. 1824.) Infantok. Azon zavarok' következtében, mellyek Spanyolországban a' restauratio után történtek, C-t sokan, mint bizgatót vádolták, ki az alkotmányos (constitutionalis) életnek ellensége, azért is a' kénykormányt (absolutismus) akarná helyre állítani. Némelly — az uralkodó házat merészen lealacsonyító iratokban ugyan ez jelentetett ki (El zuriago La tercerola). — Ezen boldogtalan viszálkodások (a' nagyobbaknak talpkövei) Zea-Bermudez és Ofalia ministerek által féken tartattak. Már ekkor a' kik C.-sal tartottak, Carlistáknak neveztettek. Midőn 1829. maj. 26. a' nép által imádott királynő Amalia magtalanul megholt, a' Carlisták' reménye újra feléledt — mert most C. volt a' korona örökös. — Mennyi zavarok háríttattak volna el, hány ezer ember élet kéméltetett volna meg, ha Ferdinand többé nem házasodik! De C. ellenei — kik tudták, hogy C. alatt a' kórmányon nem maradnak, Ferdinandot reá vették, hogy Maria Christinát, a' nápolyi herczeg asszonyt feleségül vette. Ezen házasságból születtek Maria Izabella (1830. oct. 10.) és Maria Luisa (1832. jan. 30.) Infantnők. Még ekkor C-nak reménye volt a' trónhoz, azon V. Fülöp által állított örökösödési törvény következtében, melly szerint addig, míg férfi mellék ivadékok vannak, a' leányok tróntól elzáratnak. De 1830. mart. 29. egy pragmaticai sanctio által Ferdinand az úgy nevezett száliai törvényt megsemmisitette. Félt azonban a' holta utáni zavaroktól, és azért többször intette Carlost, hogy ebben egyezzen meg; ez azonban jogairól lemondani soha sem akart, ugy annyira, hogy Ferdinand az említett pragmatica sanctiót vissza vette; de nem sokára azt ismét helyre állította. Ezek után Ferdinand az öcscsét Portugalliába küldötte (Don Miguel'

hez.). Mivel azonban Ferdinand felszólította (1833), hogy az asturiai herczegnő' (Izabella) hódolására megjelenjék, ő pedig ezt tenni nem csak nem akarta, de ellene ünepélyes óvást is tett, Ferdinand őt a' pápai birodalomba menni parancsolta, mi azonban haláláig halasztatott, 1833. sept. 29. Ekkor Christina, mint Kormányzónő megújította a' parancsot, de már most mint törvényszerinti király fölött. Abarca (Leoni püspök) főnöksége alatt már több százan C.-hoz Portugalliába mentek, Don Miguel V. Károlyt spanyol királynak elismérte. Christina' kormánya pedig a' négyszerű szövetséget (quadrupe Allianz) hozta létre. Már most elkezdődtek a' zavarok. Don Carlos alattomban Angliából Francziaországon keresztül Spanyolországba jött, és jul. 10. 1834. a' navarraiak már őt V. Károlynak kikiáltották. Sok szerencsét és szerencsétlenséget tapasztalt azóta C. még Spanyolországot elhagyni kénytelenittetett.

Carmel, palaestinai hegy Galilaeának déli oldalán, az accai Basaságban. Több termékeny és lakosokkal teljes völgytől kerittetik. Tetején sok, még a' jeruzsalemi keresztény királyság' idejebéli templomok, és zárdák' romait, és egy barlangot, mellyben hagyomány szerint Illés próféta lakott, lehet látni. A' kereszténység 4. százada óta, sok remeték választották Carmel hegyét lakhelyül, kik utóbb szerzetbe egyesültek, a' rendet III. Honorius pápa Carmelita szerzet név alatt 1224. megerősítette. Hazánkban csak egy zárdájok van a' Carmelitáknak: Győrött.

Carmin, becses és szép eleven veres szinü festék, mit következő módon készithetni: esővizzel leforrázott, porrá tört kosenilla bogár vegyitessék római timsóval, 's a' lassan származott lecsapat árnyékban száritassék meg. — A' legtisztább Carmint 1818. Peletier és Caventou készitették. A' tiszta Carmin — melly fénylő, bibor veres szemecskékben található, tűzben és vizben könnyen felolvad. — Ha vizben felolvadt Carminhoz valami sav adatik, sárga; ha hudag (ammonium), eleven veres szinü; ha hamag (potassa) vagy szikag, (natrum) viola szinü; ha timsó, karmazsin veres; ha pedig eczetes ólom (saccharum saturni), barnás szinü festék csapódik le. Egy rész kosenilla főzet 2. r. timsóval és szóksóval vegyitve, az úgy nevezett párisi, florenczai, vagy bécsi mázat adja. — A' Carmint, minthogy nagy ára vagyon, gyakorta megfertőzteti a' haszonvágy agyaggal, vagy czinobriummal. E' csalfaságot megtudhatni hudag által, mivel ez felolvasztja a' Carmint, 's igy hátra maradnak a' más idegen testek.

Carthagena, Spanyolorsz. a' murciai királyság' partjain szép régi város, hadi kikötője nagy, és az egész földközi tengeren legjobb. Öble igen mély, és a' város alá megyen. Van tengeri, mathematicai, hajós és hajó kormány iskolája, fegyvertára, csillagvizsgáló tornya, füvészkertje

's a' t. 37,000. lak. — Közelében a' városnak huzódnak el ama hegyek, mellyek hajdanában a' romaiaknak sok kincset adtak.

Carthago, Afrikának legnevezetesebb városa a' régi világban, 's egy hatalmas kereskedő köztársaság' fővárosa. Alkotója Dido volt, ki a' rege szerint Tyrusból megszökvén e' tájra vetődött, hol a' lakosoktól annyi földet nyert, mennyit egy ökör bőrrel beterithetett; Dido a' bőrt vékony szijakra vágta, és ezekkel nagy térséget kerített be, erre épitette azután a' várost, 's az új statusnak igen jó törvényeket, 's rendeléseket adott. Utóbb igen hatalmas köztársasággá vált, több tartományokat meghódított, Rómával többször szerencsésen harczolt, sőt a' romaiaknak segitséget is adott. De belső egyenetlenségek, 's utóbb több szerencsétlen harczok ugy elgyengitették Carthagó' erejét, hogy végre Scipiótól a' város meghódittatott, 's 146. kr. sz. e. lerontatott. Augustus által ismét megnépesittetett, később a' vándolok' királyainak lakhelyévé lett. Kr. sz. u. 429 — 534-ig az araboktól másodszor is lerontatott. Most kevés romok hirdetik hajdani dicsőségét.

Casino, valami társaság, vagy a' társaság' összejövetelének helye, Monte Casinotól a' nápolyi terra di Lavoróban, hol egy legrégibb Benedictinus apátság áll, kies fekvéssel, és a' legszebb kilátással, melly számos látogatókat csalt éldelni a' szép természet' kellemeit. Minthogy pedig a' szerzetesek gyógytudományt is gyakoroltak, Monte Casino, mint jelenleg a' fürdők, a' betegeknek, 's az egészségeseknek is lön mulató helye. Ezt folytatták más körökben is, összejövén ismeretes, 's válogatott személyek. — Honunkban Pesten 1827. nyilt meg egy Casino, mint csinos társalkodásnak középpontja. 27. Tagból álló választottság kormányozza azt, 3. igazgatóval. Ezek havonként ülést tartanak, jan. és jun. közülést, 's pedig honi nyelven. Van szép könyvtára, 41. féle hirlapja, mulatásul billárdjai, pinczéje, vendéglője. De vannak honunkban már több illy nemü Casinók, mellyek hason czélt tüzvén ki magoknak, nem kis reményt nyujtanak édes hazánknak mind inkábbi müvelésére. — A' második illy nemü intézet Pesten a' kereskedői Casino.

Cassatio, 1) sententiae, azon parancs, vagy itélet, melly által valamelly törvényszék' itélete megsemmisittetik. Ez nálunk királyi k. parancs által (Mandatum Cassatorio-reexecutorium) történik azon esetben, ha valamelly törvényszék igazságtalanul itélt. Ezen parancs a' kir. udv. Cancellaria által ő Felsége' nevében adatik. Következése az, hogy az itélet' következtében történt foglalás' tárgya, az itélet előtti viszonyba helyeztetik. 2) Cassatio officialium vagy officiorum publicorum, midön valamelly tiszt, ki hivatalával vissza élt, attól elmozdittatik. Vagy, midön olly hivatal, mellyet a' környülállás, vagy a' szellem' szükségessé tett, ennek megszüntével a' hivatal is megszüntetik.

Cassatio Törvényszék (Cour de Cassation) Francziaorsz. azon intézet, melly által az ítéletek újra megvizsgáltatnak 's meghagyatnak, vagy megsemmisittetnek. Az illy itélőszéknek tagadhatlan haszna, 's befolyása a' nemzetre, de csak ugy, ha az mind psichologiai tekintetben, mind morális állására nézve, helyesen elrendeltetett.

Cassiodorus, (Magnus Aurelius) szül. kr. sz. u. 470. megholt 577. calabriai zárdában, mint szerzetes. Theodorich Gotthok' királyának titoknoka volt, kinek számára irá: Variorum libri XII. czimű világ történeti munkáját, vannak theologiai, de csekély becsü munkái is.

Cassius longinus (Cajus), szabadságot kedvelő római vitéz, Brutusnak barátja. Mint Crassusnak quaestora, a' Parthusok ellen elvesztett véres csatában megmenté a' még életben maradt rómaiakat; 's velek Syriát ótalmazta a' Parthusok ellen, Bibulus' elérkeztéig, Pompeius és Caesar között támadt polgári hadban Pompeius' részén állott, 44. év. kr. sz. e. Caesar' meggyilkolásákor az összeesküdtek' tagja volt. Végre Philipi melletti ütközetben mindent elvesztve lenni vélvén, ön magát ölte meg kr. sz. e. 42-ben.

Castelli, szül. Bécsben, 1781. mart. 7. Atyja, számvevői tanátsos, korán nyugalmaztatván, fia' nevelését két nagy nénjére bizta. C-nek, gazdagsága nem lévén, igyekeznie kellett valamihez juthatni; már mint joglanuló versezett; azután pedig a' nemzeti felkelésnél volt Napoleon ellen, melly után ezüst emlékpénzzel (Medaile) jutalmaztatott meg. Igyekezett ő valamelly hivatalt kaphatni, de soká hijában; még 1801. az alsó Austriai számvevői hivatalhoz jutott, azután pedig gróf Münch-Bellinghausen mellé adatván, Francziaországba küldetett. 1815. azon dalai miatt, melyeket az Austriai katonaság' buzditására készitett, Napoleon kormánya által (ha elfogathatik) a' hadi törvény alá tartozónak itéltetett. Később az emlitett számadási hivatal' titoknoka lett. Lobkovitz herczeg által a' bécsi udv. opera szinház költőinek választatott; gazdálkodása, hivatala és munkái által magának szép vagyont gyüjtött. Ezen férfiu számtalan kisebb nagyobb munkáit egyenként megemliteni majd lehetetlen, 170. szinmüve jött szinpadra; mellyekben, valamint egyéb humoristicai munkáiban is, a' bécsi közéletet igen jól fogta fel, és a' valót jól utánozta.

Castelvetrano, Sicilia' városa 13,000. lakossal, nevezetes korali' halászatáról, alabastrom müveiről, különösen pedig a' közelében fekvő Selinus város' maradványi miatt, — mellyek rémitő nagy omladék csoportokból állanak, 's a' belföldiektől »Óriás oszlop» néven ismeretesek, — tekéntetők mindenkit bámulásra gerjesztenek, nagyságuk sziklákhoz hasonló. Közepette emelkednek néhány óriási oszlopok, többiek, mind elterülve, a' földön hevernek.

Castilia, Spanyolországban, hajdan királysági tartomány, melly

kétféle osztatik, ugymint: Ó-Castiliára 1453. négyszegü mföld. 1,590,000. lak. — és Új-Castiliára, melly 780. mföld. 2,444,000. lak. számlál, ez ismét több apróbb kerületekre.

Castor és Pollux, a' régiek' e' két hőse közönségesen Dioscoroknak hivatik. Eredetök különbféle módon adatik elő. Homerus szerint Tyndarusnak, mások szerint Jupiternek 's Ledának fiai valának. Mindketten ügyességre, vitézségre, 's nehéz vállalatok' végbe vitelére nézve mint hősök tünteték ki magokat. Castor különösen a' lovak' meghóditásának, szeliditésének mesterségét érté, Pollux ellenben ügyes vivó, 's küzdő vala. Az Argonauták' utjában mindketten részt vettek, 's az akkor szerzett érdemekért isteni tiszteltetést is nyertek. Mert, midőn hajókázás közben támadt szélvész alkalmakor Castor, 's Pollux fölött csillagforma láng látszott, a' szélvész tüstént megszünt. Ez időtől fogva a' hajósok védisteneivé, 's a' szükséget szenvedők' segitőivé lettek, 's Dioscoroknak hivattak. — Inneni visszatértők után a' Theseus által fogságba vitetett Helena ifjabb nővérőket szabaditották ki. Midőn Argo, Amyens ama hires vivó birtokához érkezék, küzdésre szólitá föl az ott lévőket. Pollux vele párviadalra mene ki, 's agyonüté a' gőgöst. Főleg elhiresedtek egymáshozi hüségök- 's szeretetőkért, 's ezt volt oka, hogy Pollux, midőn Castor Idással 's Lynceussali harczban, melly Leucippusnak Phoebe, 's Hilaria' leányaiért, kiket nőkül akarának venni, 's kikért is mindkettejöknek megkelle vágytársaikkal víni, megöletett, Jupitert arra kérte, hogy vagy vegye el őt is ez életből, vagy engedje meg neki, hogy halhatatlanságát megoszthassa testvérével. Ez utolsót neki Jupiter megengedte. — Mindkettőjöknek templomok és oltárok emeltettek. Némellykor együtt lovagolva, máskor együtt állva, 's fékszáron lovat tartva, lefelé eresztett lándzsával 's csillagos fővel ábrázoltatnak. Mai nap is az égen tündökölnek a' tizenkét égi jegy között, 's ikereknek vagy kettősöknek hivatnak.

Castrum doloris (gyász hely), templomban valamelly nagyobb rendü holt' koporsójának magasabb helyre fölemelése, 's égő gyertyákkal, czimerekkel fölirásokkali ékesitése, franczia'knál »Capelle ardente« nek neveztetik.

Catacombák, földalati sirboltok, mellyekbe az Egyiptomi mumiák tétettek. Igy neveztetnek sok földalatti tágas üregek, mellyekről még nem bizonyos, ha valaha sirboltoknak használtattak-e, vagy nem? p. o. a' Róma, Páris, Nápoly, Syracusa körül lévő üregek. Róma körül lévőkben koporsók találtatnak, mellyekben, közvélemény szerint, keresztények' tetemei nyugosznak. A' legtöbb nagy városokban létező Catacombák, ember csontokkal 's más halotti maradványokkal telvék.

Catalani (Angelica), világ szerte hires énekesnő, szül. az egyházi

birtokhoz tartozó Sinnigagliában 1784. Először (kora 15. év.) a' velenczei színházban lépett fel. Minekutána 5. évet Lisabonban az olasz operánál töltött volna, 1806. Madriton keresztül Párisba és Londonba ment, 's mindenütt roppant pénz öszveget nyert. 1814. vissza jött Párisba, hol az olasz opera' igazgatását vette át. De, minthogy Catalani féltékenységből kit se szenvede meg maga körül, ha csak kevéssé hasonlított is énekléséhez, a' kormány által letétetett, 's ujolag utazni kezdett. Igy ő Orosz és Lengyelországot, 1816. pedig Európa' fő városait beutazta. 1822. Angol-; 1825. Olasz-; 1828. ismét Angolországban tartózkodott. 1830. óta pedig Florenczia mellett egy villában, hol szegény sorsu leányokat tanit, kik az énekre hajlandók; de ezek Catalani' nevét viselni tartoznak.

Catania, Aethna hegy' délszaki lábánál, zsinór egyenes széles, 's általában tiszta utczákkal, helyes épületekkel és több nyilvános piaczokkal, mellyek közt az Elefánt nevü piacz különösen említést érdemel, nevét Lava tömegből készült álló elefant képéről vevén, melly hátán obeliskot tart, és a' piacz' közepén egy kút' diszesitésére szolgál. A' nyilvános épületek közöl említendők: a' székesegyház, városháza; van továbbá a' városnak kikötője, érseki fő törvényszéke; tudományos intézetei közöl pedig kitünőbbek az egyetem, nyilványos könyvtár, pénzgyüjtemény, a' természet' mind a' 3. országával foglalkozó Academia. A' város számlál 60,000 lak. kik számos gyárokat birnak, mellyek' müvei az országban a' legjobbak közé tartoznak. Catania régiségek' tekintetében is legnagyobb gazdaságot mutathatna, ha több izben a' Lava' ömlések emlékeit le nem rontották 's temették volna. Láthatók még itt, a' legnagyobb Amphitheatrum, mellyet eddig ismerünk, meleg 's hideg fürdők' maradványi, mellyek' kiásásában Biscari herczeg különös érdemet szerzett magának. Vagyona' nagyobb részét erre szánván, és mélyen látó állhatatosságának köszönheti ezen Lava alá temetett régiség' emlékeinek napvilágrai hozatalát.

Catilina (Luc. Servius), elökelő, eszes, de már ifjuságában a' roszhoz szokott római patricius, testvérét számüzte, hogy birtokait elfoglalhassa. Sullatól, kit, midőn Róma Marius 's Sylla' dühének zsákmánya lett, hathatósan segitett, quaestorrá, azután Afrikában, hol később zsarnokságát üzte, praetorrá tétetett. — Kr. sz. e. 67. midőn a' Consulságra intézett törekvéseit sikeretlennek lenni látta, leggonoszabb társaival, hogy fő hatalomra juthasson, a' tanácsbéliek' meggyilkolására esküvék. Rendeleteik szerint a' városnak fel kelle gyújtatnia, 's már nagy sereget is gyüjtött Catilina részére. Azonban Fulvia Cicerónak, ki akkor Consul volt, a' tervet felfedezte. Catilina, hogy magát védhesse, a' tanácsban is megjelent. Ekkor tartá Cicero ama nevezetes Catilina elleni beszédet, 's Catilina Etruriába futott. Cethegus, Cassius 's Manlius elfogattak, 's ki-

végeztettek Antonius pedig Catilina ellen küldetett. Pistoja melletti ütközetben Cat. elesett, kr. szül. e. 62. legnagyobb elkeseredéssel ellentállván.

Cato-censor (Marc. Porcius), mellék neve Priscus, Sapiens vagy Major, szül. 232. kr. sz. e. Tusculanumban. Tudománya, igazság szeretete, szerénysége, közjó iránti buzgósága neki Rómában nagy tekintetet szerzett. Afrikában Quaestorrá, Sardiniában Praetorrá tétetett, hol mindnyájoktól tiszteltetett. 193. kr. sz. e. pedig L. Valerius Flaccus barátjával Consul lön, 's mint illyen, a' fellázadt Spanyolországba ment, honnan győzelmi pompával tért vissza. 189. kr. sz. e. elfoglalta Callidromost, thermopylaei szorosnak egyik legmeredekebb hegycsúcsát. Két év után Censorrá tétetett, 's hivatalát szigorúan viselte. Rabszolgái iránt kegyetlen volt. A' földmüvelést igen előmozditotta. Hivatala' letétele után a' tudományokkal foglalkozott. Megholt 85. év korában, kr. sz. e. 147. sokat irt, de irásai közől csak egy »de re rustica» czimü munkája maradt fenn.

Cato-uticai (Marc. Porcius), szül. kr. e. 93. atyja' halála után Livius Drusus nagy bátyjánál nevekedett. Már ifjuságában szigoru, 's rendithetlen jellemre mutatott, a' Stoicusok' philosophiáját megkedvelvén, egész életében ahhoz hiv maradt, és mellette az ékesszólást tanulta. Haza, 's erényiránti szeretete nála szerfeletti vala. Kora 20. év. Apolló' papjának neveztetett; azután katonai szolgálatba állott, 's több különbféle más tisztségeket is viselt. 698. Ciceróval egyesült Catilina ellen, 's azon volt, hogy az összeesküvésnek fejei halállal büntettessenek meg. Pompejus alatt Quaestor volt, 's midőn Caesar és Pompejus közt a' csata kiütött, ennek részén maradt Cato. Polgári had' alkalmakor gyász ruhában járt. Megtudván, hogy a' pharsalusi ütközet Caesar' részére kedvezőleg ütött ki, Afrikába mene, 's Pompejus megmaradt serege' vezérletét átvette. De Caesartól, ki Afrikába vonult, az majd semmivé tétetett; 's Afrika meghódolt a' győzőnek. Cato, hogy az ellenfél' kezébe ne jöjön, magát a' halálra elszánta. 'S valóban a' körülötte lévőknek, kiknek azt tanacsolá, hogy hódoljanak meg Caesárnak, könyük közti eltávozások után vevé kardját, 's magát átdöfte, 44. kr. sz. e. Igy hala el e' hős Uticában. Az uticai lakosok pompásan temették el őt, 's szobrot állitának neki.

Catullus (Cajus Valerius), nevezetes római költő, szül. Veronában, mások szerint Sirmiában, Caesar 's Cicero' kortársa. Sok költeményeit erkölcstelenség 's fajtalanság bélyegzi. Enyelgő költeményeiben, ha korlátok között marad, remek. Halála' ideje bizonytalan.

Cautscuck (Kacsuk, ruganyos mézga, Gummi elasticum), több, de leginkább Dél-Amerikában tenyésző növények' (Jatropa elastica, casti-

leja elastica, atrocorpus integrifolia, Ficus religiosa, et indica) nedve, a' szabad lég által megkeményül. A' Kacsuk fehér, vereses sárga, vagy, ha a' füstön megszáríttatik, barna vagy fekete, lágy, igen nyulós, ruganyos, vékony rétegben átlátszó. A' forrásra szükséges hévfokban illatos szagú gőz fejlődik ki belőle, és, a' hátra maradt dekecz idomu folyóság' többé meg nem keményedik, elvesztvén egyszersmind örökre ruganyosságát. Legjobban felolvad kénes aetherben (aet. sulfur.), de ez, hogy el ne száljon, elébb a' forró vizben feldagadt C-t, kevés aetherrel vegyítve, a' napon kocsonya keménységig szükséges feláztatni, miután dörgölés közben több aetherrel felereszstve, gyolcson átszüretik. E' C. felolvadás mint ázhatatlan mézga használtathatik. A' Kacsukból készülnek az érméczes csövek és hólyagok. A' természet adta C. fordittatik pecsétek' tisztitására, vegytani edények' összefoglalására, 's végre szálakra kinyújtva, gyapottal, lennel, és selyemmel szövetek' készitésére. Vannak több nemei is, mellyek a' valóditól idegen testek' megfertőzése által különböznek. Illyenek a) chinai C. ez kék, sárga, vagy veres szinü; b) az europai C., melly saláta, mák, füge, Euphorbia növények' nedveiből készül; c) az ásvány C. Odinburghban 1785. találtatott, lehetséges, hogy növény eredetü; d) a' fa gyöngyből készített madár lép.

Cavendisch (Henry), devonshirei herczeg' második fia, szül. 1733. Nagy érdemet szerzett magának a' vegytanban. A' viztárgy szesznek különös sajátságait, az összetételéről fontos felfedezését neki köszönhetni. A' londoni királyi társaság őt tagjává, 's 1803. a' franczia nemzeti intézet egyiknek nevezé ki nyolcz külföldi tagja közől. Anyja bátyja' halála által nagy vagyonnak ura lévén, annak nagyobb részét jó czélra fordítá. Megholt Londonban 1810. Irásai értekezések, mellyeket éles belátás, 's pontosság bélyegzik.

Cecrops, eredetéről különbfélék a' vélemények. Görögöknél az Attica' alapitója kr. sz. e. 1400. eszt. Egyiptomból gyarmatot hozott azon tartományba, 's minden szükséges mesterséget, 's intézetet. A' vad lakosokat a' vallás' kezdeteire tanitotta, 's a' társas élet' hasznaival megismertette. Athenae városának alapot vetett, 's még e' fölött 11. helységet épitett, 's azoknak lakosait földmüvelésre is megtanitotta. Egyiptomból C. hozá ide az olajfát is, 's a' hajókázást ő tette ismeretessé új hazájában. — 50. évig uralkodott.

Cephalonia, legnagyobb a' joniai tenger' szigetei közől 17. négy szegü mföldön 63,000. lak. kik derék tengeri hajósok, 400. tulajdon hajóval Van 203. helysége, 3. kikötője, 's alkalmas öblei.

Celebes, egy a' Sunda szigetek közől Dél Ázsiában, Borneotól keletre, 2558. négyszegü mföldön 3. millio lakossal. A' szigeten, mellynek belseje még kevéssé ismeretes, éjszakról délnek a' Bonthain hegyláncz

megy keresztül, mellynek két oldalán két ellenkező esztendő rész uralkodik. Folyói többnyire parti folyók. Földje kivált völgyekben igen termékeny, 's egymást mindig zöldellő hegyek váltják fól. Termései: arany, réz, ón, gyémánt, déli gyümölcsök, pamut, pálma, bambusnád, betel, ris, kámfor, bors, opium, vad és szelid állatok, legszebb papagályok, krokodilok, kigyók, gyöngy kagylók 's a' t. Hollandok' birtoka, 's reájok nézve nagy fontosságú sziget, nem a' jövedelemért, mert ez csekély; hanem, mivel a' molukki szigetek' kulcsa.

Celsus (Aurel. Cornelius), Augustus alatt orvos vala, nevezetes a' gyógy tudományról irott 8. könyveiért, mellyek már 50. jelentek meg a' nyomtatás használata óta. C. főleg Hippocratest, 's Asclepiadest követte.

Censorok-nak neveztettek Rómában azon tisztviselők, kik a' polgárok' számát, 's azoknak vagyonát összeírták. 442. kr. sz. e. a' polgárok birtokát törvényesen megbecsülték, 's az erkölcsiségre vigyáztak. Választattak minden 5. évben. Nálunk a' kormánytól rendelt könyvbirálók hivatnak censoroknak.

Census, Rómában minden 5. évben, 1. a' királyok- ezután Consulok-, végre Censorok által a' római polgárok' vagyonainak történni szokott megbecsültetése, mit Servius Tullius 557. hozott be. E' szerint a' polgárok 6. osztályra szakasztattak. Az első osztályhoz tartozandóknak vagyona, legalább 100,000. as-ra, (egy as-nak értéke másfél krajcz. jó pénzb.) mene. A' második oszt. 75,000., a' harmadik oszt. 50,000., a' negyedik oszt. 25,000.; az ötödik oszt. 11,000. Hatodik osztályhoz tartoztak a' többiek.

Centaurok, eredetikép Thessaliában a' Pelion hegyén régi vad népet jelentenek. A' görögöknél elsők voltak, kik a' lovak' megszelidítését, 's lovaglást föltalálták. Ezek Hercules, Theseus, 's Pirithous által meggyőzettek, 's Pelion hegyéről elüzettek, félemberi, 's félállati alakban ábrázoltatnak.

Centimanok, igy neveztetett Uranus 's Gaeának (égnek 's földnek) három óriás fia: Cottus, Briareus és Gyges. Száz kezök és 50. fejok vala. Atyjok félelemből őket mindjárt születésök után megkötözve föld alá zárta; de Jupiter őket megszabaditotta, hogy segedelmek által Titanokon győzedelmeskedhessék; mit véghez is vittek, iszonyu nagyságu kőszirtet szórván titanokra. A' meggyőzött titanok tartarusba vettettek, 's centimanok által őriztettek.

Centuria, száz emberből álló osztály a' római seregnél. De még is mindig száz emberből nem állott a' C. mert a' hadi sereg' erejétől függött annak száma. — Nyilvános választásokban centuriák szerint szavazott a' nép.

Cerberus, 3. fejü kutya, melly a' holtak' országának kapuja előtt őrt állott száz lánczon megkötve. Bemenőknek hizelgett, de ki vissza akart menni, azt elnyelte.

Ceres, igy a' rómaiaknál, Demeter-nek neveztetett a' görögöknél. Saturnus, 's Rhea' leánya. Midőn Pluto Ceres' leányát, Proserpinát elragadta, Ceres égő fáklyával keresé őt sok tartományokban, 's hová csak jöve, a' földmüvelést tanitá. Az emberek igy szelidebbek lenni, egy helybeni lakáshoz szokni, törvényeknek engedelmeskedni, 's szép mesterségeket üzni kezdettek. Végre Helios megtudatá Ceressel, hogy Plutonál van leánya, kitől is őt haraggal kivánta vissza, de Jupiter' itélete szerint csak arra nyert engedelmet, hogy fele részét az esztendőnek tölthesse nála Proserpina. — Ceres valamivel szelidebbnek, mint Juno, fején kalász koszorúval, vagy néha szalaggal ábrázoltatik.

Chamaeleon, egy Ázsiában, és Afrikában othonos béka nagyságu uszómászó, a' gyikok' rendéhez tartozik, bőre sima, szőrnélküli, farka hosszú, kapaszkodó; nyelve szinte nagyon hosszú, ezzel fogja a' bogarakat. Szinét sokféleképen tudja változtatni; melly tulajdonsága sok mesés bal itéletekre adott alkalmat. Cuvier szerint ezen szin változtathatási tulajdonának az az oka, hogy tüdeje igen nagy, ha ezt léggel egészen megtölti, az egész test fel fujodván, az igy megvékonyult bőrön átlátszanak, az üt- és vérerek, 's ezektől függ a' különböző szin.

Chambery, Sabaudiának fővárosa, érs.k' lak- és főitélőszék' helye. Van közönséges könyvtára, academiai egyesülete, földmüvelő társasága. Legnevezetesebb, mit a' város mutathat, a' piacz, a' vár, a' katona laktanya, mellyben 4000. katona lakhatik, a' vernay szép sétahely, az uj szinház. Lakosok' száma 12,000-re megy, kik kereskedést üznek.

Chaos, üres és megmérhetlen tér, hol minden foglaltatott, részint magányosan, részint más erőkhez kapcsolva, mint mindeneket származtató oknak, tekintetett. Hesiodus szerint ehhez még a' föld tartarus, 's eros (amor) vala szükséges. Régi görögök szerint egy formátlan, 's durva eredeti anyag, honnan az ég, 's föld származott.

Charisok, vagy Gratiák, a' kellem, 's széperkölcsök' istennői. Charisoknak hivattak a' görögöknél, Gratiaknak a' rómaiaknál. Eredetileg az év' szép részeinek, 's pedig vagy a' tavasznak csak, vagy azzal együtt a' nyár 's ősznek is, 's először Creta szigetében. Később e' részek' kellemeinek általánosan, továbbá vigságnak, derültségnek, 's gyönyörnek, jótévőségnek, 's háládatosságnak valának jelképei. Régibb időkben Charisok mindig egészen öltözve ábrázoltattak, utóbb rúhátlanul is festettek. Hesiodus szerint Jupiter, 's Eurynome, vagy Erynome leányai valának, 's pedig 3. u. m. Aglaja (fény) Thalia (zöldellő) és Euphrosine (jó kedv). Palotájok az olympus tetején volt, több helyeken 's voltak pompás szo-

brokkal ékesített templomaik. Tiszteletekre tartatott ünnep chariá nak hivatott.

Charkow, az Orosz birodalomban Slobodi-Ukrania tartománynak fővárosa, van 15,000. lakosa, kik kereskedést üznek; különösen pedig nevezetes tudományos intézeteiről, mellyek közt az egyetem, a' papi nevendék intézet, gymnasium, a' tudományok' társasága, katonai iskolája, és a' nemes kisasszonyok' intézete kitünőbbek. — Továbbá van könyvtára, természeti müvek' gyüjteménye.

Charlatannak mondjuk azt, ki föltünő 's igen szembeszökő cselekvések által tudós szint kiván magának adni, 's olly dolgokban akar tündökölni, mellyekhez épen semmit, vagy keveset ért; olly tudományos, és müvészeti ismereteket kürtöl, mellyeket nem bir. Az olasz ciarlare szótol származtatják sokan a' charlatan kifejezést, melly annyit tesz: fecsegni, sok hiába valót beszélni, mert a' sok fecsegés tartalom üres, szószaporitás a' ch. főtulajdona. Charlatanokat találunk minden mesterséghez, müvészethez, kereskedéshez tartozó nép osztály közt, valamint a' tudósok minden szakában. Különösen az orvosi tudományban sokat charlatánkodnak, azt lármázván, hogy olly titkos gyógy szerek birtokában vannak, mellyeket kivülök a' világon senki nem ismer, 's mellyek minden nyavalyát meg gyógyitnak, rendkivüli hatással birnak a' test szépségére, ifjitására, egészségére; miket az úton, vásárokon, minden nyilvános helyeken dicséretekkel halmozva, az emberekre iparkodnak tolni; titkos szereikkel utaznak, szemtelen kontárkodásaikkal, az orvosi tudomány' szentségét bepiszkolják, lealacsonyitják. Legújabb időben a' tudományokkal 's müvészetekkel foglalkozók' száma általában, az orvosoké pedig különösen igen megszaporodván, a' charlatanismus ezer és ezer alakban tünik fel. Gyakran a' közönség' részéről, fajdalom! a' valódi tudományos, szerény férfi elmellőztetik, egy fecsegő, tudomány- dagályos beszédü, ön dicsérő charlatan miatt.

Charlestown, az éjszak amerikai köztársaság Dél-Carolina tartományának fővárosa 30,000. lak. kik közt 13,000. néger. 1630. kezdették épiteni; van benne egy tudományos, egy philosophiai, és gazdasági academia. Fekvése egy fél szigeten, Ashley és Cooper folyók közt, fontos az europa és nyugot indiai kereskedésre nézve.

Charon, Erebus' és éjnek fia. A' holtakat pénzért, melly ezeknek szájokba tétetni szokott, az alvilág 3. folyóin (Acheron, Styx, Cocytus) által vinni köteleztetett. Ki pénzt magával nem vitt, vagy a' felső világon eltemettetés nélkül maradt, szomoruan bólyongott Acheron mellett, mig charonnak őt átvinni tetszett.

Charta magna, már rég, és többször (II. Vilmos óta) igérték az angol királyok, a' nemzet' szabadságának helyre állitását, de ez mindig el-

maradt. A' nép' hatalma azonban napról napra növekedett; a' bárók feudál szabadalmaiknál fogva, a' nemzet tanácskozási — gyülekezeteiben részt vettek; még akkor a' feudalis javak, és jogok nem örökösültek, hanem tökéletesen a' királyi kegyelemtől függöttek, féltették tehát a' bárók jogaikat, és azok biztosításáért, a' nemzet' részére hajoltak. Ez által ők nem csak a' Monarchiát fenyegető veszélytől szabadították meg, de egyszersmind — minthogy a' nép tömeg előtt kedvesek lettek — szabadalmaik örökösülését, 's a' korona kegyétöli függetlenséget is kivivták. A' környülállás kedvezett a' czél kivitelére, a' Runnymede'i síkon Staines, és Vindsor közt volt, midőn János király 1215. nem jobbágyi alázatossággal kérette, hanem eröltetve irta alá az elejbe szabott törvényt. A' magna chartát, mint angol szabadság talp kövét ünnepli a' történet irás; azonban az csak a' beszivárgott visszaélléseket zabolázza. Először is az egyház szabadságai — mellyek azonban elő nem számláltatnak — biztosittatnak. Azután rendelteték feudalis adó ujitás, mi modón történjék, — hogy gyámatyák tartozzanak a' gyámságok alatt lévő vagyona' gondviselésére, valamint ezek egyen — házasságokra lépjenek rokonaik' tudtával, az özvegyek pedig javaik' birtokában békén maradjanak, valamint szabadságokban álljon özvegyen maradni, azon biztosítás mellett, hogy egyezés nélkül férjhez nem menendnek. A' lovagok személyes hadi szolgálata, mig a' szász dinastia alatt pénzbeli adóra változott. Ezt azonban a' királyok kények szerint többször és nagyobb mennyiségben követelték. Most a' király' fogsága, legüdősebb fia' és legüdősebb leánya' kiházasitását kivévén, törvényesen meghatároztatott. Azon kivül a' nagy tanács' — melly érsekekből, püspökökből, apátokból, grófokból, nagyobb bárókból, valamint a' többi főbb koronai haszonbérlőkből állott (ezek közönségesen 40. nap előtt hivattak meg) — megegyezése nélkül a' lovag- pénz fel nem emeltetett. Ezen gyülés azonban még nem volt a' mai parlament. Mind eddig az itélő székek — a' perlekedők' nagy kárára — a' királyt követték; de most az rendeltetett, hogy ezek kivévén a' büntető, és financialis eseteket, bizonyos helyen tartassanak. Az igazság' jobb kiszolgáltatása végett, az itélő hivatalokra csak törvény tudók vétessenek, ezek a' korona jogainak védelmét fel ne vállalhassák; két biró pedig minden évben négyszer küldessék minden grófságba a' sajátsági pörök' elitélésére. A' személyes, és vagyon béli bátorság megalapittatott. A' királyi tisztek' igazságtalanságai korlátoztattak. A' városok' jogai megerösittettek; egyenlő mértékek rendeltettek egész országban. Megengedtetett a' külföldi kereskedőknek Angliába jövetele, és lakhatása 's a' t. A' szabad embernek jog adatott elhagyni Angliát, és ismét tetszése szerint vissza jöhetett. Azon véres igazságtalanságok, mellyek a' királyi erdőkröli törvényekkel voltak összekötve, megérintettek ugyan, de még ez úttal, el nem mellőztettek. A' korona alattvalói, ugyan

azon jogokat nyerték feudalis viszonyaikra nézve, mellyeket az elsők. A' foglyokról (mancipia), kik legtöbben voltak, említés sem tétetett. A' többi rendelések külön körülményeket érdekelték. Ezek fő rendelései a' nagy chartának, mellyek többnyire azon rendszerrel, mellyel kapcsolatban állottak, elenyésztek. Mennyire irtóztak tőle az angol királyok, és mennyire becsülte a' nemzet, bizonyítja az, hogy 35-ször kelle megerősítetnie, míg törvényes erejűvé lett. Tagadhatlan, hogy ezen szabadalmi levél az angol törvény hozásnak uj és igazságosabb (tendentia) irányt adott, de korán volt hatása közönséges, mert következtében a' nemzet általában keveset nyert.

Charte constitutionel, már rég, de csak homályosan használtatott e' szó a' theoriában, mielőtt Amerika azzal közéletben élt volna. Franczia ország szörnyű áldozatokat tett érette; és azon 30. esztendei küzdésből — melly annyi különbözőt hozott létre — nem maradt egyéb (érdekes) azon charte-nál, mellyet a' franczia senatus kidolgozott, és XVIII. Lajos helyben hagyott. Annyi sok próbatételek után se tudták a' franczíák magokat megismérni tanulni, minthogy hibás alaptörvényt szabtak; hogy pedig hibás volt, mutatják az 1830. történetek, mellyek egyébként nem létesülhettek volna. A' hibák' és hézagok' következtében született a' — Revision du charte — millyen ez, az utolsó tized mutatja.

Chemnitz, szász királyságban az érczhegyi kerületben Chemnitz folyónál épült, gyáraira első, kereskedésre második város, sok szép házakkal. Van 23,000. lak. 1197. takácsa, 12. karton gyára, mellyek közől némellyekben 1000. ember dolgozik, 50,000. vég kartont, és temérdek számu karton keszkenőt készítenek; 40. kisebb, 's nagyobb fonó malmai, mellyek közel egy millio font fonalat fonnak. Van azon felül egy Lyceuma. A' város előtt pedig áll Chemnitz' régi vár kastélya.

Cherbourg, Franciaország Manche nevű megyéjének városa 17,000. lak. van kereskedő törvényszéke, királyi academiai társasága, egy hajó épitő műhelye, mellyben első rangú tengeri hajók készülnek; de leginkább a' habok közepette 1933. ölnyi hosszuságra terjedő töltése a' Cherbourgi név' elzárására csodálkozást érdemel. E' roppant munka, melly XVI. Lajos' idejében kezdődött, 's egyetlen egy kikötő a' la Manche csatornájánál a' la Hogne, vagy Rhaz Blanchard foka, és Rhaz de Barfleur közt. A' császári uralkodás alatt folytattatott ugyan; 1813-tól fogva pedig félbe szakasztva maradt, a' legjelesebb vizi müvek közt érdem teljes helyet enged, melly valaha létre jött.

Chimborasso, egy a' Cordilleras de los Andes hegy láncz legmagasabb csucsai közől. Délamerikai Columbia szabad társaságban 20,000. lábra emelkedik a' tenger tükrén fölül, 5000. lábnál többet örök hó borit. Condamine 1745. 15,000. láb magasságig megmászta, a' híres utazó Hum-

boldt pedig 1802. jun. 23. 19,000. láb magasságig jutott, ennél magasabbra még senki nem haladott.

China, Siberia, és Dél-India közt fekvő roppant birodalom. A' chinaiaktól Tath-Sching-koun az az mennyei országnak neveztetik. Hosszasága 300. nsz. mföld. szélessége 250-nél több. Fölülete magának chinának 69,000. nsz. mföld, az adózó tartományokéval együtt pedig 250,000. négy szegü mföldet meghalad, 242. millio lakost számlál. Fő folyói Hoang-ho-kiang, vagy is sárga folyó, és a' Yang-tse-kiang, az az kék folyó; ezeken kivül még számos folyókat, és tavakat számlál. — China eredeti vallása, ugy látszik a' Saman vallásnak ága, mellynek fő pontja a' csillagok', 's más természeti tárgyak' imádása. Ez később más vallás alkotók által kiszoríttatott. Ezek közöl legnevezetesebb a' Con-fu-tse (confuccius) és Laokiun, vagy Tau-tse. A' nép' nagyobb része a' Fo, Indiából jött vallásán van. A' császár', ki tatár — Mantsui családból való, vallása Dalai — Lama. A' keresztény vallást 17. század óta több missionarius iparkodott terjeszteni, de kevés követőkre akadtak. — Uralkodás formája. Helytelenül hitték valaha, hogy a' chinai császár roppant birodalmában önkényileg uralkodik, az ujabb hiteles tudosításokból világos, hogy a' császár hatalma törvények, és képviselők által korlátoztatik; ezeken kivül a' császár ön, 's országa tisztviselőit tartozik a' müveltebb, 's hivatalokra készült osztály' tagjaiból választani. Csak a' császári ház tagjainak, Confuccius, és Mencius utódinak van öröklött czime, a' többiek érdemek szerint nyerhetnek csak ön személyükre. A' császár czime: ég fia, legmagasabb császár, és a' világ egyedüli kormányzója. Az uralkodás a' császári ház' férfi ágán örökös. Az országot illető rendelések, a' status hirlapban bocsáttatnak közre, honnét a' tartományi hirlapok tartoznak lapjaikba lenyomatni. A' császár felelős minden természet- tüneményi szerencsétlenségért, igy p. o. ha tűz, viz, földrengés, jégeső 's a' t. kárt okoz az Országban, az uralkodó nyilván vádolja magát, hogy bűnei, kötelessége' elhanyagolása által érdemlette a' büntető isten' haragját: 's bőjtölés, imádság, alamizsnálkodás, és más jó tettek által iparkodik az éggel kibékülni. Műszorgalom. Az élet szükségeire, és kellemeire intézett műipar' 's mesterségek' tökélyét a' chinaiaknál méltán csodálhatjuk. Sok müveiket mai napig gyümölcs nélkül iparkodtak utánozni az Europaiak. A' selyem tenyésztést, és annak feldolgozását alig; a' porczellán készitést pedig épen el nem érhették még eddig. Fa, elefántcsont, érez munkáik kitünő szépségüek, himvarrásaik, rajzolásaik, drágakő metszésök, 's fényesitésök, a' mienket megelőzik: mesterséges virág- készitésöket az europaiak még nem értek el. Sokkal előbb értették a' könyveknek nyomtatás általi szaporitását, mint a' könyvnyomás mestersége német honban föltaláltatott. T. i. fára met-

szették a' betűket, föstékkel bekenve nyomták a' könyveket. A' mágnestő' használását az europaiaknál sokkal előbb ismerték, valamint a' lőport, 's stereotypot is. A' védhimlő beóltást is több századok óta gyakorolják. **Kereskedés.** Nagyobb haszonnal üzetik a' bel- mint a' külkereskedés; folyók 's mesterséges számos víz csatornák által elősegítve, igen könnyü a' tartomány minden városival a' közlekedés; ezen belkereskedés ugy elfoglalja őket, hogy a' tenger kereskedéssel keveset gondolnak. A' külkereskedés' középpontja **Peking**. A' kormány a' külközlekedéstől óvakodik, erősen felügyeltet minden idegenre, 's kimutatja a' helyeket, hová ezek mehetnek, kereskedési dolgaikat végzendők, kimutatja a' városokat, hol lakhatnak; különben máshol minden közlekedés erősen tilalmas. **Kiviteli czikkek**: thea, nankin, porczellán, china gyökér, rhabarbara, moschus, gyömbér, más gyógy szerek, higany, ón, borax, selyes, schawlok, 's különbféle drága szövetek, szőnyegek, és számtalan müipari czikkek. Csak a' thea maga szörnyü jövedelmet hoz évenként az országnak. P. o. magok az angolok 1823. 274,788. mázsát hoztak ki, mellyért 10. millio 924, ezüst forintot fizettek. **Beviteli czikkek**: posztó, drága bőrök, arany ezüst sodronyok, 's lapok, csehüvegek, kámfor, tömjén, dohány, főleg opium, melly jóllehet erősen elvan tiltva, még is szenvedélyesen vétetik: legujabb ez évi törvény következtében minden opiumot elszedetett a' kormány az Angoloktól, 's részint a' tengerbe vettetett, részint megégettetett; minden opiumhozó hajót dugáros hajónak, 's mint illyet össze égetendőnek nyilatkoztatott, 's már többen végre is hajtották a' parancsot: minden angol kiüzetett a' chinai városokból, minden közlekedést megtiltott a' **mennyei birodalom** lakosinak a' külföldiekkel; az angol és chinai kormány komolyan készül haborúra, a' béke ki egyenlités nehezen fog sikerülhetni. Feszülten tart kitkit a' dolog' kimenete. A' természet' mind a' három ország' adományival bövelkedik China; a' földmüvelés nagy szorgalommal, 's észszel üzetik. A' földmüvelők nagy becsületben tartatnak, tavaszszal évenként maga a' Császár a' legfőbb tisztviselők kiséretében, kimegy a' mezőre, ekét vesz kezébe, és szánt. — A' chinai nyelv az egy-tagu szókból álló nyelvekhez tartozik: gyökszavai mind egy taguak, 's nem csak az egyes hangok' kitételére vannak betüi, hanem egész szavak egy jegygyel kiirathatnak. A' chinai literatura nagyon terjedelmes. Számos hittani, országlási, történeti, erkölcsi, müvészeti, törvénytani, philosophiai 's a' t. munkákat bir; sok szinmüvei, költeményes, elbeszélő, tündér mesés könyvei vannak, majd minden chinai tud irni: az olvasás, irás közönségesebb köztök, mint német honban.

Chinahéj — lázellenes héj — (cortex chinae, cortex peruvianus). Igy nevezzük az orvosok által naponként használt igen nagy-hatásu fahéjat, melly Amerikából Peru és Ujgranada hegyes részeiből hozatik

Europába. A' cinchonceák' természetes rendéhez tartozó több fák adják ezen héjat. A' fákat levágják apriltól octoberig, héját lehúzzák, napon megszárogatják, gyapott szövetbe 150. fontig bekötik, 's ládákba, vagy tehénbőrbe varva, a' kereskedésbe juttatják. Valljon a' bennszülöttek, kik ezt »quinaquina»nak, az az: minden' héja héjának nevezik, ismerték e' lázellenes héj' hatását, nem tudjuk; most se külső, se belső haszonra nem fordittatik hazájában, sőt irtóznak tőle. E' china héj 1639. hozatott Spanyol honba, minekutána a' perui al-király Cinchon gróf' neje, egy igen makacs váltó láztól általa megszabadult, onnét »grófnő porának» (pulvis comitissae) neveztetett. Rómába de Luogo bibornok, és a' Jezuiták hozták, innét »bibornok pornak» jezuita pornak (pulvis cardinalis pulvis jesuiticus) hivták. Három faja hozatik hozzánk a' chinahéjnak, u. m. sárga, piros és barna. Használtatik a' váltó-láz, és sok más nyavalyákban mint erősítő- belsőkép, — fekélyek ellen pedig külsőkép.

Chiragra-nak neveztetik a' köszvény (l. e.) a' kezekben; megfosztja lassanként a' kezet hajlékonyságától, az ujjakat elgörbíti, összehúzza, a' kéz és ujjak mozgékonyságokat elvesztik, mert az inakra meszes kór anyag tevődik le, melly az inakat mintegy behuzza.

Chirologia (kézbeszéd), azon mesterség, melly által kezünk' 's ujjaink' bizonyos mozgása által kivánságunkat kifejezzük. Nagy haszna van a' süket-némáknál; ezek szavainkat nem hallják, következőleg nem is érthetik, ezeknek kéz és ujj jelek által fejezhetjük ki magunkat.

Chiromantia (kézjóslat), a' könnyen hivő babonás világ hamar elhitte néhány csalfa ámitók' azon állitását a' sötétebb századokban, hogy az istenség a' kézen (a' tenyéren) lévő vonásokba följegyezte minden embernek tulajdonságát, természeti hajlamát, hibáit 's a' t. Állitások szerint, minden nagyobb fontosságú tettünk bizonyos jegyeket hagy maga után tenyerünkön. Ezen babonás tudománytól, még a' tudósabb és jobb emberek sem voltak mentek az ó-korban. Fölvilágosodottabb századunk a' sötét ész' ezen vak szüleményét kiirtotta, 's századunkban, ugy hiszem, senki nem ad hitelt ezen babonás jóslatnak, még magok a' czigány banyák sem, kik kizárólag űzik még, hanem nem meggyőződésből, csupán alacson haszonlesésből, könnyebben esik nékik ez a' dolognál, és sokszor jól megjutalmaztatnak csalfa mesterségök' hizelkedő szavai. Roszat senkinek nem jósolnak.

Chiron, Saturnus és Philyra' fia, kiről mythologia mint két alakuról (ember 's ló). tesz említést. Centaurok közt legbölcsebb, 's majd minden görög hősnek nevezetesen: Aesculapius, Nestor, Peleus, Theseus, Ulysses, Castor és Pollux, Achilles, Aeneas, Bacchus 's a' t. tanitója. Centaurok elleni ütközetben, Hercules' mérges nyila, szándéka

ellenére találá el őt, 's az istenek saját kérésére éltének' végét szakasztották.

Chironomia (kezek' mozgatása), a' mimicának egy része. A' kézmozgatás' fontosságát már a' görög szónokok átlátták, 's különös figyelmet is fordítottak reá. A' kéz' mozgatásra saját rendszert alkotott Gilbert Austin »chironomia on attreatise on rhetorical delivery» (London 1806) munkájában.

Chirurgia (Seborvosság, sebészet), a' szó' származása szerént azon része az orvosi tudománynak, melly kézzeli működés által iparkodik az egészséget fentartani, vagy a' betegséget elhárítani. A' sebész vagy csupa kézzel munkálkodik, vagy sebészi eszközöket is használ. Sebészség nem tartozik a' szorosan vett orvosi tudományhoz, hanem ennek csak segéd eszköze. Hippocrates méltán mondá ezen szavakat: mit orvosi szer meg nem gyógyít, meggyógyít a' vas, mit a' vas meg nem gyógyít, meggyógyít a' tűz, mit pedig ez meg nem gyógyít, gyógyíthatlan. Akkor folyamodunk a' chirurgiához, ha a' diaeteticai, vagy gyógyszertári szerek nem elegendők, vagy már kifogytak. Egy telivérű embert a' gutaütés fenyegeti, csak egy kézorvosi mütétel (operatio), egy érvágás hárithatja azt el. Fene esik valamelly tagba, vagy összezúzatik; lehetetlen orvosi szereket használni, mivel nincs a' beteg tagban élet. Chirurgia tehát, az orvosi tudomány' mechanicai része. A' sebészség, különösen a' sebek' gyógyítása, régibb a' gyógyászatnál. A' vadakkal, 's egymás közti küzdés által könnyebben vala kaphatni sebet, mint az akkori egyszerü életmód mellett belnyavalyákat. Igy tudva van a' legrégibb időkből, hogy 50. évvel a' trójai haború előtt Melampus Chiron, Aesculap az Argonauták' kiküldésekor mint orvosok voltak jelen. Utóbb a' görög, 's arab orvosok a' sebészettel, 's bel- orvostudományt egyesitve dolgozták ki, mit Hippocrates, Galenus, Celsus' munkái bizonyítnak. Az araboknál pedig később gyalázatnak tartatott, ha az orvos maga vitte véghez a' mütételt. A' rómaiaknál rabszolgákra bizták a' mütételeket. Közép században az egész gyógymüvészség' gyakorlása barátok' kezében volt, a' toursi egyházi gyülés megtiltotta nékik a' véres mütételeket, a' chirurgiát számüzték az egyetemekből. Ekkor vált el a' sebészség az orvostantól. Ez a' fürdősök' és borbélyok' czéhét szülte a' világra; 's ezek' kezébe került a' sebészség. Ezen borbély czéhet megerősitették a' keresztes háborúk' idejében Európába hozott, sok, addig ismeretlen, bőrnyavalyák. Utóbb e' köd elszéledt. A' boncztudomány' müvelése által új alakot nyert a' sebészség, sok jeles orvos gyakorolta, mint Falopi, Eustach, Harvey. Francziaországban parlagon hevert, mig XIV. Lajos alatt minden tudomány, 's müvészség virágozni kezdett. 1731. tulajdon academia állittatott a' sebészségnek, melly csak hamar nagy hirre kapott, de csak most, hogy chirurgía a' tulajdon orvostudománynyal kezet fog, és szorosan a' boncztani ismeretekre támaszko-

dik, mehet bátorsággal a' tökéletesség' tetőpontja felé. Nem minden orvos elég ügyes a' nagyobb műtételek' végbevitelére, bizonyos természeti tulajdonságok kivántatnak ahhoz, mellyeket a' régiek igy adtak elő: (sit juvenis, strenuus, audax, solers, et immisericors) legyen fiatal, erős, merész, ügyes, és könyörületlen.

Chlopicki (József), szül. Varsóban 1772. az ujabb időkbeli legnevezetesebb tábornokok' egyike. Ifjuságában lépett a' hadi életre, 's már 1794. Raslavicz mellett Rymkievicz tábornoknak mint segéd tisztje tünteté ki magát. 1797. Olaszországban Dombrowsky tábornok alatt összesereglett lengyel ezeredekhez állott. Katonai felsőbb méltóságokra vitézsége által csak hamar fölemelkedve, több nagy ütközetben jelesen viselte magát, úgy; hogy Vellington a' spanyol háborúba legrémitőbb ellenségei' egyikének' állitá őt. De Constantin nagy herczeg által személyében megsértetvén, magános életre vonult, 's nagyobb részt Varsóban élt. Azonban 1830. nov. 20. Varsóban kiütött lázadás alkalmakor a' katonák őt vezérőknek választották, dec. 6. pedig dictátornak kiáltották. Ő e' méltóságot csak kényszerítve vevé fel, 's nem sokára arról leismondott. De dec. 23. ujolag annak kineveztetett. Mint illyen, már tökéletesen helyre is látszott állitani ország' belsejében a' rendet, 's mindent elkövetett, hogy hazája az orosz hatalommal háborúra ne kényteleníttessék, de bár szorgosan eltitkolt mindent, még sem gátolhatá meg, hogy az orosz czár' kemény válaszának hire ne futamodjék el a' lengyelek között. Ekkor ugy látszott, hogy sokan összeesküdtek a' dictator ellen, 's bár Chlopiczki jan. 10. az összesereglett országos küldötség előtt kinyilatkoztatá, hogy lelkiismérete meg nem engedi seregét vezetni az ellenfélre, sőt a' Lengyelország csekély segéd eszközeit tekintetbe vévén, az alkudozást látja szükségesnek, még is had határoztatott. Látván C. minden iparát sikeretlenek lenni, le mondott fő méltóságáról. — Voltak, kik őtet ekkor mint haza árulót agyon lövetni kivánták. — Azonban midőn az orosz sereg Lengyelországba vonult, lengyel sereghez állott C. 's mint fővezér kormányozá azt. Nagy tüzzel küzdött, 2. ló esett el alatta, mig végre egy granátos által maga is megsebesittetve viteték el a' harcz mezőről, mart. 10 .C. Krakóba viteté magát sebei' gyógyitása végett.

Cholera, Napkeleten a' legrégibb idők óta ismeretes, hirtelen lefolyásu nyavalya; mellynek főjellemei: egymást érő hányás, és hasmenés, hirtelen elerőtlenedés, görcsök, a' tagok' jéghidegsége, a' test' barnulása 's csak nem észrevehetetlen érverés. Európában előbb csak szórványos (sporadicus), nem veszedelmes faja ismértetett a' cholerának, melly a' melegebb évszakokban áthűtés, hibás életrend után következett, 's hányás és szék ürités által nyilatkozott. Múlt század' közepe táján Kelet Indiában még ez előtt nem ismert dühösséggel lépett föl mint járvány

nyavalya (morbus epidemicus) 's Ázsiának majd minden tartományait pusztitotta. Egész 1817. nem hágta át szülö földét, ezen évben rendkivül gonosz öldöklö természettel lépett föl, és szám nélkül hullottak áldozatai. Hamar elterjedt Ganges' partjain, innen Calcuttába, 's Kelet-India' minden részeiben. A' Siami tengeröbölböl 1820. Cocchinchinába, onnét Chinába költözött, 's a' megbetegedettek' felét elsöpörte, innét 1821. Arabiába, Perzsiába, Törökországba, Bassoraig, és Bagdádig. 1822. Jeadig. 1823. Astrahanig az Oroszhatárokig. Európához közelgetvén, az orvosok 's hatóságok' figyelmét fölébresztette, de az ázsiai több milliókra menö áldozati' öldöklésében mintegy kifáradva, több évekig megszünt. Midön már elenyésztén örvendett Europa, uj erövel kezdett dühöngni ös honában, honnét csak hamar 1829. év' vége felé Oroszországba rontott, 1830. ott messze, 1831. Galliczia' határáig terjedt, ezen keresztül Lengyelországba, 's még ezen évben édes honunkat is, pedig kéméletlenül dúlta, julius hónapban már Pest-Budát ostromolta. Általment innét Szileziába, Ausztriába 's September 14. éjjelén Bécs közepette több, egymással közösülésben nem volt al- és fö-rangu személyeket ugyan azon idöben áldozativá tette. Ausztriából átment Morva- és Csehországba. 1831. Septemberben Berlinben is kiütött. 1832. Éjszak-Németország' városaiba vonult, onnét Angliá-, Skoczia- 's Hiberniába. Londonban minden félelem ellenére, legszelidebbnek mutatkozott; utóbb Fzanczia honban, Párisban, legmérgesebben dühöngött. 1832. végén Amerikát látogatta meg, a' tengeren is átszökvén. — Jelenségei a' Cholerának ezek valának: föbódultság, fülzugás, nehézhallás, az arcz' összeesése, szemek' mély beesése, rekedt hang (cholera hang), kezek lábak' elhidegedése, érzéketlensége, vagy fájdalmas összehuzódása, az egész test, vagy csak a' végtagok' foltossága (mint a' márvány), vagy elkékülése, körmök' elfeketülése, nyughatatlanságot fejezö arcz, erötlenség, hányás, hasmenés, merevény, vagy rángató görcsök. Az arcz elhalaványodik, beesik, majd halotti alakot ölt, a' kékellö orr megvékonyul, a' félig nyilt mocskos fény nélküli szemek gödrökbe vissza húzódnak, melly szenvedés többnyire halállal végzödik. A' betegség' megfordulását, 's jó kimentét e' jelek hirdetik: az egész testbe visszatért a' meleg, langyos párolgásba jött a' bör, a' gyomor görcs meg szünt, az ütér emelkedett, rekedség távozott, mellyre szabadabb lehelés mutatkozott, a' székürület sárgul, a' vizelet visszatér, az arcz vidámabb tekintetet nyer, csendes, nyugalmas, erösitö álom következik.

Choriambus, máskép Scazon, vagy Hipponax' verse. Ephesusi Hipponax gúnyköltötöl, ki e' vers nemet kezdette, 's vele élt, vevé nevét. 5. jambusból 's trocheus vagy spondeusból áll. — E' vers neme gúnyra föleg alkalmas, p. o.

Scazon, szerettem scázonom, kemény vágást,
Óh! csak keményt tégy rajta; hasson el csontig. —
Vir.

Christiania, Norvegia királyság' fővárosa, lakhelye a' királyi helytartónak, püspöknek, a' megye előljárójának, felette kellemes fekvéssel. — Jól épült város, zsinór egyenességü, egymást szégletre metsző útczákkal, nagyobb részt kőházakkal, 's kereskedése napról napra virágzóbb. 21,000. lak. számlál. Nevezetesebb épületei: a' székes egyház, kormányzó' palotája, hadi oskola, a' városház, pénz csarnok, javító- lelencz- szín- és a' nagy kórház. Jelesebb tudományos intézete, közé tartoznak az 1811. alapitott egyeteme, egy gazdag könyvtári különbféle gyüjtemény, 's többféle tudományos és müvészek társasága. Szomszédságában 136. fürész malom van, mellyek évenként 20. millio deszkát adnak. Opslo régi város, Christianiának tő szomszédságában, 's azért, mintegy külvárosának tekintetik. A' főváros' vidéke gyönyörü, mellynek még több bájt nyujtanak a' Lökker nevü szép mezei lakók.

Chronicus, idült nyavalyáknak (ezen görög szótől χρονος idő) azok neveztetnek, mellyeknek lefolyása lassu, 's ennél fogva sokáig tartanak; ellentétben az auctus forró nyavalyáknak. A' régiek bizonyos időt szabtak ki az idült és a' hamar lefolyó- forró- nyavalyáknak; 's azt nevezték idültnek, melly 40—60. napnál tovább tartott; hanem az idő általi megkülönböztetése a' két nyavalyának igen bizonytalan, azért az ujabbak szerint azt nevezzük idültkórnak, melly 1) láznélkül kezdődik, 's legalább egy darabig, vagy egészen láz nélkül foly le, 2) azon lázakat, mellyek más nyavalyákban átmenvén, szokott idejöket áthágják, vagy más nyavalyákhoz társulnak. Ezekhez tartoznak az alattomos, asz- és fonnyasztó lázak.

Chronologia (idő számlálás), azon tudomány, melly az időt, mint mennyiséget, mérték alá veszi, 's meghatározza, 's pedig vagy természetileg, t. i. az ég, és föld' forgásaiból, mellyekből az év, hónap, és nap' mértékei önként kifejlenek; vagy történetileg, ha t. i. a' polgári idő felosztásokat fejtegeti, ugy, mint azok a' legrégibb kortól fogva, különbféle népeknél keletben voltak.

Chronsticon, chronogramma, olly vers, melly benne előforduló római számok által valami történet' év száma jelentetik ki p. o. az 1763. hubertsburgi béke kötés:

Aspera beLLa sILent; reDIIt bona gratIa paCIs;
O sI parta foret seMper In orbe qVIes.

Chrysostomus (arany száju sz. János), szül. Antiochiában 347. Konstantinápolyi püspök, 's legjelesebb egyházi atyák' egyike, jó nevelést, 's nagy eszéhez illő tanitást nyert, mi is neki nem sokára bőtudományt

szerzett. Tanitói őt igen kedvelték okossága- szerénysége- 's öszintességeért. Egy ideig Antiochia' közelében létező remete társaságban élt, 's annak rendeleteit is igen pontosan megtartotta, de 386. pappá szentelttetett Antiochiában, 's az Isten igéjét nagy sikerrel hirdette. Akarata ellen konstantinápolyi püspöknek tétetett 398. 's ki csak hallá őt, csodálta szónoklatát. De öszinte buzgalma, mivel beszédeiben a' roszat feddé, sok ellenséget szerzett neki a' konstantinápolyi udvarnál, kik is annyira vitték gonosz szándékukat, hogy többször letétetett hivataláról 's 404. számüzetett. Számüzetése' alkalmával Chrysostomus legtöbb erkölcsi tárgyu leveleket irt; Perzsia- 's Phoeniciában a' keresztény hit' elterjesztésére igen sokat tett. — I. Incze pápa őt hijába ótalmazta, sőt, minthogy Chrysostomust a' kereszténység szerette, a' császár' parancsára még roszabb helyre számüzetett: t. i. pontus euxinus' legtávolabbi határ szélén fekvő Pityont városába. Ide ő fedetlen fővel, gyalog a' nap' legforróbb heve alatt hurczoltatott, 's megdölt az aggott öreg. Komanában sz. Basil' oratoriumába kelle őt vinni. Itt fejérbe öltözék, megáldozék, elmondá imádságát, keresztet vete magára, és azzal örökre elhunyt 407-ben.

Cicero (Marcus Tullius), a' római köztársaság' virágzó álapotjában legkitűnőbbek' egyike, mint tudós status férfi, 's szónok. Szül. 106. kr. sz. e Arpinumban. Müveltségét főleg Philo academicus, 's Milo híres szónoktól nyerte. Már kora' 26. évében P. Quintius-t Hortensius ellen győzelmesen védte, egy év után pedig gyilkolásról vádolt Roscius Amerinust ótalmazta. Ezután Athénben tartózkodott gyönge egészsége végett, hol minden philosophussal, főleg pedig Atticussal ismerkedett meg. Vissza jötte után 677. Siciliában Quaestorrá tétetett, hol magát igen megkedvelteté, 683. Sicilia' követei által megkéretve, hogy ügyöket Verres helytartójok ellen védje, azt dicsően teljesitette. E' pör után 683. Aedilissé lön, 687. Praetorrá, 690. pedig Consullá választatott. Ezen időben Cato őt haza atyjának nevezé, minthogy fáradhatlan szorgalma, állhatatossága, 's ügyessége által Catalina' összeesküvése ideje felfödöztetett. De ellenei őt gyülölék, 's neki mindenkép ártani iparkodtak, őt haza árulónak hirdetvén. Cicero erre önkényt számkivetésbe ment, Italiát beutazta, 's Plancusnál Thessalonicában keresett menedéket. — Clodius' unszolására Ciceronak mezei laka lerontatott, 's családja üldöztetett. De 696. aug. 4. Clodius' halála után Cicero vissza hivatott. Vissza jütte győzelmi pompához hasonlitott. Ezen időtől fogva C. Pompejus jótévőjéhez csatlá magát. Nem sokára Cilicia' helytartójává tétetvén a' Parthusokat vissza verte, 's katonáitól mint főhadivezér' tiszteltetek. Inneni vissza jötte után az ellenségeskedő Caesárt 's Pompejust — utálván a' polgári háborut — igyekezett megbékéltetni, de hijában. Ekkor Pompejus' részére állott. Pharsalusi ütközet után (705) remegve várá be C. a' győztes Caesárt Brundusiumba. De Caesar őt ba-

rátságosan fogadá, hivatalában megerősíté, 's vele együtt Romába jöve. Cicero most egészen a' tudományokra adta magát. Caesar' meggyilkolása uj pályát látszott neki nyitni; de Caesar' helyébe Antonius lépvén, bátorság' kedveért C. Görögországba utazott. Innen nem sokára mindazáltal visszajött, 's Antoniusnak engesztelhetlen ellensége lett. Később öcscsével, 's unokáival Tusculanumba vonulván, hallá, hogy Antonius' kivánságára még a' neve is számüzetett. Végre elszánó magát Formiae melleti mezei lakásán végsorsát bevárni. De utazása alkalmakor a' gyilkosai őt nyomban követték. Cicero látván elkerülhetlennek lenni halálát, az ellenállást megtiltá. Popiliusnak, a' gyilkosok' vezérének, — kit egyszer megmentett — fejét elejbe nyujtá. Igy holtmeg 64. év korában kr. sz. e. 43. fejét 's kezeit Antonius azon szószékre tétette, melyről a' szónok, mint Livius mondja, olly ékesen szólott, hogy emberi szózat még soha utol nem érte.— Egy rómaitól sem birunk olly sok, a' tudományok' különbféle ágaira terjedt munkát, mint Cicerotól. Ékes szólása pedig mindig példaképp szolgálhat.

Cigaro, gömbölyü 4. 5. új hosszu dohány tekercs; egy tiszta levélből, mint hüvelyből, 's ebbe takart finomabb dohány hulladékból áll. Egyik vége nyilt, másikon a' boríték levél össze sodratik, mi, ha a' tekercs használtatik, levágatik. Rend szerint maga a' Cigaró vétetik szájba, de ekként használva füstje a' mellynek, és főkép a' szemnek árt. A' legjobbak Spanyolországban, és Amerikában, névszerint Havannahban, de Magyar honban is igen jók készülnek.

Cilley Hermann, Cilley és Zagoria gróf, kinek leányát Zsigmond magyar király 1406. nőül vette, apjokat Zsigmond sok kegyekkel tetézte, Dalmatia, és Slavonia bánjává tette, azonfölül pedig Varasd városát, és Zágráb vármegyét is neki adta. Ezen időtől fogva nagy befolyással volt e' Stajer nemzetség Magyarországra; mi azonban nem sokáig tartott, mert ennek unokája vagdaltatott össze a' Hunyady L. vitakor.

Cilley Ulrik, gróf és Tótország' bánja, Zsigmond király' neje (Cilley Borbála) testvérének, Fridriknek fia. Midőn Zsigmond Borbálát Znoimba bezáratta, Ulrik is jelen volt, de ekkor elillantott. Zsigmond' holta után Albert királynál annyira szintette magát, hogy ez őt Csehország' helytartójává tette; de minthogy Cseh királyságra vágyott, hivatalától megfosztatott.— Albert' holta után Özvegyének kedvencze lett, mi fölötte sokat is ártott a' királynőnek. Győrben volt Erzsébettel együtt midőn azt Ulászló' katonái ostromlották; innét a' családról titkon akara elillantani; de Rozgoni ezt észre vevén, őt elfogatta, 's Ulászlónak által küldötte. Maga helyett azonban 24. kezest állitván, azon föltétel alatt, hogy László mellé többé nem áll, szabadon bocsáttatott. Hamar elfelejtkezett erről C. és Ulászló' seregét Szombathelynél megverte 1441. Ezután a' zágrábi püspökséget, és az Auráni perjelséget fosztogatta. Hu-

nyadi János azonban őt annyira megalázta, hogy a' fosztogatáshoz többé kedve nem volt; de örökös ellensége lett a' Hunyadi nemzetségnek. Szinlette ugyan Cilley a' barátságot, de csak azért, hogy Hunyadi Jánosnak annál inkább árthasson, és élete után törekedvén, czélját hamarább érhesse. Miután Fridrik császár Lászlót kezei közől kibocsátotta. C-t rendelte gondviselőjévé, ki az ifjú királyt, kinek Fridrik legalább jó nevelést adott, egészen elrontotta, a' kormányt pedig hatalmába keritette, a' magyar Nagyok- 's ausztriaiakat gyanúsokká tévén a' király előtt. Ezt azonban az ausztriaiak csak hamar észrevették, 's C. megbuktatásán törekedtek. Történt, hogy midőn Lászlóval C. a' tanácsházba akart menni, a' királyt beeresztvén, őt kizárták. Ekkor Eynczinger (Hunyadi' jó barátja) ékesszólással és férfias bátorsággal kezdi rajzolgatni, és részletesen felfödözni C. feslett életét, pazarlását, és egyéb gonoszságait, mire a' király elüzését azonnal elhatározta. De rövid idő alatt szükségessé tudta magát tenni C. a' királynál, és ismét az előbbeni idők jöttek napfényre. Hunyadi J. holta után annak két fia László és Mátyás ellen agyarkodott. Midőn a' király a' futaki gyülésre ment, C-vel együtt Belgrádot, 's a' nagy Hunyadi gyözedelem helyét is akarta látni. A' várkapitánya H. László volt, ki a' német sereget a' várba be nem bocsátotta; C. már előre kémet küldött a' vár' mi módon állása' megvizsgálására, mert a' Hunyadiak' elmellőzése volt most C. czélja. Látván azonban a' kevés várnépet, ipával, Brankovits Györgygyel, a' Hunyadiak' vesztét előre tudatta. Azonban a' levél elfogatott, 's akkor a' két Hunyadi határozta el C. vesztét. Épen midőn a' király templomban volt, magához hivatta Hunyadi L. Cilleyt, 's szemére hányta agyarkodásait; mire Hunyadi Lászlót ez árulónak nevezte; H. kardjához kapott, de C. előbb rántván kardját H. felé vágott, de csak gyürűjét 's kardja' hüvelyét vágta keresztül, hüvelkét pedig kevéssé megsebesitvén, fejét megkarczolta. — Ezen lármára Hunyadi L. cselédjei összefutottak, és C-t meggyilkolták, 's fejét elvágták. Meghallván ezt a' künn tanyázó német keresztesek, a' várat fenyegették; de Hunyadi L. őket megnyugtatta, C. testét, öt nap mulva pedig fejét általadván nekik, melly Cillei nevű városkában Stajerorsz. eltemettetett. C. szép termetű volt, jellemére nézve pedig a' legalább való, előtte semmi szent, semmi becses nem lévén, kicsapongásában 's pazarlásában telhetetlen, kevesen is sajnálták azokon kivül, kik mellette, vagy általa fénylettek.

Cimberek, Caius Gracchus' halála után (kr. sz. e. 113) az éjszaki tenger vidékéről néhány ismeretlen barbár csapat húzódott Olaszország' széleire, mellyeket vad erővel árasztván el, a' gyönyörű tartományt, veszélylyel fenyegették; kik azonban, minthogy még elégtelenek voltak a' nagy örökség' kezelésére, szerencsésen elüzettek. Marius mentette meg Rómát és a' Civilisatiót. A' feltüzelt rómaiak üzték a' tettetve futó ellen-

séget. Midőn egyszerre körülvétetvén, már hanyatlani látszottak, Marius fen hangon hívja segítségül az egyetlen nagy Jupitert. A' ködös felhők eloszlanak, és a' mészárló Cimbereket nyugtalanítják a' nap' sugárai, valamint az ellenek fuvó szél porral hinti teli szemeiket, 's a' rómaiak vitézül vínak — és a' Cimbereket meggyőzik. A' kocsivárokat az asszonyok kétségbe esve védték, 's gyermekeiket inkább magok megölték, mint sem római fogságra juttatták volna. Az életben maradtak rokonaikhoz, kik az éjszaki tenger' vidékén maradtak, visszatértek.

Cimon, Miltiades' fija, ifjuságában feslett életű vala, de később az Atheneiek' legjelesebb főhadivezéreinek egyike. — Salamisnál a' perzsákkali ütközetben kitüntetőleg először harczolt 480. kr. sz. e. Midőn az Atheneiek Ázsiába, az ott lévő görög gyarmatoknak a' perzsák' járma alóli kiszabaditására hadihajósereget küldöttek, Aristides 's Cimon tétetett főhadivezérré, Aristides' vissza jötte után pedig maga C. vezérlette a' hadihajósereget. Perzsákat Strymon' partjain megverte, valamint a' Thraciakat is. Scyros szigetét elfoglalta, 's ott 10,000. emberből álló gyarmatot telepitett meg; Theseus' tetemeit Athénbe vitte. — 469. kr. sz. e. 200. perzsa hajót foglalt el, 's igy zsakmánynyal megterhelve tért vissza Athénbe, bőkezű vala a' szegények iránt, 's a' várost minden módon szépité 466. kr. sz. e. meggyőzvén a' thasusbelieket, Amphypolis városát alapitá. Alig ment vissza Ázsiából, Pericles őt bevádolta, hogy a' macedoniai király' ajandékai által megvesztegettetve, országa' egy részét el nem foglalta, de a' nép e' vádat megvetette. Később még is annyira vitték Pericles, és Ephialtes, hogy C. 10. évre számüzetett. Vissza hivatása után Egyiptom és Ciprus elleni hadban megsebesittetvén, megholt. — Plutarchus, 's Cornelius Nepos irák le életét.

Cinna, 1) Lucius Cornelius, kr. sz. e. 87. consul volt, Marius párthive, Syllát, ki épen Ázsiába készült mint proconsul, hogy roszul kormányozta a' köztársaságot, bevádolta. Erre Sylla meg nem jelent, 's magát bátorságba tenni akarván, napkéletre evezett. Nem sokára Octavius consul társával Cinna véres csatára került, minthogy az Cinna' szövetségesei' javára egy törvénynek kivitelét ellenzé. Ekkor Cinna meggyőzetett, 's 10,000. embert elvesztvén a' városból kiüzetett, consulságáról letétetett, 's helyébe L. Cornelius Merula választatott. Cinna szövetségeseihez futott, 's azt határozá, hogy a' néppel ellenkező tanácsosokat megölesse. Ezt Marius is helybenhagyá, 5. napig tartott e' vérengzés. Látván a' tanács, hogy felekezete mind inkább növekszik, Cinna ismét Consulnak ismertetett el, Octavius' megöletése után pedig Mariussal ön hatalmú Consul maradt. Ekkor Sylla jöve vissza, ki ellen a' harczolni nem akaró katonáitól Cinna megöletett. 2) Cornelius Pompejus' onokája, 's Augustus' halála elleni esküvésnek feje, ki mindazáltal

neki nagy lelküleg megengedett, 's őt következő esztendőben Consullá tevé, 's Cinna így Augustusnak leghivebb embere lön.

Circassia, ázsiai tartomány a' Kaukazus' éjszaki oldalán, a' fekete tengertől Caspium tengerig. A' lakosok a' töröktől Cserkaszoknak, (az az haramiáknak) hivatnak, ők pedig magokat Adigeneknek (barlang lakosoknak) nevezik. Országuk 8. kerületre van osztva. Ezen erős, és hadakozó nemzet rettenetes, és hatalmas lehetne, ha a' helyett, hogy most sok apró fejedelmek alatt van, egy fő alá adná magát. A' férfiak magos termetüek, szép testalkotásuak, 's a' kardot hasonlithatlan készséggel tudják forgatni. Az asszonyok szelid vonással, fejér bőrrel, barna hajjal, karcsu termettel fölruházvák. Földjök a' müvelésre igen alkalmas, de telök hosszú, nyáruk pedig rövid. Lakosai nem igen ipar-szerelők, 's elmellőzik a' természet' adományit, nevezetesen a' gazdag vas és réz bányákat elhanyagolják. Gazdaságuk' nagy része kecskéből, juhból, szarvas marhából, és méhekből áll. Lovaik különösen szépek, erősek és gyorsak. A' jobbágy urának személyes szolgálatot tesz, de adót nem fizet. A' házasság vagyon- 's születés szerint a' szülék által köttetik. A' fejedelem' gyermekeit születésük napja óta más neveli; a' vendégjog nálok sérthetetlen. Hajdan keresztények voltak, most mahomedánusok, de nem igen buzgó követői az Islamnak. Az egész tartomány 1500. négyszegü mföldön 600,000. lakót számlál. A' Cercassi férfi fegyvertelen házából sem megy ki, kárd, tőr, pisztoly szünteleni kisérői.

Circe, hatalmas boszorkány, Helios, 's Persának, mások szerint pedig Hyperion, 's Asteropénak leánya. Olaszországnak napnyugoti partján fekvő Aeaea szigeten ragyogó kövekből épült palotában lakott. Mi csak palotájához közeledett, állattá változott. 'S minthogy Ulysses bujdosása közben e' szigeten kikötött, társai pedig a' sziget' megszemlélésére küldetvén, Circehez közelettek, őket hason sors éré. De Mercuriustól adott Moly növény által Ulysses a' disznókká változott társakat megmentette. Ez meglévén, egy esztendeig mulatott még Circenél Ulysses.

Circus, így neveztettek a' rómaiaknál azon födélnélküli épületek, hol nyilvános szekér, 's lóversenyzés, és egyéb küzdő játékok tartattak. Külső alakra hosszasak valának, egy oldalok félkörre görbült, másik a' bemenetet képezte. Homokkal behintett helyen (arena) a' játékok tartattak. Ezt egy fal (spina) két részre osztá el, három teke forma (meta) vala a' végén, mellyek czél gyanánt szolgáltak, 's mellyek körül történt a' pályázás. Egy részén valának a' tornáczok (carceres), hol a' szekerek, és lovak állottak, a' többi három részén a' nézők' ülései boltozatokra épitve, ezek alatt pedig, a' küzdésre rendelt állatok tartattak. Ezen felül ezek a' nézőktől még egy széles vizárok (euripus) által vá-

lasztattak el. — Kivülről a' Circust oszlopzatok, karzatok, boltok és nyilvános helyek környezték. — Legnagyobb vala Circus maximus név alatti efféle épület, hol az ugy nevezett Ludi magni játékok tartattak. Halicarnassusi Dénes szerint hossza 9331 $^1/_2$, széle 2187. láb. Aurel Victor szerint 385,000. ember fért bele. — Tarquinius' terve szerint épittetett. Antonius pius alatt öszveomlott. Legépebben maradt Caracalla' circusa.

Circusi játékok, azok, mellyek Rómában, a' circusokban, főleg az ugy nevezett Circus maximus-ban tartattak. Legnevezetesbek valának közülök, a' ludi magni vagy romani vagy megalenses nevezetüek, mellyek sept. elején évenként tartattak. — Jupiter' templomából a' városon keresztül haladó fényes menet, egész a' Circusig, nyitá meg az ünnepet. Elővitettek az ugy nevezett nagy isteneknek, 's az istenesitett rómaiaknak képei, ezeket követék rendesen a' szülék nélküli gyermekek, kik pályázáskor a' lovakat vezették, ezekután a' patriciusfiak, továbbá a' város tisztviselői, a' tanács, 's lovag fiak. Ezekután a' pályázó szekerek, lovak, küzdők, tánczoló férfiak, áldozáskor a' papoknak szolgáló gyermekek (camilli), haruspexek, papok, főpap (pontifex) alatta lévőkkel; flamenek, augurok, quindecimvirok, vesta szüzei, 's az alsó rendű papság. Menetet az istenek' képei, 's az ellenféltől nyert zsákmány zárták be. Minekutána néhányszor a' menet circus maximust belülről megkerülte, az áldozáshoz fogtak, 's ezután kezdettek a' játékok. Illyenek voltak 1) a' versenyzés szekeren 's lovon; 2) a' küzdés; 3) trójai játék (ludus trojanus). Ez lovas vivó játék volt. Aeneas kezdette, Julius Caesar pedig megújitotta. 4) A' vad küzdés, mellyben a' vadak, vagy egymás közt, vagy emberekkel viaskodtak; 5) gyalog 's lovag küzdés (pugna pedestris, et equestris); 6) a' tengeri csata utánzása (naumachia), mi végre a' Circusba vizet lehete bocsátani. — E' játékok az Aedilisek' vetekedéséből, 's a' császárok alatt a' pompa' legfőbb pontjára emeltettek.

Cisterczitá k, Dijonhoz közel lévő Citeaux nevű származások' helyéről vevék elnevezésöket. Sz. Robert, molisnici apát, 1098. alapitá ezen érdemes szerzetet. Sz. Benedek' rendeleteit tartják. Ruhájok fejér, fekete övvel 's csuklával. Clairvauxi sz. Bernárd' munkássága által e' rend olly virágzásra juta, hogy alapitása 100. eszt. után 2000, zárdát számlált. Honunkban 's hozzá kapcsolt tartományokban 49, apátságot birtak. Ezekköző l maiglan virágzanak a' zirczi, 's sz. gothárdi apátságok.

Civilista, valamint Budgetről, ugy a' Civilistáról se tudtak a' régiek. Ez a' Budgetnek első része, melly az alkotmányos Fejedelem' háztartására, és egyéb privát költségeire kiszabott öszvegből áll. A' becsület kötelesség, és a' nemzet' méltósága kivánják, hogy az fényes legyen.

Szükséges, hogy a' Fejedelem' méltóságát külső fényüzéssel is tegye érezhetővé; azon felül illő 's szükséges, hogy személye jótéteményeket gyakoroljon, valamint személyes vágyai is kielégittessenek. A' mi magát a' mennyiséget illeti ez (természetesen) az ország' (nemzet) gazdagságától, és körülményeitől függ. Legnagyobb Európában, Angliában, hol mind össze 1,100,000. font' sterlingre megy, és igy az egész Budgetnek (45. mill. p. f.) $^1/_4$ teszi. Ezután következik Francziaország, mellynek Civilistája 12. mill. frank, és igy $^1/_{83}$. része a' Budgetnek. Bajorországban 2,350,000. for. — $^1/_{13}$. Budget. Német-Alföld 4,425,000. forint, és igy $^1/_{32}$. Belgiumban: 3,318,608 — $^1/_{26}$. Daniában: 1,480,000. bankótallér — $^1/_9$. Svecia és Norvegiában öszvesen: 820,000. bankó tallér — $^1/_{14}$. Spanyolországnak és Portugalliának is vagyon ugyan Constitutiója — vagyon Budgetje, és Civilistája is — de csak papiroson.

Clam-Martinitz (Károly gróf), tábornagy, és austriai császár' tábornagyi segéde, a' status tanácsban a' katonai osztály' referense. szül. Prágában 1792. maj. 23. — 1809., midőn a' törvényt tanulta, Kinszky gr. katonai testületébe (Corps) állott. Ezen lépését atyjával a' hazaszeretettől olly fölhevült sorokban tudatta, hogy az hirlapokban is nyilvánittatott. Ő hozta a' Culmi győzedelemnek első hirét bold. Ferencz császárnak. Bécsi Congressus alatt, diplomaticai tehetségei által a' jelen lévő Fejedelmeknek kegyeit megnyerte. Mint őrnagy (Major) a' lovas tiszt' szolgálatbeli kötelességéről egy munkát irt 1821. — Lord guilford' leányát nőül vette; ezután mint ezredes Magyarországban volt. 1824. diplomai küldetés' következtében sz. Pétervárott volt, és Sándor Császárt több birodalmaiba követte; a' bajor király, valamint Miklós császár' trónra léptekor, az ausztriai Fejedelemség' szerencse kivánatait vitte. 1830. tábornagyi örmesterré, és udvari- 's hadi-kormánytanácsossá neveztetett. Ferdinand Császár mindjárt uralkodása' kezdetén (1835.) tábornagyi segéddé (generaladjutans), 1836. pedig titkos tanácsossá, és a' status-tanácsban referenssé nevezte ki. Szorgalma és ügyessége épen olly hatású vala dolgaira, mint kellemetes volta és emberisége a' vele közlekedőkre. Megholt 1840. Bécsben.

Claudianus (Claudius), római költő 's tapasztalt katona, Theodosius 's Honorius' idejében élt, Stilico' barátja volt. Költeményei olly hirt szerzettek neki, hogy Arcadius és Honorius császárok, a' tanács' kérésére, Trajan' piaczán neki szobrot állittattak.

Claudius (Tiberius Drusus Caesar), római császár, legifjabb fia az idősb Claudius Drusus Nerónak. Szül. Lyonban, rosz nevelést kapott. A' római történeteket Caesar' idejétől, 's ön életet irta le. Caligula megöletése után a' testőrzők őt császárnak kiálták. Országlása' elején jól vitte a' kormányt. Mauritaniát római tarjománynyá tette, 's a' németek

ellen is szerencsésen harczolt. De nem sokára rosz életre adta magát. Felesége Messalina 's Narcissus kedveneze pedig kényökre uralkodtak. Hivatalokat, 's tisztségeket a' többet igérőnek adák el. Második Felesége Agrippina által C. méreggel ételett meg kora' 63. évében.

Cleanthes, Phanias' fia szül. kr. e. 250. eszt. Elejénten szegény vívó vala; de tudományok iránti vonzalma őt Philosophiára vezeté. Ezt ő először Crates- azután Zenonál hallgatá. Minthogy pedig szegény vala, élelmét éjjeli munkák által keresé, hogy nappal tanulhasson. Elmebéli gyenge tehetségeit szorgalomal pótlá ki, annyira; hogy Zeno' tanitványinak legjobbika ő volt. Kora' 80. évében hala meg önkényes éhség által.

Clemens (Titus Flavius alexandriai), a' keresztény egyház' nevezetes tanitóinak egyike 3. század' elején, az előtt pogány philosophus. Pantaenus' tanitóját az alexandriai iskolánál tisztében követte, 's pappá lön. Megholt 220. — Munkái nagy olvasottságra mutatnak. Legjelesebbek: »Protreptikos» mellyben a' pogányokat a' keresztény hit' elfogadására inti; »Paedagogos» ez a' keresztény erkölcs tudomány' terjesztése; és »Stromata» ebben a' görög bölcseség, 's keresztény hittan van csudálatosan vegyülve. Tanitványi közől leghiresebb vala Origenes.

Cleopatra, ezen szép asszony adományát a' természetnek annyira tudta használni, hogy ősei' országát, mellyet azok gyáva puhultságok által elvesztettek, ez kellemei által vissza szerezte. Midön Pompejus' holta után Egyiptus is felkelt Róma ellen, Julius Caesar maga ment annak bevételére. Ptolemaeus Dionysiust ugyan meggyőzte, de Cleopatra Ptolemaeust, — és igy az utolsó győztesé maradt az ország. Roszabbul járt Antonius, ki imádta Cleopatrát, de Caesar Octavianus ellen védeni nem tudta. Actiumnál, midön még Antonius mit se vesztet, legelső volt a' királyné (Cleopatra), ki a' futásban keresett menedéket. Antonius őt követte, Octavianus győzött. Cleopatra ismervén Antonius' gyengeségét — saját halálát hirlelte; ezt megtudván Antonius, öngyilkossá lett. De Cleopotra még élt; bizott kellemeiben, azonban ezek a' győzedelmesre benyomást nem tettek. Ekkor megvetette ő is az életet, és inkább, mint a' győzedelmi kocsit kövesse), ő a' Ptolemaeusok' leánya, kit Caesar szeretett, Antonius imádott) egy kigyó csipés, vagy méreggel befent hajtű által kereste halálát.

Cliensek-nek neveztettek Rómában a' koszorús polgárok, kik a' felsőbb osztályból magoknak pártfogót választottak. Igy azok és ezek között viszonyos kötelességek eredtek, mellyek a' pártfogó' részéről, főleg a' Cliensek' ótalmazásában; a' Cliensek' részéről pedig a' pártfogó iránti bizonyos szolgálatokban állottak. Romulus által hozatott be e' viszony a' patricius- és plebeiusok' minél szorosabb egybekapcsoltatására. A' császárok alatt pedig megszünt.

Clima (éghajlat), a' földet mintegy 8. geog. mf. vastagságú gőzgömb boritja. Ez egy részről állandó tulajdonságai, más részről változásai szerint határozza azt, mit climának (éghajlat) neveznek. A' Clima kétféle, mathematicai és physicai. A' mennyire az atmosphaerának tulajdonságai, különösen pedig annak tulajdon melegség-foka, és az ettől következő évszakok bizonyos tájra nézve, ennek cozmikai fekvésétől, és nevezetesen az egyenlitőtőli (aequator) távolságtól, vagy geographiai szélességtől függnek, mathematicai Climának neveztetik. Ezen tekintetben az egész föld-gömb egyik sarktól (polus) a' másikig öt föld-övre (zona) osztatik. A' forró öv kétfelöl az egyenlitő mellett mintegy $^4/_{10}$ teszi a' földterületének; a' mérsékelt, dél és évszak felöl a' sarkon belül a' forró övig $^5/_{10}$; a' hideg a' két sarkon kivül $^1/_{10}$. A' forró, valamint a' hideg-övben csak két évszak vagyon; az elsőben t. i. száraz és nedves; a' másodikban pedig hosszú tél, és rövid nyár. Legnagyobb forróság vagyon Afrika' belsejében egész 40ig. A' legnagyobb hideg Jeniseikben Siberiában néha 120° zeruson alól. A' mérséklett föld-öv közönségesen négy évszakot számlál: tavaszt, nyarat, őszt és telet. A' mennyiben pedig valamelly táj' Climájának, különösen pedig annak tulajdon mérséklete, cozmikai fekvésén kivül még más, a' föld' körülményeitől, mint p. o. a' táj' különbségétől, magasságától, a' tengerhez közelebb, vagy távolabbi fekvésétől függő okai vagynak, physicai Climának neveztetik. Ezen physicai Clima által a' mathematicai sokszor nevezetesen megváltozik, úgy; hogy többször ugyan azon szélesség fokon, épen egy időben érezhető mérsékleti fok különbség vagyon. Az időváltozások is a' physicai Climához tartoznak.

Clodvig, szül. kr. sz. u. mintegy 366. körül; atyja Childerik, anyja pedig Basina a' Thuringiak' királyának neje volt. 15. eszt. korában követte atyját az uralkodásban. A' Frankok' hatalma ekkor még igen csekély, országok' kiterjedése pedig igen kicsiny volt. De a' németeknek, kik béke alatt örökös főnökeiktől függtenek — szabad volt a' nevezetes vezérek' zászlóját követni; Clodvig' kitünő sajátságai pedig lekötelezték a' nemzeti szövetséget. Midőn legelőször hadra kelt seregével, minden nélkül szükölködött; mindent — Caesar' példájára — az ellenségnél keresett, minden szerencsés ütközet, vagy becsapás után, az egész nyereség (rablás) egy tömegbe szedetett, mellyből minden egyes vitéz rangja szerint kapott. Megtanitotta a' barbár bátorságnak rendezett szabályok alatti jobb hasznát ismérni. Clodvig' igazság szeretete engesztelhetlen volt, vigyázatlan, vagy engedetlen katonák azonnal halállal büntettettek; minden tetteiben az emberek' természetét és szokásait használta, — majd a' civilisált római, majd a' vad német volt. Országlása' kezdetén alig volt 5000. embere, és ezekkel, idejének a' leghatalmasabb birodal-

mát alkotta; 3000-rel római katholikussá lett. De hatalmas állásától a' halál korán megfosztotta (45. eszt. korában), miután a' Frankok' hatalmát nagy fényre emelte.

Cocarde, nagy szerepet játszott a' Franczia lázadáskor, egy királyi herczeg azt szüntelen kalapja mellett hordozván. A' Franczióknál azon három szinü gombrózsát jelenti, mellyet a' katonák kalapjok fölött hordanak.

Cockerill (John), a' leghiresebb erőmü készitő Europában. Szül. 1790. Angliának Haslington kisded városában. Az atyja által költözött Francziaországba, hol a' még nem ismert fonó müveket Napoleon pártfogása alatt készitette. Már az atyja szép gazdaságot hagyott három fiának, kik közől Viliam megholt, James vissza vonta magát Aachenbe, a' nagy szellemü John pedig Seraingot a' legnagyobb erőmüvet készitő mühelyévé alakitotta, mellynek csak épületei 16. millio frankba kerültek, hol 2000. ember dolgozik, kiknek heti fizetése 70,000. frank, és 80. tonna vasat dolgoznak fel. Ezen roppant vállolattal azonban C. meg nem elégedett, mert 18. különbféle gyáron kivül, még egy kisebb gépely készitő mühelyt is állitott Lüttichben, hol 100. ember dolgozik, Aachen mellett pedig Stolbergben egy második Seraingot akar alakitani, mellynek épületei 1 1/2 millio tallérra számittatnak; ezen felül Oroszországban roppant vállolatokba avatkozott. Fájdalom, hogy ezen nagy eszü 's roppant gazdaságú férfiú utódok nélkül szükölködik.— Miután ez ipar-hős az ipar' fölebb emelését Poroszországból Orosz és Lengyelországon is által varázsolta Varsóba, 1840. megholt. Vajha a' nagy férfiúnak méltó követője találkoznék!

Cochenilla, kis öszveszáradt bogár, melly nálunk sokáig növény magnak tartatott, mert lábai, 's egyéb részei úgy öszvehúzvák, hogy csak nagyitó üveggel lehet megkülönböztetni. Mexicóból, Georgiából, Dél-Carolinából hozatik hozánk, mint kereskedési czikk, hol cactus nopal, vagy cactus cochenillifer nevü növényen él. Kétféle hozatik hozzánk: grana fina, melly házi kertekben e' végre ültetett fákon nagy iparral tenyésztetik, és grana silvestra, melly az erdei fákról szedetik össze. Nagyon rövid életüek (3. 4. hónap), tojások' lerakása után elvesznek, azért a' tojás után, minekelőtte megdöglenének, a' lakosoktól összeszedetnek, meleg vizben, vagy vas táblákon megfojtatnak, 's megszárogattatnak, 70,000. darab megy egy fontra. Esztendőnként 3—4 szer van összeszedés. Ezen bogárkának belső részében van azon drága szép piros festék, melly minden más festéket fölül mul szépségre, 's tartóságra. A' festéket csak a' nő adja, melly a' himnél nagyobb. Amerikában a' cochenilla-neveléssel sok ezer ember foglalkozik.

Cochinchina (Kodsin-Dsina), belső Indiához tartozó tartomány 2900. négyszegü mföld. 1,300,000. lakossal; valaha a' chinaiak birták ('s innét neve is, melly annyit tesz mint nyugoti china) de a' chinai igazgatójokat megölvén, magok közől választottak királyt. Több tartományokra oszlik, mellyek több, még nálunk nem ismert hegylánczok által választatnak el egymástól. Hegyei igen meredekek, hanem termékeny völgyekés térségek vonulnak el köztök; éghajlata egy 'a' legkellemesbek és legegészségesebbek közől. Szántóföldjei kétszer, háromszor is termesztnek esztendőnként; rist legtöbbet. Arany, ezüst, 's más érczekkel gazdag bányai majd egészen használatlan hevernek, sőt az új bányák' keresése tilalmas, nehogy ez által az europaiak' telhetetlen arany-szomját ingereljék. — A' növény ország minden déli termésekkel bővelkedik, az állat-országból is minden hasznos, és szükséges állatok nagy bőségben találtatnak. A' lakosok termetőkre, arczvonásukra a' chinaiakhoz hasonlitnak. A' művészségben, mesterségekben jartosak, az irás és könyvnyomás' mesterségét ismerik és űzik. Literaturájok gazdag erkölcsi, játékszini, és füvészi munkákkal. Kereskedése jó lábon áll. Az udvar 's nagyok' vallása a' Confuccius' tanitása, a' köznép pedig Budha' hitét tartja. A' missionáriusok' sokakat megtéritettek a' keresztény hitre. Az uralkodás hasonlit a' chinaiakéhoz. 50,000. száraz földi, és 27. ezer tengeri katonája van 200. gályán.

Cocosfa, a' pálmák' természetes családjához tartozik. 70 — 80 láb magas, 12 láb vastag a' dereka, levelei 10. láb hosszúk, 's csak a' tetején ülnek. A' visszahajló kardalakú levelekből nőnek ki a' virágok, mellyeknek mindegyike 10 — 12. cocus diót terem. — Ez majd fej nagyságú, háromszegü, alól és fölül benyomva. Külboritéka fonalas, ez alatt van a' csont keménységű belső héja, ebben pedig a' magva, melly fiatalabb korában gyenge, puha, 's majd nem téj izű, és folyó alakú innét Cocustéjnek is hivatik, utóbb mondola keménységü, zsiros olajt rejtő lesz. A' Cocuspálma a' legékesebb, 's egyszersmind leghasznosabb fa a' déli tartományokban. Majd minden része nélkülezhetlen: dereka tüzelésre és különbféle eszközökre használtatik; leveleivel házat födi az indus, és napernyőt, és köpönyeget készit: gyenge levelei eledelül szolgálnak. Fonalas külboritékából kötelek, kemény héjából ivó eszközök, kanalak, 's gombok készülnek, a' cocustéj italnak, az olaj különbféle hasznokra fordittatik.

Codex (francz. Code), törvény könyv. A' régiek viasszal bevont fahéjra (Codex) irtak, 's több összetett táblákat codex-nek neveztek. E' szót midőn papiron kezdének irni is, megtartották, 's minden nagy könyvet azzal jelelének meg. Ország törvények' gyüjteményét is Codex-nek nevezték, mellé téve az országló nevét, ki alatt azok hozattak.

Codicillus, kevesebbé ünnepies végrendelet, mellynek erejére 3. törvény rendelte tulajdonokkal biró tanu kivántatik, ezekhez járulhat

a' 4-dik aláirásra, de csak az intéző', ki nevét aláirni nem képes, felszólitására. A' Jászok 's Kunok 2. tanu előtt készitik ezen intézeti toldalékot, de a' tanúk 15. nap után tartoznak az illető törvényhatóságot az iránt tudósitani.

Codrus, Athene' utolsó királya, 1060. kr. sz. e. Nevezetes a' hazájáért tett önkényes feláldozatáról. Athenebélick t. i. háborút viselvén a' lacedaemoniakkal, 's azt hallván a' jóslattól, hogy az a' rész leend győztes, mellynek királya esik el; Codrus pór köntösbe öltözvén, 's az ellenféllel vakmerő czivakodásba bocsátkozván, megöletett. — Halála után az athenebelick eltörülték a' királyságot, mivel kit se véltek érdemesnek lenni e' nagy férfi' méltó követésére, 's igy Archontesek (l. ezt.) hozattak be.

Coliseum, Vespasianus által 1612. láb kerületü, 's 80. csarnokot magában foglaló, 12,000. zsidó, 's keresztény fogolytól egy év alatt épittetett Amphitheatrum. 110,000. néző fért bele, kik közől 90,000. ülhetett. Ezen Amphitheatrum 13. századig sértetlenül maradt. De II. Pál pápa sz. Mark' palotája' épitésére ebből vett köveket, 's igy lassan össze omlik. XIV. Benedek keresztet állitott az arena' közepén, hol vasárnapokon délesti isteni tisztelet tartatik. — Egy remete is lakja e' szörnyü omladékot.

Colloredo, e' nemzetség a' régi Walsee nemzetségből származik Már a' 11. században Liebold a' Melsi és Friauli al-grófságot, 14. század. pedig Melsi Vilmos Colloredo' várát, ki is három fő ágnak volt alapitója, szerezte. Az asquiniai nemzetség 1693—1694. kiholt. Bernardi vagy Mantuai, melly két ágra oszlik, Olaszországban és Alsó-Ausztriában virágzik, és a' Veikardi, melly ismét két ágból áll, t. i. a' herczegiből, vagy Cseh-Ausztriaiból, és Rudolfiból Olaszországban és Friaulban. A' Cseh-Ausztriai, melly egyedül bir közvetitett jószágokat, 1721. nyerte a' Csehországi örökös asztalnokságot; 1737. pedig ülést 's szavazatot a' sváb Collegiumban; 1772. felvette a' Mansfeld mellék nevét. Sok jószágokat bir Csehországban és Ausztriában, mellyek' majoratusa évenként mintegy 200,000. pgő ftot jövedelmez. — Czime: Herczeg Colloredo — Mansfeld, Walsee'i Gróf, Melsi al-gróf, Santa-Sophiai Markgróf, Limburg-Sontheim-Gröningen' ura, Csehország' Fő-asztalnoka. A' nemzetség feje: Herczeg Rudolf József, szül. april. 16. 1772. császári 's kiráiyi első Fő-udvarnok 's valóságos titkos tanácsos. Neje Philippina, szül. Oettingen-Katzenstein-Baldera grófnő.

Colombia, igy neveztetik dec. 17. 1819. óta a' hajdani Spanyol Amerikának leghatalmasabb szabad statusa, melly az egyenlitő' két oldalán 63,559. nsz. mf. terjed el. Ezen tartomány, mellyet Columbus Kristóf legelőször tartott száraz földnek az Uj Világban, előbb Caracasnak 's Uj-

Granadának neveztetett. 1810. Spanyol felsőség alatt állott, egy al-király által kormányozva; ezen évben egy nemzeti-gyülés Caracasban ült össze, 's magokat függetleneknek nyilvánította Colombia köztársaság név alatt, 's jul. 11. 1811. nyilvánittatott Caracas, Cumana, Varinas tartományok, és sok szigetek függetlenség' oklevele. Ez által a' spanyolokkal több évig tartó véres, 's mind a' két részről öldöklő háborúba keveredett, 's a' szabadság' dolga olly rosz lábon állott 1816., hogy mindent elveszettnek hitt kiki. Ekkor Bolivár 1816. dec. hónapban Marguerita szigetnél nagy sereggel partra szállott, 1819. Uj Granadát szabaddá tette, ezen statustól azonnal elnöknek választatván. 1821. többi statusok szabadságát kivíta. Az össze szövetkezett statusok 1831. három egymástól független szabad statusokra oszoltak, u. m. Uj-Granada, Venzuela, és Ecuador. Összefüggésben maradtak még is egymással azon feltételek alatt; hogy a' szabadsági háborúban tett adósságokat (80. millio fr.) együtt fizessék le, a' rabszolgaságot közönségesen kiirtsák, közösen védjék országukat kül ellenségek' megtámadásánál, és szabad kereskedést üzzenek egymás között.

Colombo (Christoforo), spanyolul Colon, közönségesen Colombusnak neveztetik. Szül. 1447. Caguretóban, atyjától, ki ügyes tengeri hajós vala, szorgalmasan neveltetett, 's kit ő már 14. évében követett a' közép tengeren tett útjában. 1464. Islandiában volt, később pedig ismét a' földközi tengeren száguldozott azon hajókkal, mellyeket egy rokona a' törökök, és velenczeiek ellen indita ki. Ez tüzbe jöve 's C. csak uszás által mentheté még magát a' rögtöni veszélytől. Minthogy ezen időben Portugallia a' tengeren tett merész probái által igen elhiresedett, C. Lisabonba ment, hol Perestrello Bertalannak egy jeles tengeri utazónak leányával házasságra lépett. Perestrello' földabroszai, 's műszerei főleg segédül valának Colombo' kimüvelésére. Azon gondolat őt soha el nem hagyá, hogy földünknek másik oldalán száraznak kell lenni. Hogy tervét kivihesse, hazájához (Genua) folyamodott. Itt mit se nyervén, portugali II. Józsefhez ment, hol hasonlóan járt. Ekkor spanyol udvarhoz fordult. Bátyját, Bertalant, ezen okból Franczia 's Angolországba menőt a' tengeri rablók elfogák. Itt is elején kérelme sikeretlen vala, míg végre 8. esztendei kűzdése után Isabella királynő' rendeletére 3. kis hajót nyert 120. fegyveres emberrel. Igy minekutána neki nagy admiráli, 's a' felfedezendő tengereken 's földeken al-királyi czim adatott, — ezen utolsó nemzetségénél örökös leendő vala, valamint a' nyereség' 10. része is megigértetett, Maria nevü legnagyobb hajójára szállott, 1492. Aug. 3. a' pálosi kikötőtt hagyá el. 21. napig tartó utazása után a' legénységet elégedetlenség 's bátortalanság lepé meg, sőt elhatározá, hogy C-t tengerbe veti. De tovább mindig haladva, Columbus látván a' madár sereget, 3. napot kivánt, miután, ha földet nem érnek, visszatérését igérte. Oct. 12. reggel valóban

harsogott is — föld! — Gvanahani sziget vala ez. Colombo egyik kezében a' zászlót, másikban a' mezitelen kardot tartván, lépett ki a' hajóból, 's felütvén a' zászlót, a' kiállott veszélyek' emlékére a' szigetet San Salvador-nak nevezte, a' Mindenhatót szabadulásokért áldván. Columbo megértvén a' lakóktól, hogy délre gazdag arany termő föld fekszik, innen tovább folytatá utját. Igy october 23. Cuba és Hispaniola szigeteit fedezte fel. Jan. 1. 1493. visszatért, és mart. 15. a' nép' öröm kiáltása 's harangok' zugása közt lépett ki Pálosba. Innen Barcellonába sietett a' király- 's királynéval felfödözését közölendő. Grand méltóságra emeltetve, 's királyi kegyelem' minden czímeivel halmozva, C. sept. 25. 1493. 17. hajóval, 's 1500. emberrel másodszor is tengerre szállott. Nov. 2. Hispaniolába érkezett, hol Izabella név alatt várost épitett, 's annak kórmányzójává Diegot öcscsét tette. 1498. jul. 4. harmadszori utazása történt, 6. hajóval. Ekkor ismét több szigetekre akadt, nevezetesen: Trinidadra, és elérte Amerika' száraz földjét. — Colombo' ellenei mindazáltal annyira vitték hamis vádlások által királynál a' dolgot, hogy az nejével elhatározá Bovadilla Francescot Hispaniolába küldeni, olly meghatalmazással, hogy az al-királyt számadásra vonja. Ez Columbot békóba vetette, valamint testvéreit is, és Spanyolországba küldötte. De C. nem sokára szabadon bocsáttatott, előbbi méltóságában megerősittetett, 's Bodavilla letétetett. — Mart. 2. 1502. 4. nyomorúlt hajóval indula meg Daria felé. Sok visszonyok után, mellyeket ő állhatatosan részint tűrt, részint magától elhárított, vissza fordult betegen, máj. 20. 1506. kora' 50. évében megholt. Tetemei először rendeléséhez képest St. Dominigóba, később, némellyek szerint, Cuba szigetébe vitettek. A' békók, mellyeket viselt, sirjába tétettek. Sevillában, a' Carthusianusok' templomában, pompás emlék oszlop emeltetett néki.

Comitia, római gyülések, mellyekben a' király, azután Consulok, ezeknek távól létökben a' Praetor, Pontifex maximus, Aedilis, vagy néptribunusok' elölülések alatt a' szavak' többsége határozott. A' hely, hol összegyűltek, forum, Mars mezeje, vagy ugy nevezett Comitium vala. A' nép 17. nappal előbb hivatott össze, mert csak bizonyos meghatározott napokon tartathatott e' nép gyülés, 's minthogy had, 's béke, tisztviselők, 's törvények 's a' t. fölött határozott. A' nép' felosztása szerint vevék nevezetöket, u. m. Comitia centuriata, curiata, tributa, vagy a' választatandó tisztviselők szerint, u. m. Com. consularia, praetoria, aedilitia, tribunitia, pontificia, censoria, proconsularia, 's propraetoria. Ha az auspiciumok nem voltak kedvezők, vagy, ha néptribunusa »vetot« vetett közbe, vagy, ha valakire nehéz nyavalya jött, melly — morbus comitialisnak — hivatott, a' gyülés később időre halasztatott.

Commodus Antonius (L. Aelius, Aurelius), római császár, szül. 161. kr. után. Már kora' 16. évében részt vett a' kormányzásban, 's már akkor jeleit adta kegyetlenségének. Atyja' halála után (180) átvévén a' kormányt, Caligula, Domitianus 's Nerónál is nagyobb szörny vala. Közönségesen mint Hercules, oroszlán bőrbe burkolva, 's buzogánynyal felfegyverkezve jelent meg. Feslett életre adván magát, kedvenczeire bizta az ország' kormányzását. Kedvtöltésből az előtalált embereket ketté vagdalta, szemeiktől, orroktól, füleiktől megfosztotta. — Hogy a' kiürült kincstárát betöltse, helytartóságokat, tisztségeket adott el; pénzért vereteit, de pénzért a' büntetést el is engedte, 's a' népet nagy adóval terhelte. — A' város' leégése, a' beütött éhség, a' szomszéd nemzeteknek berohanása az alatta valókat végső nyomorba döntötte. Végre 192. megöletett. — Halála után a' tanács őt haza ellenségnek kiáltá, szobrait lerontatta, 's nevét minden nyilvános felirásokból kitörültette.

Como, Olaszorsz. hasonnevű tartomány' fővárosa, püspöki székkel, egy bájoló, borral 's olajjal termékeny vidéken a' Como tava' déli oldalánál magas hegyek' tövében, mellyek majd tetőig kert módra vagynak művelve; magában a' város ugyan nem nagy, hanem azt nevezetes külvárosok veszik körül, mellyek' egyike majd nagyobb részt palotához hasonló épületekből áll. Ezek' lakosit ide számítván, a' népesség 16,000. megy. Templomai közől gothusi modorban márványból épült székesegyháza a' legjelesebb, van lyceuma, könyvtára, 3. gymnasiuma. Vannak továbbá számos — különösen posztó 's selyem gyárai.

Compania, 100—150. gyalogból álló hadi osztály. A' magyar gyalogságnál egy kapitány, egy fő, egy alhadnagy, 's egy zászlótartó alatt áll. — Azonban felosztása különbféle seregeknél különbözik, valamint béke 's hadi időben is.

Compromissum, azon rendkivüli bíróság, mellyben a' perlekedő felek dolgok' bevégzése huzamosságától, vagy költséges voltától irtózván, magoknak bizonyos, de törvény-tudószemélyek, birákul, bizonyos feltételek alatti választásban megalkusznak. Ezen Compromissum több ország' törvényeiben fen áll; különösen pedig Magyarországban az 1729—30. országgyülés által, módjára nézve meghatároztatott.

Concilium, egyházi gyülekezet (görög kifejezéssel zsinat), melly az egyházi előljáróktól a' keresztény hit, 's erkölcsiséget illető ügyekben, törvényes meghivatás szerint tartatik, 's nemzeti, vagy csak egy nemzetnek, vagy tartomány, vagy püspöki megyének tisztviselőitől tartatik. Továbbá egyházi közönséges gyülekezet (oecumenicum), mellyre az egész anyaszentegyház' püspökei meghivatnak. Az elölülő itt a' római pápa, vagy annak képviselője. Ezen gyülekezetnek végezetei, az egész anyaszentegyháznál kötelező erővel birnak. Első közönséges zsinat

a' kath. anyaszentegyházban vala a' Nicaeai, Bithiniában, 325. esztl. utolsó a' tridenti 1545, egész 1563.

Conclave, azon terem, hol a' bibornokok pápa választásra Rómában összejőnek, 's bezárva lenni szoknak; innen Conclave, betü szerint zárt terem. Conclave X. Gergely határozata szerint (kinek választása 3. esztendeig huzódott) egy bemenetellel, melly erősen őriztetett, 's egy ablakkal, hol az ételek adathassanak be, ellátott szobából állott; ugy mind az által, hogy minden bibornoknak vala posztó karpittal elválasztott külön része. Hol mind addig valának, mig pápát nem választottak. Most a' Vaticanumi fentornáczain egy sorban, a' bibornokok' számához, több kis szobák, mellyeket csak egy keskeny köz választ el egymástól, épittettek. Ott szoros elzárás alatt maradnak mind addig, mig pápát nem választanak.

Concordantia, betü szerinti szerkezett szókönyv, mellyben a' szentirásbeli szókhelyeiknek pontos kijegyzésével foglaltatnak. Első vala paduai Antal, ki illy nemü munkát adott ki először, e' czim alatt »Concordantiae morales.»

Concordatum, szoros értelemben a' pápa, mint az anyaszentegyház' látható feje, 's a' világi fejedelmek közt, az egyházi dolgokat illető kötött egyezés. Nevezetes ama Concordatum, melly II. Calixtus pápa 's V. Henrik császár közt 1122. Vormatiában köttetett.

Concordia, rómaiaknál az egyetértés' istennője. Tiszteletére emelt templomai közt legpompásabb volt a' Camillus által épitett templom. Ünnepe jan. 16. tartatott.

Concursus (csődület, Bankerot, Falliment), azon esetben van helye, midőn az adósnak nincs annyi vagyona, hogy hitelezőit kielégithetné; illyenkor különös jogbeli- környülmények fordulnak elő. Azon eljárás, mellynek czélja, a' szükcsődületi massát a' törvényes rendszer' határozata szerint a' hitelezők közt elosztani, csődületi-pernek (processus concursualis) neveztetik. Az, a' ki csődület alá esik, nem csak a' csődületnek rögtöni következéseit szenvedi, hanem még egyéb viszonyai is sokszor megváltoznak. A' magyar törvény szerint a' ki fizetni nem tud, személye adatik által a' hitelezőnek. — Ausztriában bezáratik. A' régi rómaiaknál ki fizetni képes nem vala, szabad volt hitelezőinek össze vagdalni; e' kegyetlenség a' régi németeknél is találtatott; későbben rabságba esett az adós; ez a' magyaroknál is, és nem kevés kegyetlenséggel divatozott. Németország' némelly részeiben kutyákat és köveket kelle hordozniok; másult kifordított zsebekkel vezettek az útczákon 's a' t. Ujabb időkben a' korszellemhez alkalmazott büntetések szabatnak a' csődület alá esőkre. Igy p. o. a' porosz büntető törvény szerint, ki nem fizethet, és csődület alá esik, minden kitüntetéstől megfosztatik, és 3—6.

évi börtönre ítéltetik. Bajorországban a' hamis csődület ala esett úgy büntettetik, mint a' közönséges csaló. Francziaorsz. a' hamis csődület alá esett dolgozó házra, a' közönséges bankerot egy pár hónapi fogságra ítéltetik 's a' t. Némelly törvényhozások még közjogi tekintetben is büntetik a' csődület alá esettet. Igy p. o. Würtembergben, ki csődület alá esik, nem lehet tagja a' Rendek' gyülésének, sőt mégválasztó jogát is elveszti. Hasonlót rendel a' hannoverai status alap törvény (1833.) 's a' t. A' magyar váltó törvény (a' mint azt a' Kk, és Rk, felterjesztették II. R. 105. cz.) azt rendeli a' bukás vagy csődület alá esettekre, hogy többé a' váltó törvény előtt bizonyító könyvet ne vihessenek.

Conde (Luis de Buorbon prince de), szül. 1621. egy a' 17. századi legnagyobb hadivezérek közől, kit XIV. Lajos az udvari szellemnek mindent áldozó önkénye — ambár a' hanyatló Francziaországnak (ekkor főképen háborgó királya végett), nagy szüksége volt Condéra, magától vissza taszított. C. már 22. éves korában megverte Rohattenél a' Spanyolokat, később Türenne' hibáit helyre állította, és (1646) Dünkirchent Franciákévá tette. Hasonlóul szerencsés volt Mazarin önkénye' következtében kiütött lázadás lecsillapításában — de ezért Mazarin őt (minthogy félt tőle) 1650 — hálául — Vincennes' be záratta; 's egy év mulva ki szabadulván, a' megbántatott C. a' spanyolokkal hazája ellen harczolt. A' pyrenaei béke' következtében Condét vissza nyerte Francziaország, mellyért vitézül harczolt; a' podagra miatt azonban kénytelenittetett Chautilly'i gyönyörű jószágára vissza vonulni, hol a' tudományoknak élt. — E' gyönyörű lak is lázadás áldozatává lett.

Congressus, itt nem azon nemzet képviselői' gyülekezetét értjük, mellyek Amerikában ezen nevezet alatt fordulnak elő; hanem azon Fejedelmek', vagy ezek meghatalmazottjainak gyülését, melly némi viszálkodások, egyenetlenségek, vagy háborgások' kiegyengetésére czéloznak. Az illy gyüléseknek újabb időkben több példája vagyon, mellyeket többnyire a' Franczia zavarok, és azoknak következései hoztak létre. Ezek közől legnevezetesebb a' bécsi congressus (l. ezt.), minthogy Európa' egyensúlját, egy egészen új mód szerint, igyekezett helyre állitani. Németországnak egészen új formát adott. Europa' legújabb állására pedig különös behatással volt. — A' Londoni legújabb congressus ismét azért nevezetes, mert Görögországot megmentette a' Török igától, és annak a' Bajor király' fiában saját királyt és alkotmányt (Constitutiot) adott, valamint a' Belga-Német alföldi viszonyokat is kiegyengette. Jelenleg várni lehet a' török egyiptusi dologban egy új Congressust, mint már a' hirlapok is emlegették. —

Conservatorium, Olaszorsz. több városában, részint közönséges hagyományok, részint tehetősbek által alapított zene iskola. A' neven-

dékek szabad szállást, tartást, ruházatot 's oktatást kapnak. Fizetésért is bevételnek a' tanulni kivánók. Francziaországban is nevezetes Conservatoriumok vannak. A' prágai, bécsi kisebb fontosságú Conservatoriumok.

Constitutio, széles értelemben véve a' fennálló kórmány formát teszi, akár mi módon jött légyen is az létre, vagy akár milly alakban tünjék is az fel. Szoros értelemben — mint az újabb időkben vétetik, és nagy szerepet játszik — bizonyos, és tulajdon jegyekkel felruházott, különböző, és még is mindenütt ugyan azon alap vonások által kitünő kórmányforma. Három féleképen jöhet létre, de csak egy féle a' mód, melly azt igazságossá teszi. Vagy tudniillik fölülről lefelé adatik (oktroyált); vagy alúlról fölfelé vivatik ki (Revoltált); vagy, ha a' felső és alsó rész (kórmány és alattvalók) abban, alkudozás következtében megegyeznek. Hogy a' revoltált Constitutio kárhozatos következésű, bűnös eredetű, és ritkán jó hatású, ennél fogva tiltott, és büntetést érdemlő merény, nem szükség emliteni. Az oktroyált minden esetre a' kórmány igazság' szeretetét bizonyító, de kérdés, ha a' nemzet, ha a' különbféle rendek' megegyezése nélkül illyet adhat-e? Ennél fogva legjogszerübb a' közös megegyezésből eredő. Az újabb időkben több Constitutiók jöttek létre. Az európai stásusok közt talán legrégibb a' magyar, melly Árpád' idejében eredett, és pedig a' Fejedelem' és nemzet' közmegegyezésével létesült.

Constantin (C. Flavius Valerius, Aurelius Claudius), mellék neve Nagy Constantin, Constantius Chlorus császárnak 's Helenának fia. Szül. 274. kr. u. Már ifjuságában kitünteté magát jeles elméje által. 306. atyja' halála után a' katonáktól Császárnak választatott. Galerius őt Augustusnak megesmerni nem akarván, csak a' császári tisztelet nevét engedé meg neki. Mindazáltal az atyjától kórmányzott tartományokat, u. m. Galliát, Hispániát, Británniát által vette. Először a' Galliát pusztító Frankok ellen harczolt, két vezéröket elfogván, 's Rajnán átmenvén, őket majd semmivé tette. Később Maxentius ellen, ki Maximinussal ellene frigyet kötött, forditotta fegyverét. Itt a' császár az égen egy tüzes keresztet, beszélik, hogy látott e' fölirattal »e' jellel fogsz győzni.» Következő éjjel. pedig ismét egy látmány' jelenete által azon keresztnek zászlórai függésére intetett. Ekkor Constantin felvevé a' keresztény hitet, 's zászlói alatt lévő keresztények olly hévvel küzdöttek, hogy Maxentius' serege Rómához közel igen megveretett, ő maga pedig Tiberis folyóba fuladt. Constantin pedig győzelmi pompával Rómába lépett, 's foglyokat szabadon bocsátá. Majd azután Liciniussal, ki a' keresztényeket üldözte, mivel Constantin őket kedvelte, harczolt 314. de Licinius megveretett, úgy, hogy béket kelle kérnie. Később Licinius

megújítván az ellenségeskedést, ismét meggyőzetett, elfogatott, 's megöletett. Constantin így a' keleti, 's nyugoti birodalomnak ura lön. — Ezután fő gondját a' nyilvános békeség' megerősítésére, 's keresztény vallás' kitejesztésére fordította. Több jótévő intézeteket alapított. Keresztényeknek nem csak engedelmet adott építeni templomokat; hanem császári jószágaiból azok' felépítésére költségeket is rendelt. Ezen fölül több bölcs czélszerü törvényeket hozott. Severustól majd csak nem egészen lerontatott Bizanzot újra 's pedig terjedelmesebben, 's fényes épületekkel felépítette, melly is neveről Konstantinápolynak hivatott. Roppant birodalmait 4. részre osztá fel. E' 4. rész ismét 13. megyéből állott, e' 13. megye pedig 117. tartományból. Élete' vége felé Arjanusoknak kedvezett, 's több keresztény püspököket számüzött. 337. nem messze Nicomediától megbetegedvén, magát megkereszteltette, 's megholt. Végrendelete szerint birodalma 3. fia közt (Constantin, Constantinus, és Constans) osztatott fel.

Consul, a' Rómának köztársasági idejében nagy szerepet játszott. Ketten voltak közönségesen, ámbár később Ellen-Consulok is jöttek nap fényre. Ők vitték az egész kormányt; elejéntén a' Patriciusokból választattak, de később hatalomra jutván Tribunok által a' plebejusok, ezek közől is választattak. Olly nagy volt pedig a' nemzetnek ezen fő hivatal iránti bizodalma, hogy miután Octavianus Caesar már Augustus lett, nem merte (politicából nem akarta) azt egészen elmellőzni, ámbár azt a' réginek árnyéklatává alacsonyitotta. Ujabb időkben Franczia-ország mutatott illy Consulokat; de itt hamarább vissza élt az emberi önszeretet ezen hatalommal (és a' nemzet' bizodalmával), mint Rómában, és azért nem sokára megszünt. Már most Consuloknak csak azon ügyviselők neveztetnek, kik követségi rangot nem birnak, és többnyire a' kereskedési viszonyok' kezelésére rendeltetnek. A' diplomatiában három rendűek: General consulok, consulok, és al-consulok.

Cordillera de los Andes, roppant hegyláncz Amerikában, 650. mföld. terjedve. A' föllhőkig nyuló magas csúcsai, minekelőtte Himalaya' magassága ismértetett, a' legnagyobbaknak tartattak. Ezen hegyláncz' legmagasabb csúcsai következők: Siera Nevada 14,000. láb, Santa Marta ugyan annyi. Merida 15,000. Chimborasso 20,000. (ez tartatott a' legmagasabbnak sok időkig, mig az ujabb ismételt mérések által a' következő kettő magassabbnak nem találtatott) Nevado de Illimani 22,000. Nevado de sorata 23,600. Ezen hegyláncz sok tűzokádókat is számlál (Duida tűzokádó, 8,465. láb), mellyek' gyomrában végetlen tömegű égő anyag rejtezik, melly rémitő földrengésekkel gyakorta kitör, 's ekkor nem csak mindent megemésztő tüzes-lávatengert, hanem rémitő nagy köveket, egész vízfolyókat, döglött halakat

's t. efféléket vet ki. Ezen hegyek gazdagok arany, ezüst, platina, 's más érczekkel.

Cordon, szakadatlan katonákból álló vonal, az ellenséges becsapások', vagy a' ragadó nyavalya' meggátlására.

Cordova, régi híres város Uj-Andalusiában, Spanyolországban, fő helye egy róla nevezett tartománynak, püspöki székkel, Quadalquivir folyó' jobb partján, szennyes és rendetlenül épült, 57,000. lakossal. Nevezetességei közé számláltatnak, a' pompás kő híd a' folyón keresztül, a' nagy piacz, különösen pedig a' roppant székes egyház, Marusok' emléke, — a' városhoz közel egy más kő híd van, Quadalquivir vizén, melly Európában a' legszebbek közé tartozik.

Coriolanus (Cajus Martius), mellék nevét az általa meghóditott Volscusok' Corioli fővárosától vevé. 491. kr. sz. e. midőn Rómában az éhség uralkodott, Coriolanus Siciliából jött gabonát, csak a' tribunatus' eltörlésével kivánta a' nép között elosztatni. Ezért őt, 's mivel a' tribunatus előtt meg nem jelent, arra itélték, hogy a' tarpeji kőszirtről levessék; de a' tanács' közben járására 490. kr. sz. e. csak számüzetett. Mint illyent Attius Volscusok' királya őt serege' vezérének tette. Cor. mint vezér Latium városait elfoglalta, 's már Rómánál állott, azt meghóditandó, 's csak Veturia' anyja, neje Volumnia, 's gyermekeinek, kik több római aszszonyokkal menének a' Volcusok' táborába, őtet e' feltételtől kéréseik által elvonandók, engede meg Rómának. Innen a' Volscusok' birodalmaiba visszatérte után, midőn tettét a' gyülésben menteni akará, az Attius gerjesztette zendülésben megöletett, 489. kr. sz. e. Róma' tanácsa pedig a' hölgyek' szerencséjének templomot emeltetett azon a' helyen, hol Veturia fiát megengesztelte, 's őt nevezte első papnőjének.

Cork, Irlandia' második városa, Lee' torkolatjánál, hasonnevü grófságban. — Lakhelye egy katholikus püspöknek, 's számlál 100,535. lakosokat; néhány ujabb utczákat kivévén, Cork szabálytalanul épült keskeny 's szennyes város. — Nevezetesebb épületei a' városház, a' kereskedők' háza, az új vámház, az oszlopokkal, és boltozatú tetővel diszesitett pénzcsarnok, a' fő színház, melly előtt szép oszlop folyosó áll, a' grófság és a' város-törvényszékiháza, a' 3000. gyalog, és lovas katonát befogadó nagy laktanya 's a' t. Tudományos intézetei közől emlitendők a' legjelesebbek, ugymint: a' kézmüvek, müvészetek, 's különösen a' földmüvelés tökéletesitésére alapitott egyesületek, szép könyvtárral, ásványok és szántó vasak' gyüjteményével, hol három tanitó tanitja a' vegytant, füvész és mezei gazdaság' tudományát. — A' Corki tudományos társaság 1790-ik évben alapitva, a' város' legjelesebb könyvtárával bir, és egy második tudományos intézet társaság (1820. év). — Kereskedési tekintetben Cork Irlandiában második helyet foglal, kikötője, melly 3.

órányira van a' várostól, bátorsága 's alkalmassága miatt híres, 's mellynek torkolatját 2. erősség védi, gyűlhelye nagy számú hajóknak (évenként 3000. hajó evezbele), mellyek Angliából Antillákra küldetnek. Rendesen minden hétén egy gőzös szokott járni Bristolba, 's onnan vissza; egy másik pedig Francziaorsz. Bordeaux városába.

Corpus delicti, különbféle értelemben vétetik, úgymint a' vétség' egész tökéletességre hozása, vagy valamelly vétek' nyomai, és azon jegyek, szerek, módok és tárgyak, mellyek által a' vétek elkövettetett, vagy utoljára a' vétek valóságos létesülése' értelmében. Különbözik azonban a' vétek' tárgyától (objectum delicti), ezen utolsó értelemben. A' Corpus delicti megvizsgálása (levatio corp. delicti) minden criminalis vizsgálatban elkerülhetetlen szükséges, mert ez által tudatik ki valóságos minősége, és mennyisége (qualitas et quantitas) a' véteknek.

Corpus Juris, azon törvények' öszvegét jelenti, melly valamelly országban fennáll, noha sok országokban máskép neveztetik. Vagyon Corpus juris romani, melly a' római, és Corpus jur. Canonici, melly az egyházi törvényeket foglalja magában. A' magyar Corpus juris, melyet először 1481. összveszedett, és Bonfin históriájához ragasztva kinyomatott, Zsámbóky János Frankfurtban, 1581 — több újításokat ért. Ennél jobb munkát hoztak létre: Mossóczy Zachar nyitrai, és Telekdy Miklós pécsi püspökök (Nagyszombatban 1584.). Ennek több kiadásai vannak ujabb kapcsolatokkal öregbítve, ugymint: Bécsben 1628. második corpus juris Hungarici czim alatt 1696. Nagyszombatban, Szentiványi Márton Jezuita által; harmadik 1751. Nagyszombatban Szegedy János szinte Jezuita által; Budán pedig 1771—1779, és 1822. anyagi tekintetben a' mostani corpus juris Hungarici két vastag folio kötetből áll, mellyek' elseje az 1655. évi törvényekkel végződik; másodikban a' többi törvények foglaltatnak. Egyébként három részre oszthatni (Kelemen szerint). Az első részbe tartozik Verbőcz István' hármas törvény-könyve; másodikba a' Decretumok, vagy is az ország gyülésein hozott és a' magyar király által megerősített törvények; harmadikba némelly kapcsolatok (additamenta) törvény erővel nem birók. Magának a' Corpus jurisnak nágy része már historia.

Corsica, Földközitenger Olasz- és Spanyolor. közt fekvő, 23. mf. hosszú 11. mf. szélességü franczia birodalomhoz tartozó sziget, melly 178. nsz. mf. 185,000. lakosokat számlál, kik vendég szeretők, harcz kedvelők. Magas hegyei közől a' fő hegylánc a' szigetet délről északnak által futja. Legmagasabb hegyei: Monte Rotondo, Monte cinto és Monte cordo. Folyói közől: Golo, Travignano, Fiumalto, Fiumorbo. Éghajlata mérsékelt, földje a' völgyben igen termékeny, van itt gabonája, naranes, citrom, dohány, indigó, kávé, gesz-

tenye, czukornád, bor. Találtatnak ásványok is. Fővárosa a' szigetnek Ajaccio, hol Napoleon született.

Cortes, a' Spanyol constitutio (1812.) III. czime I. R. 27. I. Cap. 27. szerint azon követek' (deputados) egyesülete, mellyek a' nemzetet képviselik, és a' polgárok által (bizonyos rend és forma szerint) választatnak. Valamint az ujabb időkben (szegény) Spanyolország az egyes érdékek, önszeretet, fanatismus 's a' t. által sok véres veritékkel izzadott munkát állott ki, ugy Cortese is különbféle volt; a' legutolsó nem épen nemzet képviselőihez illő módon viselte magát.

Corybantes, Cybele' papjai voltak Kreta szigetén, 's Phrygiában, Corybastól, Cybele 's Jassionnak fiától származtak, vagy mások szerint Vulcanustól.

Crassus, 1) L. Licinius kr. sz. e. 96. Q. Mutius Scaevolával vala Consul, jeles szónok, elmés, bátor 's becsületes férfi. 2) M. Licinius, ki nagy kincsei miatt (dives) gazdagnak hivatott. 7. Millio tallérra becsültetett vagyona. 71. és 56. eszt. kr. e. Consul volt. A' parthusokkali ütközetben kr. sz. e. 53. esett el. — Egyszer a' népet 10,000. asztalnál megvendégelte, 's annyi gabonát oszta ki közöttök, hogy minden családnak 3. hónapra elég vala.

Cremona, a' majlandi herczegség hason nevü delegationak (tartomány) megerősitett városa, utczai szélesek 's rendesek. A' várost csatorna vágja ketté. Tudományos intézetei közől nevezetesek, a' lyceum, gymnasium, nyilvános könyvtár. Lakosai' száma 30,000-re megy, kik nevezetes kereskedést űznek, 's kiváltkép hegedűk' 's bőgők' készitésében tüntetik ki magokat. Jelesebb épületei emlitendők a' nyilvános palota nagy piaczon, a' káptalan roppant temploma, mellynek elejét szép fehér 's veres cremonai márvány, belsejét pedig szép fresco-festés diszesiti. Tornya 372. láb magasságu. Eugen, ausztriai vezér itt fogta el Villeroi franczia marschallt, a' vezér karral együtt véletlenül ütvén reá; az őrsereg mindazáltal Eugent a' várból kiszoritotta.

Creolok (Creolos), Amerikának azon lakosi, kik spanyol vagy más európai szüléktől veszik eredetőket, törvényes házasságból; előbb a' papi, polgári 's katonai hivatalokból kivoltak zárva. 1776. III. Károly ezen kizárást eltörülte. Ábrázatjuk barnás szinü, a' piros arczak ritkák, oka ennek az Antillák' levegője.

Creosot (perzsolaj), azon alkotó része a' fa eczetnek, melly a' hús' rothadását megóvja. 1832. Buchner találta fel, 's pedig a' dekecz' mindenféle nemeiben. A' tiszta Creosot szinetlen, átlátszó folyóság, a' viznél sulyosabb, a' nap' sugárait jobban töri, mint a' kéneslang (schwefel alkohol) szaga hasonlit a' füstölt kávéhoz, a' nyelvet hamar megégeti, a' papiron zsiros pecsétet hagy maga után, de ez nem sokára el-

enyészik, az emberi életre erős méreg gyanánt munkálkodik. Két annyi melegség kivántatik forrására, mint a' víznél, nagy hidegségben megfagy, a' közönséges levegőben elszáll, 80° hideg, és 23° meleg vízben felolvad. Aetherben pedig 's langban könnyen. Kevés vízzel vegyített Creosot könnyen felolvasztja a' zsírt, gyantát, balzamot. Legfőbb tulajdona: hogy az életmüves testek' rothadását megakadályoztatja, 's főleg a' húst, melly ha csak egy óráig is vízzel vegyített Creosotban tartatik, a' legforróbb nyári napokban sem rothad meg, sőt 8. nap mulva tökéletesen a' töredékenységig kiszárad, 's szaga a' füstölt húséval megegyez. A' vizes Creosottal behintett húst, vagy halat héring módjára lehet enni, minek a' vízzeli főzés kiállhatatlan szagot ad. — Használható a' bebalzamozásra, borszesszel vegyest, boncztani készitmények', és madár bőrök' rothadástóli megóvására; orvosi tekintetben a' rodhadt sebek' gyógyitására, legbizonyosabb szer az üres fogak' fájdalmának enyhitésére. E' végre vékony fácska vétetik, mellyen egy csöpp vigyázva vitetik az odvas fog' üregébe, mire a' fájdalom tüstént megszünése következik. — Végre a' hévmérők' készitésére is fordittathatik.

Criminalis törvény (büntető törvény), Ha csupán jámbor emberek léteznének, bünt büntetni nem lenne szükség; ennél fogva büntető törvényt sem ismérnénk; azonban másként van a' dolog; az érdek, az önszeretet nem marad mindég a' természet által kiszabott jogszerü korlátok közt, de a' boszuállás 's a' f. ingerei is szüntelen mozgásban vannak. Legkevesebb ember tud pedig ezeknek illően parancsolni, (azért azonban ezek nem mind criminalisták). A' büntető törvény' alapvonásainak kifejtését ezen munka korlátai meg nem engedik; azért elég legyen itt megemliteni, hogy a' büntető törvény főképen a' (status) vétségek' megzabolására czéloz, illyen többnyire minden európai országokban vagyon. Magyarországban a' mostani 1840. Országgyülésen rendeltetett egy választmány, melly a' büntető törvénykönyvet és börtön-rendszert, a' jövő Országgyülésének beadandót, szerkesztesse.

Crisis, orvostudományban azon forduló pontja a' nyavalyának, mellyben ez elhatározódik, az az: vagy gyógyulásra fordul, vagy roszabb állapotra. Legvilágosabban lehet a' Crisist hamar lefolyó lázas nyavalyákban erőteljes személyeknél látni, kivált ha szabályos lefolyásában nem zavartatik meg czélellenes szerekkel. A' Crisis erős, 's sokszor aggódást okozó tüneményekkel jelenti közelgését; a' nyavalya roszabbra látszik fordulni, hevessége a' legmagasabb fokra hág; a' crisis' hasznos végzetével minden tünemények megszünnek, rendszerint valamelly látható kiürítéssel, u. m. izzadással, vizelettel, székkel, genyetség vagy vérfolyással — mellyek után a' beteg könnyebben érzi magát, 's a' lábbadozás kezdődik. Ha pedig roszra fordul a' nyavalya, a' Crisis után

minden kórtünemény nagyobbodik, újak jönek az előbbiekhez, 's vagy más nyavalyába megy által a' betegség, vagy halállal végződik.

Critica, egy a' legszebb, de legnehezebb tudományok közől, az igazat, jót és szépet az ellenkezőtől tanitja megkülönböztetni. Haszna a' Criticának, ha illedelem közt, 's józan elvektől vezéreltetve történik, fölötte nagy, és azért igen nehéz is. Nem kevés visszaélések is történtek mindazáltal, 's mai nap is történnek Criticával minden tudományok' körében — főképen mióta a' szellem' feladatává lett, mindent critica alá vetni, mindenki magát — igaz — Criticusnak tartván.

Croesus, kr. sz. e. 6. században élt, Alyottes' fia, Lydia' utólsó királya. Nagy gazdagsága miatt közmondásá lön. Croesus Ephesus' városát megvette, 's aeolusok 's joniaiakat 's a' többi görögöket Kis-Ázsiában évenkénti bizonyos adó fizetésre kényszeritette. Továbbá Lydia, 's Halys folyó közt lakozó népet hatalma alá keritette. Több győzelmei után Sardes fővárosába vonulván, csendes életre adá magát. Azon időben Solon jöve hozzá, kit Croesus szivesen fogadott, 's minekutána neki minden kincsét megmutatta volna, kérdé töle, ki lenne e' földön boldog? Solon' feleletét: »e' földön halála előtt ki se lehet boldog» Croesus rosz néven vette. — De Croesus csak hamar tapasztalá ez állitás' igazságát. Mert a' vadászaton megöletett Alys nevü kedves fiát, tovább két évnél siratta. Nem sokára pedig Cyrustól megveretett, elfogatott, 's máglyára itéltetett. Ekkor Croesus megemlékezvén Solon' mondásáról, háromszor kiálta fel »oh Solon!» Cyrus e' felkiáltás értelmére megilletődvén, megengede neki, őt magával vivé, 's jól bánt vele. Halála' ideje bizonytalan. Croesus tanulságos példa lehet mindenkinek, hogy e' földi javakban helyzett bizodalom alaptalan, 's fölötte állhatatlan.

Csalán (urtica), 1—2. láb magasságú ránczos, szőrös levelű, szőrös szárú növény, melly tunyán müvelt kertekben, zsiros földeken, gyöpön, ganéj-dombok mellett buján tenyészik, a' bőrhöz értetve, viszkető csipős fájdalmat, az érintett helyen megdagadást 's gyuladást is okoz; ezen tüneményeket, 's fájdalmakat nem a' szőröcskék' bökése okozza, hanem az azokban létező csipős nedv, melly érintéskor a' bőr' lyukaiba ömlik.

Csalás, egykiben szántszándékkal gerjesztett hibás, vagy helytelen vélemény. A' csalás, minthogy a' megcsalatott eszközül tehát rendeltésénél fogva ellenkezőleg — használtatik, mindig erkölcstelen.

Csanád vármegye, Magyarországnak Tiszántuli egy kerülete, Békes, Temes, Arad 's Csongrád vmegyékkel határos. Van benne 3. mezőváros, 6. falu, és 48 puszta; 29. négyszegü mföld. laknak 62,114. kik Magyarok, Ráczok, Oláhok, Tótok, Zsidók, vallásokra nagyobb része nemegyesült görögök; hanem vannak katholikusok, evangelicusok 's re-

formatusok is. Földje e' megyének merő sikság, 's termékenységéről ismeretes; különösen buzája bőségben, 's szarvas marhája nagy számmal van. Maros vize mossa déli részét. Fölosztatik a' megye 3. járásra, u. m. Makói-, Nagy-Baki és Battonyai járásra.

Császár, ezen fő méltóságnak származását — ugy gondolom — a' Rómaiaknál, és pedig Octavianus Augustus Caesar idejétől kell számitani, midőn a' hatalom egy férfiu' kezében egyesült, és Caesarok kezdettek kineveztetni. Constantinus talán megérezte, hogy a' nyugoti tartományok nem sokára vidéki kezekre kerülendenek, a' Császárok' lakhelyét Byzancziumba helyezvén. Elpusztulván a' nyugoti hatalom, Konstantinápoly lett a' Császárság' széke. Amott pedig Byzancziumban nagy Károlyig császárt nem ismertek. — Később kettő uralkodott Európán; mig az Ozman hatalom a' keleti Császárságot tönkre tette, és ezen nevezetet magának tulajdonitá 1454. Az alatt a' német királyok, növekedvén a' pápa' hatalma, Rómába jártak a' Császári koronázásra, mig végre e' szokás megszünt. Azonban egy harmadik Császár is találkozott Európában, a' mind eddig csak keveset ismert de Alexei alatt kezdett, Nagy Péter idejében pedig a' virágzó Oroszországban, hol 1721. a' »Czár» czim »Császár czimre» változott. 1804. a' franczíák követték Rómát — és Consuljokat — Császárrá (Impereur) tették. Már négyen voltak, miután Napoleon a' rajnai szövetség által a' Német Császárságot igen korlátozta; az akkori Császár (II. Ferencz) aug. 11. 1804. a' Német Császárságról lemondott, és mind I. Ferencz az ausztriai császári czimet vette fel. Most Európában 3. Császár vagyon: Az ausztriai: I. Ferdinand (Károly, Leopold, József, Ferencz, Marcellin) szül. april. 19. 1793. követte atyját mart. 2. 1835. Az orosz: I. Miklós (Paulovits), szül. jul. 7. 1796. követte bátyját Sándort, testvére' Constantin' lemondásának következtében dec. 1. 1825. A' Török (Sultán Padischah) Abdul-Medschid, szül. april. 20. 1823. követte Atyját 1839-ben.

Csatorna, azon mesterséges viz-ágyazat, melly által vagy valamelly folyó, tó a' tengerrel, vagy azok egymással vagy hajózhatás okáért, vagy, hogy a' vizáradások elmellöztessenek, összeköttetnek. Ebből kitetszik a' csatornáknak nagy haszna, mind nemzet gazdasági tekintetben, mind az egyes érdek' előmozditására. Minthogy azonban a' csatornák nagy költségbe kerülnek, ezen felül pedig nemzeti érdekeket is foglalhatnak, mind az első, mind az utóbbi tekintetben nagy vigyázattal kell velök bánni; először a' számadásban, ne hogy a' nagy költséggel épitett Csatornák czéltalanok vagy (aránylag a' költséghez) sikeretlenek legyenek, utóbb pedig, ne hogy egyes, vagy táj érdeknek a' közönséges nemzeti-érdek áldoztassék fel. Ejszak-Amerikában a' legnagyobb és legsikeresebb csatornák találtatnak, ezután pedig Anglia ele-

gendően bizonyitja a' csatornák' hasznait. Hazánkban a' Ferencz csatorna, már ugyan szép sikert mutatott, — de még többet lehet várni az utolsó 1839/40. Országgyülésen (áldás a' Kormány és a' Haza' Atyjaira!) a' kiváltságolt (privilegiált) Tiszát Dunával öszvekötő, Vécsey és Szina bb. által épittendő csatornától.

Csehország, határai: Bajor, Morva, 's Slesiaországok, Lausitz, Meissen és Ausztria; 956 1/2 négyszegü mföld 3,380,000. lak. számlál. — Első ismeretes lakosai a' Bujosok (egy celta nép) voltak, kik kr. szül. e. 600. eszt. telepedtek le benne. 6. század' közepén Zecko' vezérlete alatt, a' fekete tenger partján lakozó Szlavok, nagy sereggel beütvén Csehországba, azt elfoglalták. — Folyói között nevezetesek: Elbe 's Moldva. Bányái ezüstöt (1831. 17,000. markot) jó czint (1200. mázs.) ónos érczet (50,000) óntajtékot (12,000. mázs.) vasat (400,000 mázs.) továbbá granátot 's más jóféle köveket, timsót 's a' t. adnak. Vannak ásványos vizei; különbféle u m. vászon, gyapjú; (1831. mintegy 60,000. mázs. gyapjút dolgoztak fel) patyolat, czérna, csipke, porczellán gyárai; üveg hutái (78), mellyek 2 1/2 mill. for. jövedelmeznek; tükör hutái (18). Említést érdemelnek még finom kalapjai, papir, selyem müvei, zene eszközei, 's más készitményei. — Uralkodó vallás a' római katholika, de a' többi vallásuak is eltüretnek. Anyanyelve cseh, beszélnek németül is. Az ifjuság számos tudományos intézetekben (2996) képeztetik. Csehorsz. felosztatik Prága városára, 's 16. kerületre; kereskedését 1826. készült vasutja, melly a' Dunát Moldvával köti öszve, igen előmozditja.

Cselany, ez érczet Mangannak Berlini Buttman először nevezte, melly, minthogy csalfaságot jelent, cselany magyar nevet kapott. A' németek braunstein-nek (barnakő) roszul nevezik, minthogy se nem kő, se nem barna szinü. A' tiszta Cselany mesterségnek szüleménye. A' cselany legnemtelenebb ércz' szine szürke, állománya darabos, a' vasnál lágyabb, töredékeny, 's csak úgy kovácsolható, ha vassal vagyon vegyitve, a' szabad levegőn avas zsirhoz hasonló szagot nyer, viznél 8-szor nehezebb, tüzben pedig igen nehezen olvad fel. Celsus 21° hév deléj (magnes) tulajdont nyert, mit nagyobb melegségben ismét elveszt. A' Cselány a' föld' gyomrában legritkábban kénnel, (Erdélyben) gyakrabban kovasavval vegyülve találtatik, ez utolsó fajt, melly rózsa szinü a' hajdankor spátnak tartotta. Legbövebben fordul elő a' Cselany villó-savval, Lápos bányánál (Szathmár vmegye). E' fajból legjobbnak ismértetik a' szászi, ennek neve alatt a' bécsiek a' morvait mázsanként 30. vál. f-ért adják el. E' neme a' Cselanynak megtüzesitésére könnyen elbocsátja a' nagy mértékben foglalt savitót (oxygen), mit orvosi tekintetben fulladozó lélekzéskor beszivásra ajánlhatni; fekete üveg' készitésére fordittatik.

Cseléd alatt olly ember értetik, ki tulajdon személyét és munkáját önként és egyezés mellett bizonyos időre mások alá veti. Innen joga 's kötelessége is kiviláglik. A' cseléd tehát tartozik hiven munkálkodni, de viszont joga van az igért egyezés szerint magáét az urától követelni.

Csepegőkő, fejér, sárga, majd veres, vagy zöld rostonyos mész, mi olly folyadékok' átszivárgása által ered, mellyek a' fölösleges szénsavakkal felolvasztatják a' meszet; találtatik főképen barlangokban, és a' meszes hegyek' üres hézagaiban, hol különbféle idomokat képez. Gyakran két egymás mellett felemelkedő csepegő kövek oszlopokat alkotnak, 's a' közöttöki üreg miatt megütésre hangot adnak. Ezen oszlopokat, mivel csepenként növekednek, már a' hajdankor csepegő köveknek nevezte. Kitünő alakban található a' Franczia és Svédek' barlangaiban, jelesebbek a' Kréta szigetben, bámulásra ragadó pedig itt ott édes hazánkban.

Cseperke vagy csipirke (agaricus campestris), Honunkban nagyon ismeretes, és gyakor használatú gomba; találtatik mezőkön, füzesekben, kivált legelőkön, hol a' barom trágya a' földet zsirositja, valamint tölgy és cseres erdőkben majustól octoberig, egész Európában, Ázsiának 's Afrikának nagy részén. Szára vastag, szálos, kalapja húsos, különböző szinű, húsa puha, fejér, szagnélküli, jó izü. Dió alaku és nagyságú, midőn a' földből kijön, ekkor sima buczkós, 's eczetbe szokták csinálni. Magányosan áll, ritkán seregben, augustus és september hónapokban legizletesebb, kivált még egészen ki nem fejlődött. A' hol egyszer találtatott, ott többször is nő, kivált ha csutkája egészen ki nem tekertetett a' földből; ha néhány napig állnak, elfonyadnak, 's ekkor leszakasztva nyüvekkel telvék. Mesterségesen lóganéjból, és gyepföldből, készitett kerti-ágyakban nevelhetni, hol megnövén leszakasztatnak, bennhagyván tövét, 3 — 4. nap alatt új gombát hajt, ételre alkalmasat.

Csere (permutatio), azon feltételes egyezkedés, mellynek következtében egyik dolog a' másikért természeti alakban adatik, vétetik; vagy a' Csere (Cambium) a' fekvő javak' hasznosabb és kényelmesebb használások végetti felváltása. — Ezen utóbbinak (Magyarországban) a' nemesi birtokokra nézve nem csekély a' nyomossága, minthogy a' törvények által nem csak megengedtetik, hanem e' szerződés még az örökösödés némelly következéseitől is felmentetik, meg nem semmisitthetik.

Cseresnyefa, erdőkön vadon tenyésző, középnagyságú fa, kerekded lándzsás levelekkel, pirosas, fényes héjjal; virági pirosas fejérek, gyümölcse kerekded fekete húsos, jó izü, édes keserü, bogyó alakuak; átültetés által a' kertekbe, 's beoltás által nemesitetik; akkor a' fa is nagyobbra nő, gyümölcse 2—3-szor nagyobb, mind a' vadé; szine is a' nemesités által piros-fejéressé változik; húsa keményebb, édesebb, ize-

sebb lesz. Minden édes cseresznye a' vad- vagy erdeitől származik. Magvából az úgy nevezett cseresznyevíz, mellyet az orvosok gyakran használnak, készíttetik; erre a' fekete cseresznye' magvai legalkalmasbak. Eredetére nézve ezen fa' néme a' fekete tenger' partjain Cerasunt körül vadon tenyészett, honnét Lucullus, meggyőzvén Mithridatest, Olaszhonba hozta, Róma' építése után 680. Innét csak hamar Franczia 's Angolországba átültetettett, 's igy lassan egész Európában elterjedett. A' mérsékelt ég-öv alatt legjobban tenyészik, a' heveset nem kedveli.

Csilla, Dél-Europa' tenger partjain vadon, nálunk meleg házakban tenyésző hosszú szárú, fejér és piros virágú növény, gyökerén ököl nagyságú hagyma van, melly több bajokban, fökép vízkórságban, nagy hasznú orvosság.

Csillagászság. Az égi testekről, ezek' tüneményeiről és mozgásairól szerzett emberi ismeretek' foglalata. A' puhatoló emberi szorgalom e' fönséges tanban igen szép előmenetelt tett. Vizsga szemeinket az egekre függesztvén, tapasztaljuk; hogy a' nap' lefolyása alatt az égi testek' legszebbike, legnagyobbika a' nap, keletről emelkedik föl a' láthatár' fölébe, honnan lassanként tovább haladva nyugotnál a' láthatár alatt eltűnik, és hogy, miután az éj beállott, a' csillagoknak egész serege látható, mintha valamennyi égitestek naponként egy közönséges tengely körül fordulnának meg — melly tengely világ tengelynek, végei pedig világ sarkaknak neveztetnek. — Azon számtalan csillagok, mellyek látszatos egymás iránti tavulságaikat vagy épen nem, vagy csak szerfölött észrevehetlenül változtatják, álló Csillagoknak neveztetnek — A' nap- és hold kivül (l. a.) egynéhány olly csillagokat veszünk észre mellyek keleten minden nap más és más helyen tünnek fel, 's helyezeteiket egymáshoz észrevehetőleg változtatják, ollykor sebesebben, ollykor lassabban, némellykor épen nem, sőt bizonyos időkben visszás haladásban is látszanak mozogni, melly csillagok bolygóknak (Planeta) hivatnak. Eddig az égen e' következő 10. bolygók fedeztettek fel: hirnök (Mercurius), hajnal (reggeli és esthajnali) csillag (Venus), hős (Mars), 4. bolygó szilakok (u. m. Vesta, Juno, Ceres, Pallas), égúr (Jupiter), övöncz (Saturnus), és végőr (Uranus). Azon égi testek, mellyek a' bolygók körül forognak, mellék-bolygóknak, holdaknak, vagy poroszlóknak neveztetnek. — Az égurat 4., az övönczöt 7., és a' végőrt 6. mellékbolygó kiséri. Váratlanul az égen még más Csillagok is megjelennek, ezek üstökösöknek, vagy csapangóknak neveztetnek. — Az égen való tünemények és mozdulatok, valamint az ég' bóltozatának pompás területe, már az őskorban magokra vonták az ember' figyelmét, és a' tudósokat csillagtannal foglalkozni hivogaták, mert ezen tünemény nem csak legnevezetesebb és leghasznosabb; hanem egyszersmind a' legméltósá-

gosabb, mellyel csak az emberi elme foglalkozhatik. — A' legrégibb nemzet, melly e' tudomány' ismeretségébe sikerrel ereszkedett, a' Chinai, hol t. i. mint vallás, és status' dolga nagy becsben tartatott. Milly hódolattal vise'tettek a' Chinaiak e' tudományban jártas férfiak iránt, kitetszik Schue nek erénye- és a' csillagászatbani mély ismereteért 2512. kr. sz. e. Császárságra emeltetéséből. Nagy fokra is emelték Chinaiak a' Csillagászatbani ismeretségeket, mert 2360. évvel kr. sz. e. Yao Császár alatt a' polgári év 365 1/2 napra rendeltetett, 1300 évvel elébb kr. sz. nem csak csillag abroszt birtak, hanem a' delejtő (magnestő) utáni hajó kormányozást is ismerték. — A' chinai csillagvizsgálóknak határozottan kellett az égen történendö változásokat jóslani, egyébként mint Hi és Ho, kik kr. sz. e. 2159. év. történt napfogyatkozást roszul számitották, felkonczoltattak. — De a' kül és bel háboruk által a' Chinai népnek e' tudománya megcsökkent, leginkább 240. kr. sz. e. a' harczot-szomjuhozó Tsinsi-hoang' idejekor, ki az ország' minden könyveit, mint a' nép élte' erejét gyengitőket, megégette. — A' Csillagászatot Aristoteles, Aristarchus, Hipparchus, és még mások is gazdagitották, 's e' ragyogó mezőn sok hasznos észrevételeket gyűjtöttek. 15. Században egy egész sor Csillagász kezdett föllépni, kik e' tudományt valóban gazdagitották. Kik közől legnevezetesebb volt Copernik, porosz Frauenburgi Kanonok (született Thornban 1473). Ez időszak minden jövendőre nézve elfelejthetetlen. Ez egyetlen embernek csodálatos határtalan tettei megszüntették az érzések' csalódásait a' nagy világban. A' Copernik féle rendszer következőket tanit: a' bolygók, mellyekhez földünk is számittatik, a' nap körül forognak, azonkivül tengelyeik körül még naponkénti fordulatokat is tesznek. — E' Copernik' rendszere azon számtalan felfedezések által, mellyek azóta ezen tan mezőn tétettek, mindinkább megvalósodott, és mély gyökereket vert. Az álló Csillagok magok fényével diszlekedő, és naphoz hasonló testeknek tartatnak, mérhetetlen távolyságban vannak tőlünk, mellyeknek, ha fényök olly temérdek erejű nem volna elöttünk, láthatatlanoknak kellene lenni, 's legjobb látcsővek alá is véve, pontonként tünnek elő; napunk sem egyéb egy álló csillagnál, még pedig ezek közt is a' legkisebbek közé tartozik. — Ezen álló csillagok teszik az ugy nevezett 12. égi jegyeket, 's ezek a' szomszéd csillagokkal együtt bizonyos állatokhoz való hasonlatóságoktól veszik nevezeteikeit, mellyek az ugy nevezett Bar (állat) körön (Zodiacus), vagy is a' nap pálya' irányában gondolt övön látszatnak. Az emlitett jegyeket a' következő vers foglalja: »kos, bika, kettősök, rák, szűznek előtte oroszlán; mérleg után bökölő, ijas, bak, kancso halakkal.» — Az egyéb látszatos csillagok is bizonyos csillag képekre osztatnak fel, mellyeknek nevei a' földi tárgyaktól vétetnek. Egy a' legismeretesebb csillagok közől a'

nagymedve, melly a' maga' 7. világosan fénylő, és még más kisebb fényű csillagaival az égnek éjszaki vidékén könnyen észrevehető, és a' nagy gönczöl-szekerének neve alatt ismeretes. A' kis gönczöl szekere' farkának legszélső csillagát a' sarkcsillag teszi. Legsürűbben vannak az álló csillagok az ugy nevezett téj úton. Több álló csillagok idővel változtatják fényeik' szinét, igy p. o. azt mondják, hogy Syrius Seneca' idejében vörös szinű volt légyen. Más állók látszatós nagyságaikat változtatják, p o. az Algol. Vannak olly álló csillagok is, mellyek a' nélkül, hogy valaha látszattak volna, egyszerre előtünnek, vagy pedig ollyak, mellyek annak előtte látszattak, de egyszerre eltüntek, igy Cassiopeja csillag képből egy egyszerre egészen eltünt.

Csillagjóslat (Astrologia), azon csalfa mesterség, melly szerint a' régiek a' csillagok' állásából egymáskori viszonyaikból különbféle dolgokat, különösen az emberek' jövendő sorsát előre megjövendölték. Ez a' legrégibb babonasághoz tartozott, 's az emberi elmét ezredeken által bilincsekben tartotta. Eredetét némellyek Egyiptusban, mások Babyloniában, vagy Chaldaeában keresik. Már Mózesnél van említés a' csillagjóslatról. A' rómaiaknál nagy szerepet játszott, és igen sokáig fentartotta magát. Az araboknál és másutt, a' sötét közép századokban, diadalát ülte a' Csillagjóslat, mert magok az uralkodók, és müveltebb tudósok is teljes hittel csüggtek rajta. A' mi századunknak volt föltartva ezen agy-rém szüleménynek semmiségét megismerni, és elszéleszteni.

Csipkék, különbféle módon, különbféle anyagokból készitett gyenge szövetek. — A' brüsseli kötött Csipkék minden egyebeket felülmulnak, 's mondják, hogy 10,000. ember foglalatoskodik velök.

Csitke (rosa canina), 4 — 8. láb magas cserje 1 — 2 ujjnyi vastagságú, szárán számos, nagy, görbe tüskékkel ellátva; rózsája 5 — 6. gömbölyü halavány piros, illatos levelekkel. Találtatik kerítések- 's utak mellett, és árok partakon; gyümölcse hosszas, piros, kemény, vékony húsú; melly alatt szálkás magok rejtvék. A' magoktól megtisztitott húsos gyümölcse befőzetik czukorral, 's nagyon jó izü, soká eltartható befőzöttet ad a' süteményekre.

Csoda, igy neveztetik általában azon dolog, melly a' természet' törvényét fölülhaladja. Illy csodák valának azok, mellyeket üdvözitőnk ön-, 's ezután az apostolok és sz. férfiak isten' ereje által végbe vittek. — A' ó világban csodáknak neveztek egyéb jeles dolgokat is, mellyek emberi kezek által készittettek; illyenek valának: 1) a' babylon kőfal, mellyet Semiramis királynő épitett. Hossza 12. német mértföldet, magassága 120 — vastagsága 30. röföt tett. Fölületén egy alkalmas út vala, hogy két nagy szekér egymás mellett akadály nélkül elmehetett, és

még annyi köz marada, hogy mind a' két oldalról fák és szőlőtők ültetve valának. — 2) Rhodusban, a' déli tenger' egyik szigetében épült kolosz. Ez egy, kőbül kivágott, nagy kép, vagy, mint mások vélekednek, egy, érczből öntött, emberhez hasonló és arczával a' felkelő nap felé fordult alak volt, olly nagyság- és magasságban, hogy teteje felhőkig ére, és, midőn a' szigetʼ révpartjára állíttatott, lábai közt a' legnagyobb hajók kifeszített vitorlákkal elmehettek. — 3) Az egyiptomi gúlák (pyramis), és tulajdonképen az, mellyet Cleope állított. Ennek építésénél, mint Herodotus történetíró bizonyítja, száz ezer ember húsz évig foglalatoskodott. Ez óriási munkánál csupán retekre, fog- és vöröshagymára ezer hatszáz talentomot (1,850,000. forint) emésztettek fel. Hát a' többi élés- vasszer- ruha- és munkásokra mennyit kelle fordítani? E' gúlak egy négyszegü alakban, alól szélesek, fönn hegyesek, belül kővel tömöttek valának; tetejére lépcsők vezetének, mellyek alatt az egyiptomi királyok' temető helyei valának. — 4) Az úgy nevezett királyilag épült nagy Sirbolt (Mausolaeum), mellyet Artemisia királynő (l. ezt.) Cariában Mausolusnak emlékül állított. — 5) Diana istennő' temploma Ephesusban, hófehér márványból. Ez olly híres vala, hogy az apostolok cselekedetében is megemlíttetik. — 6) Olympusi Jupiter' tiszteletére készített roppant nagyságu kép Olympia városában; ennek tiszteletére tartattak a' nevezetes olympusi játékok. — 7) A' Pharos szigetben állított mesterséges világító torony, honnét Pharusnak is neveztetett. Az egész torony fehér kövekből készült, sok mellvédfallal 's játékszinnel körülvéve, mellynek csúcsán éjenként tűz világított, hogy a' hajósok veszély nélkül utazhassanak. Olly magas vala, hogy a' tűzi világ 40. mértföldnél messzebb ellátszott. A' tengeri világító tornyok e' nevet mai napig is fentartják.

Csokoládé (Chocolade), egy ismeretes négyszegü lapos táblában előforduló sötét barna, kövértapintatú kemény anyag. Készíttetik Cacaobabból (l. ezt), mellyeket megpörkölve, meleg mozsárban megtörik, a' bennek lévő kövér olajnál fogva durva tészta válik belőlök: ezt márvány táblán hengerrel finom tésztává törik, ekkor czukor tétetik hozzá, jobb iz kedveért pedig füszerek is, u. m. vanilia, fahéj, narancsviz, ambra 's a' t. mint illyent azután bádok mintákba öntik. A' Csokoládé vizben, tejben, borban főzve, néha tojással is vegyítve, a' legkellemesb, 's legtáplálóbb italok közé tartozik, de sokszor megvesztegetve kapjuk a' nyereség-vágyó lelkiismeretlen gyárosoktól. A' Csokoládé' készítését a' mexicoiaknak köszönjük. Ezektől tanulták a' spanyolok. Európába Carletti hozta 1606. előbb a' Spanyol volt leghiresebb, most a' párisi az első.

Csokonai Vitéz (Mihál), nevezetes magyar költő, szül. 1773. Debreczenben, hol tanulását is kezdette, 's olly sikerrel, hogy már akkor

adá jeleit költői szellemének. Különösen az olvasásra szentelé magát, miis benne néminemű eivonultságot szerzett; jelenléte pedig, beszéde, valamelly dolognak előadása mindig tiszta gyönyörökre volt barátainak. 1795. költészet tanitóvá lett, tanitványinak igen kedves volt, kiket könnyü móddal szépen vezetett a' költők' értésére, 's követésére; de gyöngélkedése miatt a' tanitói hivataltól felmentetett. Ekkor Csokonai Patakon 1796. a' törvényt tanulta. 1798. Csurgón Festetics gr. által alapitott Gymnasiumban tanitóvá tétetett, ettől is nem sokára megválván, verseknek, 's versekből élt jobbára Somogyban, Pesten, Biharban, hol is 1806. megkolt. — Munkái közt nevezetesebbek: »Tavasz, Lilla, Ódák, Dorottya, Béka egérharcz, különbféle alkalmakra irott versek, anakreoni dalok.»

Csongrád vármegye, Magyarország' Tiszántúli kerületében, a' szomszéd Szolnok, Békes, Csanád, Bács és Pest vmegyékkel határos. Kiterjedése 63. négyszegü mföld. Lakosai' száma 116,892., kik nyelvökre nézve nagyobb részt magyarok, vannak ráczok, 's igen megmagyarosodott tótok. Vallásukra nézve katholikusok, kik legszámosabbak, reformatusok és kevés evangelikusok, ó hitüek 's zsidók. Az egész vmegye merő sikság tobb mocsárokkal a' csavargós Tisza folytában. Termései közől legnevezetesebb a' gabona, dinnye, dohány (hires a' szegedi), szarvas marhája is sok van; számlál egy királyi várost (Szeged), 3. mező várost, 6. falut, és 91. pusztát. A' vmegye nevét Körös folyó Tiszába szakadtánal fekvö Csongrád mező várostól, mellyben egy leomlott vár' maradványai látszottak, vette. Két járása van: Tiszán inneni 's Tiszántúli.

Csontok, az állati test' legkeményebb 's legtömöttebb átláthatlan sárgás fejér részei, alapul szolgálnak ezek a' testnek. A' lágy tömött részek a' csontokhoz tapadnak. Mikor előállanak az élet' első eredetén, lágyak és hajthatók, 's ekkor porczogóknak mondatnak. Létalapos részei: villó-savas mészföld (phosphas calcis) és állati kocsonya (gelatina animalis); ezen két részt el lehet választani, t. i. ha főzetnek a' csontok, fölolvad a' kocsonyás részök, ez adja az ugy nevezett marhahus levest, 's ha még jobban ki főzetik, az asztalos enyvet. Ha savanyokban áztatik: fölolvad a' mészföld' része, az állati kocsonya megmarad, megtartja csontalakját, csak hogy hajlós lesz. A' csontok fölosztatnak: lapos, hosszú és gömbölyükre. A' hosszú csontok belül üreget foglalnak magokban, mellyben csontzsir, csontvelő van. A' csontok mindenütt, az ugynevezett Csonthártyával födvék. A' megégett csontokat az ipar-gyárokban sok haszonra lehet forditani, u. m. czukor, nedv' tisztitásra, — phosphor is ebből készül.

Csúz (rheuma, rheumatismus), egy igen fájdalmas, a' test' minden részein feszkelhető nyavalya; köszvénynyel olly nagy hasonlatossága

van, hogy sok orvos ezzel egy nyavalyának tartotta. Azonban a' kettő közti különbség nagy. Az éles (acutus) csúz különbözik az idülttől (chronicus); amaz kevés ideig tart, majd ebben, majd amabban a' részben: a' főben, kézben, lábban, nyakon, mellen 's a' t. éreztetik; az idült pedig valamelly részben megfészkeli magát, 's ott ül; sokszor hideglelés is jő hozzá 's akkor lázas csúznak mondatik. Tavasz- és őszkor, vagy hüves, nedves, igen változó nyáron és télen is igen gyakor; meghűtésből származik.

Cupido, venus' fia; igen gyakran egy értelműnek vétetik Amorral, noha tőle különbözik.

Culm, falu Csehorsz. Leitmeritz kerületben; 1813. évben történt ütközetről nevezetes. Itt az elesett porosz vitézek' emlékére 18. lábnyi magas vas disz gúla (obelisk) áll.

Curia, igy neveztetett rómaiaknál a' Romulus által behozatott népnek 30. osztálya. Minden Curiának volt különös gyül-helye, melly hasonlóan Curiának neveztetett, 's innen Curia még most is törvényszéket jelent. Német birodalmi gyülésen a' birodalmi grófoknak, 's birodalmi prelátusoknak összes vagy curiai szavok, a' tanács' többi tagjainak pedig fejenkénti szavok volt a' fejedelmi tanácsban. — Magyarországban az apróbb, mindazáltal külső 's belső telkekkel ellátott nemesi birtokok neveztetnek Curiáknak; birtokosaik pedig Curialistáknak.

Curius Dentatus (Marcus Annius), előkelő római vitéz; két izben vala consul; a' Sabineseken, Samniteseken, Lucanusokon, 's Pyrrhuson győzedelmeskedett. Egykor a' Samnitesek őt arany edényekkel akarák részökre vonni, midőn C. répát főzött magának cserép edényében, de a' nemes férfi e' szavakkal: »Többre becsülöm cserepeimet aranyaitoknál, nem kivánok gazdag lenni, szegénységemben megelégszem azoknak parancsolni, kik gazdagok» utasitá el őket.

Curtius (Marcus), nemes római ifjú. Ez midőn kr. sz. e. 362. a' piaczon egy üreg támadt, melly a' jóslat szerint csak akkor, ha a' legbecsesbet vetik belé a' Rómaiak, vala elenyészendő, Curtius, Rómának fegyverét, 's vitézségét legbecsesbnek tartván, azt magára ölté, 's gazdagon ékesitett lóra ülvén, az üregbe rohant, melly azonnal bezáratott.

Curtius (Rufus Quintus), római történetiró. Nagy Sándor' történeteit 10. könyvben irá le, mellyek közől a' két első elveszett. Tiberius alatt praetorrá, Claudius alatt pedig consullá, végre afrikai helytartóvá tétetett, hol kr. sz. u. 69. megholt.

Cybele, eredetileg Phrygiában a' holdnak 's termékenységnek istennője. Diodór szerint Maeon phrygiai királynak 's Dindymanak volt leánya, ki őt Cybelus hegyre tevé ki, hol oroszlán 's parducz téj vala táplaléka.

Később némelly pásztornők őt megtalalák, 's fölnevelék. C. vala a' sip 's trombita' feltalálónője. Marsyassal szoros barátságot kötött, 's vele atyjától megöletett, a' tőle kedvelt Atyst, szétszórott hajjal, trombitálva, dobolva, 's csak nem ketségbe esve keresé. Távolléte alatt Phrygiában éhség ütött ki, melly jóslat szerint addig, míg Cybelenek isteni tiszteletet nem adtak, meg nem szünt. Atysnek pedig képe, teste helyett fen nem tartatott. Ünnepe hegyen völgyön futkozva 's hangászati lármában állott. Mint agg nő hástya fején koronával, sokszor fátyollal fedezve, jobb kezében pálczát, bal kezében dobot tartva, ábrázoltatik.

Cycladesek (régi geogr.), nagy szigetcsoportok az aegeumi tengeren. Cyclandeseknek neveztettek, minthogy egy körben (ἐν κύκλῳ) Delos körül feküdtek. Neveikeit (Delos, Rheneia, Paros, Naxos, Myconos, Tenos, Syros, Andros, Gyaros, Ceos, Cythnos, Seriphos, Prepesinthos és Oliaros) kevés változással nagy részint megtartották.

Cyclopsok, Uranusnak és Gaeának (az égnek 's földnek) fiai, kik Vulcanus' műhelyében Jupiternek mennyköveket készitének, miért Apollo őket megölte.

Cylinder-nyomó-prés. Minden mechanicai kivitelekben, hol a' többszöri egyenlő ismételés a' feladat, ez leginkább (csak talán egyedül) keringetés (rotatio) által lehetséges legnagyobb hamarsággal. Ezen alapból indulva történt a' végetlen papir' feltalálása; és már akkor gondolkodtak ezen módon a' nyomtatás' hamarábbi eszközlését is kivinni. Azonban a' dolog igen sok akadályra talált; 1790. Nicholson kiváltságot nyert a' Cylinder nyomó-présre; de találmánya nem sikerült, minthogy a' betüket a' Cylinderben képes nem vala elegendően megerősiteni; Cowper (1816.) ugyan segitett, hogy Stereotyplapokat használván, azokat könnyen Cylinderileg hajthatta. Azonban több mechanicai tökéletlenségei miatt a' mű óránként alig 4000. árkust nyomhatott. 1835. Hill'nek találmánya minden nehézségeket olly szerencsésen legyőzött, hogy bizonyos előkészületek következtében, ha a' Cylinder-nyomó prés végetlen papirostkészitő malomnál vagyon összekötve, 12. óra alatt rongyokból nyomtatott árkusokat lehet készitni. Melly találmány' következtében képzelhetlen sebességel megyen a' nyomtatás, — pedig reménylhető, hogy a' találmány még sikeresebb leend.

Cyprian (szent), szül. Carthagóban mintegy 200-dik eszt. mint pogány, de Caecilius nevű pap által keresztény hitre téritteték. Megtérése után nem sokára pap lön, 248. eszt. pedig Carthagobéli püspök. Már mint pogány kitünteté nagy elmebéli tehetségét 's tudományát; mint keresztény pedig magát egészen a' keresztény buzgóság' fentartására szentelé. Leirhatlanok az anyaszentegyház' javára tett munkái. Atyja vala a' szegényeknek, tüköre a' papságnak, vigasztalása a' népnek. 257. Valerián alatt ki-

ültött keresztények' üldözése alkalmakor Cyprián Curabába számüzetett, 's végre 258. sept. 14. feje vétetett.

Cyprus, sziget a' földközi tengeren Kis-Ázsia és Syria közt; nagysága 343. négyszegű mföldre terjed. — Két hegyláncz futja végig keletről nyugotnak az egész szigetet, mellyek' tetejét örökös hó födi, legmagasabb az oros staveros, a' régiek' olympusa; folyói csupán hegy- és erdei patakok; van egy sós tava is; kútvize általánosan sós. Földje' termékenységét tanusitják minden nemű termései, mellyek közt kitünők a' déli gyümölcsök, gabona nemek, sz. János kenyér fája, kerti növényei, orvosi füvei, sokféle virágai, füszerei. — Az állatok' országából nagy számmal vagynak a' kecskék és juhok; gazdag még ásványokban is e' sziget, timsó, só, vas, réz és nemes érczek, söt drága kövek is találtatnak. — A' sziget csapásának lehet tekinteni az évenként visszatérő sáskákat. Népessége 120,000. Görög és Török 's majd nem egy forma számmal. Fővárosa a' szigetnek Nikosia, és még több a' régi időkből maradt városok omladékira lehet akadni; innen regélik, hogy kiszállott a' Tenger habjai közől Venus, kinek a' szigeten hajdanában egy világ szerte hires temploma állott. Nevezetes egyébbiránt történeti viszonyairól s e' sziget, több egymást felváltó Hatalmasságok' kezein által menvén; a' Velenczeiek 1571. birták e' szigetet, de III. Amurát Famagusta vár' 11. hónapig tartó ostromlás utáni bevétele után, Törökbirtokához kapcsolta e' szigetet.

Cyrenaicusok, igy nevezettek Arístipus által, Cyrene városban, alapitott bölcselkedő felekezetnek követői, melly mintegy 100. eszt. virágzása után Epicurus által elnyomatott.

Cyrillus, 1) Jeruzsalemi, szül. 315. Jeruzsalemben, 350. jeruzsalemi püspök lett. Arianusokkali viszálkodások ötet több izben kényteték hivatalát elhagyni, végre azt — Konstantinápolyi zsinat által abban megerősitvén — békével viselte, megholt 386. — Catechesist irt, melly legrégibb, 's igen becses hittanitás. 2) Alexandriai Cyrillus, 412. alexandriai patriarchának választatott, 's mint illyennek Nestoriussal az ephesusi egyházi gyülésben 531. nagy vételkedései voltak, elölülése alatt Nestorius elitéltetett. De Cyrillus is hasonló sorsra jutott, Theodosius császár által kiszabadulván, Alexandriába ment; megholt 444. 3) Thessalonicai Cyrillus, Methodius testvérével Kolostori életre adta magát Konstantinápolyban. Innen Theodora császárnétól 9. század közepén a' keresztény hit' terjesztésére küldetett. Föleg a' morváknál 's cseheknél nagy érdemet szerzett magának. Megholt Rómában 869. Ő és Methodius a' zsoltárokat, 's az új testamentumot tót nyelvre forditották.

Cyrus, 1) A' Perzsa Birodalom' alapitója, Cambyses' és Mandane', Astyages, (Medus király) leányának fia. Egy álom miatt, mellyet az álom-

fejtők oda magyaráztak, hogy Astyages saját onokája által taszíttatik le a' trónról, nagy apja (Astyages) őt kitetette. Midőn a' pásztorok Cyrust, megtalálván, nevelték, egy alkalommal, a' gyermekek közti játéknál, bátor lelket mutatván, Cyrus gyermek társaitól vezérnek választatott. Történt, hogy ez egy előkelő ember' fiát megbűntette, miért az atya őt a' királynál bevádolta; és ez ada alkalmat Cyrus' eredete' napfényre jövetelének. Astyages, ki ez eset miatt a' Mágusoktól megnyugtatott, Cyrust szüléihez küldé, honnét nem sokára egy nagy sereggel ismét vissza jött Astyageshez, és őt (560. kr. sz. e.) a' trónról letaszította. További hóditásai neki csak hamar egy egész birodalmat, melly Hellespontustól Indiáig kiterjedt, szereztek. Egy, a' Tomyrissel, a' Massageták' királynőjével, igazságtalan hadba keveredvén, az ütközetben elesett 529 ben. — 2) Cyrus, Darius Nothus' ifjabbik fia, már 16. éves korában Kis-Ázsián uralkodott; vérétől Artaxerxestől (Mnemon), ki ellen kétszer fegyvert fogott, Kunaxa' síkjain meggyőzetett, és megöletett (400. kr. sz. e.).

Czéh, igen régi intézkedése az emberek' önkényének a' társaságos életben. Az ujabb czéhek azon korszakban jöttek ismét divatba, midőn az europai nemzeteknek munkás része Aristocratia gőgös, vad, és rabló henye vágyai ellen városokban falak közé menekült, és itt a' királyság által a' hatalmas duló elem (aristocratia) ellen védetett. Ekkor nyertek a' városok különbféle kiváltságokat, azok közt Czéheket, mellyek által jogok volt megbirálni a' mesteremberek' képességét, és a' városba vételét. Sok változásokat szenvedtek a' czéhek mindenütt, főképen Amerikának az anya országtóli elszakadása- és a' Franczia változás óta publicisticai kérdéssé vált; ha valljon hasznosok, vagy károsok-e a' czéhek a' nemzeti ipar' és érdek' kifejtésére, vagy sem? valamint sok egyéb kérdések, ugy ez is különbféle kép fejtetett meg, midőn a' politicai színek főképen okot adtak itt is a' különbségre. Ott, hol helyes törvény által a' vissza élések a' dolog érdekéhez képest illőn elmellőztetnek, talán fenn maradhatnak.

Czenstochau (Czenstochova), remete sz. Pál' rendének megerősitett zárdája, Lengyelországban, mellynek csuda tévő Maria képét évenként nagy számú bucsú járók látogatják, 's melly erejére ollyan volt hajdanában, hogy többostromot ki állott. A' hegy' tövében fekszik Uj-Czenstochau 1,300. és innen egy órányira Ó-Czenstochau 1,700. lakossal. Utolsó franczia háborúban C. elfoglaltatott, de 1813. az Oroszok alá jött.

Czetek-Czethalak, hal alakú emlős állatok, régenten a' halakhoz számittattak, 's azért czethalaknak neveztettek. Alakuk a' halakéhoz hasonló, lábok helyett uszószárnyok van, testök szinte illyennel végződik; fejök a' törzsökkel ugy összenőtt, hogy a' nyak elvész, és vizben élnek. Még is az emlős állatokhoz tartoznak, mert piros meleg vérök

van, eleven, egészen kiképezett fiakat szülnek, mellyeket emlőkben elválasztott téjjel egy esztendeig táplálnak. Rémitő nagyságú testtel birnak, 15. lábtól 80—100. láb hosszuk is vannak, 200. láb. hosszúra is megnőnek. Ennek ellőtte még kevesebbet leselkedtek utánok, 's kevesebbet fogtak az europaiak: életök igen hosszú, 500—1000. évig élélnek. Tüdővel birnak, 's ezzel lélekzenek, azért a' viz alatt soká nem maradhatnak, hanem a' viz' fölületére jőnek lég szivás végett. A' Czethal bőre, fölbőrre, és igazi bőrre oszlik; amaz vékony, sima síkos; emez pedig hüvelk vastagságú; ez alatt van a' 15. hüvelk vastagságú szalonna, mellyért leginkább keresik a' Czeteket. Bőrére kivül csigák és kagylók ragaszkodnak. A' nő 9—10. hónapig hordja terhét, és csak egyet, legfőllebb kettőt szül, melly születéskor már 20. lábnyi. A' Czetnek nincs foga, hanem e' helyett felső állkapczája valami 500. szálas, szarvnemü, sürün egymásra fekvő vékony lemezekkel (laminae) van mind a' két oldala felruházva, 's ez az ugy nevezett halcsont, melly boltokban árultatik, és különbféle mü-ipari haszonra fordittatik. Élelme halakból és férgekből áll; mikor élelmet keres, a' viz' fölülete alatt folnyitott szájjal uszik, a' bezárt torokban a' rojtos-lemez fogak mintegy hálót képeznek, melly a' felfogott állatocskákat nem bocsátja el.

Czethal fogas, több nemzetektől nagy nyereséggel üzetik, (nevezetesen: Angol. Francz. Svéd. Norvég. Dán. és Grönland.). Esztendőnként sok száz hajók mennek ki czet fogásra, több ezer emberekkel megrakva. Nagy és erős hajók szükségesek erre, mivel a' kisebbek nem állhatnának ellent a' jég' erejének. Maga a' fogás igy történik, A' czethal gyakorta a' viz' fölületére jön lég szivás végett (mint fölebb érintők), mihelyt a' halászok őt megpillantják, azonnal néhány csolnakkal mennek, mellyek azok a' lehetőségig közel eveznek, de nagy vigyázattal. Mikor 30. láb. közelségre vannak, akkor a' szigonyos (harpunier) az állat testébe löki a' szigonyt (egy 5—6. láb hosszú hegyes és éles ellenhorgokkal biró fándzsát). Ha találva van a' czethal, a' fenékre süled; de csak hamar ismét fölemelkedik a' fölületre, hogy levegőt szivjon. A' szigonyhoz kötött kötélnél fogva a' czet maga után húzza a' hajót, süledéskor a' kötél hosszabbra eresztetik. Ha azután a' vérvesztés miatt sok rángatásokficzkándozások kozt megdöglött, a' viz' fölületére jő, 's mintegy kis sziget ott lebeg. Ekkor fölhágnak a' szigetmódjára kiemelkedő testére, hogy szalonnáját, 's foglemezeit (halcsont) kivágják. A' halászok' csizmái éles vasakkal vannak felkészitve, hogy a' czethal testéről le ne czuszanak. Egy nagy czethal' szalonnája, 's csontjai teljes terhet adnak egy 3. arbóczos hajónak, 's 5000. czüst tallérra becsültetnek. A' czethalászat főtanyája »Spitzberg» környéke: most már csökkenni kezd, mert a' szünteleni fogás által naponként kevesedik a' czetek' száma. Grönlandia'

léte a' Czethaltól függ, ez minden, mit neki a' természet adott, 's ebből van mindene. Egy czethal elég egy egész család' táplálására igen sok ideig. Húsát a' lakók nyersen, sütve, vagy napon szárítva eszik meg, melly Manby' tudosítása szerint nem rosz izű. Bőre, farka, uszó szárnya kedves csemegéjök; zsírját vagy megeszik, vagy világításra használják; belei ajtók' és ablakók' behuzására; inai varró czérna, és háló gyanánt használtatnak; csontjaiból székeket, halász és vadász műszereket készitnek, a' legjobb kötelek foglemez' rojtjaiból készülnek.

Czetvelő (sperma cete), egy igen fejér, finom, kövér és fénylő anyag' neve, melly a' hosszú fejü kaselot (physeter macrocephalus) nagyobb üregeiben, különösen a' hát gerincz' egész hosszában lemenő csatornában találtatik tejfejérségü olaj alakban, melly a' levegőn megsürűdik, 's félig átlátszó faggyúvá keményedik; megtisztittatván minden tisztátalanságtól, darabokra vagdalják, 's igy hozzák a' kereskedésbe; rend szerint üvegekben szokják szétküldeni, hogy meg ne avasodjék. Mint orvosság kül és belkép, sőt mint kendőző is használtatik. Gyertyát is készitnek belőle.

Czim (titulus), 1) olly név, melly által egy személy' a' másiktól megkülönböztetik. Felosztatik pedig rang czimre, p. o. herczegeknek, nemeseknek a' polgároktoli megkülönböztetésére; tisztelet czimre, például: föméltóságú, főtiszteletü 's a' t. hivatal czimre p. o. tanácsos, tanitó 's a' t. Hogy e' megkülönböztésre a' polgári társaságban vigyáznunk kell, ki se fogja tagadhatni; valamint azt is, hogy találtatnak, kiket a' czim' dühe meglepett, 's ollyat kivánnak, mire jogok nincs; mit azonban szilárd jellemü, a' valót helyes szempontból néző nem teszi 's nem is teheti. 2) Valami könyv, kép, vagy munka' fölirata. 3) Törvényes alap, melly szerint valakit valami jog, vagy valamelly tárgy birtoka illet. 4) A' »Corpus juris» egyes fejezetinek fölülirása.

Czimbalom, a' régieknél két, mély tányérhoz hasonlító ércz eszköz, melly összecsattantva éles hangot adott. Mondják, hogy Cybele istenasszony' tiszteletére használtatott. Mostani Czimbalom, mit a' Czigányok közönségesen használnak, 24. húrból álló, rendetlen négyszegü, lapos fenékkel, 's födéllel (ezen két hanglyuk) ellátott zene szerszám, mellyen ők két kis vékony meghajtott, 's végén pamuttal boritott fával nem kis ügyességgel játszanak.

Czimer, tágas értelemben valami dolognak megismértető jele; szorosabb értelemben pedig nemzetséget, felekezetet, vitézséget, vagy más érdemeket megkülönböztető képirásbeli jegy, melly vagy a' főhivataltól, vagy attól, kinek arra joga van, átruháztatik. A' czimer vagy személyes, ha egy személynek; vagy nemzetségi, családi, ha ugyan azon nemzetségből több személyeknek; vagy egyházi, ha papi; vagy neme-

si, ha vitéz; vagy polgári, ha polgári érdemekért adatik. Továbbá, ha tartományoknak, vármegyéknek, városoknak 's a' t. — ugyan azon nevet viseli; ha országnak, ország' czimerének hivatik. — Czimer' eredetének ideje igen homályos.

Czinobrium, kénnel összeköttetett higany. Magyar- és Spanyolországban, Mexicóban és Perúban tenyészett Cz. részint veres idomtalan darabokban, részint veres 4. lapu jegőczékben találtatik, ez utolsó már Plinius' idejében minium név alatt volt ismeretes. A' művészet is képes Czinobriumot állitani, mit először Basilius Valentinus készitett. Czinobrium legszebb veres szint ad, erre nézve a' chinai elsőséget érdemel. Használtatik a' tudatlanoktól füstölő szernek, de borzasztó következésekkel; mivel a' meggyújtott Czinobrium' kén része, kén savvá (acidum sulphuricum) változik, ennek pedig az orrlyukak, és a' szájűreg általi beszivása azokban sebeket okoz, mint azt számos szomorú példák eléggé igazolják.

Cziprus fa (Cupressus sempervirens), egy mindig zöld, közép nagyságú fa, lefüggő ágakkal, ár-alaku levelekkel, mellyek egymáson fekszenek. Vannak több nemei; szép tekintetőkért kertek' ékesitésére használtatnak. Hazája Napkelet, és Amerika, hol vadon tenyészik. A' sárga veres czipr s fa kellemes illatú, 's fája a' férgeknek, 's rothadásnak több száz évekig ellentáll. Ezen fának kellemes füszerszám illatú kipárolgása van, mellyet a' tüdő nyavalyában szenvedőknek ajánlanak a' napkeleti orvosok, 's illyen betegeket Candia szigetre küldenek, hol e' fa nagy bőségben tenyész, és sok beteg meg gyógyul. Amerikában árboczoknak, csolnakoknak, gerendáknak, házibutoroknak használják. Költők a' cziprus fát gyász' és szomoruság' bélyegével ruházták fel, 's a' sirokat ennek árnyába helyezték. A' mindig zöld szinét az örökévalóság' képe gyanánt veszik.

Cziráky (Dienesfalvi gróf), régi jeles nemzetség Magyarországban, melly már II. Béla (vak Béla) 's utódai alatt virágzott, és VI. Károly császártól, mint magyar királytól, grófi méltóságra emeltetett. A' magyar törvény könyvben többen neveztetnek e' nemzetségből, kik országos hivatalokban fénylettek. Többek közt számosokat elmellőzve — Cz. László, ki magát a' hét esztendős háborúban tünteté ki, és sokáig porosz fogságban volt. Ennek híres utóda: Cziráky Antal gróf arany gyapjas, sz. István ap. kir. rendének nagy keresztese, arany sarkantyus vitéz, ő cs. k. fels. kamarása, val. belső titkos 's m. kir. helytartósági tanácsos, nemes Fejér vmegye' főispánja, Status és Conferentialis minister, és a' m. t. academiának, mint magyar literatura' előmozditója, ki mint szerző diszeskedik, igazgató tagja, szül. Sopronban 1772.

Czitera, Jubal által feltalált zene eszköz. — Görögöknél öt húr vo-

natott reá. Plutarchus Amphionnak tulajdonitja eredetét. — A' most szokásban lévő czitera közönségesen 6. drót húrral ellátott, fából készült szerszám, lapos hang födéllel, hanglyukkal, hosszú nyakkal, 's lapos fenékkel. Cziterából lett a' mai Guitarre.

Czitrom, hoszúkás gömbölyű, alma alaku, sárgás szinű gyümölcse a' Czitrom fának. Sok nemű haszonvételénél a' Critrom gyümölcs igen fontos kereskedési tárgy. Hozzánk a' déli tartományokból hozzák, hová ős hazájából, Mediából vitetett. Sicilia maga évenként 30,000. ládával küldöz szét, mellyek mindenikében 440. darab van. Hogy hosszas szállitás által elneromoljék, tökéletes megérése előtt szedetik le; 's igy a' hozzánk hozattak nem egészen érettek. Mind héját, mellyben szálló olaj (oleum aetherum) van, mind nedvét gazdaságnál, konyhában, és a' gyógyászatban használják. Hatása: rothadást ellenző, vizelletüző, 's köfölolvasztó; nagy haszna van a' ragadó nyavalyákban is. A' drága czitrom olaj a' fris héjakból készül, 's a' fölületén lévő hólyagocskákban van.

Czuczor (Gergely István), szül. 1800. dec. 17. Andódon Nyitra vmegyében. Alsóbb iskoláit Nyitrán, Esztergomban és Pozsonyban végezte. 1817. sz. Benedek szerzetébe állott, és Pannon halmán kiállván a' probaévet, 1818. Győrbe ment, hol philosophiat is elvégezvén, 1820. hittudományt tanulni Pestre küldetett; de innét tartósb betegeskedése végett harmadfél év mulva Pannon halmára vissza menni kénytelenittetett. Itt a' hittudomány tanulói pályát megfutván, 1824. papnak szenteltetett. Ezután Győrben diák nyelvészet, 1826. pedig már szónaklati tanitó lett. A' tudós világ őt 1824. kezdé ismerni Augsburgi ütközet czimű epos általi 4. énekben (1824. Aurora). Ezt követte az Aradi gyülés czimü epos 5. énekben, melly előbb 1828. azután pedig Czuczor' poetai munkái czim alatt jelent meg Budán 1836. Több éposi 's lyrai müvek vannak Cz-tól 1831—1837. az Aurora, Nefelejts, Társalkodó 's Athenaeumban. Számos eredeti és forditott értekezések a' Tudománytár és Athenaeumban 1834—1837. — Hunyady János' viselt dolgai, Budán 1832. második kiadás Pesten 1833. — és több jeles müvei. Jelenleg (1840.) Cornelius Nepos diák munkáját magyarra forditva bocsátá nyomtatás alá; mindezek csinos tollát eléggé igazolják. A' m. t. társaság által 1836. sept. 10. történetirási osztályban rendes taggá választatott; 1838. sept. 7. pedig a' nyelv tudományi osztályba tétetett át.

Czukor, olly édes anyag, melly forrás által borszeszszé és ecetté változik, szárazon meg ég; szénlő, savitó és gyuló elemekből áll Plinius Saccaron-nak nevezi Arábiában és Indiában az önkényt tenyészett nád' kifolyt fehér nedvét. A' czukor anyag ismeretes volt a' legrégibb időkben, már akkor a' mézet és gyümölcsök' édes levét, az ételek és szeszes italok' készitésére forditották. — A' hajdankor tudta, hogy Czukor a' nád-

ban nagy mértékben találtatik, mellynek rövid történetbeli ismeretsége nem csekély érdekü. — A' czukornádat az Europaiak keresztes háború által ismerték meg; vadon nő Kelet-Indiában és Arabiában, innét Egyiptomba, Candia 's Cyprus szigetbe és Görögországba vitetett által. 12. században már Sicilia is tenyészté. Később 1420. Olasz- és Délfranciaországból szent Tamás és Canári szigetekbe hozatott. 15. században Dél-Amerikában is találtatott, de valljon át ültetett, vagy vadon nőtt-e, bizonytalan. — A' rabszolgaság' behozatala után, Kelet-Indiában annyira elterjedt tenyésztése, hogy a' többi világ' részeiben is könnyen áthozathatott. — Éjszak-Amerikába 18. században vitetett először, hol előbb helyette juhar fa czukrot használtak. — A' megérett czukornádból ekkép készíttetik a' czukor: az össze vágott nád czukor malomban függőlegesen álló vassal beborított fa, vagy tiszta vas hengerrel (cylinder) addig sajtoltatik, míg tökéletesen száraz nem lesz. A' meg maradt nád tüzelésre fordíttatik; a' kinyomott lé üstben, hamuval és mésszel sürüségig főzetik, a' főzés közben pedig tetejére szállott hab mindig leszedetik, 's más edényekben meghűtetik. Ezen edények csővein mi ki folyt, szörb' (Melasse) 's Rum' készítésére használtatik, mi pedig hátra marad, sürű 's durva czukor névvel bélyegeztetik. — 200. font czukornádból 100. font nedv, és ebből 25 /2 font durva czukor válik, melly, mivel az éghajlat és föld befolyása az ízben, szagban, és színben különböző, nagyobb részint a' Czukor szigetben megtisztíttatik. A' durva czukor (moscovade) kup idomu hegyekre fordított agyag edényekbe tétetik, mellyek hegyén lévő bedugott lyuk a' meghütés után kinyittatik, hogy a' szörb (melasse) kicsöpöghesen, alja pedig ¼ a' czukornak nedves agyaggal betakartatik, mi a' czukorban lévő nedvet megvékonyítja, és lemossa. E' módon tisztított czukor, miután több napokig szárittatik, a' formából kivéve 's porrá törve hozatik Europába, itt ismét ökör vérrel, vagy e' helyett jelenleg szénnel vegyíttetik, hogy a' hátra maradott növény savaktól és sóktól megtisztíttassék, többszöri főzés után agyag formákba öntve; hol a' nedves agyag által jegesülésbe nem mehető szörbtől megszabadíttatik. Végre a' formákból kivett czukor kiszárítás után elrakatik. — A' czukor minél fehérebb 's keményebb, annál tisztább és drágább; bátor a' finom czukor nem édesebb a' durvánál. A' setétben, ha kefével dörgöltetik, villó tulajdont mutat. — Éjszak-Amerika' vidékén vadon tenyésző czukor- ezüst- és közönséges jávorfa használtatik czukor nád helyett. Legdúsabb — czukorban — a' czukor-jávorfa, ennek, midőn terebély nagyságát (20. éves korában) eléri, Januar' végén héja átfuratik, ez által nem csak hogy nem romlik, sőt annál több nedvet ad, minél többször kifuratik. Egy fa nedvéből 5—6 font czukor készíthető. — Amerika egyre másra 135. mil. font. nyujt. — Czukor' készítésére répa is fordíttatik, mellynek különbféle fajaiból a' fehér-

ben legtöbb czukor találtatik. — E' tárgyban 1762. Markgróf Endre Zsigmond híres Berlini gyógyszerész tette első lépését. 36. év után a' Berlini kir. academiának természet osztály kormányzója Achárd Ferencz Károly azt ismét életre hozta. Eleinte bár ha nem sikerült is a' kellemetlen izű részeket a' czukortól elválasztani, mindazonáltal a' megakadályozott kereskedésből származott czukor' drágasága miatt, a' francziák' nagy buzgósága a' répa czukor készítés' módját 1817. egyszerűvé tévén, az India czukorra való szorulást megkisebbítette. Annyira terjedt t. i. a' répa czukor tenyésztés, hogy Europa' több helyein gyárok léteznek; mellyeknek azonban, ha a' Nyugot-India czukor behozataláért harminczadnál a' vám lejjebb száll, megbukniok kell. — Ez történik az Ausztriai birodalomban is, ha a' mázsától fizetendő 20. fr. vám megkisebbittetik. A' vegytan annyira tökélyesedett, hogy a' czukor nem csak keményitőből, szőlőből, tejből, mézből; hanem akár milly állat, és növény eredetű anyagból, mellyekben alkotó részei foglaltatnak, készíthető. Ki képzelte volna, hogy vászonból is lehet czukrot készíteni! mellyet Vogel ekkép készített; a' vásznat 17. annyi kén savval (ac. sulphuricum) 48. óráig áztatta, azután vizzel felereszteté, 's addig főzte, mig a' származott mézga (Gumi) czukorrá nem változott, végre miután a' kréta hozzá adásával a' kén sav mint Gyps lecsapodott, át szürte, és gőzölgésnek kitette. — Czukor az állati testekben titkos utakon fejlődik ki, legnagyobb mértékben a' czukor aszkorságban (Diabetes melites) annyira, hogy a' hud' nagy részét czukor teszi. — A' répa czukor készitésből nagy haszon háromlik az emberiségre; mert igy lehet reményleni, embertársainkkali kereskedésnek egykori végeszakadását, 's mit hatalom ki nem vihatott, a' vegytan' e' lépése képes végre hajtani: megcsökkenvén t. i. az indiai czukor' becse, mit rabszolgák készitenek, 's végre, ha egy kis feltalálás hozzá járulása, 's nagyobb ipar oda viendi, hogy a' répa czukor' készitése olcsón kiállíttathatik, akkor az indiaiak' megbukásának következtében a' rab szolgaság önként elenyészendik.

D.

D, negyedik betűje az a b c-nek. Mint vezeték név Decimust, rómaiaknál 500-at, három szorosan irva (d d d) dat, donat, dedicat, igéket, magán állva sokszor Doctor t, az Ausztriai pénzen végre a' vert pénz' helyét — Graeczet — jelenti.

Dacia (régi geogr.), hajdan Trajan alatt Tisza, Duna — ez által Moesiától válosztatott el — Kárpát hegyei valának határai, 's alsó Magyarorsz. egy részét, Banátot, Bukovinát, Erdély, Moldva 's Olahországot egész pruthus folyóig foglalta magában. Nevezetesebb városai valának: Tibiscum, Ulpianum, Napuca (némellyek szerint Kolosvár), 's az egész tartománynak fővárosa Sarmizogethusa. Lakosai a' görög getusoktól nevezett Dácusok, vagy Dávusok egy ágát tették ama nagy thracziai néptörzsöknek a' duna' déli részén, 's már Fülöp és N. Sándor által a' Dunántúl üzettek, hol ők egy hatalmas országot alapitának. Decebal királyuk alatt Domitián' országlásakor a' rómaiakat megtámadták, 's őket gyalázatos béke kötésre kénytelenitették; de Trajan által meggyőzettek, 's rómaiak' hatalma alá hódittattak. Az ő országuk egy, a' Duna' bal partján fekvő római tartomány volt. Midőn D. 3. században a' gothusok beronlásai által igen háborgattatott, Aurelián a' római új lakosokat Moesiába vitte, miért a' Duna' jobb partján fekvő részek parti Daciának (ripensis Dacia), vagy Aurelian Daciának hivattak.

Daedalus (e' szótól δαιδαλλειν, mesterséggel kidolgozni), görögök' véleménye szerint Erechtheusnak, atticai királynak fia, jeles épitő, képfaragó 's kőmetsző volt. Mivel Athenében Talus nevü tanitványát féltékenységből megölte, a' várost el kelle hagynia. Ekkor D. Krétába vette magát. Itt a' többi közt ama híres tömkeleget (labyrinth) készitette, hova Minos által fiával Icarussal bezáratott. Innen vászon- és viaszból mesterségesen készült szárnyakon szabadult meg, de Icarus atyja' tanácsát nem követvén, midőn a' naphoz közelitett, szárnyai felolvadtak, 's a' tőle nevezett icarusi tengerbe rogyott. Daedalus Olaszországba költözött, 's Cocalus, siciliai királynál holt meg. — Görög elő időben minden épitő 's

faragó mesterek Daedalusoknak neveztettek. Daedalus alkotta legelőször szobrokon a' lábszárakat, 's karokat elválasztva, 's első adott szobrainak nyilt szemeket. Tiszteletére Plataeában kis 's nagy ünnepek tartattak.

Dagobert (I.), a' merovingi nemzetségből származott frankok' királya, ki atyja' — II. Clotár' — halála után 628. lépett a' trónra. Szerencsés hadai által, mellyeket különbféle nemzetekkel viselt, és egy új törvénykönyv' behozatala miatt »nagy» névvel tiszteltetett meg. Megholt 638. A' többi, őt előző 's követő, királyok' többnyire csak a' királyi nevet (az előtte uralkodók vezér czimmel tiszteltettek) viselték, kik palotáikba zárkozva, inkább tengettek csak, mint uralkodtak, 's elégnek gondolták, ha magokat évenként egyszer (majus 1-jén) a' népnek megmutatták.

Daguerre képe, ezen 1839. Párisban Daguerretől feltalált módja a' képezésnek, egy leggyönyörűbbike azon diadalmaknak, mellyeket a' vegytannak köszönhetünk, noha meg kell vallani, hogy Daguerre tulajdon adataiból is inkább történetesség' kedvezése, mint sem bizonyos elvekből kiindulás tünik ki, és hogy Daguerre előtt már több vegytudós tapasztalta a' világosságnak a' zöldletre (chlor) való hatását. Melly észrevételt Daguerre az igen rokon Ibolyóra (jod) alkalmazván, ezüstlemezeket készített, higanyt 's Ibolyót elpároltatott, és legnagyobb bámulásra látta, hogy a' világosság' befolyása által az ezüst és azon gőzök a' Camera obscura által lerajzolt képet maradóvá tették. A' status nagy mennyiségű pénzért megvette Daguerre-től e' találmányt, és köszhasznúvá tette. Kár hogy akármilly gyönge mozgásban lévő tárgyat Daguerre' modora által képezni lehetetlen.

Dahome', Dahomey, guineai királyság, melly Ashantistól függ, és egy kényhatalmú királynak hódol. — Fővárosa Abomeh 24,000. lakossal, kik rabszolgákkal, elefántcsonttal és gyümölcscsel kereskednek. Az angolok, francziák és portugalok itt kereskedés végett több ügyviselőket tartanak. A' király általános hatalmat gyakorol, ki ünnep- és egyéb alkalmakon sokszor több embert kénye szerint megölet.

Dajka (Gábor), magyar költő; szül. 1768. Miskolczon Borsod vmegyében. Alsóbb iskoláit Miskolczon, philosophiát Kassán elvégezvén, 's 1787. az egri papi megyébe felvétetvén, Pestre hittudományt tanulni küldetett, hol hittudományokon kivül a' nyelvekben (görög, diák, német, franczia és olasz), mellyekre különös hajlama vala, magát jelesen kiképezte. 1790. a' pesti papi nevendékház' megszüntével vissza ment Egerbe. Itt szerelmes költeményei- és némelly meggondolatlan nyilatkozatai miatt elöljáróiban eránta némi idegenedést éreznie, 's egy próbabeszéd miatt, jóllehet a' hittudományt már egészen elvégezte, 1791. a' papi állásról le lépnie kellett. 1792. Löcsén egy újonan állított magyar tanitó széket foglala el; 1793. ugyan ott a' gymnasiumban nyelvészeti-

1795. pedig Ungvárott szónoklati tanító lett. Azonban már 1795. aszkórtól lepetett meg, mellyből ugyan azon évben oct. 20. meg is holt. — Verseit barátja, Kazinczy, adta ki: »Dajka Gábor versei,» czim alatt (Pest 1813.) 'S az időtől fogva Dajka az első magyar lyricusok közt foglal helyet.

Dalberg (Dalburg Thalburg), egy régi német birodalmi báró család, melly a' status és egyház körül különböző időben sok érdemeket tett. Az első dalbergi család 969-ben mutatkozott; következők a' habsburgi Rudolfnak császárrá választásában nagy részt vettek. Az utolsó ivadék Dalberg Greta 14. században Gerhárd nevű lovag- 's wormsi kamarás-hoz ment férjhez, melly időtől fogva, Dalberg némzetség Dalberg-Hernsheimi, és Dalberg-Dalbergi ágra osztatik.

Dalberg (Károly, Tivador, Maria, Antal, báro), a' rajnai szövetség' herczeg primása, 's Frankfurt' nagy herczege; szül. feb. 8. 1744. Németország' legrégibb nemzetségei közől származott. Már a' legrégibb időkben emlékezik a' történet írás Dalburg vagy Thalburg báróról. Annyira becsültetett ezen nemzetség, hogy a' császár koronázáskor a' herold ünepélyesen kiáltotta: »nincs-e itt Dalberg?» és ha jelen volt, a' császártól legelőbb nyerte a' lovagütést. Az atyja Ferencz Henrik wormsi helyettes, fridbergi burggróf, és mainzi választó- fejedelmi titkos-tanácsos volt. Dalberg személyére igen kedves ember vala. Első képezését az atyjától vette, később a' göttingi és heidelbergi egyetemekben végezte iskoláit; itt nyerte a' jog-tanárságot, melly alkalommal diák nyelven irott dissertatiója ügyességét bizonyitá. Az akkori mainzi választó-fejedelem Fridrik Károly József alatt virágzásban voltak a' tudományok, mi Dalbergre is nagyhatással volt. Mainz vala első helye D. közélete' kezdetének; a' fő megye' domicellárja lett; később mint egyetem' igazgatója, a' tudományok körüli munkassága által magának szép érdemeket szerzett; ugyan akkor irta legnevezetesebb munkáját »Betrachtungen über das universum.» Erfurt városa még ma is tiszteli benne jótévő helyettesét, hol mind azt, mi a' köz jót előmozditja, tehetsége szerint sikeresen eszközlötte. A' mainzi káptalan őt 1787. főképen Ausztria' közbenjárására segédnek választotta. Kedves embere volt D. a' nagy II. József császárnak, ki benne az ember és haza szerető férfit feltalálta, levelezett is vele a' némethon' előbbi dicsőségérei emelése' ügyében — de József' kora halála a' többi nagyszerű eszmékkel ezt is oda vitte. Nagy zavarok következtek most Francziaország felől — már a' lázadás' első következései után igazi hazaszeretettel intette a' német Rendeket D. az egyetértésre, ausztriai Károly főherczeget ajánlotta szabaditóúl; például Rómát és Amerikát hozta fel, mellyek hasonló alkalomkor dictatort, és egy Vaschington-t választottak. De D. szava elhangzott. Az előbbi érsek 1802. meghalálozván, őt D. követte a' már igen megkoppasztott fejedelemségben, a' kötések szerint

ugyan már biztositott állapotban, de Napoleon keveset nézett a' kötések' szavaira, mert ő azokat katonai erővel szokta magyarázni. De birtoka még jobban össze olvadt; és még is sok jót tett mint ember, sok jót mint fejedelem. Midőn Napoleon 1809. Mainzba jött, a' többi rajnai szövetségi fejedelmek közt D. is megjelent, honnét megismerte Napoleon, hogy D. az ő körébe való, azért őt megnyerni igyekezett. A' császári koronázásra Párisba meghivatott, ott reménylte, hogy a' pápával megyéje', Napoleon Németország' ügyében végezend, de hasztalan volt vágya. Ausztria még legnagyobb haza szeretettel viseltetett Németország iránt. 1805. a' nyommasztó külbefolyás ellen új harczra kelt; ekkor D. is felhita a' német fejedelmeket, de hasztalan. Ulm és Austerlitz környékén a' megmenekvés' utja ismét elzáratott. Midőn Münchenben Napoleon mostoha fiát Eugent a' bajor herczegnővel házasitotta, D-t hita az összeesketésre. Ekkor Napoleon Dalbergnek keményen szemére hányta az ausztriai had alkalmávali fölhivást, de D. magát kötelessége' teljesitésével mentette, kijelentvén egyszersmind, hogy részéről mit sem veszthet, minthogy Napoleon már úgy is a' gyűléshez és vizhez utasittatott, mert jövedelme' nagy részét a' rajnai octroyált hajókázásból kellett volna kapnia. Sokan szemére hányták, hogy Napoleon' nagy bátyját, Fesch bibornokot, maga segédjévé (coadjutor) 's követőjévé nevezte, mit ennek holta után Eugen herczeggel is tett, 's minden világi hivatalról 's befolyásról lemondott, egyedül a' regensburgi érsekséget tartván meg. 1817. febr. 10. 75. éves korában sok viszontagságok után Regensburgban megholt. — Sok jót tett emberek közt adakozása- valamint igazi példás, és ajtatos élete által; különbféle tetteiért vádoltatik, azoknak megitélésében mindazáltal a' körülményeket nem kell elfeledni.

Dalmátország, az Ausztria Birodalom' délnyugoti adriai tenger' partján hosszasan elnyúló tartomány, melly Bosnia- és Horváthországtól durva hegylánczokkal elszigetelve áll; 275. nsz. mföld. területen 320,000. lakost számlál. Szép testalkatúak, bátor hajósok, jó katonák; vallásukra többnyire görög hitüek, a' katholikusoknak van 3. érseke, 11. püspöke, 34. zárdája. — Van 22. városa, 33. mezővárosa, 914. faluja. — Földje hegyes, sziklás. Folyói csekély nagyságuak. Tenger öble a' Quarnero és Cattarói nevezetes. Termése a' természet' mind a' három országból böven van. Uralkodó nyelve ezen országnak a' szláv nyelv, a' tenger parti városokban az olasz. — Földje termékeny, de kevessé müvelt, több helyeken erdőkkel, 's posványokkal födve. A' mesterségek 's kereskedés gyenge lábon áll. — Hajdon nagy szerepet játszott ezen ország, a' velenczeiek innen vették nagyobb részt hajósaikat, — itt szállottak jobbára a' keresztes vitézek száraz földre további útjok' folytatására. — A' franczia győzedelem' alkalmával Ausztriától, hová Velenczével

együtt 1797. tartozott, 1805. elszakasztatott, 1813-dik évig a' francziák' hatalmában volt, midőn ujonan vissza foglaltatott. Ezen ország 5. kerületre van osztva, ugymint: a' Zára-, Spalatro-, Macarsca-, Ragusa- és Cattarói kerületre.

Damascus, hasonnevű török pasalik' fővárosa, melly a' hajdani Syriának déli részét, Phoeniciát, 's Palaestinát foglalja magában. D. fekszik a' Barady folyó mellett. Mintegy 200,000. lakosa, kik között 20,000. keresztény. Vannak több keresztény templomai, 200. mecsete, 2. kath. zárdája. Útczái közt a' sz. Pálé, ki itt lakott, legnagyobb, legszebb 's legegyenesebb. Vannak pamut 's selyem gyárai, főleg hiresek kései, 's kardvasai. A' damascusi szilva, damascusi rózsa 's damascusi szőlő igen nevezetes. 1833. april. hónap óta egyiptusi basához Mohammet Alihoz tartozik.

Damiens (Robert Ferencz), egy bérlő' fia, szül. 1715. Tieulloy nevű helységben Arrasnál Francziaországban. Gonosz fortélyai által már ifjúságában ördög Robert (Robert le diable) nevet viselt. Elsőben lakatos inas, azután katona volt, később pedig több családnál szolgált, hol tolvajságokat követett el. A' király elleni gyülölete őt 1757. jan. 3. egy gyilkos próbatétre ösztönözte; miért ő még azon évben, mart. 28. a' vesztő helyen iszonyatosan meg is lakolt. Négy ló által szakasztatott szét teste, mellyet tüzes csipővassal sütögettek.

Damiette vagy Damiat, alsó egyiptomi kereskedő város Nilus' keleti csekély ágán, ezen folyónak torkolatjától nem messze, mintegy 35,000. lakossal. Lakhelye egy koptus püspöknek. A' város kereskedési tekintetben nevezetes, lerakóhelye lévén Syriából a' tengeren Egyiptomba jövő mindennemű portékáknak; tetemes kereskedést üzvén, vászon-, lenmag-, pamutlal-, selyem-, ris, (1½ mil. tallér érőt visznek ki ebből az europai kereskedők) kávé-, len- és egyéb szövetekkel, gabonával, és szalamiával. — IX. Lajos franczia királynak az 1250-ki keresztes táborozásában seregének egy részével együtt Damiatnál kelle magát a' saracenoknak megadnia. 1798-ban Bonaparte hóditá meg, de 1833-ban az egyiptusi alkirály' birtokába jutott.

Damon és Pythias, két jeles syracusai, rendithetlen barátságnak igaz példája. Midőn P t Dionysius, a' syracusai zsarnok, ártatlanul halálra itélte, 's hogy P. némelly dolgait személyesen elrendezhesse, Dámon érette kezesül állott. 'S már D. a' vesztő helyre vezettetik, midőn váratlan akadályok miatt hátráltatva Pythias megérkezvén, a' nép tömegen keresztül törve, Damon' ölébe rohan. E' ritka hűséget látván a' jelen lévők, könyükre fakadnak, Dionysius pedig kegyelmet ad, 's kéri őket, vegyék fel harmadiknak barátságukba. — Schiller ezt »Die Bürgschaft» czimű balládájában jelesen ábrázolja.

Danäe, Acrisius' argos király' leánya. Atyja őt, mivel a' jóslat

azt jövendölé, hogy leányának fia a' koronát tőle elragadja, egy toronyba záratá. De gondoskodása sikeretlen lön. Az atyja erre megharagudván, leányával 's fiával Perseussal a' tenger habjainak ereszté magát. Azonban a' csónak Seriphus szigetére sértetlenül kivettetett. A' sziget' uralkodója Polidectes, Danäet fiával együtt magához vette, 's a' gyermeket felnevelte.

Danaus, 50. leány' atyja; testvérével, Aegyiptussal, kinek 50. fia volt, közösen uralkodott Lybián. Danaus, ki kényszerittetett leányit testvére' fiainak nőkül adni, azokat esküvel kötelezé le mindjárt első éjjel férjeiknek megöletésére. Hypermenestrán kivül mindnyáján megtarták az esküt, miért is holtok után arra itéltettek, hogy egy lyukacsos hordóból szünet nélkül vizet kelle meriek.

Dania, legkisebb az éjszaki országok között. Alkotó részei: Seeland, Fühnen, Langeland, Laaland, Falster, Bornholm 's Moen szigetek, Jütland félszigéte, 's a' schleswigi herczegség; ezeken kivül Daniához tartozik még két német szövetséges status, ugymint: Holstein 's Lauenburg, hasonlóul a' farői szigetek, Island, Grönland' nyug. partja, Guineában némelly helyek, 's Kelet-Indiában Trankebar városa. Környékén, melly 2761. nsz. mföld., 1,750,000. némellyek szerint 2,000,000. lak. számlál. A' mi természeti minéműségét illeti ezen országnak, földje általánosan róna, 's nem igen termékeny. Fő termései: gabona, dohány (4. millio font), kender, len, komló, 's fa kevés. Barom tartás jó lábon áll (évenkint 16,000. ló, 's 7000. ökör vitetik ki), úgy a' juh tartás is (1,338,000. darab). A' farői szigetek sziklákból állanak, hol Skiellingsfield 2400. lábnyi magas hegy' legmagasabb pontja egész Daniának. Tavai számosak, többet számlálni 400-nál, de majd nem mind igen kicsinyek. — Számos szigetei, mellyek az ország fő, 's virágzó részét teszik, három osztályba sorozhatók, ugymint: 1. a' keleti tenger- 2. az éjszaki- 3. az éjszak-atlanticumi tenger szigeteire. Az országnak Elbe nevü határszéli folyóján kivül csak parti folyói vannak. Éghajlata nagyobbára mérséklett, de igen nedves. Lakosai többnyire német nyelvet beszélnek. Uralkodó vallás az evangelica, de a' többi keresztény felekezetek is tökéletes vallás szabadsággal birnak, úgy a' zsidók is. Az uralkodás monarchiai, 's majd csak nem egészen korlatlan, lauenburgi herczegséget kivévén, hol a' király egyszersmind részese a' német szövetségnek. A' korona mind a' férfi, mind a' leány ágon örökös. A' mesterség 's művészet divatozik az országban; kereskedése pedig az ország' szerencsés és hajózásra alkalmas fekvése következtében felette fontos. A' status' jövedelme 8 1/2 mil. tallér. Hadi ereje 1823-ban 30,838. főből állott a' polgári katonaságon kivül. Tudományos művelödését pedig az országban létező számos intézetek hathatósan mozditják elő.

Daniel, prophéta, Ezechiel' kortársa előkelő nemzetségből kr.

sz. e. 600. Ifjuságában mint fogoly Bábelbe került, 's Nabukodonozor király' szolgálatára nevelteték, kinek is dicséretesen, 's lélekisméret sérelme nélkül szolgált. A' király' egy parancsa, mellynek eleget nem tehete, D-t hite, okfői szerint, az oroszlán verembe juttatta. De isteni gondvisel által megszabadulva élt, 's pedig szerencsésen, és nagy tekintetben; mig Cyrustól ön' 's honosinak számára engedelmet nyerne vissza térni Palaestinába. — D. okos, mély belátó volt, 's az álmoknak megfejtésében — mire azon időben sokat tartottak — az ország' minden bölcseit fölül múlta.

Dante, az olasz költészet' atyja, 's a' legnagyobb költők' egyike, szül. 1265. Florenczában, e' város' legjelesebb nemzetségei' egyikéből. Atyja' kora elhunytát a' nevelésben Latini Brunetto, ki Dantet nagy szorgalommal nevelé, tökéletesen kipótolta. Tudományok' tanulásában olly buzgó vala, hogy férfi korában, a' legtágasb ismeretű tudósok' egyike volt maga idejében, a' nélkül mindazáltal, hogy szüle városának mindenek előtt szolgálni fő czélja ne lett volna. Miután Florenczia, Bologno 's Paduában philosophiát, Parisban pedig a' hittudományt hallgatta volna, megházasodott, 's mint követ több udvaroknál szülevárosáért sok jót tett. 1300. Florenczában a' város' tanácsosai között első lett. Florenczia ekkor belnyugtalanságok által, mellyekre nemzetségi czivódások adának alkalmat, háborgattatott. Két felekezetre oszoltak a' pártosok, kiknek egyike magát feketének (Neri), másik pedig fehérnek (Bianchi) nevezte; az elsők a' guelfi, másikok a' gibellini gondolkozás módot pártolták. Dante kezdetben a' feketékhez állott, kiket azután meggyőződésből elhagyván, a' fehérek' pártján maradt, és mivel előre érezte amazok' győzedelmét, a' várost 1301. elhagyta. A' feketék csakugyan győztek; és a' megfutamottak' vagyonait polgári jogokkal együtt kirabolták. 1302. mart. 10. halállal fenyegetteték D., ha Florenczában, vagy annak vidékén láttatandja magát; végre ellenfelei örökös számüzést mondának Dantere. Ekkor ő Sienába, onnét pedig Arenzóba (mind kettő Toscana városa) a' többi számüzött társaihoz ment, kik ekkor mint gibellinek nyilván léptek fel, de csak hamar Toliba visszahúzódni kényteleniteteének. Dante már most váltva majd Veronában, Udinében, majd ismét Ravennában lakott, itt mint számüzött holt is meg sept. 14. 1321. — Hat különbféle derék munkái közt legnagyobb és leghiresebb a' »la divina comedia" (isteni játék) czimü munkája. Az isteni mellék nevet e' munka csak később (1555.) nyerte. Nem tudhatni, mikor kezdette e' jeles munkát: valószinü, hogy a' két első eneket számüzetése előtt irta, az egészet pedig némellyek' állitása szerint 1318. végezte. Három főrészre oszlik: l'inferno, il Purgatorio és il Paradiso, mellyek közül az első 34., két utolsó pedig 33. énekből áll. Legújabb kiadás az 1820. Rómában. Német nyelven is létezik.

Danton (Georg. Jaques), szül. oct. 26. 1759. Arcis sur Aubeben, Francziaországban, egy vala a' franczia lázadás', különösen pedig e' lázadásban uralkodó Jakobinismus' leghathatósb előmozditói közől. Már külseje nagy hatású vala; egy oriási termet, kemény és szenvedhetlen arczvonások, erős 's tiszta hang, parancsoló homlok, és bátor 's elszánt tekintet, őt ama viharos időben a' felzendült nép' vezérévé teremték. Lázadás előtt Danton ügyvéd vala Párisban, hol házi körülményeihez képest csak szüken tenghetett. A' szerencsétlen XVI. Lajos' korlátoztatása után, midőn a' republicanusok' pártja állott elő, ez a' néptömeghez tartott beszéde által (jul. 17. 1791) tünteté ki magát különösen, 's a' király' letételét erővel sürgette. Republicanusoknak a' constitutionalistákat és monarchistákat kerülni kellett, de D., ki tervét bátran folytatá, a' népnél mindig nagyobb tekintetet vivott ki magának, és 1792. a' jun. 20. és aug. 10-diki esetnek ő vala eszköze, 's előmozditója. Ez eset után a' végrehajtó tanács' tagja, és törvényszéki minister lett, 's a' seregnél és a' departamentumban lévő ügyviselők fölött rendelkezhetett. Midőn sept. 3. eszökbe jött a' poroszoknak Campagnebe menni, és Longwyt bevenni, Páris megrémült, és az aggodalomba döntött ministerek és követek Dantonhoz sereglének; ez egyedül marada bátor és elszánt, a' gyülésnek Saumur-ba áttételét megakadályoztatta, minden fegyverfogható francziát határszélekre küldött, és csak nem vakmerő vala a' septemberi borzasztó eset' eszközlésében. Ez idő óta Robespierre gyülölte őt, minthogy Danton' nagyobb hatalma előtt Robespierrenek magát megaláznia kellett. A' reá következett időben montagnereknek a' girondistákkali küszködés' folytával, ezeknek vesztére dolgozott, és nov. 26. a' herbertisták' észünnepe' alkalmával a' vallás mellett nyilatkozott. Gyanúba esett, és Arcis sur Aube-be vonult vissza. Robespierre, ügyét felfogván, őt védelmezte; de egyesülések nem tarta soká, mert Danton feltarthatatlanul dictatura után törekedett, Robespierre pedig ellene nyilatkozott, mi D.' megbuktatására szolgált; sz. Just őt mintegy a' királyság' visszaállításáért összeesküvési gyanúból bevádolta, és mart. 31. éjszakán 1794. követőivel együtt elfogatott. April. 5-kén a' törvényszék őt halálra itélte; föllép a' vérpadra teljes méltóság- és bátorsággal, 's még élete' vég pillanatiban is gyöngéden gondola övéire. »Oh nőm! szerettim!» kiálta, »hát már nem látlak többé!» Erre gyorsan leül: »Danton, ne légy gyönge!» ugy mond, és — többé nem volt. — Nevezetes vagyont hagyott maga után. — Danton egy vala a' franczia lázadásnak legnevezetesebb tünemények között; korának egy tökélyes fia, jellemében ellentmondó tulajdonok valának keverve, nagylelkűség kegyetlenséggel, bátorság gyöngeséggel, önzés és bőkezűség; különböző tettei után nehéz, sőt csak nem lehetetlen határozólag itélni fölötte.

Danzig, Nyugoti Poroszország' hasonnevű, 152. négyszegű mföld területű és 327,000. népességű kerület' fővárosa, 's egyszersmind nagy erősség, a' Radaune vizével nagyobbodott Mottlau folyónak Weichsel-be szakadásánál. A' város szabálytalanul épült, 62,000. lakost számlál, kik sok gyárokat (533) birnak, és nevezetes kereskedést űznek. — Jelesebb épületei közt említendők, a' szüz Maria templom (templomok' száma összesen 21), az új színház, a' szép zsinagóga, fegyverház régi fegyverekkel, 's városháza. Tudományos intézetekben sem lát szükséget, mert van két gymnasiuma, csillagásztornya, hajókázó-, 2. felsőbb polgári tanitó-, művészi és kézmüves iskolája, kereskedő academiája, természetvizsgáló, és természettani társasága, jeles értelmű ifjak' fölsegélésére alapitott Béke iskolája, nyilvános könyvtára és művészi tára. — A' város' kikötője Neufahrwasser-nél vagyon, melly Weichsel Westfahrwasser, vagy is nyugoti hajózható ága Weichsel vize' keleti tengerbe ömlésénél fekszik, melly egy 1400. lakosból álló helység. — A' rév' és kikötő' védelmére szolgál a' helyben épült Weichselmünde nevű erősség. — A' város 1816. nagy kárt szenvedett egy lőportorony' gyuladása' következtében; legujabb időben pedig az epe-mirigy (cholera) 's vizáradások által.

Daphne, Peneus folyam istennek, vagy a' föld és Ladon folyamnak, vagy mások szerint Amykles' leánya, Diana' folyam istennője. Apollótól üldöztetvén, mindenütt kerülte, 's szükségben a' földet, vagy más monda szerint, atyját hivá segitségül, és ez által azon pillanatban, midőn Apollo őt átkarolni akarta, babérra változtatott, 's Daphne helyett e' fát karolá át Apollo, kinek e' fa azután szenteltetett is, 's ki babér koszorúval, mellyet fején visel, ábrázoltatik.

Daphne (régi geogr.), mezőváros Syriában, Antiochia' közelében Orontes folyónál, egy hires babér és cyprus ligettel, Apolló' templomával jóshelylyel (oraculum), és igen sokaktól látogatott mulató helylyekkel. Itt holt meg Germanicus római császár.

Daphnis, Siciliában egy pásztor' neve, Mercurius' fia, ki hivtelenségeért vaksággal büntettetett meg. Őt Diana' folyam istennői nevelték, 's a' muzsák tanitották. Ő tartatik a' pásztori költemény' feltalálójának. Elhunyta után őt atyja magához vevé az égbe, 's azon a' helyen, hol megholt, forrás csergedezék, mellynél évenként áldozának a' siciliabeliek.

Dara, kisebb cseppekből álló jegeső, vagy ollyan hó, melly még esés közben egy jeges kérget és gömbölyü alakot veszfel.

Darás kő (Tuffstein), egy bizonyos neme a' mésznek, melly posványos helyeken meggyülvén, az ott heverő tárgyak- csigák-állati csontok körül jegesül.

Dardanellák, igy neveztetik a' Gallipoli, vagy Hellespontus

500. öl szélességű tenger szorosának két partján épült két erősített török vár, mellyek egyike Ázsiában Abydos (Natolia), másik pedig Romania tartományban Testos néven ismeretes. Ezen régi Dardanellák mare di marmora és Archipelagus közt feküsznek. — Ezeknél alább vannak délre 4. arányival a' Hellespontus' bemeneténél IV. Mahomed által 1658. évben hasonlóan egymással szemközt épült új dardanellák, 2000. ölnyi távolságra egymástól. Itt a' fekete tengerből tóduló víz olly erővel ömlik az Archipelagusba, hogy ellenkező vagy kedvező ugyan de gyenge szélnél lehetetlen a' tenger szorosba nyomulni. — Dardanellák' neve hihető a' régi Dardanum várostól eredt, melly közel állott az ázsiai régi Dardanella várhoz.

Dardanus, Jupiter' 's Electrának, Atlas' leányának, fia, a' trójai királyoknak törzsatyja. Samothracziából Phrygiába költözött, 's azon a' tájon, melly utóbb Troasnak hivatott, Dardanus nevű várost épitett, 's a' király' leányával Bateiával házasságra lépett. Tenerus' halála után D. vevé át a' kórmányt. Fia volt Erichtonius.

Dárdany (Antimonium), ezen a' czinhez igen hasonló ércz magányosan nem, hanem majd más érczekkel, majd kénnel, majd ismét savitóléggel összekapcsolva találtatik. Midőn a' kéntől megtisztíttatik, regulus antimonii nevet visel. Köz életben csekély hasznú, ellenben az orvosi tanban, minthogy hánytató erővel bir, szövetségei (hánytató borkő) fontosak.

Darius, több perzsa királyok' neve, vagy mint némellyek állítják, maga a' királyi nevezet. Nevezetesebbek: 1) Darius I. (Darius Hystaspis, Hystaspes' fia), részes volt Pseudosmerdis elleni összecsküvésben, 's lovászmesterének fortélya által jutott a' kórmányhoz. Uralkodása több nagy történetek által lett nevezetes. Babylon városát 21. hónapig ostromolta, 's Zophirus fővezérének hősi feláldozása által hatalma alá is hóditotta. Ez t. i. levágott fülekkel 's orral mene át babyloniaiakhoz, hol azt állitá, hogy e' kegyetlenséget Darius követte el rajta. Illykép megnyervén bizodalmukat, őt Darius ellen vezérnek választák, kinek is a' várost Zophirus általadta (516. kr. sz. e.). Ezután Darius 700,000. emberből álló sereget a' Don vizénél lakó scythák ellen vezetett (kr. sz. e. 513.), de kegyetlenül megveretett, maga is csak nehezen menthetvén meg életét. — Innen Indiába fordult, 's azt nagyobb részint el is foglalta. Hogy az atheneieken, kik a' zendülő ázsiai görögöket segiték, bosszút álljon, Mardoniust küldé ellenök, de szerencsétlenül. Hasonlóul járt az újra összegyűjtött 500,000. emberből álló serege, 's 600. hajója. Ezek t. i. 10,000. Atheneiektől Marathonnál kr. sz. e. 490. teljesen meggyőzettek. Megholt 486. kr. sz. e. — Nagy birodalma' belső elintézésére nézve igen nagy érdemei voltak Dariusnak. 2) Darius III. vagy Codomannus, Ar-

sanes 's Sysigambis' fia, perzsia' utolsó királya. 336. kr. sz. e. jutott a' kormányhoz, midőn az ország a' királyi hatalom-, puhaság- 's satrapák' befolyása által igen elgyengülve vala. N. Sándor Macedonia' királya Perzsiát háborúval fenyegetvén, ellene Darius sereget küldött, de Granicus folyónál 334., 333. pedig Issusnál másodszor veretett meg. Darius maga is, mint egyik a' legjelesebb vitézei közől, harczolt. Ezen ütközetben anyja, felesége, 's gyermekei közől hárman, 's magokkal vitt kincs' nagyobb részével az ellenfél' kezébe jöttek, ki velek igen is nemesen bánt. Az elfogattak' kiváltságára ajánlásokat tett Darius, de mivel N. Sándor elfogadni nem akarta, harmadszor is hadra készült, 's pedig mint mondják az írók, 1. millio sereget gyűjtött össze. Arbela mellett vala az első ütközöt, mellynél Darius futásra kényszeríttetett. Majd azután Mediában Ekbatába jutott, hol ismét a' perzsa sereg igen megveretett, Darius pedig Bessus nevű tulajdon fővezére által agyon szuratott, 330. kr. sz. e. — N. Sándor látván e' szelid, béke és igazság szerető fejedelmi holt testet, könyűkre fakadt, azt bebalzamoztatta, 's Sysigambisnak küldötte, hogy a' többi perzsa fejedelmekhez temettessék el.

Darmstadt, hesseni nagyherczegség' fővárosa; lakhelye a' nagyherczegnek Darm patak mellett, nagyobb részt sötétes ó városból és a' naponként nagyobbodó 's szépülő új városból áll; lakosok' száma 22,000-re megy. Nevezetesebb épületei közé tartoznak a' nagyherczegi vár, a' koronaörökös palotája, fegyvertár, az új opera ház, kasino épülete. Továbbá említést érdemel a' várkert, melly urak kertje' nevét is viseli. Tudományos intézeteihez tartozik a' gymnasium, felsőbb polgári, pattantyús, rajzoló 's festő iskola, és a' nagyherczegi várban, a' jeles museum, mellyhez egy nevezetes könyv- 's képtár, régiségek és műremekek' gyűjteménye több századokból, és egy gazdag természet gyűjtemény 's a' t. tartozik. A' város' vidékén nagy mértékben divatozik a' kertművelés; különösen jó spárgát termesztenek.

Daru (Pierre, Antonine Noel Bruno, gróf), Francziaország' nevezetesebb status férfiak' egyike, szül. 1767. Montpellierben. Lázadás' kiütésekor egész lélekkel elfogadván annak okait, fényes pályát nyitott magának a' hadi kormánynál. Jacobinusok által elfogatván, de 10. hónapi fogsága után kiszabadulván, Napoleont mindenütt követte, 's legfontosabb ügyek bizattak reá. Hires volt Daru mint status tanácstag; főügyelő (Genéral intendent) 's hadi minister. 1818. XVIII. Lajos őt pairkamarába szólitá, a' nemzeti intézetnek pedig már 1815 óta vólt tagja. — De a' tudományokban is nagy érdemet szerzett magának Daru. Horáczot remekül fordítá le. Továbbá »Sully élete» 's »velencze történetei» czimű munkái a' történet' körében a' legfontosabbak közé tartoznak. Megholt 1831-ben.

Daschkoff (Katalin, hgnő, született — 1744 — Woronzoff grófnő), Katalin, oroszczárnő' meghitt barátnője, kinek trónra emeltetésében sokat segitett, őnmaga öltözvén katonaforma ruhába, 's a' katonaság' egy részét a' czárnő elejbe vezetvén. Arra is törekedett, hogy a' korlátlan ország' hatalma törvényes korlátok közé szoríttassék. A' tudományokat, különösen a' római 's görög régiségeket kedvelte. 1782. a' tudományos Academia' igazgatója, és az újonan épült orosz Academia' elnőke lett. Megholt Moskauban 1810. — Vannak nehány vig játék szindarabjai is orosz nyelven.

Datames, egy a' legnagyobb perzsa hadvezérek közől, és Artaxerxes alatt Lenysria' helytartója. Apja Camissares, cariai születés, anyja scytha származatú. Cornelius Nepos, ki életét abrázolá, őt akkori időben a' legnagyobb hadvezérnek rajzolja, kit bátorság- 's ügyességben nem könnyen mulhata fölül valaki. Artaxerxes Ochus alatt Cappadocia' helytartója vala, ki ellen a' Kis-Ázsiában kiütött nagy lázadáskor nem kis részt vett. Sokáig ellent állott Ochusnak, mig végre meghittjének Mithridatesnek elárulása következtében megöletett. 'S igy azon férfiu, ki tanácsesal sokat, hivtelenséggel pedig senkit magáévá nem tett, szinlett barátság által csalatott meg.

Dataria, a' római Curia' dolgainak elintézésére több hatóságok tartoztak; illyen volt a' Dataria is. Mellyben a' pápának fentartatott (reservata) ki osztalandó egyházi adományok (benefia praebenda) szabadságok 's közönséges engedmények (dispensatio) és egyéb kegyelmek adatnak. A' Poenitentiariától még abban is különbözik, hogy midőn abban a' hatóság ingyen gyakoroltatik, itt szabott díj fizettetik. Nevét onnan vette, minthogy a' római Cancellariának azon tisztje, ki ezen hatóság' felállítása előtt ezen ágát a' római Curia' dolgainak kórmányozta, »datariusnak» neveztetett, minthogy főképen a' datum' szigorú föltételére kötelezteteti; sokszor t. i. többen ugyan azon datum alatt nyertek el valamit, melly esetben a' datum' régisége adta az elsőbbséget.

Dativa tutela, a' gyámságnak azon neme, midőn az atya gyermekei' kis korúságában meghalálozván, és sem ön maga végrendeletében, hátra maradott árvai részire alkalmas gyámnokról nem gondoskodván; sem pedig olly személyek nem lévén, kik egyenesen a' törvény által gyámságra hivatnak, az illető törvényhatóság tiszti kötelességénél fogva alkalmas gyámnokot nevez, azon kötelezéssel, hogy ez mind az árvák' személyeinek gondját viselje, mind pedig az örökült vagyonokat adandó számadás' terhe alatt hiven 's hasznosan kezelje mind addig, valamig az árvák nagykoruságukat elnem érték.

Datum, diák értelme szerint annyi, mind adatott (magyarban »költ» szóval szoktak élni) a' hónap e', vagy ama napján, mellyen t. i. valami

megíratott, vagy adatott. Római császárok valának elsők, kik a' datum szót tartományaikban a' parancsok alá írták.

Daun, régi nemzetség Rajna és Mosel vidékéről, hol már 8-dik században egy erős hegyivárat (Dune) birt. Ernest Fülöp cs. ezredessel, kit Ferdinand császár 1655. dec. 13. vérével, János, Jakabbal, ki Leopold Vilmos főherczeg' 's passaui püspök' kamarása és titkos tanácsosa volt, róma birodalmi grófi rangra emelt, telepedett le először Ausztriában. Ennek fia Vilmos János Antal, gróf és Dune' ura titkos udvari hadi tanácsos, altábornagy, és Bécs város' alezredese, végre tábornagy, és fővezér volt Prágában. Megholt jun. 7. 1706. Négy fiától Wirich Fülöp Lőrincztől származik az öregebb fő ág; Henrik Rikárd Lőrincztől a' mellék ág, melly Bajorországban — Henrik Tódortól pedig, ki ifjabb vala, egy második ág Ausztriában terjedt el. Hadügybeni jeles érdemeik- különösen pedig győzelmes fegyver működéseik miatt a' honi történetkönyvben mindig kitüntetőleg fognak említtetni. E' nemzetség' fő ágának második (első volt atyja Wirich Fülöp Lőrincz) alapitója: Daun (Leopold József Maria) birodalmi gróf, fővezér, és status minister; szül. sept. 25. 1705. Bécsben. 1725. már mint ezredes, Seckendorf marschall alatt részt vett a' törökök elleni táborozásban, és fővezér lett. Az ausztriai öröködés hadbani érdemei, a' Rajnavizen átkeléskori előrelátása, valamint nőszése Fux grófnővel, ki Maria Theresia' egyik kegyenczneje volt, neki tábornagyi méltóságot 1757. szerezének. Kolini csata emlékére, mellyben Daun a' porosz királyt jun. 18. 1757. megverte, a' császárnő Maria Theresia Rendét alkotta, 's Daunt e' Rend' első keresztes vitézévé nevezte. Legnagyobb vállolata volt Daunnak Hochkirchennél 1758. oct. 14-ki éjen az ellenség' meglepése. Nem vala kisebb tette D-nak a' Fink tábornagy, elfogása Maxennál 1759. nov. 21. E' derék caracterű férfiú, kit Maria Theresia igen becsült, megholt Bécsben feb. 5. 1776.

Dauphin, 1349. óta a' franczia koronaörökös' czime vala. Ezen nevezet Dauphini' provinciától Francziaországban származik; e' provinciát 1349. II. Humbert, a' magtalan, hagyta valois'i Fülöp Franczia királynak olly föltétel alatt, hogy ezen provincia mindenkor a' Franczia koronaörökösé maradjon, és czimét arról viselje. Ezen czim a' koronaörökös' hitvesére is által ruháztatott, ha az házas volt, és ekkor Dauphinének neveztetett. Az ujabb Dinastia Francziaországban (talán hogy inkább népszerűséget nyerjen) e' czimet eltüntette, és igy ezt a' koronaörökös többé nem viseli.

Dauphin, grófság, Éjszak-Amerikában, Pennsylvania köztársaságban 32,000. lakossal 43. nsz. mföldön. Harrisburg fővárossal 4500. lak.

David, Izrael' királya 1055—1015. kr. sz. e., Isainak, egy előkelő bethlehemi lakosnak, legifjabb fia, Juda' nemzetségéből. Hon atyja' nyáját

őrizte, 's e' mellett az akkori idők' tudományaiban, 's hangművészetben oktatást nyert. Még Saul' éltében Samueltől királylyá kenetett fel, 's Góliáthnak az oriási Philistaeusnak meggyőzése- 's több jeles tettei által magát igen kitüntette. Saul, ki D-ot mint ellenét tekinté, őt üldözte. Innen polgári háború eredt, melly egész Saul' haláláig tartott. Ekkor vevé át csak a' kórmányt D. Első háborúja vala jebusiták ellen Palaestina' közepén. Zion várát elfoglalta, Jeruzsalemet királyi lakká 's a' várat legszentebb helylyé tette. Ezután birodalmát mindenfelé nagyobbította. Philistaeusokat, amalekitákat, moabitákat, edomitákat, ammonitákat 's főleg a' syrusokat meghódította. És igy Judaea virágzobb, népesebb és vagyonosabb lön. Előmozditotta a' hajózást, kereskedést, 's népét tudományok 's művészetek által iparkodott boldogitani. Jeruzsalemben pompás palotát épitett, 's az isteni szolgálatot ünnepiebbé tette. Lyrai költészetet zsoltáraiban az izraeliták közt a' jelesség' legnagyobb fokára emelte. Fia Ábsolon később trónját akará elfoglalni, de ő az ezért támadt hadban éltével adózott. Ezután Salomo fiának még éltében adta át a' kórmányt.

Davidis (Ferencz), superintendens Kolosvárott, sociniánusok' ellensége; megholt 1579. Egy vala a' sz. háromság' leghevesebb megtámadói- és legvakmerőbb gunyolói közől. Megtagadta Krisztusnak is az imádást, minthogy — úgy tartván ő — az teremtett lény. Követői közt egy felekezetet alkotott, melly azonban nem soká tartott.

Davoust, auerstädti és eckmühli herczeg, franczia, marschall; szül. 1770. Bourgogneben. Kevés idővel Bonaparte előtt a' briennei katona iskolában neveltetett; 15. éves korában mint alhadnagy innen kilépvén, katonai tehetségeit nem sokára kitüntette. Az éjszaki seregnél Dumouriz alatt vitézül viselte magát. Főparancsnoka azonban a' constitutionalis rendszert pártolván, a' sereget elhagyni kényteleníttetett, ekkor D. tőle elvált. Mint tábornagy (general) az 1793. 94. és 95. hadakban jelen volt; melly alkalommal vad katonai caracterét elegendően kimutatta. Bonapartét Egyiptusba követvén, ott hasonlóul vitézül harczolt, és Bonapartának megtetszett. Vissza jövetele alkalmával az angolok' fogságába esett, de két hónap mulva kiszabadult. 1802. az első consul őt testőrség' parancsnokává, 1804. pedig marschallá tette. D. nem csak jó katona, de Napoleonnak az utolsó perczig — midőn neki is magáról kelle gondoskodni — hiv szolgája maradt; ezt jól tudván Napoleon benne igen sokat bizott. Jenánál sokat köszönhetett Napoleon D. állhatatos vitézségének, mit N. — ámbár ez ritkán történt — el is ismert, midőn a' 3-dik osztály tisztjeinek, mellyet D. vezérlett, mondá: »Mondják meg katonáiknak, hogy örök hálámat mindnyájan megérdemlették» erre Davoust »Sire, a' 3-dik osztály minden körülményekben az lesz önért, mi a' 10. Legio Caesarért volt»

válaszolá. Ezután nyerte az auerstädti-herczegi czímet. Az 1809. harcz alkalmával hasonlóul viselte magát D., 's akkor eckmühli herczeggé lett. Ez is megtörténvén, Napoleon őt Lengyelország' kormányzására küldé, hol mint egyébütt vad caractere által magától mindeneket elidegenített. Annyira bizott azonban ura' kegyében, hogy a' legnevezetesebb férfiak' ellene való agyarkodásit is megvetette. A' lipcsei ütközet' következtében D. jószágaira vissza vonult; de alig érkezett meg N., ismét hozzá állott, ki őt hadiministerré tette. A' vaterlóói ütközet után a' Paris alatt tanyázó csapatok' parancsnokává választatott. Napoleon lemondott és D. még mindig a' nevezetes csoportok' parancsnoka volt; látván azonban a' szerencse' fogytát, engedett a' körülményeknek, Welingtonnal 's Blücherrel egyezkedett. Napoleon azonban, némelly szerencsés körülményektől kecsegtetve, ismét kezdett reményleni, azért Flahaut tábornagyot D-hez küldé, hogy gondolkozásáról tudósítsa. De már ekkor D-nek is megszünt Napoleonhozi vonzódása; mérgesen felkiáltott: »mit tehát ő ismét itt van? mondja meg ön Bonapartejának, hogy őt azonnal elfogatom, ha még tovább vonakodik elutazni.» Vissza vont életet élt ezután; 1816 ismét Párisba ment, hol jun. 4. megholt.

Debreczen, Tiszántúli kerületben, Bihar vmegyében, Magyarország' legnagyobb és legnépesebb városainak egyike, a' sárréti járásban (1751. óta szab. kir. város). A' város egészen szabadon áll, 's majd nem falusi módra van épülve, alacsony házakkal, sárral, homokkal tele, kövezetlen útczákkal. Nevezetesebbek benne: a' Tiszántúli kerületi törvényszék, a' nagy terjedelmű reformatum Collegium, templommal 's 25,000. kötetből álló könyvtárral, kath. gymnasium, árvák' háza, könyvnyomtató intézet, királyi sóház, pósta hivatal, harminczadi tisztség, hadi biztosság. Lakosai' száma 46,000-re megy, kik nagyobb részt marha tartással, gabona-, dohány 's dinnye termesztéssel foglalkoznak, és a' számos mesteremberek durvább posztót, szappant, bőrt, szűcs munkákat, veres és fekete földű különös idomú pipákat, pipa szopókákat 's a' t. készítenek. Ország szerte ismeretes hirre kapott továbbá a' debreczeni búza kenyér szépsége- és jó íze miatt. Évenként négyszer tartatni szokott országos vásárai, Magyar- 's Erdélyország' minden tájairól, igen látogattatnak.

Decazes (Elie), herczeg, franczia' ország' paire, glücksburgi herczeg Daniában; szül. 1780. sz. Martin-en Layeben Libourne mellett. Napoleon által az első törvényszéknél Párisban biró lön, 's 1810. a' feljebbviteli törvényszéknél tanácsos. Ezen állást ő XVIII. Lajos alatt is megtartotta. Ezen kívül a' párisi politiának praefectusa lett, 's a' status tanácsban helyet nyert. 1818. belső ministerré tétetett. Tanácsára az eddig fenállott politia ministerium eltörültetett, 's a' belső ministeriummal összekapcsoltatott. Sajtó szabadság' visszaélései ellen 3. törvényt hozott, de ezek csak

rövid ideig birtak erővel. A' franczia művészeti szorgalom' készítményei' nyilvános kitétele általa újra behozatott. Neki köszön még Franczia-ország egy kereskedési 's kézművészi tanácsot, több földművelési társaságot, egy oktató intézetet a' technikai művészetek' 's kézművek' számára, 's a' fiatal mezei gazdák' neveltetését. De tiszta monarchiai nézetei őt annyira vitték, hogy febr. 18. 1820. elbocsáttatását kérni kénytelenítették. Minekutána rövid ideig Londonban követségi helyen díszlett volna, le Gibeauba, Libourne melletti szép jószágára vonta magát.

Deccard (János, Kristóf), jeles fűvész 's a' sopronyi evang. gymnasium' igazgatója; szül. Sopronyban 1686. Már gyermek korában különös gyönyört érzett a' természet- de leginkább a' fűvészetben. 1707. Wittenbergbe, Szászországba, ment. Itt a' hittudományt, mathesist, 's az általa annyira kedvelt fűvészetet nagy szorgalommal tanulta; innét öt év' lefolyta után gymnasium' igazgatására hivatott meg Sopronyba, melly hivatalt 23. évig dicsérettel viselte. A' diák nyelvet olly ritka mértékben birta, hogy Rotarides őt Magyarország' Cicerójának nevezte. Megholt mart. 19. 1764. — Több jeles és tudós kéziratban lévő munkái közt különösen a' fűvészet' tudományos jegyzetei érdemelnek említést.

Decebal, Dákok' 's Gothok' királya, kr. sz. e. 89. évben Domitián 's Trajan -császárokkal harczolt; két római fővezért megölt, Domitiánt gyalázatos békekötésre 's adófizetésre kénytelenítette. De végre (104.) Trajántól igen megveretve, ön magát ölte meg.

December, régi római kalendáriom szerint tizedik hava az évnek, melly Romulus szerint 30-, Numa szerint 29-, Julius Caesar szerint pedig 31. napból állott. Nálunk a' föld golyó' felosztása szerint tizedik-, polgári esztendő' számítása szerint pedig tizenkettedik- máskép karácsony- vagy tél-hó.

Decisio (bírói elhatározás), az által különbözik a' Decisumtól (bírói végzet), hogy az első csak kétes esetekben szokott előfordulni.

Decius (Publius Mus), egy nemes római, ki mint consul (338. kr. sz. e.) a' latinusokkali ütközetben ön magát áldozá fel, hogy seregének az istenek' igérete szerint győzelmet szerezzen. Fia Decius P. hasonlót tön, 295. — Deciusnak hítak egy római császárt is (uralkodott kr. sz. ut. 249—251), ki a' kereszténveket üldözte, 's Moesiában a' gothusokkali véres csatában seregével együtt elesett.

Declamatio (szavalat), valamelly beszédnek tökéletes előadása. Declamatio a' rómaiaknál olly nagy becsben volt, hogy a' nevelés főtárgyaihoz számláltatott, 's annál nagyobb szorgalom fordíttatott reá, minélinkább tapasztalták annak — mindenfelé — nagy hatását. Ezen művészséghez különbféle tulajdonok szükségesek, u. m. különös testi jelenségek, névszerint jó 's hajlékony szó, nemes öntartás, művelt ér-

telem, finom gyengédség 's tudományos ismeretek. Görögöknél Demosthenes, rómaiaknál Cicero vala legjelesebb szónok.

Decretalis napok, Magyarországban azon napok, mellyeken törvényszékek tartathatnak, 's itéletek hozathatnak. Illyen napok azok, mellyek sz. László I. könyvében (38. R.), mint ünnepek számláltatnak elő, de jelenleg ünnepeknek nem tartatnak.

Decretalok (Literae decretales), így neveztetnek a' pápai rendeletek' és határozatok' gyűjteményei, mellyeknek törvényes ereje van. Legfontosabb decretálók; 1) Dionysius' (kis) gyűjteményei 5. század vége felé; 2) sz. Izidor sevillai érseké 636 — körül; 3) az úgy nevezett ál-Izidóré 9. század' elején, mellynek valódi szerzője ismeretlen; 4) Gratian' határozata (Decretum Gratiani) 12. századból; az az: azon egyházi törvények' gyűjteménye, mellyeket Gratian a' pápai rendeletekből, zsinatok' végzeteiből sz. atyákból 's a' t. összeszedett; 5) I. Gergely' pápai rendeletei, mellyeket IX. Gergely pápa gyűjtött össze; 6) VIII. Bonifacius pápáig gyűjtött pápai rendeletek és határozatok; 7) V. Kelemen pápa' határozatai, és a' Viennében tartott egyházi gyülekezet' végzetei, a' XXII. János pápa' decretumon kivül foglalt pápai rendeletei 's határozatai.

Decretum (határozat, végzés), így neveztetik minden rendelkezés, különösen pedig irott rendelkezése valamelly hatóságnak, nevezetesen a' biráké, hivatalbéli eljárásokban. A' püspököknek és pápáknak rendelkezései is Decretumoknak vagy Decretáliaknak neveztettek. A' magyar törvénykezésben Decretumnak neveztetik azon rendelkezés, mellyben az országgyülésen hozott törvények megerősittetnek, tehát valamelly országgyülésen hozatott törvényczikkek' öszvege; ennélfogva a' Corpus Juris' egy része magában foglalja a' »Decreta Regum» ot. Még egyéb értelmei is vannak, mellyek azonban nem annyira használtatnak.

Decsy (Samu), serény magyar iró; szül. 1745. Rimaszombatban Gömör vmegyében; elvégezvén alsóbb iskoláit, a' philosophiát, és orvositant külföldi egyetemekben tanulta, 's mindkettőből doctori czimet nyert. Visszatérvén külföldről Ausztriába, Bécsben a' Magyar Kurir név alatt ismert folyóiratot 27. évig szerkesztvén, honi literaturánkban nem kis érdemet szerze magának. E' közben egyéb historiai, statisticai munkákkal is gazdagitá honunkat. Megholt jan. 25. 1816., egész halálig serényen munkálkodván.

Dédany (Circonium) a' Dédanyföldből kiváló fekete anyag-elem.

Defterdán, török birodalomban a' köz jövedelemnek főfelügyelője, 's a' birodalomnak nagy kincstárnoka.

Degen, egy ismert egyenes, könnyü 's keskeny oldalfegyver, melly csupán szúrásra és lökésre használtatik. Régi időkben a' kard és Degen egy valának, legalább egy névvel neveztetének. Némellyek már Lámek'

korabélinek tulajdonitják. Degennek vagy kardnak első világosabb nyoma Jákob idejebéli, jóllehet már előbb használtathatott. Régiek ennek föltalálását az egyiptusi Belusnak, Neptunus egyik fiának, tulajdonítják; legalább Hyginus úgy adja elő, hogy Belus azt hadban legelőbb használta; mások ismét a' lacedaemonbélieket tartják degen vagy kard' föltalálójának; sőt mások a' Creta szigetieket.

Deidamia (Deidameia), Lycomedes' leánya, Pirrhus és Onites' anyja.

Deioces, első medus király, miután Mediát, Sanherib' uralkodása' végén, assyriaiak' hatalma alól kiszabadította. Herodotus szerint Media ezután még, mintegy 20. évig, fejedelem nélkül vala. Deioces született Medus, ravasz 's fortélyos férfiu lévén, vágyait Media fölötti főhatalomnál fogva kielégíteni igen jól tudta. Szinlett igazságszerete és ügyekezete miatt, az országban elhatalmazott vakmerőségek és zabolátlanságok' elnyomására, őt a' médusok, azon kerületben, mellyben élt, bírájoknak választották. E' hivatalt ő kötelességének legszorosb szemmeltartásával viselvén, köz tiszteletet nyert. Médusok, minden távolabbi vidékről is, hozzá sietének, a' nyomások ellen nála ótalmat keresvén. Történt azonban, hogy eddig tartózkodása' helyét véletlen megváltoztatta, oda nyilatkozván, hogy hivatalát, minthogy saját dolgait e' mellett elhanyagolnia kell, tovább nem viselheti. Ekkor a' gyilkolások és előbbi gonoszságok ismét elhatalmazának. Erre a' medusok, hogy a' roszat megszüntessék, mind össze seregelvén, tanácsot tartának. Deioces' baráti, hogy saját földiei közől válaszszanak magoknak egy királyt, tanácsolák. Ez mindenkinél kedvezést nyert, és Deioces trónra emeltetett. De csak hamar, megerősítvén magát, levonta az álorczát, és kezde zsarnokoskodni. Azonban e' keménység szükséges lehete egy olly népnél, melly több évekig korlátlan szabadságával annyira vissza élt. Első volt, mit D. tett, hogy alattvalóinak parancsolatot adott, neki méltóságához illő palotát épiteni, és személye' biztosítására testőröket rendelni. Mind a' kettőt megnyerte Deioces. Ezután a' médusokat minden részről összegyűjtette, és Ecbatana városát építtette, vagy, mint mások akarják, a' már fenállott Ecbatanát, hogy abban lakhassék, kijobbittatta, és megszebbittette. Ez is meglévén, következő törvényeket hozta: kinek sem volt szabad hozzá folyamodni, hanem mindent ministereivel kelle elvégezni; kinek sem volt szabad őt láthatni, egyedül a' vele lakóknak; nem volt szabad jelenlétében nevetni vagy pökni. Jóllehet pedig magát a' nép elől elvonta, hogy fölsége és szentsége előtt az által magának mint egy bizonyos méltóságot szerezzen, még is mindenről, mi birtokában történt, értesittetett, mindenfelől lévén hiteles kémei. Ki csak legkisebb roszat tett is, azonnal megbüntettetett. Külső nemzetekkeli hadakról mit sem

találunk egész uralkodása alatt, noha sokáig uralkodott. D. csupán népe' művelése, és jó törvények' szerzésével foglalkozott.

Deken (Ágota), hollándi költőnő, és több regény' szerzőnője, szül. dec. 10. 1741. Amstelocen nevű faluban Amsterdám mellett. Ez, és Wolffnő, kivel egybeköttetésben vala, tartatának a' hollandi eredeti regények' alkotónőinek. Megholt nov. 14. 1804. — Némelly darabjaik német és franczia nyelvre is fordíttattak.

Delambre (János), Franczíaország' legjelesebb csillagászai' egyike; szül. 1749. Amiensben. Először nyelvekre adta magát, 's többnyire minden élő nyelveket megtanult, 's csak kora' 36. évében kezdett a' csillagászathoz. Főleg kitűnteté magát, Uranus, Jupiter és Saturnus' futásának táblái által. A' bureau des longitudes' alkotásakor ennek tagja lett. 1802. Napoleontól a' tudományok' felügyelőjének, 1803. a' mathematicai osztálytól állandó titoknoknak neveztetett ki. Megholt aug. 19. 1822. — Munkái olly jelesek a' magok nemében, millyeneket egy nemzet sem mutathat elő.

Delaware, éjszak-amerikai egyesült státusok' egyike, 97. négyszegű mföld. 80,000. lakossal, 's Dover fővárossal, melly 800. lak. számlál. Földje részént termékeny, részint homokos. Delaware nevét az egyesült statusokban lévő hasonnevű folyótól vette, mit ennek lord Delaware adott, ki I. Jakab alatt, mint Virginia' kormányzója, a' gyarmatra nézve nagy érdemeket szerzett. Hossza e' folyónak 60. mföld., ebből 13. mföld. hajózható.

Delegatio, római törvény szerint olly változást, vagy újítást (novatio) jelent valamelly kötelezésben, mellynek következtében akár a' hitelező, akár az adós, a' másik rész' megegyezésével más hitelezőt, vagy más adóst rendel maga helyett. Pörben a' delegatio különös eltávozás a' közönséges bíróságtól, midőn a' bíróság nem a' rendszerinti hatóság által gyakoroltatik, hanem más állandó, vagy időközi (temporarius) biztosságra bizatik. Magyarországban (delegatio) történik: 1) midőn vagy a' törvényhatóságok' összeütközése-, vagy egyéb nehézségek miatt, az ügynek bizonyos törvényes bírája nem lévén, Ő felsége a' király' főhatalma' következtében az ügy' elitélését bizonyos személyekre, vagy itélőszékre (de rendkivűl) bizza, 1715. XVII. 3. §. 2) midőn a' nádor (ha ezt a' törvény megengedi) a' rendes bíróságot a' két megyék közti határbéli viszonyok' elintézésében más kinevezett bíráknak általadja. (Kelemen IV. 1816.)

Deléj (Magnes), Deléjség (Magnetismus). A' deléj természetes és mesterséges deléjre osztatik. A' természetes deléj feketés, vagy fekete barnás szinű vasércz, melly bizonyos pontjait, mellyek föld sarkoknak (poli) neveztetnek, ha szabadon lebeg, mindig egyenlően irányozza a' világ' részeire, és a' vasat, valamint a' vas részeket foglaló

testet is magához húzza, 's e' tulajdon deléjségnek (magnetismus) hivatik; azon vonzó erő pedig, melly által a' vasat, és a' vas részeket foglaló testet magához húzza, sarkolánynak (polaritas) neveztetik. Ez utolsó erővel Humboldt tapasztalata után nem csak a' deléj, hanem a' porfir és terpetinkő is birnak. A' deléj' vonzó erejét könnyen láthatni, ha egy darabkát belőle vasporon ide 's tova hömpölygetünk, a' vaspor reá ragad, nevezetesen két ellenkező ponton a' deléj' sarkain (polus). A' vonzó erő annál hathatósabb, minél tisztább a' vas, 's minél gyakrabban hozzuk a' deléjt munkálatba. A' D.' idoma, szine, nagysága, erejére alig ha vannak befolyással; azonban azon erőt sokkal magasabb fokra lehet rugtatni azon működés által, mellyet D.' fegyverezésének neveznek, t. i. a' deléjt, két vékony vas lemez közé tévén, oda szegezik; a' D. 40-szer nehezebb súlyt elbir saját súlyánál, a' fegyverzett D. 300 szor annyit mint a' közönséges. E' vasércz Verchoturia és Spiczberga' bányáiban fődöztetett fel, még pedig a' legrégibb időkben, minélfogva, mit Plinius a' deléj' feltalálásáról ir, az inkább csak rege. Plinius ekkép ir: A' mint egy Magnes nevű pásztor Ida hegyén juhait legeltetné, és egy helyre érkeznék, saruja' szögei és botja' vas vége olly nagy erővel fentartatának, hogy helyéből csak nagy fáradság után menekűlhete; ezután kezde ásni, és egy kőre talált, melly a' vasat magához húzta, és e' pásztortól, mint feltalálótól nyeré a' magnes nevet. — Épen ezt regéli Isidor, csak hogy az emlitett Magnes nevű férfiút Isis' papjának nevezi. — Mások pedig állitják, hogy e' vasércz nevét nem feltalálójától, hanem Magnesia nevű várostól (Lydiában), melly az érczek- és deléjekkel gazdag Sipylus hegyen feküdt, hol legelőször azt feltalálták, nyerte. E' város máskép Heracleának neveztetett, honnét Pythagoras, Plato, Aristoteles, Euripides és Theophrastus a' deléjt (magnest) heracleai kőnek is nevezik. — Az állati deléjség a' deléjnek az állati testekbei befolyása, melly által sokféle betegségek meggyógyittatnak, és e' gyógyitásmód deléji gyógymódnak neveztetik. A' deléjkő már régi időkben nagy tiszteletben tartatott a' chaldaeaiak-, egyiptusiak-, zsidóknál, 's a' görög és római orvosoknái; chinaiak pedig jelenleg is használják gyógymesterségökben.

Deléjtelep (magnetische Batterie), egymásra rakott deléjek, hasonnevű sarkaik megfelelvén egymásnak; ezen készület a' deléjes erőt tetemesen neveli.

Delft, déli Hollandiának városa egy csatorna mellett, melly Maas folyóval összeköttetésben van, 19,000. lak. 9. templommal. Ezek között az úgy nevezett új templom' pompás harang játékáról, I. Wilmos orániai herczeg' (1584. meggyilkoltatott) 's Hugo Grotius' pompás emlékeiről nevezetes. Némellyek szerint a' város 1075. épittetett.

Delhi, hasonnevű tartományban fekvő város, a' nagy Mongolország-

nak fővárosa Indiában. Az egész város több dombokon fekszik, kerülete a' még lakott részének 7. mértföld. Fő lakosai hinduk és mongolok. Utczái többnyire keskenyek, görbék. Sok mecsetei közt legpompásabb a' Jumna nevű, egészen vörös gránitból épitve, 's belső része fejér márványnyal kirakva; épületei közt legnevezetesebb a' császári kastély, melyben 19,700. személyből álló utódai laknak a' Nagymogolnak. Lakosi' száma most sokkal kisebb, mint valaha, 's még is két száz ezerre megy. Mit hajdani pompájáról, fényéről 's gazdagságáról írnak, a' hihetetlenséggel határos. Csak a' császár' trónja (páva trón) 75. millio tallérra becsültetett; mit Nadir Schach zsákmányolt el, meghódítván a' várossal együtt az országot. Csupán a' városból 425. millio tallért vitt el részint készpénzben, részint drágaságokban, arany edényekben 's a' t.

Delille (Jaques), hires franczia költő; szül. 1738. Aigueperseben. Már ifjuságában kitünteté magát a' poeták', különösen Virgil Georgicon' fordítása által. 1774. academiai tag lett, 's egymást érő jelesebb darabokat irt. — Franczia lázadás' elején Párisban élt, Robespierretől védelmeztetvén; később Vogcsen- és Baselba, onnét pedig Londonba költözött. Végtére ismét vissza ment Francziaországba. Megholt 1813. 1. maj. — Művei közt a' »Les jardins, L'homme des champs, és La pitié» legjelesebbek.

Delos (régi geogr.), cycladák' szigetei közől egy, kicsiny, de igen nevezetes. Apollo' és Dianának hazája, hasonnevű fővárossal, 's Cynthus hegyével. Apollónak vala szentelve. Holtak sem temettethettek el benne, hanem a' közel lévő Rhenea kis szigetre vitettek. Nevezetes a' görögöknek minden 5. évben itt tartatott delosi ünnepéről, 's az atheneieknek évenként éneklő karokkal 's tánczczal tett szép bucsújárásáról, melly theoriának neveztetett. Elejéntén királyai voltak a' szigetnek, kik egyszersmind papi hivatalt is viseltek; később Athene' hatalma alá esett. Most Rhenea szigettel együtt Sidili nevet visel.

Delphi, régi Görögország' városa, 's a' leghiresebb jóslatnak lakhelye Phocisban. Először a' város Pythonak neveztetett ama sárkánytól, mellyet Apollo itt megölt. A' hely, hol a' jóslatok adattak, egy barlang vala, 's Pythiumnak hivatott. Feltalálását a' rege egy pásztornak tulajdonítja, ki Parnassus' alján nyáját legeltetvén, a' barlanghoz közelítve, annak gőzétől jövendölési lelkesedésbe hozatott. — A' barlang' nyilására helyezteték a' háromlábú sz. szék (tripos), mellyen a' Pythia nevű papnő, miután magát a' közellévő castaliai forrásban megmosta, hasonlóan a' barlangból kijövő gőz által lelkesítve, Apollo' ihletéseit felfogta, 's kijelentette. (Innen a' közmondás: ex tripode.)

Delphin (delphinus), a' czetek rendéhez tartozó, hal alakú, tengerben élő emlős. Teste henger alakú, (innét nagyon gyors úszó, 's e' miatt példa beszéddé vált: a' delphint tanitod úszni), feje előre hegyese-

dik, orra lyukai által nagy magasságra szórja a' vizet; hossza 9—10. láb; bőre sikamló, fölül fekete, alól fejér; húsa ehető. Az időváltozást a' viz' színére jöttével jövendöli: földközi tengerben lakik, nagy számmal találtatik a' magyar tengerben is. A' régi költőknél gyakorta előfordul; sok mesés mondák forognak delphinről a' köznép' szájában, mondják t. i. hogy a' hangászatot kedveli, az embereket szereti, holtakat a' partra kiviszi, (mivel tápláléka' kedveért a' hajok körül örömest tartózkodik).

Delta, Afrikának egyiptomi királyságában Bahri tartomány' szigete, melly a' Nilus' két ága között fekszik. Nevét a' görög D. betűvel való hasonlatosságáról vette. Több csatornáktól által metszve; gazdag gabonában, füge, dinnye, narancs, 's a' t. gyümölcs termésekkel; számtalan sok falukkal, helységekkel. —

Dél-nek neveztetik azon pillanat, mellyben a' nap valamelly hely' délkörébe lép; e' pillanattól kezdik a' csillagászok a' napot. Polgári időfelosztás szerint dél középpontja a' napnak.

Déli-báb (Fata morgana), ezen már századok előtt a' tenger partján, kivált a' déli tartományokban, csodált légtünemény, melly távol eső vidékeket, városokat tünderileg rajzol, eddig tökéletesen meg nem fejtetett; a' természet buvárok majd a' sugár törést, majd ismét a' gyulónak (hydrogen) nagyobb mennyiségét adják okul.

Délszak-Amerika. Az új világ' déli része a' panami földszoros által van összekötésben Éjszak-Amerikával; 356,000. nsz. mfd. fekszik. Következő országok 's tartományok tartoznak D-hoz: 1) A' braziliai császárság. 2) A' Franczia- 's Angol Guyana. 3) A' columbiai köztársaság. 4) perui szabad- 5) chilei szabad status. 6) Paraguay status. 7) Araucok' köztársasága. 8) Boliviai szabad status. 9) A' Rio de la platai egyesült status. 10) Monte video. 11) A' puszta délszaki csúcs. Délszak-Amerikának éghajlata különböző. Levegője általában hűvösebb, mint egyéb ugyan azon szélesség alatti tartományoké. Az egyenlitő (aequator) alatt is el lehet tűrni a' hévséget, mivel a' föld magas. Többnyire minden magas hegyeket örökös hó föd a' forró földöv alatt. A' Cordillerákon, Granadában 's Peruban csak nem egész esztendő által esik az eső; a' tengeri partokon ellenben soha sincs sem eső, sem dörgés. Más tájakon hévséget a' nagy posványos lapályok, és gyakori esők mérséklik. A' Marahon körül fekvő tartományok 2. száraz és 10. esős hónapot számlálnak; honnét fölötte egészségtelenek, 's éltet röviditők. A' Llanos alacson, 12,000. nsz. mfdet foglaló térségen az esztendő' száraz részében szénné ég a' fü a' nap hevétől, 's porrá válik; földje megrepedez; még a' krokodilok, 's oriás kigyók is megmerevedve, 's mozgás nélkül fekűsznek a' csont szárazságú iszapban, mig az eső által ismét életre nem hozatnak. Ekkor a' pusztaság is rövid idő alatt buja virágos mezővé változik. Pata-

goniában a' levegő igen kellemetlen, az égi ritkán felhőtlen, a' partokon a' forgó szelek gyakorta dúlnak. A' földnek és éghajlatnak változatossága a' természet művein is nagyon meglátszik. Növényi a' legtarkább vegyületben 's buja növésben mutatkoznak. Honi plánták a' cacao, vanilia, kukoricza, burgonya, arakacsa (ennek gyökeréből liszt nemű és igen jó izű tápláló eledel készíttetik), a' pálma' 87. neme, china 's más igen sok orvosi és festői fűvek. Fák közől nevezetesbek: a' kokospálma czedrus, braziliai fa (mellyből a' legszebb asztalos munkák készűlnek), fernambuko, 's számos illatos drága gyántát izzadó fa nemek. Az állati ország minden hasznos 's szükséges állatokkal bővelkedik; az Európából oda honosítottak igen bő áldással tenyésznek. Madarai magas helyeken nem igen számosak, hanem igen tarka szinezetűek, szépek; nagyságokra különbözők, a' gyűszű nagyságú Kolibritól a' testes Kondorig; annál gazdagabb a' föld 's vizes lapályok szárnyas állatokkal 's halakkal. Mérges állatok főképen a' hegyi pusztákon tanyáznak; nevezetesen a' Cordillerák' lejtősségein számtalan legmérgesebb kigyók találtatnak, p. o. a' csörgő- amaru- vagy órjás kigyó; a' nem mérges, embernyi vastagságú 's 30. láb hosszú aboma kigyó; több scorpio fajok, békák, gyikok. Az ásványok' országa temérdék kincseivel kielégíti az aranyszomjas europaiak' telhetetlenségét. Braziliában ásatik legtöbb 's legnagyobb gyémánt, mellyet mindazáltal jóságára nézve a' napkelet jóval felül múl. Legnagyobbak a' cujaboi hegyek; az esztendei jövedelem 60,000. karat gyémánt, 's 168. mázsa tiszta arany. Az emberi hajlam 's nép élet igen különböző Délszak-Amerika' különböző tájain. A' nyugoti rész' ősi lakosaihoz tartozik a' réz-szinű peruiak' nagy nemzetsége, kiknek mostani lealjasodása nem tulajdon, hanem a' spanyolok' vétke, kik azokat szüntelen nyomorgatván elnyomják; jövedelmes hivatalokra nem juthatnak, ez által minden szorgalom, munkásság, 's becsületvágy kiholt keblökből; és a' spanyolok által történt meghódítások óta durvákká tudatlanokká, tunyákká, 's szegényekké lettek. Az Andesek' keleti részein lakó patagonok, vándorló pásztor nép. Paraguayban 's Tucumanban jezuiták a' vadon erdők' vad lakosi közől 200,000-nél többet megszelídítve, földművelésre szoktattak. Ezek közt a' lovas indiaiak legelkeseredettebb ellenségeik a' spanyoloknak. Patagoniának ősi lakosi mezei 's hegyi lakosokra oszlanak, jó lovagok, harcz szeretők, hadban kegyetlenek, a' kőhajtásban nagyon ügyesek, nagy testű emberek. A' tűztartomány lakosai vidám 's szolgálatra kész népecske; különben gondatlanok, 's buták. Az ős lakosok' nagyobb része zabolátlan szabadságért élvén 's halván, a' portugalokat 's spanyolokat engeszteltelenül gyűlölvén, kerűlik az europaiakat, s' a' száraz földi közösködést háttáltatják, veszedelmessé teszik. Szabad Indusok' száma 1. millio,

Kariboké 5000. Otomachoké 4000. Az europaiak közől legszámosabbak a' spanyolok, portugalok, francziák, brittek, németalföldiek. Vannak számtalan néger rabszolgák is. Összes népsége Délszak Amerikának 12. milliónál többre tétetik. — Délszak-Amerika következőkép víta ki az europaiaktóli függetlenségét. St. Domingo volt a' spanyol kényuraság' főhelye, melly Nyugot-Indiát, Perut, Mexicot kegyetlensége által néptelenné tette, de ugyan St. Domingóban lobogott először a' függetlenség' zászlója is. Utóbb az Oronoco és Plata partjain; Chile hegyein, 's a' csendes tenger' partjain is fölüttetett. Ez változtatta Mexicot császársággá (melly rövid ideig tartott), 's utóbb köztársasággá, ez szakasztotta el Perut Spanyolhontól, és Braziliát Portugalliától. Ezen nevezetes történetnek rövid foglalata következő: A' spanyol gyarmatrendszer közönségesen útáltatott, mert igazságtalan 's nyomasztó volt; megtiltotta egy tartománynak a' másikkal, 's külfölddel a' kereskedést; azon kényszerítés, hogy minden portékát a' spanyoloktól vásároljanak, sulyosabb volt a' napkeleti zsarnokságnál. A' mesterségek elnyomattak, hogy a' spanyol művek jobban keljenek. A' kórmányzás önkényes, 's az országlás katonai volt. A' tisztviselő spanyolok, hogy meggazdagodjanak, a' nép zsirját ki sziták; az igazság' kiszolgáltatása önkényes, és megvásárolható volt; az alsóbb rendű papság szinte elnyomatva sorvadt. Ezen szünni nem akaró jogtalanság 's önkény, melly alatt nyögtek a' délszak-amerikai gyarmatok, lassanként fölélesztette szivökben a' szabadság' kivánását, 's a' függetlenség' eszméje megérett agyukban. Nehezen szivelte a' heves természetű Creol' rabigáját, 's ezt szétrombolni már 1750. táján összeeskűvéssel kötelezé le magát, de ez felfödöztetett. — 1780. Peruban kitört még is a' zendülés, melly 3. évig dühösködött, ekkor meggyőzetve, nagyobb része a' szabadságra törekvőknek a' spanyol kegyetlenség által halálra hurczoltatott. Többször 's több helyen zendültek fól a' nyomás által edzett keblüek különböző szerencsével; az angol kórmány által segíttetve, kereskedési 's más jogokat viván ki magoknak. A' törekvés' függetlenségének első jelét akkor adta Spanyol-Amerika, midőn a' spanyol királyi család Bayonneban a' franczia császárságí viszonyok miatt Spanyol' és India' koronáiról lemondott. A' nép ellent állott Napoleon' végzéseinek, a' franczia proclamatiókat megégette, 's VII. Ferdinand' részére nyilatkoztak a' lakosok minden elnyomásuk mellett is. Juntákat állítottak, jogszerű szabadságot kivántak; de a' Helytartók ezeket szétüzték, több százakat elfogattak; 's tömlöczben megölettek. Ez eldöntötte a' gyarmatoknak az anyaországtóli elszakadását. Ehhez jött spanyol honnak Napoleon általi elfoglalása 's hogy a' hasonló sorsot elkerüljék a' gyarmatok, független igazgatás' felállítását határozták el magok közt; a' spanyol helytartók, mint gyanúsak, letétettek; mindazáltal az országlás

VII. Ferdinand' nevében vitetett. A' vissza állíttatott spanyol kórmány a' régi elnyomott állapotba akarta a' gyarmatokat helyezni; de ezért több tartományok fölzendültek. A' spanyol kórmány, hogy a' fölzendülteket ismét felsősége' pálczája alá hajtsa, nagy számu hadi sereget küldött ellenök »Mutassátok meg a' rabszolgáknak a' korbácsot» mondák a' Cortesek Cadizban. Igy hita ki maga Spanyolország viadalra Amerikát. A' spanyol vezérek' kegyetlensége, sarczolása, elnyomása, mellyet a' spanyol Cortesek helyben hagytak, annyira elkeseríték a' spanyol-amerikaiakat, hogy 1811. mindnyájan függetleneknek hirdették ki magokat. 10. évig tartott a' háború. Mind a' két rész változó szerencsével harczolt. A' zendülők' politicai ereje, elszántsága mindig öregbedett, 's Bolivár vezérlése alatt több csatát nyertek. 1820. megkellett a' spanyoloknak ismerni a' független colombiai köztársaságot, hová Venzuela 's Új-Granada is tartoztak. Majd Mexico is megalapitá függetlenségét. Ezt követték a' többi statusok is. A' délszak-amerikai szabad statusok, névszerint: Mexico, Colombia, Buenos-Ayres, Plata egyesület, és Közép-Amerika a' legelső tengeri 's kereskedő hatalmasságoktól megismertettek szabad statusoknak, 's kereskedési viszonyokba léptek. Azóta politicai 's kereskedési tekintetben naponként nevezetesebbek 's fontosabbak lesznek Európára nézve.

Demagog, görög szó, 's nép vezért tesz; democratiákban vagy elegyes status szerkezetekben tanácsadó. — A' Demagog' nevét rosz hirbe keverték a' részre hajló nép' vezérei, inkább elárulva mint előmozditva a' nép' javát, valamint az úgy nevezett buzgó nép barátok is franczia honban, kik kizárólag akartak jó hazafiaknak tartatni.

Demetrius, több macedoniai 's syriai királyoknak neve. 1) Demetrius, mellék neve Poliorcetes, az az város hóditó, Antigonus' fia. Sok háborút viselt, 's változó szerencsével. 312. kr. sz. e. Seleucus-t Babylonból kiüzte; Athenében, midőn Demetrius Phalereust elkergette, a' régi kórmányt vissza állitotta; 307. kr. sz. e. Ptolemaeus' hajóseregét meggyőzte, 's a' királyi czimet felvette. Seleucus, Cassander 's Lisimachus elleni szerencsétlen ütközet után 301. Demetrius Ephesusba 's innen Athenébe futott. Minekutána Stratonice' leányát Seleucusnak adta, Macedoniát meghóditotta 294., hol ő király lön. 7. esztendő után innen elűzetett, 's Seleucus fogságba esett, ki őt Arameoba (Syriában) számüzte, hol is 284. kr. sz. e. megholt. 2) Demetrius Phalereus hires görög szónok, és philosoph. Phalerából, Theophrastus' tanitványa. — Kr. sz. e. 349. Archon vala Athenében, mit pompás épületekkel ékesitett fel. Irigyeinek cselszövényei által halálra itéltetvén, Alexandriába vette magát, hol egy könyvtárt alapitott. Busirisban (Egyiptomban) kigyó marás vete véget életének kr. sz. e. 284-ben.

Democratia' (népuralkodás), minéműsége abban áll, hogy a' felsőségi jogok (jura majestatica) az egész népnél vannak, 's az által használtatnak. Ennél fogva az úgy nevezett tiszta Democratiában az egész nép' tudta nélkül mi sem történhetnék. — Ennek megegyezésével történnek a' tanácskozás, határozás, és végre hajtás. Már ebből kitetszik, hogy a' tiszta Democratia egyszersmind tiszta képzelődés, minthogy annak lomha mozgása, czivodásrai hajlandósága nehézzé teszik a' dolgok' kórmányzását 's kivitelét. Azért is azon Democratiák, mellyeket a' történet írás mutat, többnyire mint korlátolt democratiák tünnek fel, mellyekben a' nép' felsősége bizonyos képviselők által gyakoroltatott; a' kórmány pedig mint a' nép által bizonyos időre felállittatott status-hivatal, többet vagy kevesebbet korlátolva, viseltetett. Hogy democratia jogszerű legyen, szükséges meghatározni, ki tartozzék, mint tag, a' felsőségi gyülekezethez, melly formák alatt történjék ezen összegyülés, mi módon a' választások, végzések 's a' t. A' korlátolt democratia abban különbözik az Aristocratiától, hogy a' nép' képviselői bizonyos rendbéli érdeket (interesse) nem pártolhatnak, hanem csak az egész nép' kivánatait képviselik, ennél fogva a' képviselők nem a' felhatalmazottak' hanem a' helyettesek' caracterit viselik. Akár mennyit ajánltatott is a' democratia, mint az eredeti jogokat leginkább fentartó rendszer, még is (főképen a' korlátlan) legtökéletlenebb országlás forma, mert ritkán fog általa a' többség czélszerűen határozni, azon felül a' nép barátok' (demagogok) 's pártoskodók' örökös martaléka. Igen jól mondja felőle Schlözer: megállhat, úgymond, valamelly kicsiny, elnem romlott, pallérozatlan népnél, melly egyéb közdolgokkal nem foglalatoskodik, mind mellyekhez közönséges ész szükéges, hol csak annyi kórmány tudás szükséges, mennyire »natura omnia animalia docuit.» A' nagy, finom, az az elromlott nemzetnél még a' tetsző democratia sem segit. Ő a' legnagyobb kényúr mind a' két értelemben.

Democritus, híres görög philosoph, szül. Abderában 494. felé, kr. sz. e. Tudományok' szomja őt külső tartományokba vezeté, 's igy Egyiptust 's Indiát is megjárta. Vissza jötte után a' közdolgok' igazgatásában főhelyet foglalt, de azon hivatalt, boszonkodván az abderiták' eszelőségén, nem sokára letette, 's magányos életre adván magát, egészen a' bölcselkedésnek szentelé idejét. — Sok különösségek mondatnak róla, többi közt, hogy az emberek' bohóságait mindig nevette; megholt nagy vénségében, kr. sz. e. 370. körül. — Irományai, ámbár azokat Tiberius' idejében Thrasyllus összeszedte, nagyobb részt elvesztek. A' görög bölcselkedők közt Leucippus' tanításához ragaszkodott, 's annak az atomokróli tanitását bővebben kifejtette. Természet vizsgálatban Dem. nagy érdemei vannak.

Demosthenes, leghiresebb görög szónok; szül. 375. kr. sz. e.

Poeoniumban, Atticának egy helységében. Isocrates 's Isaeus alatt művelte ki magát. A' természet sok akadályokat tön útjába, de ő mind ezeket fáradhatlan szorgalommal párosított gyakorlatok által legyőzte. Virágzása azon idő szakra esik, midőn Macedonia a' görög szabadságnak véget vetett. Görögország' e' nagy ellensége ellen szerencsésbben harczolt D. ékes szólásával, mint fegyverrel (megütközött Chaeroneánál). Az athenei szabadság' elvesztése után mérget vett be, 's igy végzé életét kr. sz. e. 322.—65. beszédei közől 61-et birunk, ezen fölül 67. levelet, 65. bevezetést, de némellyek csak nevét viselik. Beszédeinek legjobb kiadása a' párisi 1572. görögül Ulfianus' felvilágositásaival.

Denarius, 10. as-t érő római ezüst pénz, innen nevezete is; pénzünk szerint 15. pengő krajczárt tesz. Köz jegye »X.»

Denneviczi ütközet, egy a' potsdami kórmánykerületben Poroszországban létező csekély falu (Dennevicz) mellett tartott véres csata a' poroszok és francziák közt 1813. sept. 6. — 40,000. porosz harczolt, 80,000. franczia ellen, kik Ney, Oudinot, Bertrand és Reynier fővezérek alatt a' Groszbeeren melletti ütközet után Berlin városát akarák bevenni. Mind a' két fél nagy vitézséggel és elszánással harczolt, de poroszoknak kedvezvén a' szerencse, több falut elfoglaltak, az ellenség' közép pontját áttörvén, jobb szányát megvervén, 's a' balt megszalasztván. A' győzedelmet a' svéd koronaherczeg' vezérlése alatt érkezett sereg határozá el. Francziák Dahne városon keresztül, Torgau szász város felé húzódtak; 18—20,000. embert, 80. ágyút és 400. lőszer szekeret elvesztvén.

Departament, kezdetétől valamelly dolognak több személyek közti felosztását jelenti; főképen használtatik e' szó a' hivatalbeli dolgok' több tisztviselők közti felosztására. Különösen okul szolgált ezen hivatalbeli dolgok' felosztására a' »Conseil du roi» (király' tanácsa) nagyobb kiterjedése 's különbféle hatásköre, melly azután »conseil d'éta, conseil des dépêches, conseil royal des finances»-ra 's a' t. osztatott fel, sőt tisztviselők' megjegyzésére is használtatott. Innét a' ministeriumokra és ministerekre is által ment; igy mondatik »departement du ministre, d'exterieur, d' interieur, des finances» 's a' t. De e' szó nem csak a' hivatalokra, hanem azon tájra is, mellyre valamelly hivatal' hatalma terjedett, használtatott. Ez értelemben történt Francziaországnak Sieyes terve szerinti felosztása 1789. Elejéntén 83. Departement-re osztatott Francziaország, későbben elfoglalás által 130 ra szaporodott. De restauratio által előbbi számára állittatott vissza. Összeségben véve egy egy Departement 117 1/4. nsz. mfd. 380,000. lakossal; minden dep. felosztatik arrondissementok- ezek cantonokra, ezek ismét egyes helységekre. Minden departement-nek vagyon külön birósága, és a' kamarák' gyűlésénél

képviselői, úgy; hogy a' Francziaország' departementi felosztása annak főképen municipalis rendszerét határozza és különbözteti.

Deportatio, egy neme a' száműzetésnek, mellyet Augustus hoza szokásba a' rómaiaknál. E' büntetés által a' száműzött elveszté jószágát, polgárjogát, jus Quiritiumot-ot, az az mindenféle kiváltságait 's szabadságait; még végrendeletet sem tehetett. Ez illy száműzött bizonyos helyre, közönségesen egy szigetbe, melly a' száraz földtől legalább 50,000. lépésnyi távolyságra feküdt, küldetett. Deportatio abban különbözött egyéb nemeitől a' száműzetésnek, hogy, ki deportatio szerint száműzetett, helyet választani kényére nem hagyatott. E' neme a' száműzetésnek franczia lázadáskor ismét használtatott Boulay's Talleyrand által, kik Madagascar szigetben Cayenne és Portmaratot választák száműzöttek' helyeinek. Ekkép számüzetett Benyóvszky gróf is Kamcsatkába. E' bűntetés' neme 1810. óta foglal helyet a' franczia fenyitő törvénykönyvben. Angolok' száműzetés helye Botany-Bay, Oroszország és Siberia.

Depositio (Causae), törvénykezési műszó, melly annyit jelent, mint ügyletétel. Valahányszor t. i. a' pörlő-fél keresetét hibásan — talán nem azon kiterjedésben, mellyre különben jógositva volt — vagy épen helytelenül, és úgy intézte, hogy e' miatt reá nézve káros következésektől tart, mind annyiszor azt vagy egészen, vagy csak részint, a' mennyiben t. i. hibás, letenni szükséges, mi előtt az eljáró bíróság végső ítéletét kimondja; mivel más különben az első esetben, bár mint láttassék a' pörlő-fél jogositva lenni, mind e' mellett saját keresetén túl a' biró neki többet oda nem itélhet — a' másik esetben pedig még pénzbeli büntetésben is elmarasztatik a' helytelenül kereső fél. Különbözik ettől az ügylemondás, melly által a' pörlő-fél végkép el áll további keresetétől, nem úgy az ügyletételnél. Ez által a' pörlő-fél magát a' keresetet mégfentartván, csak az elkövetett hibát törekszik annak idejében orvosolni.

Depositum (rei), alatt valamelly ingó javaknak egy harmadik személy' kezeihez, leendő gondviselés végett, történt letétele értetik. Ezen letétel vagy bírói midőn valaki ingó javait törvényes oknál fogva, hatósági személynek gondviselése alá bizza; vagy barátságos, ha a' letétel szerződés' következésében, magányos egyed által, fáradsági díj nélkül, és olly igérettel fogadtatik el, hogy a' nála letett javakat, az illető tulajdonosnak annak idejében ismét vissza adandja.

Deptford, helység Angolország' Kenti grófságán 20,000. lak. a' Themse partján. Régi tengeri hajó épitő helyeiről, roppant raktárairól, nagyszámú kereskedő hajóiról, mellyeket itt készitenek, nevezetes.

Derby, Angolország' hasonnevű, 48. nsz. mf. 's 213,000. lak. grófság' fővárosa. Nevezetesebb épületei a' fogház, a' nagy kórház és a' mindszentek' temploma. A' város egyébként ipara által is kitünteti magát,

kivált selyem nemüek félében, és porczellánban, melly anyaga', szépsége', és szine' elevensége által a' chinaival vetekedik. — A' selyem gyártást egy az olasz földön talált, és angolhonban tökéletesitett gépelymü viszi véghez, úgy lévén alkotva, hogy egy kerék több ezernyi motólákat mozgásba hoz, egy perczben háromszor fordul meg, és ezen időben 660,000. lábnyi hosszú selyem fonalat gömbölyit. — Tudományos intézetei közöl a' bölcselkedés' és földmüvelés' társasága legnevezetesebb.

Dervis, tulajdonkép Törökországban valami alsóbb osztályú papi rendhez tartozó alázatost jelent. Dervisek közönségesen zárdákban laknak, bőjtölés' 's szokásaiknak szoros megtartása, isteni szolgálat által a' nép előtt nagy tiszteletben tartatnak. — Indusoknál Fakir nevet viselnek.

Dér, ha a' földből kigőzölgő viz tavaszszal vagy ősszel, a' már igen kihült levegő által megfagy, és a' szabadon fekvő tárgyakhoz ragad, dér lesz. A' dér tehát nem egyéb megfagyott harmatnál, kicsiny tücskékből áll, mellyek a' feljebb lévő légrétegekben havat alakitnak.

Desericius (József, Incze), jeles magyar történetbuvár; szül. 1702. Nyitrán. Alsóbb iskolai pályaja után, a' kegyes szerzetbe lépvén, 's ott iskoláit elvégezvén, később mint Főnöki segéd Rómába ment. XIV. Bencze pápa őt Maurocordato Constantin oláh vajdához küldötte, kitüntetett fáradozásai' bebizonyitásaul. Innét visszatért Magyarországba, Váczra, hol 1763. megholt. — Több természettani kisebb értekezésein kivül kiadott munkái: Pro cultu literarum in Hungaria vindicatio. (Romae 1743.). — De initiis ac majoribus Hungarorum, commentaria. V. kötet. (Budapesten 1748—59.). Historia episcopatus, dioecesis, et civitatis Vaciensis, opus posthumum. Kiadatá Cetto Bencze kegy. szerzeti pap, Pesten, 1763., ki a' Pray György hires történetiróval keletkezett történeti vitát is folytatta.

Desewffy (József gróf, cserneki és tarkói), a' magyar tudósok' és költők' egyike; szül. feb. 13. 1772. Iskolai tanulását befejezvén, magát egészen a' közjónak szentelé. 1802. Sáros- 1805. 7. 11. és 1825. Zemplén vmegye részéről orsz. gyülési követnek választatott. Egyeb idejét csöndes magányában a' tudományoknak, főleg pedig a' honi költészetnek, áldozá fel. Külön időkben megjelent munkái: Javalat a' Győrnél elesett hősök' emlékére állittatandó oszlop. (Sáros-Patak 1811.). — Bártfai levelek 1817. és 1818. — Azonkivül több folyó és kötött beszelyek' alkotója az erdélyi Museumban, hazai 's külföldi Tudósitások' és hasznos Mulatságokban, a' felső magyarországi Minervában, mellynek első alapitója ön maga; Pethe' nemzeti gazda czimü folyó irat- és más magyar almanachokban; magyarra fordítá Tacitust. D. által jelent meg a' »Hitel» czimü munka' taglalata is. (Kassán 1830.). 1832—7. Vegyes czik-

kelyek a' Társalkodó és Hirnökben. Végre a' budapesti Árvízkönyvben a' dunaparti és kivált a' pesti vizár 1838 czimű versezete.

Deserre (Hercule, gróf), franczia status minister, szül. 1774. Metzben, hol Bonaparte alatt a' feljebbviteli törvényszéknél fő ügyvéd; azután hamburgi, 1814. pedig a' colmári feljebbviteli törvényszéknél elnök vala. D. 100. nap alatt Gentben a' királynál tartózkodott, 1816. első rajnai departementben a' kamara' elnöki méltóságot, 1818. az igazság kiszolgáltatási ministerséget nyerte el, de 1821. dec. 14. a' ministerium' megváltoztatása után Deserre kilépett a' ministeriumból. Meghalt 1824. jul. 21. Nápolyban, hol 1822. óta mint követ élt. — Nagy tettei- és szoros igazlelkűsége által tünteté ki magát Deserre.

Desertor (szökevény), rómaiaknál az neveztetett igy, ki engedelem nélkül a' seregtől elmaradt, vagy annyira ment, hogy a' trombita szót nem hallhatta. Zajos és háborús időkben halállal fenyitteték az illy szökevény; békeségben, illy eset' következtében a' lovag lovát veszté, ki pedig lovag nem vala, egy osztálylyal alább tétetett. Görögöknél azok neveztettek szökevényeknek, kik a' rendet vagy sort, mellyhez tartoztak, elhagyták. Az illyeneknek Athenében egy törvény szerint, három egymást követő napon, nő ruhában kelle a' nyilvános piaczon ülniek. Jelenleg nálunk is igy neveztetnek a' szökevény katonák.

Desmoulins (Benoit, Camille), szül. 1762. Guiseben Aisne departamentben. Robespierre hajdani tanuló társával a' franczia revolutiónak tűzes pártolója. A' Bastille' (l. f.) bevételére beszédei 's irásai által hevité a' népet, 's ennek szellemét. XVI. Lajos király' Varennesbe szökte után, egyike volt a' marsmezei gyűlés' szerkesztőjének. 1792. az igazság kiszolgáltatás' ministerének titoknoka lön. Mint párisi követ a' nemzeti conventnél védte az orleansi herczeget, 's XVI. Lajos' halálára szavazott. — 1794. maj. 31. »Le vieux cordelier» czimű iromanyáért éjjel elfogatott, halálra itéltetett, 's nem kis bajjal kivitetvén a' vesztő helyre, kivégeztetett. Neje 10. nap mulva férje' halála után, kit igen szeretett, szinte a' vesztő helyre vezettetett.

Despotia (kényuralkodás), valamelly monarchiai kórmány-rendszerben ott vagyon, hol az egyes fejedelem minden törvény, rend, vagy egyéb meghatározott mód nélkül saját, és egyedüli akarata szerint országol, hol tehát teljes kényuralkodás vagyon. Ebből érthető, hogy a' Despotia különbözik az Absolutismustól, mert ebben a' fejedelem megkülönbözteti saját akaratát a' törvénytől, abban az uralkodó törvényt nem ismer.

Dessau, egy az anhalti három herczegség közől. Hozzá számlálván a' zerbsti birtokoknak ahhoz tartozó részét (1793.) 17. négyszegű mföldön 56,000. lak. számlál. — Ezeken kivül a' porosz felsőség-

ből 26. nsz mf. tartozik hozzá, 66,000. lak. — Van hasonnevű fővárosa Mulda vizénél, melly innen 3/4 órányira Elbe vizébe szakad. Általánosan jó 's csinosan épült. Lakosai' száma felmegy 10,600-ra, kik nevezetes pálinka főzést, gabona 's gyapju kereskedést űznek. Jelesebb épületei a' városnak, a' herczegi vár egy képtárral és mulatókerttel, színház és a' Fridrik fürdő Mulda vizén. — Tudományos tekintetben többféle intézeteket bir Dessau város, ugymint: van egy fő iskolája, tanítókat képző- 's ipar iskolája és egy nevezetes nevelő intézete; éneklő academiája, zene-tanító iskolája, és nyilvános könyvtára, melly 1820. több könyvek' gyűjteményéből alakíttatott. — A' város' vidéke, melly felette homokos, mesterség által szépítve, kellemes és kies tekintetet mutat.

Deucalion, Prometheus' 's Pandora' fia. Thessaliában ama hires vizözön alkalmakor (deucalioni vizözön 16. században kr. sz. e.) magának, feleségének Pyrrhenek, Epimetheus nevű leányának, 's Pandorának Parnassus hegyen talált menedéket. Monda szerint a' görögök tőle veszik eredetöket.

Devalvatio, a' papiros pénznek az által eredendő becscsökkenése, midőn ez a' köröngésnek szükségét tetemesen felül múlja; mivel mód felett megszaporodván a' papiros pénz, kapóssága természetesen csökken, és ezen csökkenés által a' papiros pénz szintúgy, mint akár melly más portéka, mellynek kelendősége alább szállott, előbbi becséből veszt. Ezen megcsökkenése a' papiros pénznek még növekedik akkor, hogy ha azt, szerfeletti sokasága miatt, nem lehet mindenkor 's nyomban nemes érczekért beváltani, mert illy esetben egyszerre nagyobb mennyiségben összetódulván a' sok beváltatni kivánt papiros, az e' végre szükséges, de időközben megritkult nemes érczeknek hiánya mind inkább feltünik — az az: a' nemes érczek megdrágulnak, ellenben az elaljasult papiros pénz megócsul.

Dévén, mezőváros Magyarországban Pozsony vmegyében, épen az ország' határszélén, hol a' Morva' zavaros habjai Dunába ömlenek. Lakosai' száma felmegy 1600 ra, kik sok gyümölcsöt termesztenek. A' helység fölött nyugotra fekszik épen a' Duna és Morva' összefolyásánál omladozott régi vára egy magában ülő kőszikla hegy tetején, honnan a' kilátás igen gyönyörű a' vidéken lévő szőlőhegyekre. Pálffy gr. nemzetsége birja. Itt holt meg Bátory István nádor I. Ferdinand uralkodása alatt, most királyi harminczad van benne.

Devolutio, általában véve a' honi polgári joglanban műszó, melly által kifejeztetik, hogy valamelly fekvő jószág egyik kézről másikra átszállott. Különbféle lehet a' czim, melly alatt történik efféle átszállitás — főleg mi a' nemesi jószágokat illeti, két czim alatt, ugymint magvaszakadás és hűtlenség' eseteiben azok ismét visszaesnek a' sz. koronához, és a' fejedelem' további szabad rendelkezése alá jönek.

Dézma alatt értetik azon tized rész, melly a' honi törvényben kijelelt némelly földi termesztményekből, nevezetesen: buza-, rozs , árpa-, zab-, köles-, tönköly- és borból, az illető püspöknek, avvagy más erre jogosított papi személyeknek kiszolgáltatandó mind azok által, kik törvény szerint ezen tartozástól felmentve nincsenek. Többek között a' nemesek saját nemesi telkeiken nyert termesztményekből dézmával nem tartoznak. — Egyébiránt nem ritkán történik, hogy ezen papi dézmát világi személy szedi, melly jelenetnek akkor van helye, hogy ha az illető papi személy dézmabéli jogát, ideigleni vagy örökös szerződés mellett, egy harmadik ha mindjárt világi személynek is rendszerint az illető földesurnak haszonbérbe adta.

Dey, Algir-, Tunis- 's Tripolisban a' legfőbb kórmányzó, kit a' főbb hadi kórmányszékek' gyülése választ. Hatalma határtalan. Tunisban Bey nevet visel.

Diadal, a' legnagyobb katonai megtiszteltetés a' rómaiaknál, melly a' győzedelmes hadvezérnek seregével, Róma városon keresztül a' Capitoliumba, ünnepélyes meneteléből állott. Ez ünnepélyes bemenetelt a' város tanácsnoka rendelé el. Elsőben a' győzelmes hadinép húzódék a' városba, ezt követte a' nagy tanács, ezután pedig ment a' győztes, ki egy pompás, 's ez alkalomra készített, és négy lótól vonott kocsiban vitetett; győztest követték a' foglyok, zsákmány, az elfoglalt városok' képmásolatai, és a' győzelmi jelek. Menet a' Capitoliumba tért, hol előbb áldozat, azután lakoma tartatott. Az első diadalt némellyek szerint Romulus tartotta Róma fölépitése után 4. vagy kr. sz. e. 749. évben. Mások szerint Tarquinius Priscus tartott legelőször Rómába diadalmenetet. Róma építése után Vespasián császár idejeig 320. diadal pompa tartatott Rómában. I. Péter orosz császár, 1709. Pultawánál nyert győzedelem' következtében, a' rómaiakat utánozván, 1710. jan. 1. Moszkovában nyilvános diadalt tartott a' svéd hadifoglyokkal.

Diagnosis (Kórismeret), az orvos tanban azon lényeges jeleknek összeszedése 's egymásközti összehasonlitása, mellyek a' betegség' megismerésére vezetnek, 's mellyek által egy bizonyos betegség minden más hozzá hasonlótól is megkülönböztetik.

Dialectica, tulajdonkép szóvitamesterség vala a' görögök' logicája, kiknél a' philosophiai gondolkozásmód, kiváltkép a' beszéd alakban fejtődött ki. Jelenleg D. alatt már csak a' szóvitázás' mestersége értetik. E' mesterséget Zeno philosophus találta fel, ki az álokoskodásban olly ügyes vala, hogy az igazat épen olly könnyűséggel tudá bebizonyitani, mint a' hamisságot.

Dialectus (beszédmód, vagy szóejtés), szokásba vett különös szólásmód, az az: midőn egy vidéken nem azon beszédmódot és szóej-

tést, melly közönségesen elfogadtatott, követik. Igy p. o. Magyarországban csaknem annyiféle a' Dialectus, a' hány a' vmegye. Igy különböznek a' beszédmód és szóejtésben más nemzetek is egymás közt.

Dialogus, egy módja a' szónokságnak, midőn valamit kérdések- és feleletekben vagy beszélgetési alakban adunk elő. Hogy a' szónokságnak e' módja régi, már Mózes' iratai, különösen Jób' könyve bizonyitja. Görögöknél Alexamenes Tegus tartatik elsőnek, ki az irott dialogokat, nevezetesen Socrates' beszélgetéseit megismertette. Zeno is irt dialogokat. Plato vala a' dialogok' javitója, de Lucian ezt is fölülhaladta. Irtak azonfelül dialogokat: Erasmus Roterodamus, Lessing, Mendelsohn Mózes, Engel, Herder, Klinger, Meiszner 's többen a' németirók közől.

Diana, Jupiter' 's Latona' leánya, és Apollóval ikertestvér. Közönséges foglalatossága vala a' vadászat, miért is a' vadászat' isten asszonyának tartatik, 's vadász ruhában kéz ivvel, nyilakkal, 's vadász ebekkel — utóbb fején fél holddal — ábrázoltatik. Néha fehér szarvasoktól kocsiban húzatik, 's valamint Apolló a' nap' kocsiját, ugy ő is a' holdét kormányozza. Diana halál' istenségének is tartatott. Ha megharagudott, betegségek- és ragályok által ölte meg az embereket. A' sérelmeket irgalmatlanul éré bosszúja. **Orion** vadászt irigységből megölte. Trojai háborúban a' trojaiakat segitette. — Tisztelete egész Görögországban elvolt terjesztve. Az artemisiák' (Diana' görög neve Artemis vala) ünnepei Delphiben tiszteletére pompásan tartattak. Ephesusban leghiresb temploma volt, melly a' világ' csodái közé számittatott, itt, mint a' termékeny természet' jelképe, tiszteltetett.

Diaz, 1) **Bertalan**, portugali tengerutazó 1466. hogy felfödözéseket tegyen, kiküldetett, és a' »Jó Remény» foka előhegyeit találta fel. Ostindiában, hova kiküldöttségben jára, tenger' hullámai közt lelé halálát 1500. — 2) **Mihál**, Aragoniából, Columbus' utitársa, 1495. ő találta fel sz. Kristófnál az aranybányát, Domingót alapitotta, Porto-Rico' alhelytartója lön, 1509. Spanyolországba jött, hol, fogságba tétetven, megholt 1512, miután előbbi állását ismét vissza nyerte.

Dictator, Rómában a' legfőbb felsőségi személy. Ez a' legsürgetőbb esetekben neveztetett ki, 's csak 6. hónapig tartott hatalma, 's csaknem egészen korlátlan volt. Még a' consulok is, kik hivatali foglalatosságaikat ugyan folytaták, tartoztak parancsának engedelmeskedni. — Azonban nem volt szabad neki a' nyilvános pénzzel kénye szerint bánni; Italiából el nem távozhatott, a' városban lóra nem ülhetett, 's hivatala után számadásra is szoríttathatott.

Diderot (Denys), legeszesebb franczia irók' egyike, szül. 1713. Langresben. Első nevelését jezuitáknál nyerte. Azután a' törvényt tanulta, 's később, főleg a' mathematicára 's philosophiára szentelé magát.

1746. megjelent pensées philosophiques czimű munkája szerzett neki hírt. A' kereszténynyvallás ellen intézett replege (pamphlette) parlament' rendeletéből a' hóhér által megégetett, 's szerzőjét egy évre a' vincennesi toronyba juttatá. Nem sokára Eidous és Toussaint' társaságában »Dictionaire universelle de médécine» munkát adott ki. Több tudósokkal ismeretségbe lépett, főleg D. Alembert-tel, az encyclopediai szótár' kidolgozásában. Könyvtárát Katharina vevé meg 50,000. livr., annak mindazáltal használatát neki megengedé 's évenként 3000 liv. rendele neki. Megholt Párisban 1784-ben.

Dido, Carthago' alkotója Agenor' (Belus), mások szerint, Carchedon', vagy Mutgo' (Muttinus) leánya, Pygmalionnak Tyrus' királyának testvére, Sichaeus, vagy Sicharbásnak, igen gazdag phoeniciabélinek, 's Hercules papjának, kit Pygmalion az oltár előtt meggyilkolt, neje. Minekutána egy álom által a' helyet, hol a' gazdagság fekszik, megtudta, 's azt magaévá tette, több fiatal hölgygyel Afrikába költözött, 's Byrsa várát, azután Carthágót alkotta 888. kr. sz. e. Hogy Jarbast, ki őt nőül akarta, kit azonban Dido nem szenvedhetett, ki kerülhesse, önként mágyán végzé életét. Mit Virgil ír, hogy t. i. Aeneas volt Didó' halálának oka, mese.

Dijon, Côte d'or franczia megyének a' hajdan burgundi herczegségnek fővárosa Ouche folyónál, püspök- és királyi ítélő székkel; a' város szép téres utczákkal, magas házakkal diszeskedik, lakosai' száma 24,000 re megy. — Nevezetesebb épületei közt kitűnőbbek sz. Benigne gothusi modorú egyháza magas tornyával, az új ízléssel készült sz. Anna' egyháza gömbölyű boltozatával, 's az új színház. Tudományos intézetei közé számíttatandók: az egyetemi academia, kir. gymnasium, papi növendékház, szép művészetek' iskolája, tudományok és szép művek academiája, törvénytani társaság, füvészeti kert, nyilvános könyvtár, pénz', kép' 's régiségek' gyűjteménye.

Dilettant, így neveztetik az, ki valamelly mesterséget csupán gyönyörködésből űz, a' nélkül, hogy azt, mint iparszert, használja.

Dinnye, déli melegtartományokban tengerpartokon vadon tenyészik. Nevezetesen napkeletről hozatott hozzánk, hol szorgalmas ápolás mellett, jól tenyészik, 's gyümölcseért műveltetik. Két neme érdemel említést u. m.: 1. a' sárga dinnye; ez hosszúkás kerek, húsa közönségesen sárga, illatos, jó ízű, meleg ágyakba ültetve, szorgalmas ápolást kíván, 's az ugorkák' neméhez tartozik; 2. a' görög vagy vizi dinnye; ez sokkal nagyobb amannál, kerek, sima bőrű, a' tökök' neméhez tartozik; húsa piros, vagy fehér, nagyobb részint vízből áll, kellemes ízű, könnyű emésztetű, hűtő; csak melegebb tájakon tenyészik jól. Honunk' al vidékein egész szántóföldeket ültetnek be vele: nyári hónapokban, kivált

a' víz szükében szenvedő tájakon a' természet' nagy áldása. A' hatvani dinnye nálunk leghíresebb.

Diófa (Juglans regia), nagy fa fejéres héjjal, barna fával, kerekded, sima, haragos zöld levelekkel; igen soká él, 4—5. láb vastagságú is lesz; fája házibútoroknak használtatik. Perzsia ős hazája, más helyeken ültetik. Levelei fekete festésre használtatnak, gyümölcse gömbölyű, külső héja zöld, húsos, melly megéréskor elszárad, 's kiesik belőle a' kemény fás héjú gyümölcs, mellyben négy gerezdes mag foglaltatik, 's csemege gyanánt, vagy tésztás ételre használtatik.

Diocletián (C. Valerius), római császár, szül. kr. sz. e. 245. Diocleában, alacson rendű szüléktől. Numerián császár' testőrző seregének fővezére volt, 's ennek meggyilkolása után a' seregtől császárnak kiáltatott 284. kr. e. — Magát bölcs kormányzónak mutatta, 's jósága által a' rómaiakat igen magához csatolta. Galliában kiütött lázadások' következtében 286. kr e. Valerius Maximiniánust országló társnak vette. Ennek adá által a' napnyugoti tartományokat, magának tartván meg a' keletieket, 's szerencsésen harczolt a' perzsák ellen. Római lázadás' alkalmakor a' rendnek fentartására kiki egy társat vett maga mellé, Diocletián Galeriust, Maximinián Constantius Chlorust, 's igy az ország 4. részre osztatott. Mig Diocletián uralkodott, az egyetértés tartott, de ez Nicomediában 305. és ugyan azon évben Maximinián is letette a' császári méltóságot Milanóban. Diocletián Salona melletti majorjába vonult Dalmatiába, 's ott hunyt el, 80. eszt. korában, mint némellyek állitják, méreg által.

Diodorus, híres történetiró Argyriumból, Siciliából, — innen siculus mellék neve — Julius Caesar' 's Augustus' idejében. 40. könyvben közönséges történetet irt, 's hogy munkájának lehetséges tökéletességet 's pontosságot szerezzen, Europa' 's Ázsia' nagy részét beutazta. Becse e' munkának — bár részenként birjuk csak (t. i. 1. 5. 16. 30. könyv) — kétségkivüli. Wesseling, és Eichstädt, Heyne' magyarázatival legjobb kiadás (Zweibrück és Strasburg 1793—1807).

Diogenes, Sinopéból, Pontusnak egy városából, 4. század. kr. sz. e. cynicus philosophok' leghiresebbike. Hazájából, minthogy álpénz' csinálásról vádoltatott, számüzetett. Ekkor ő Athenébe vette magát, 's Antisthenes' tanitványa lön, miután az őt ütésekkel sem tudá magától elidegeniteni. A' bölcs, azt tanitotta, hogy boldog legyen, igyekezzék magát a' szerencsétől, emberektől, 's önmagától függetlenségbe helyezni, 's tanitását legszigorúbban teljesitette. Engesztelhetlenül szólott az emberek' eszelősségei- 's erkölcstelenségeiről, miért is gyakran nagy sértegetéseket kelle eltürnie. Ruházata kolduskénti vala, lakhelye bizonytalan, — innen a' hordóbani lakásai is. — Midőn Aeginába utazott, tengeri rablóktól elfogatott, 's Krétába vitetett, hol őt egy Xeniades nevü corinthusi

megvásárlotta, 's fiai' nevelését reá bízta. — Különczségéről sokat regélnek, például: midőn N. Sándor Corinthusban az úton őt a' napon egykedvűségében heverni látta, beszédbe eredt vele, 's végre engedelmet adott neki, hogy tőle valami kegyelmet kérhessen. »Nem kérek egyebet» ugy mond a' bölcs, »csak a' nap elől menj el.» Mondják, a' király bámulván e' feleleten, igy kiálta fel: Ha N. Sándor nem volnék, Diogenes szeretnék lenni. Azon kérdésre D. mellyik a' legveszélyesebb állat, felelé: a' vadak közt a' rágalmazó, a' szelidek közt a' hízelgő. Megholt kr. sz. e. 324. agg korában.

Diomedes, 1) Argos' királya Tydaeus' és Deipyle' fia, Trójánál a' legvitézebbek' egyike, hová ő 80. hajóval jött, 's az ellenfél' előkelői közől 28-at gyilkolt meg tulajdon kezével. Venus, hogy Aeneast Diom-től megmentse, felhők közé rejtette, de ő kezén megsebesíttetett; Mars pedig, kivel később harczolt D., ordítva vala kénytelen elfutni. D. beteljesité azon feltételeket is, mellyek szerint Trója egyedül vala meghódíttatandó. Neje' halála után Olaszországba vette magát, hol meg is holt. 2) Diomedes, bistonok' királya, kinek 4. ember-evő lovát Hercules, midőn őt megölte, elvezette.

Dion, syracusai polgár, 's honának nevezetes történet' irója. Élt az öregebb és ifjabb Dionysius' idejében, kiknek ő rokona volt, 's kiknél egy ideig nagy befolyással birt. De midőn az ifjabb őt elbocsátotta, Dion Görögországba vette magát, hol külső kelleme, 's kitünő elmebéli tehetségei csak hamar annyi követőt szereztek neki, hogy 800. bátor vitézzel Syracusába ment, hol őt a' lakosok öröm zaj közt fogadák. Dionysius ekkor Olaszországba utazott, visszatértekor pedig hiába iparkodott tekintetét helyre állítani. Végre Dion is kényszerittetett a' várost elhagyni. De új zavar támadván, vissza hívatott. Azonban 354. kr. sz. e. Calippos nevű hitszegő barátja által megöletett.

Dionysius (az öregebb), először fővezér, azután Syracusa' zsarnok uralkodója lett már kora' 25 évében 406. körül kr. sz. e. Először szerencsétlenül harczolt a' carthagobéliek ellen, de később őket teljesen meggyőzte. A' carthagobéliek ellen másodszor viselt háboruja után költészséggel foglalkozott, mellyben nyomorú műveivel is jeleskedni kivánt. Sőt az olympusi játékokban is pályára kelni merészkedett, hol ő természetesen csak gúnyt aratott. Harmadik háborúja Carthagóval szerencsétlenül ütött ki, de ellenben egy szomorú játékát Athenében megkoszorúzva látta. Ez olly mértékletlen örömet gerjesztett Dyonisiusban, hogy megbetegedett. Az orvosok, fiai' unszólására altatót adának neki, melly őt örökös álomba dönté.

Dionysius (az ifjabb), előbbinek fia, Dion' tanácsára Plátót udvarába hita, hogy tőle az uralkodásnak helyes módját megtanulja. De nem

sokára Dion (l. e.) némellyek által gyanussá tétetvén, száműzetett, miért Platò is oda hagyá az udvart. A' száműzött Dion, Dionysius ellévén foglalva, egy máshol kiütött háborúval a' várost elfoglalta, 's csak annak meggyilkolása után térhetett vissza Dionysius. Ekkor ő igen kegyetlen lön, mig Timoleon által elkergettetett, és Corinthusban, kicsapongásaért magára vont nagy megvetésben, tanitás által keresé kenyerét.

Dionysius Areopagita, az Areopagus törvényszék' birája Athenében. Első század' közepén sz. Pál apostol által a' keresztény hitre téritettetett, 's megholt mint első athenei püspök, magát a' hitért feláldozván.

Dionysius (alexandriai), Origenes' tanitványa, tudós és a' keresztény hitnek előmozditására — még az üldözések közt is — igen gondos püspök Alexandriában. Megholt kr. sz. u. 264.

Dionysius (halicarnassusi születésü), Cariából, mint tudós mű biró, és ékesszólást tanitó, kr. sz. e. mintegy 30. év. Rómába jött, és római archaeologiát irt 20. könyvben, de ezekből csak azokat birjuk tökélyesen, hol Rómának története 's alkotmánya foglaltatik egész a' punicumi háborúkig, és némelly töredékeket. Legjobb kiadás Hudson Jánostól Oxford 1704.

Dionysius (kis alakjáról exiguus), szittya, Rómában egy kolostor' apátja. 526 dik évben új idő számlálást hozott fel kr. születésétől fogva, mit ő Róma' épitése után 753. évre helyezett. Husvét cyclusa, 's codex canonum ecclesiasticorum munkája által is nagy hirt, 's nevet szerzett magának Dionysius. Megholt 545. Rómában.

Dioptrica, egy olly oktatás, melly a' látás módját adja előnkbe, annyira, mennyire ez a' töröttsúgárok' segitségével történik. Megmutatja egyszersmind, mikép töretnek a' fénysugárok metszett üvegeken. Régiek keveset tudtak a' dioptricáról. Legelsőbb irt róla Kepler 17. században, ki egyszersmind a' metszett üvegek' tulajdonit is megmutatta.

Diós-Győr, Magyarország' Tiszán inneni kerületében, Borsod vmegyében, magyar mező város közel 4000. lakossal, ide értvén a' fő szomszédságában fekvő Felsőgyőr helységét is. Fekszik a' természeti szépségéről 's kies voltáról hires Diós-győri völgyben, mellyet némellyek magyar Tempének neveznek. Vára alatt Szinva patakja pisztránggal bővelkedik, van ásványos fürdője, vas hámorai (hol legjobb vas 's aczél készittetik) egy papir malma, üveghutája, sok gyümölcse, jó szőlője; rengeteg erdejében sok vada, és egy romokban heverő vára, mellyet Maria királynő I. Lajos' leánya épittetett.

Diploma (oklevél), a' jogoknak és kötelességeknek, vagy tettben helyezett dolgoknak bizonyos formák szerinti ünnepélyesen irott szerkezete, Diplomának neveztetik. Igy p. o. a' magyar nemesség által a' király-

és hazáért — kivitt dolog miatt elnyert tett dolog, valamint annak következését ünnepélyesen magában foglaló, és bizonyos formák alatt kiadott közíromány nemesi diplomának (diploma nobilitare) neveztetik.

Diplomatia, mint tudomány, azon ismereteknek, jogoknak és kötelességeknek rendszeres előadása, mellyek a' külhatalmasságokkali alkudozásra szükségesek; mint mesterség, azon tudományos készség, melly által a' külhatalmakkali alkudozás lehetséges. A' diplomatia 50. év óta a' kórmányzás' részei közől leghatalmasabb 's legkiterjedettebb; ez alapja az országok' hatalmának; általa tartatik fen és védetik inkább, mint a' katonai erő által (bár ez amannak oszlopa), a' fejedelem' tekintete 's dinastiák' érdeke. Ennélfogva a' kórmányok ezen szükséges ágozatoknak legnagyobb tekintetetet adnak. Még a' constitutionális rendszerben is sok titok' elhallgatása engedtetik a' diplomatiának, melly a' kórmány' egyéb ágazatától megtagadtatik. —

Diplomatica, azon tudomány, melly az okleveleket olvasni, érteni, használni, és azoknak valódiságát birálni tanítja. Minthogy pedig több középévi oklevelek az országok' jogait alapítják, 's ennélfogva ezeknek ismerése a' status férfiaknak szükséges, összekevertetett a' diplomatica a' diplomatiával, ambár mint a' fentebbi czikkből kitetszik, egymástól különböznek. Tudományos alapítása a' diplomatiának 17. század' közepe óta kezdődött, midőn az ingatlan javak körüli pörök kifejlődtek, főképen a' 11. század óta hamisított oklevelek' következtében, mellyekre nevezetesen kolostorok, és papi egyesületek' birtokai' igazolását építették. Conring írta 1672. munkáját: »Censura diplomatis, quod a Ludovico Imperatore fert acceptum Coenobium Lindaviense.» Első volt azonban Papebroch jezuita Antverpiában (1675), ki a' diplomatica' elveit tudományosan rendezte. Ennek szoros elvei által felhívott sz. benedekiek közől Mabillon írta tudós munkáját »de re diplomatica lib. 6. Parisiis 1681.» melly által az új tudomány megalapittatott, 's nem sokára az academiai előadások közé is felvétetett.

Diptera (kétszárnyuak), a' bogarak' rendéhez tartozók közől neveztetnek igy azok, mellyeknek két bőr alakú erekkel ellátott szárnyuk van, többnyire egész változáson mennek keresztül. Nagyobb része a' két szárnyuaknak mind embereknek, mind marháknak alkalmatlan és ártalmas. Ide tartoznak: a' legyek, szúnyogok, 's melegebb tartományokban az utasokat rettegtető Mosquitos. A' hús-légy és sajt-légy. Ide tartozik még a' ló- és madár-tetű.

Discus (hajító korong), a' régieknél egy gömbölyű, 's nem mélyen kivájott tál, vagy kő, vas, réz, vagy ón kerék vala; melly közepén kifúratott, és egy vékony kötél, vagy szíj a' fúrott lyukon áthuzatott, hogy ez által a' hajító korong (discus) magasra hajtathassék. Az olym-

pusi és egyéb játékokban különös tisztelet vala, ha valaki egymást a' korong' hajításnál fölülhaladta. Illy hajító koronggal ölte meg véletlenül Apolló kedvenczét Hyacintot, 's Peleus Phocust, mostoha vérét. A' hajító korong' feltalálójának Perseus, Danae' és Jupiter' fia, 's Akrisius' onokája tartatik, kit Perseus hasonlóul véletlen ölt meg a' hajító korong által.

Dispensatio, kivételt jelent a' köztörvénynek különbeni általános kötelezésétől. A' köztörvény minden polgárt egyiránt kötelez; de vannak esetek, midőn a' megállapított törvényes rendszabás' okai 's alapjai egyes személyeknél talán elő nem fordulnak, és igy a' méltányosság mintegy azt javalja, hogy illy esetben a' köz törvénynek általános ereje, de csak azon egyedre nézve, felfüggesztetvén, a' kivételnek hely adassék. A' törvénynek valamelly kötelezésétől természetesen csak az menthet fel, ki maga a' törvényt szabta, vagy erre egyenesen a' törvény által felhatalmazva van.

Dispensatorium, azon könyv, melly a' gyógyszertárban találtató gyógyszerek' nevét 's készítése' módját adja elő. Minden országnak, és sok nagy városnak is van saját Dispensatoriuma, u. m. D. Austriacum, Borussicum 's a' t. A' magyar dispensatorium már több év óta készül, 's kevés idő mulva készen leend.

Diván, perzsa szó, Törökországban bizonyos napon tartatni szokott legfőbb status tanács; általánosan ülést, végre bizonyos lyrai költemények' gyűjteményét jelenti annyi szakaszokkal, a' hány betűje van az arab a b c-nek. — Diván török pamlagot is jelent.

Djezzar (Achmet), akrei basa, ki vitézsége-, de egyszersmind igen nagy kegyetlensége által emeltetett mameluckból (rabszolgaságból) e' méltóságra. Ez gátlá meg Napoleon' győzedelmeit Egyiptomban és Syriában. Utóbb véres háborúja volt a' nagy vezérrel, 's jaffai basával. Megholt 1804. Djezzar (öldöklő) névvel vérszomjazó kegyetlensége bélyegzé meg őt.

Dobó (István, ruszkai), I. Ferdinand király alatt egri kapitány és erdélyi utolsó vajda. Dobó volt egyik eszköz a' szolnoki vár' (1550.) építésében. Nevezetes egyszersmind a' magyar történetekben bátorsága-, vitézsége-, elmés és hirtelen maga feltalálása-, szemessége-, czélja' elérésében tántorithatlan eltökélettsége- 's példa adással serkentő munkássága miatt. Mind e' tulajdonok feltüntek benne akkor, midőn 1552 ben Eger várost a' török ellen olly hősileg védelmezte, hogy Achmet basa' minden fenyegetései sem rettenthették meg a' bátor hőst. Sőt D. néhány század magával több ezer törököt az ostromtól elállni kénytelenített, ezekből néhány ezer elesvén, midőn a' magyarok közől csupán száz negyven maradt a' csata téren. Végre, meghallván Achmet, hogy Dobónak rövid időn segitsége érkezendik, 's a' nagy veszteség is elvevé kedvét a' to-

vábbi ütközettől, Belgrád és Konstantinápoly felé indult. Dobó a' költöző tábor' utolját megtámadta, 's derekasan megverte; több martalékon kívül három aranyos zászló esvén birtokába, mellyeket Dobó a' királyhoz küldött. Ezek után mind ő, mind Mecskei, hős bajnok társa, a' kapitányságtóli felmentetését kérte. Mit megis nyert D., de jutalmul egyszersmind erdélyi vajdává tétetett (1553); és minthogy Erdélyben semmi jószágot nem birt, míg a' vajdaságot viseli, Ferdinand Dévát és Szamos-újvárt adta neki. Mind a' mellett, hogy D. e' hivatalt úgy viselte, mint senki más; mégis azt nem sokára elhagyta. Megintetett t. i. az erdélyi rendektől 's török császártól, hogy Ferdinand' részére mit se műveljen: D. azonban Ferdinandtóli függéséről nyilatkozék, és a' királyt azonnal mindenektől 's tudósítván, tőle segítséget kért; az alatt pedig, míg segély érkeznék, kevés népével Szamos-újvárba vonult. Itt ótalmazta magát D. mind addig, míg Izabella is bejött Erdélybe. Ekkor — mert arra Ferdinandtól is felhatalmaztatott — a' várat feladta, magának mindazáltal övéivel együtt szabadoni menekülhetését kívánta: mit jóllehet D-nak megígértek, mégis Izabella őt, mivel az alku ellen néhány kisebb ágyút szekérre rakatott, befogatta; honnét azonban néhány hónap után kiszökött, és 1558. Bécsbe ment. — Ferdinand eddig tett érdemeiért Dobót Léva és Viglés váraival, 's Göncz és Telk bányáival ajándékozta meg. Ez időtől fogva, úgy látszik, Lévát választotta rendes lakhelyül. — Dobó nem csak a' fegyverforgatásban ügyes, de a' törvényes dolgokban is jártas vala. Mit abból igazolhatni, hogy az 1567-diki országgyűlésen Dobó választatott a' király' helytartója mellé némi pörös dolgok' eligazítására. Bocskai is részére akará vonni Dobót (1569.); mit Miksa király meghallván, őt azonnal Bécsbe hivatta. Némellyek szerint D. fogságba tétetett, honnét csak Rudolf király' koronázásakor szabadult meg; de ekkori szabadságát már csak rövid ideig élvezhette, mert nem sokára, saját várában Szereden, megholt.

Doboka, vármegye az erdélyi nagy fejedelemségben, melly 56. négyszegű mföldön 108,413. lakost számlál. Folyói Szamos és Körös. Gabonában szükséget szenved, de fája nagy mennyiségben van. Nevezetesebb helyei: Doboka 's Apafalva, honnan I. 's II. Apafy Erdélynek illy nevű fejedelmei, veszik nevezetöket.

Dobrowsky (József, tulajdonképen Daubrawsky), philosophia doctor, és a' cseh tudós társaság' tagja; szül. 1753. aug. 17. Győr mellett Magyarországban, hol apja (született cseh) a' könnyű lovas ezredben altiszt lévén, épen ott tartózkodott. Jelesen megfutván alsóbb és philosophia iskolai pályáját, mint igen nagy tehetségű ifjú a' jezuita rendbe vétetett fel 1772., 's mint újoncz Brűnbe küldetett. De, minthogy következett évben a' jezuita rend megszüntetett, hittudományok'

folytatása miatt Prágába ment, 's magát különösen a' keleti nyelvek' tanulására szentelé. 1776. D. mint mathematicai és philosophiai tanító mene Nostitz gr. házába, melly lépés igen nagy hatású vala későbbi tudományos művelődésében. Itt tanulta ő megismerni a' két jeles tudóst, Schaller topographust és Pelczer történetírót. Ezek által még mélyebben avatkozott a' szláv literaturába, miért — ő lévén ébresztője 's alapitója — sokat köszönhet neki a' tót világ. Mind e' mellett a' keleti nyelvtanitó szék utáni vágy még mindig hevité őt: de, minthogy Csehországban minden tanitószék töltve vala, az akkor újonan felállitott hittudományi censurai helyet kéré, mit 1786. megis nyert. Nem sokára olmuczi papnevelőház' igazgatójává neveztetett. 1789. Ezen intézet' eltörültével nyugalmaztatott, 's mint illyen vissza ment Prágába az emlitett gr. házába, hol egyedül tudományoknak, különösen pedig a' szláv literatura' mély aknájában, a' leghevesb buvárkodásban élt. Mint cseh tudóstársaság' tagja, historiai vizsgálások végett Svédországba küldetett. Ekkor (1792) beutazván Svédországot, következő esztendőben sz. Péterváron, Moszkován és Varsón keresztül vissza jött Prágába. Mielőtt azonban ez útjának foganatát közzé tette volna, még megjárta Német- és Olaszország' egy részét is — később pedig Szász- és Magyarországot. — D-nak sokkal tartozik Csehország historiai és szláv, különösen cseh literaturai tekintetben. Ő, mint méltó utóda Palaczky mondja róla, egy valódi férfiú volt, millyent a' természet csak ritkán tüntetfel. Megholt Brünben 1829. jan. 6. — Számos jeles historiai és szláv literaturai munkái igazolják rendkivüli tehetségét.

Doctori rang, kezdetben (1128. és 1137. között) csak a' római törvénytanitók neveztettek doctoroknak (doctores legum), hogy megkülönböztessenek azon doctoroktól, kik az egyházi törvényt tanitották (doctores decretorum vagy canonum), 's kiknek a' doctori czim' elnyerésére pápa' megerősitése is szükséges vala. De midőn később, mind a' római, mind az egyházi törvények együtt taníttattak, mind a' két tudományból doctori czimet (doctores utriusque juris) nyertek. Azután a' hit és orvosi tudományból is nyertek doctori czimet. Philosophiából igen sokáig megtarták a' Magister czimet. Jelenkorban, ha ki, bár milly tudományból is, doctori czimet akar nyerni, annak előbb az egyetemnél szoros próbákat kell kiállani, azután ünnepélyes avatás mellett az esküt letenni. Némelly egyetemeknél irásbéli kidolgozásokat is előmutatni, 's szóvitázni (disputare). Ezek megtörténvén doctorrá lesz, mellynek jele az ugy nevezett doctori diploma.

Dodona, egy a' rege szerint Deucalion által épült híres hely Epirusban, Jupiternek legnevezetesebb joslatával a' templomhoz közel lévő szent tölgyfa mellett. Jupiter t.i. rege szerint 2. galambot, mellyek beszélni tud-

ták, ajándékozott leányának, Thebának. Ezek elrepülvén, egyik közölök Lybiában Jupiter Ammon' jóslatát alkotta; a' másik Epirusban egy cserfára szállván, a' lakosoknak világos szóval kijelentette, hogy Jupiter ott egy jóslatot akar rendelni. Jövendöléseket a' papnők adák, figyelve a' falevelek' susogására, vagy a' fa' gyökerénél kibugyogó viznek hangjára, vagy a' templom körül függő rézedények összeütődése' kongására.

Dohány, az öt hímes seregbe, és egy anyás rendbe tartozó, bódító fűszeres növény, minek rövid története ez: Amerika' feltalálásakor a' spanyolok az ősi lakosokat látták Cuba szigetén dohányt füstölni, 's e' növényt Tabako-nak nevezék. Négy év után Pane Roman, spanyol pap, ki a' másodszori Amerikába utazás után ott maradt, tudosítást ada e' növényről, mit ő Domingó-ban tanult megismerni, 's kohoba-nak nevezé. Négerek, kik Amerikába jöttek, igen hamar megszokták e' növény füstölést; az europaiak kevéssé lassabban (Raphalengi angol első volt, ki ezeket arra tanitotta), minthogy e' szokás illetlennek tartatott. Pipaszárat az angolok először az ősi lakosoknál láttak Virginiában, kiket is követtek. De Angolországban e' növény' használatára, minthogy ártalmasnak tartatott, I. Jakab alatt nagy adó vettetett annak eltörlése végett. Svécziában a' fogadósok feladni tartoztak ollyanokat, kik dohányoztak, hogy megfenyittethessenek; Konstantinápolyban, hogy e' szokás nevetségessé, 's gúnynyá tétessék, pipaszárral keresztül lyukasztott orrú török vezettetett az úteákon; Oroszországban pedig dohányzónak az órra vágatott le. — Mindezeknek daczára a' dohány' füstölése 's szippanása még is mindig közönségesebb lön. — Nicot Jánostól a' portugali udvarnál volt franczia követtől, ki 1560. körül Franeziahonba visszatérvén, a' királynő kertje' számára ajándékozta a' vele hozott növény' magvait, Nicotiánának, és Királynő növényé-nek is neveztetett. — A' közönséges dohánynak erős, ágas gyökeréből egyenes, görgeteg, izmos szár emelkedik 4—5. láb magasra; levelei tojásdad lándsásak, molyhosak, ragadósak, 1. 1/2 láb. hosszúk. Virágai a' szárhegyen elágazó fürtökben jelennek meg. Virágzik julius és augustusban A' szelid és melegebb őv alatt legjobban diszlik; a' jó bort termő évben a' dohány is szebb 's illatosabb. Amerika adja a' legjobb dohányt Virginiából, és Marylandból. Európában is sok jó terem. Honunkban jó nyereséggel űzetik ezen mezei ipar, és sok jeles dohány fajokkal dicsekszünk: nevezetesbek: a' vichnyédi (Lettinger), döbrei, jánosházi, palánki, faddi, fűzesgyarmati, újvidéki 's a' t.

Dohosság, bizonyos testeknek nedvesség által megromlása, mit szaglalás által azonnal megismerhetni, illyenek sokszor p. o. a' gabona, liszt, hasonlóul a' pinczék, vermek 's a' t.

Dolgozó házak, kórmány vagy egyéb testületek által fel állított

intézetek, mellyekben az önkényes munkások elfoglaltatnak, vagy a' dolgot kerülők, és vétkesek munkára szoríttatnak. Ezen intézetek minden más tartományokban e' 4. intézetnek, u. m. az ó pennsilvaniai, vagy philadelphiai; új philadelphiai; új yorki, vagy auburni (l. ezt.); és genfi sistema szerint készültek. Nálunk is léteznek már illy jótékony intézetek: Abauj, Arad, Baranya, Nógrád, Vas, Torontál, Gömör vármegyékben. — Készülőben vannak: Pozsony 's Nyitra, Komárom, Borsod vmegyékben. Mennyi a' haszna ezen intézeteknek, le nem írhatni, akár az önkényes dolgozó intézeteket, akár a' dolgot kerülők- 's vétkeseket tekintsük: amazok a' szükséget szenvedéstől mentetnek föl, emezek a' röstségtől, melly annyi rosznak anyja, szoktatnak el, a' vétkesek pedig az erény' útjára, mellytől vétkeik által eltértenek, vissza térittetnek, 's jó honfiakká képeztetnek.

Dollart, az éjszaki tengernek öble (helyén előbb 50. kisebb helység állott), keleti Friesland 's Gröningen közt, Ems' torkolatánál, 2.1/2 német mföld. hosszú 's 1.1/2. mföld. széles. Régi tudósítások szerint 1277—1288. a' viznek a' töltésen keresztüli törése által eredett.

Dominicus de Guzman, osnai kanonok, szül. 1170. Calaroejóban ó Castiliában. Az eretnekek, 's különösen az albigensisek' felfödözésében fáradozott III. Incze és III. Honorius pápák alatt Franciaországban. Ez neki engedelmet ada 1215. egy szerzetet Toulouseban alkotni, melly nevét viseli. Nálunk közönségesen fehér barátoknak, Franciaországban pedig Páris' Jakab nevü utczájától, hol legelső kolostoruk állott, jacobinusoknak hívatnak. — E' szerzetnek fő foglalatossága a' keresztény hit' terjesztése, 's pogányok' kiirtása. — Dominicus mondatik lenni az olvasó imádság' szerzőjének, minthogy rendje' tagjainak naponként bizonyos számú Miatyánkot 's Üdvözletet rendelt. Mh. Bolognában 1221. — IX. Gergely pápától 1233. szentek közé számittatott. — Dominicus száz ezernél többet térített az igaz hitre.

Domino, hajdan a' papok' téli ruhája, most maszkruhának egy neme. — Igy neveztetik egy játék-nem is, hol számokkal jelelt táblácskák a' játszó szerek.

Domitianus (Titus Flavius Sabinus), Vespasián' fia, Titus' vére, szül. 51. kr. sz. u. Titust követte az országlásban. Először magát jó rendelmények- 's igazságszeretet által megkedveltette; de nem sokára mint zsarnok, kegyetlen 's kicsapongó lépett fel. A' kereszténeket igen üldözte. Rokonát, Flavius Sabinust, bár mit se vétett, orozva megölte. Rómában sok előkelőket lenyakaztatott, 's ámbár a' dákusokkal viselt háborúnak csak drágán vásárlott béke' következetében vethetett véget, még is fényes diadalt tartott. Őrültségében magát istennek tartatá, 's tiszteltete. Idő töltése legyek fogdosásában állott. Uralkodása 15. év után

megöletett kora' 45. év. — Általa a' legpompásabb templom építtetett Rómában. Halála után neve minden nyilvános felírásokból kitöröltetett.

Donatio, az Árpáddali egyezés' következtében nyerte törvényeshatását; ki (Árpád) emlékezvén igéretére: hogy a' melly javak munkák által szereztettek, azokból osztálykor senki se zárassék ki (Anon. Cap. 6), az ország' elfoglalta után azt a' vitézek közt felosztatta. Ezen ajándékozás későbben, valamint a' magyaroknak több rendelkezése is, a' szomszéd németek' szokásai szerint módosíttatott, és a' feudalis formát 's rendszert utánozta, annyira; hogy attól kevésbbé különbözött. Később nem csak a' királyok ajándékozhattak ingatlan birtokokat, hanem először a' nagyobb püspökségek és apátságok, azután Hunyady János példás kormányzó is, később pedig a' helytartóság' jogai a' nádorra ruháztatván, ez is a' Hunyady ajándékozás szerint nyerte e' hatalmat.

Donaueschingen, Baden nagy herczegségben See kerületben, fürstenbergi jól épült város, és lakhelye a' fürstenbergi herczegnek; van vára, könyvtára 's 3000. lakosa. — Ezen várostól veszi a' hatalmas Duna, Brigach és Brege patakok' egyesültével, és a' vár udvarán lévő forrás hozzá jöttével a' világ szerte híres nevezetét.

Dongola, Közép-Afrikában Nubia' országa; termékeny kölesben és pálma fákban; lakják berberek, kik a' földművelésre nagy gondot fordítnak. Van hasonnevű városa az országnak, melly Nilus mellett fekszik, hol mintegy 10,000. ember lakik, többnyire kréta földből készült és szalmával födött házakban; csak a' királynak van egy palotája.

Doris (régi geogr.), 1) egy kisded tartomány Közép-Görögországban, Phocis-, Locris-, Aetolia- és Thessalia között. Doris volt a' hatalmas dorisiak' szülőföldje, kik az előtt Peloponesust elfoglalták, több telepeket alkottak; ezek is mint az aeolisiak és jóniaiak görög főtörzsök valának, kik nevöket szólás módjokkal megtartották. Dorist csupán e' négy város képezte, u. m. Erineon, Boeon, Cytinium és Pindus, 's azért Tetrapolisnak is neveztetett. — 2) Doris, tartomány Kis Ázsiában Carius tenger' partján, melly tartomány a' dorisi telepektől neveztetett így. Következő városokból állott: Dalysus, Camirus és Lindus Rhodus szigetén, Cos hason 's Cnidus nevű száraz földön, és Halicarnassus városaiból. D. Hexapolis 's Pentapolisnak is neveztetett.

Dortrecht, Déli-Hollandiában szép és gazdag kereskedő város, 18,000. lak. a' tenger mellett egy szigeten, mellynek az 1421. vízáradás adott lételt, midőn, a' Maas' töltései keresztül szakasztatván, 72. falu mosatott el, 's 100,000. ember vesztette életét. — Nevezetes a' kereskedésről. Van hajó építő helye, nagy hasznot hajtó tágas kikötője, és az országban egy a' legnagyobb temploma (300. láb hosz. 125. láb széles). Dortrechtben tartattak reformátusok által 1618. 's 1619. gyülések, mellyek-

nek végzései még most is törvények gyanánt szolgálnak a' hollandi reformáta egyházban.

Douai, Francziaország' éjszaki részén Scarpe folyónál épült, erősségével, iparával és építési szépségével kitünő város; e' folyó Sensée csatorna által Belgium' legjelesebb városait köti össze. Van egyetemi academiája, kir. gymnasiuma, pattantyúsok iskolája, növény kertje, nyilvános könyvtára, földmüvelési tudományok' és müvészetek' társasága. Továbbá orvosi, sebészi és gyógyszeres egyesülete, füvészi és hangászat iskolája. A' város 20,000. lakost számlál. — A' városháza, sz. péter temploma, fegyvertár, és Francziaországban a' legnevezetesebb ágyú öntőműhelye a' legjelesebb épületei közé tartoznak.

Douro vagy Duero, Europa' nyugoti félsziget' folyója, melly eredetét Spanyolországban Soria tartományban veszi. Ó-Castilliát és Leon országot keresztül futja, Soria, Aranda, Toro és Zamora városokat mossa, 's Portugalliának vevén útját Trasos-Montes, Minho 's Beira tartományokat egymástól elválasztja, és Porto városánál az Atlanticum tengerbe ömlik.

Dover, Angolországban kenti grófságban, erősségeiről nevezetes város, mellyek újabb időben nagyobbittattak, különösen a' fellegvár, melly egy meredek sziklán áll, 's egy része még római épitésnek látszik lenni. Fekszik a' La Manche nevü csatorna mellett. Kikötőjéből közönséges általjárás van Francziaországba, 's innen vissza, mi több gőzhajók (12.) által történik. A' város keskeny közön fekszik három fő utczával, mellyek végre egymással egyesülnek. Két temploma van, u. m. sz. Jakabé (a' hajósok' véd szentje) 's szüz Mariáé. Vannak meleg és hideg fürdői. Az új katonai kórház pompás épülete, 's nyári játékszine szépek. Lakosai' száma 15,000.

Döbrentei (Gábor), budai kerületi első helyettes tartománybiztos, m. academiai rendes tag, több tts. ns. vármegyék táblabirája, 's Bukarestben a' gazdagsági társaságnál tisztel. levelező tag, szül. 1786. dec. 4 jén, Nagy-Szőlősön Veszprém vmegyében. Tanulását Pápán és Sopronban végezte, melly idő alatt Baróti Szabó Dávid és Ányos' versei őt a' költészetre, melly iránt nagy hajlamot érzett, korán felébreszték; különös befolyással valának pedig tudományos művelésére Kissel- és Kazinczyval levelezései. 1805. Wittenbergbe ment, hol az egyetemben Pölitz esztheticai leczkéi őt leginkább érdekelték. Itt több költészeti darabot irt. 1806. Lipcsébe utazott, hol a' hires tanitók' leczkéit szorgalmasan látogatta, melly időben az angol nyelvet is tanulta. 1807. vissza tért hazájába. De itt azon vágytól, hogy a' magyar nyelvet a' maga eredetiségében megtanulja, ösztönöztetvén, Erdélybe ment, hol több tudósok által támogattatva, a' magyar irói pályára lépett, és »erdélyi mu-

seum» czím alatt, egy 10. kötetre terjedt folyó íratot bocsátot közre. Erdélyből Pestre jött, hol »külföldi szinjátékok» czím alatti munkáját adta ki, melly fordított szindarabjait, német és franczia színház' történetét, német és franczia színészek' életrajzait, Schakespeare Macbethjét, mellyet még Erdélyben, folyó alakban magyarra fordított (később versekben adta kik), foglalja magában. Bécsben tartózkodása alkalmával egy historiai munkát »Magyar dolgok Bécsben» czím alatt írt. — Legújabban, hogy számos kidolgozatait mellőzzük, a' Régi Magyar Nyelvemlékek' szerkesztésével foglalkozik, mellyekből az I. kötet 1838 ban. 1839-ben a' II. jelent meg, mi neki nem kis érdémet szerez.

Dög (cadaver), az állatok' holt teste. A' gyakori halálozás az embereknél, gyorsan ölő ragadós nyavalyák által döghalálnak; marháknál pedig marhadögnek mondatik.

Dömös, falu Esztergom vmegyében 1078. lakossal. Nevezetes Almus herczeg- II. vagy vak Béla' atyja által a' benne alkotott sz. Margitnak prépostságáról. Itt lévő zárdába záratott Almus Bélával Kálmán király által 1113. minekutána szemeiket kiszúratta. Itt hala meg I. Béla is.

Drachma, 1) görög súly mérték. A' gyógyszeráros nehezékben 60. szemer (gran. unc.). 2) Görög 5. gr. 4 4/5 kis p. értékű pénz; 100. drac. 1. minát; 50. mina egy talentomot tesz.

Draco, híres archon 's törvényhozó Athenében, mintegy 624. év. kr. sz. e. élt. Törvényei vérrel mondattak irva lenni rendkivüli 's példátlan keménységök miatt. A' legkisebb vétket, p. o. a' gyümölcs lopást, szinte halállal büntette, valamint a' haza árulást 's gyilkolást. Népének dühe elöl megmenekülni akarván, Aegina szigetébe futott, hol a' színházban örömmel fogadtatván, midőn az ottani divat szerint ruhákat, kalapokat, koszorúkat szórtak reá, megfuladt, 's ugyan azon színház alá temettetett el.

Drága kő, színezetök, fényök, főleg pedig ritkaságok által nagy becsben lévő kövek. A' dísznek és divatnak egy előkelőbb czikke, köztök a' gyémánt ragyogása- keménysége- és ritkasága által a' legnemesebb.

Dragoman, napkeleten, főleg a' török udvarnál a' keresztény követeknek tolmácsa, közönségesen görög keresztény.

Drama, egy nagyobb érdekű cselekedetnek ábrázolása, melly valamint az itt előforduló esetek', úgy a' cselekedetet érdeklő személyek' caractere- szokásai- és viselete által a' hallgatókat örvendeztetve, oktatva, vagy elérzékenyitve mulatja. Ennél fogva Drama a' szomorú 's vig játék közt egy közép. Dramának különbféle nemei vannak. Illyenek: az opera, szomorú 's vigjáték, és a' pásztori Drama. Drama' eredete igen

régi. Jelesebb drama írók: angolnyelvben Schakespeare; spanyolban, hol a' drama' tárgya vallásos, Chalderon; németben Goethe, Schiller, Lessing 's a' t. — Nálunk dramaírók csak most készülnek.

Drasticus gyógyszereknek mondatnak a' gyorsan 's hevesen munkálkodók, különösen a' hashajtók.

Dráva, folyó, melly Tyrolban eredvén, Carinthiát és Stajerország' alsó részét keresztül folyván, magyar határra jut, hol határ gyanánt foly a' dunántúli kerület, és Horváth 's Tóthországok közt, míg Eszéknél a' Dunába szakad, miután Mura vizét is (melly Salzburg' hegyeiről jő Stajerorsz.) magához veszi.

Drezda, szászkirályság' fővárosa 's a' király' lakhelye, Elbe folyó két partján, kellemes fekvéssel egy szép völgyben, és gazdag mezőségtől körülvéve. Nevezetes a' szép 16. ives, 716. rőf. hosszú 's 13 1/2 rőf széles kőhidja Elbe folyón. Széles, egyenes és tiszta utczái, szép több vagy kevesebbé árnyékos útjai, mellyek a' városhoz vezetnek, jól épült házai, és sok mind építésre, mind nagyságra nézve jeles épületei Drezdát nem csak Szászország' hanem egész Europa' legszebb városai közé helyezik. — Drezdának a' külvárosokon kívül három fő része van, u. m. az Elbe bal partján fekvő régi- Fridrik- 's régi Ostra- és az Elbe jobb partján terülő újváros. Lakosai' száma 70,000. Templomai közől leginkább kitünők a' katholikus templom, az építésmű' remeke és Drezda' legpompásabb épülete, Németország' legszebb templomainak egyike, magas 's szépen rendezett oszlopokból összeállított toronynyal; az aszszonyok' temploma is dicső épület, kettős, egészen a' római sz. Péter temploma' idomára készült boltozattal, 's az evang. udv. templom. Ezen kívül több szép és nagy szerű épületek — a' kir. család' tulajdonai — nevezetesek, mellyek közt a' kir. vár sem nagyságának sem szobái gazdagságának meg nem felel, sudár tornyával, melly Drezdában legmagasabb; továbbá az Augusteum, vagy a' hajdani japani palota, mellyet II. Auguszt király nyári laknak szánt, Fridrik Auguszt ellenben a' tudomány és művészet kincseinek, mellyeket eldődi gyüjtöttek, szentelte; — azután az operaház, melly a' várral egy födött folyosó által van összeköttetésben; nagyságáról nevezetes még: a' fegyvertár, városháza, országháza, 's a' cancellaria. De tudományos intézetei által is kitünik Drezda. Van ugyan is orvosi- és seborvosi academiája, három orvosló iskolája, és művészet kertje, képző művek' academiája építő iskolával, pattantyúsok' iskolája, gymnasiuma, vakok' intézete gazdaság- természet- 's orvositan' társasága, fűvészet és kert művelésre a' flóra egyesület; a' szász régiségek' kutatására, és eltartására hasonlóul egy egyesület, pompás királyi könyvtár az augusteumban, melly Európában egy a' leggazdagabbak közől, a' fűvészet' kertje, 's képtára a' leggazdagabbak és legjelesebbek' egyike. Zöld boltozat név alatt is-

meretes drágaságok', drága kövek' mű darabok', 's ásványok' nagy gyűjteménye; a' mű kamara és rézmetszetek' 's rajzolatok' tára, ezen fölül a' válogatott chinai, japani, és meisseni porczellán, valamint Páris mellett sevres gyárban készült nagy porczellán' 's vasak' gyűjteménye, a' régi és mostani képszobrok' tára, pénz' gyűjteménye az Augusteumban. — Drezda városa kiváltkép műiparáról, minden nemű mesterségek- 's művészetekben nagy számú mestereket mutatott elő, kereskedése pedig mióta az elbei hajózás felszabadúlt, élénkebb mint előbb. A' városban és városon kivül fekvő kellemes kertek' száma nagy, mellyek közt a' nagy kert, a' palota kert, a' narancsos kert, külföldi növények' nagy gazdagságával nevezetesek. Vidékével Németországban kevés város mérkőzhetik. Emlékezetes továbbá a' fürdő Elbe vizén, 's művészileg készített ásványos vize, mellyet nem csak a' magokat orvosló vendégek iszszák egy arra rendelt kertben; hanem máshova is elviszik. 1820. óta nagy figyelmet vön magára. A' város' e' sok rendbéli nevezetességei okozzák, hogy Drezda majd mindig tömve van idegenekkel, kik hosszabb 's rövidebb ideig a' tudományos 's művészi intézetek' és gyűjtemények' megtekintése 's használása miatt itt mulatnak. Nevelő intézetei, mellyekben számos idegen országok' fiai képeztetnek, igen hiresek.

Drezdai ütközet, az utolsó győzedelem, mellyet Napoleonnak a' frigyesek ellen a' német földön kiviní kelle, Szászorsz. fővárosának (Drezda) kőfalai közt történék 1813. aug. 27. A' frigyesek Drezdát már aug. 25-kén bekerítették, 26-kán pedig több oldalról jó sikerrel megtámadták. Csak bal szárnyán a' város' leggyöngébb részét — a' Fridrik várost — vala lehetetlen megtámadni. 'S e' körülmény a' vállolatot meghiúsitotta. Napoleon időt engede magának seregét Elbe folyón áttétetni, hogy a' már kitűzött pontot estve ismét bekerítsék, és a' megtámadókat előbbi állásukra vissza verjék. Elközelgetvén az éj, szakadatlanul tódulának a' francziákhoz — város elejbe — a' segéd seregek. Aug. 27. reggel 6. órakor megtámadást parancsol a' császár. Férfiasan fogadja ezt a' frigyesek' jobb szárnya, és közepe. Legelőször esett el Moreau, tabornagy-segéd. Már most a' bal szárnyra irányzák francziák ez elhatározó megtámadást. Nagy részint újonan érkezett seregek állának a' csata térre, de majd az a' nélkül is szükölködő tartományban érzett szükség-, majd ismét az elemek' dühe által nyomatva, kedv nélkül harczolának. A' szakadatlan eső által egészen átázva, a' lőszer mind haszonvehetetlen lön, puskákat nem használhatván, puskaágyakra- és szuronyokra szorittatott a' védelem. Murat elővezetvén nehéz lovagjait, és, Mesko tábornagy' vezérlése alatt, az a' nélkül is nehéz helyezet miatt, a' többi seregtől 10,000. embert elszakasztott, kik egy vitéz ellentállás után magokat megadni kénytelenitettek. A' frigyesek' bal szárnyának hanyatlása határozta el az ütközetet,

ugyan ezek' vesztére. Erre, miután holtak, sebesültek- és foglyokban mintegy 30,000-et elvesztének, Csehországba húzódtak vissza. A' francziák közt 10,000-nél több megsebesült. A' holtak' száma szinte nem kevésbre becsültetett. — Ez időtől fogva Napoleon' csillaga is hanyatlani kezdett.

Drinápoly (Adrianopolis), Konstantinápoly után első török város Rumeliában mintegy 120,000. lakossal. A' város Hadrián császártól hét dombon épittetett Arda, Tundschah és Maritza folyók' összefolyásánál. Az itt látható II. Selim' mecsete törököktől az egész világon legelső- és legszebbnek tartatik. A' török pamutfonál festőmesterség itt igen nevezetes. — Diebits orosz fővezér 1829 ben egész Drinápolyig nyomult, hol az orosz és török közt béke is köttetett.

Drontheim (olv. Trontjem), hasonnevű norvegiai megyének fővárosa, nagysága 's lakosok' számára (8830) nézve az ország' negyedik városa, XIV. Károly királytól, ki itt koronáztatott meg sept. 7. 1818. Norvegiának királyává, koronázás helyévé tétetett. Fekszik Nid folyó mellett, mellyen nem csekély kereskedés üzetik. Utczái szépek és rendesek, nagy palotákkal diszesitve. Épitésre való fa, tőkehal, hering, halzsir, bőr, főleg a' szomszéd hutákban készült réz, és vas a' kivitel' legfőbb tárgyai. Vannak néhány gyárai is. Van királyi academiája, természet gyűjteménye, érdekes könyvtára. Kikötőjében fekszik egy kősziklán **Munkholm** vára. Éghajlata hideg, 's gyümölcse ritkán érhetik meg.

Drusok, a' Libanon 's Antilibanon hegyei közt lakozó nép Syriában. Száma 160,000-re megy 55. négyszegű mföldnyi kiterjedésen, kik mezei munkából, bor- és selyemtenyésztésből élnek. Az europaiak' figyelmét hitvallásuk miatt, mit nagy titokban tartanak, vonták főkép magokra. Ezen titkos hitvallás saduceus, mahomedanus, samaritanus és keresztény hittanokból összeszedett keverék. Hittani könyveiket papjaik a' földalatt tartják, 's ha véletlenül egy avatlan' (nem pap) kezébe kerül, vagy csak beletekint is, halállal fenyittetik. Nyilvános isteni tiszteletet nem tartanak, hanem a' keresztények' templomait 's a' törökök' mecseteit egyiránt látogatják. Politicus tekintetben a' Drusok több **Scheikek** alatt a' török portának adóztak, még egy Ibrahim nevű független uralkodóvá tette magát, de utóbb ismét adózókká lettek. Mostani emirjek: **Beschir** 40,000. katonát állithat ki, a' portának 400,000. piasztert fizet esztendei adót. 1831. **Mehemed Ali** taborába ment át a' Drusok' emirje egész hadseregével. Lakhelye a' **Bettedin** nevű sziklavár. Az angolok minden nemzetek fölött becsültetnek az emir által, csak ezeknek szabad ülni, holott mások, még tulajdon gyermekeit sem kivéve, soha máskép nem beszélhetnek vele, mint térden állva.

Drusus, 1) M. Livius, Cajus Gracchussal kr. sz. e. 123. néptribunus volt. Ennek ő olly okosan tudott ellene dolgozni, hogy (Patronus senatus) tanács' pártfogójának neveztetett. Minekutána Trácziában nyert győzedelme neki diadalt szerzett, megholt kr. sz. e. 110. 2) M. Livius az előbbinek fia, Liviának, Augustus' nejének, nagyatyja, igen nagy eszű, 's jeles ékesszóló férfiú volt, de keveset gondolt az ország' ügyével. Ekkor Róma a' tanács' 's lovagok' villongása miatt két részre oszlott. Drusus a' népet a' tanács' részére vonta, minekutána ez megegyezett a' földek' kiosztásában, nem különben a' frigyeseket is magáévá tette, nekik a' polgári jogot megigérvén. Igy Drusus ezekben bizván, mint közbenjáró lépett föl, 's azt javalá; hogy az üres tanácsosi helyek lovagok által töltessenek be. Ezt ő, bár nehezen, kivette ugyan; de a' hirtelen 's erőszakoskodó mód nem sokára felingerlé a' sziveket, úgy; hogy, midőn a' frigyeseknek szolgálatjokért polgári jogot adatni kivánt, Dr. mire se mehete, 's midőn egyszer gyűlésből a' latinusok' kiséretében haza menne, tulajdon háza előtt egy ismeretlen kéz által átdöfetett, kr. sz. e. 93. 3) Nero Claudius, Tiberius Nero' és Liviának (idővel Augustus császár' nejének) fia, mint quaestor 13. kr. sz. e. rhetusokat meghóditotta; Galliában egy kiütött lázadást lecsillapitott, és egész a' frisusokig nyomult, kiket Rómának adózókká is tett. Mint praetor 11. kr. sz. e. visszatért Németországba. Weser folyónál várakat épittetett. Mint consul 9. kr. e. harmadszor ment Németországba 's egész Elbe folyóig hatott, hol diadali jeleket állittatott. Megholt visszatértekor még ugyan azon évben, kora' 30. évében.

Driadák 's Hamadryadák, görög mythologiában a' fáknak védistennői, kik a' fákkal éltek 's haltak meg.

Dsingis-khan, e' világszerte híres hódító hegira (mahomed futása) 559. évében, vagy kr. sz. u. 1163—64. közt született. Yezonkai nevű mongol csoport vezér volt atyja, ki neki Temudjyn nevet adott. Hadra termett eszét tanitója Karakhár olly jól kimüvelte, hogy már 13. éves korában képes volt atyja' halála után átvenni a' reá maradt kis ország' kórmányát. A' törzsökök' fejei — kik uralkodása alatt könnyünek tarták a' gyermek uralkodó alul szabadulhatni — fölzendülének ellene; de Temudjyn személyesen vezetett 30,000. embert a' pártütők ellen, kiken is diadalmaskodott; a' meggyőzettek' jelesebb személyeit (70.) forró vizzel megtöltött kádakba fojtatta. Ez volt előjele a' számtalan kegyetlenségeknek, mellyekkel országlását mocskitá. Nem sokára egy hatalmas vágytársán vett győzedelmet, úgy szinte a' karaiti mongolok' nagy khanján is (ki Temudjynnak ipa volt). Egy igen diadalmas ellenre talált a' tatárok' fejedelmében. De ez egész seregét elvesztvén, futás közt maga is elesett. Következő évben a' meghódított nemzetek' követeit összehita, kik-

től a' koronát fejére tétette, 's magát nagy-khánnak kiáltatta. Egy jámbor köztiszteletben álló mogol azt jövendölte róla, hogy az egész világ urává leend, 's azt rendelé, hogy ezután ne Temudjyn, hanem Dsingis-khán nevet viseljen. Ds. egy polgári 's hadi törvénykönyvet adott alattvalóinak, mellyel most is élnek Ázsiában. A' koronázáskor tett jövendölés úgy feltüzelte a' katonaságot, hogy könnyü volt ezt mindenhová vezetni, 's vele diadalmaskodni. Rövid idő mulva Tatárországot hajtotta hatalma alá; áthágta a' chinai nagy falat, 's a' roppant birodalmat is meghódította, 7. évig egymás után ölt, fosztott, égetett Ds., 's birodalmát egész a' Boristhenes' partjáig terjeszté. 60. éves korában személyesen vezeté roppant hadi seregét a' tanguti király ellen, kinek 500,000. katonájából 300,000. lemészároltatván, Ds. rajta tökéletes győzedelmet vett. Nem sokára vég óráját közelgetni érezvén, összehivatá számos gyermekeit, ajánlá az egyetértést, 's legbölcsebb tanácsokat adott nekik azon roppant birodalom' kórmányzására, mellyet hagyott. Megholt aug. 24. 1227. élte 66., uralkodása 52. évében. E' hóditónak léte az emberi nemzetnek legalább 5—6. millio személybe került. Ezen fölül a' művészetek számtalan emléket 's irományokat vesztének égetései által. Ön kivánságára egy roppant ágú fa alá nagy pompával temettetett.

Dublin, Irlandi királyságnak fővárosa, egy tenger öböl' szomszédságában a' Liffeytől kétfelé osztva, mellyet két híd köt össze. Lakosai' száma 190,000. A' város' fekvése regényes vidékü, széles, rendes, jólkövezett, 's éjjel kivilágitott útczákkal, 's csinosan épült házakkal, és szép piaczokkal. Legszebb 's Európának egy a' legnagyobbika a' St. Stephans-Green piacza, melly nagy négyszeget képez (minden oldala 1000. lépésnyi hosszú), közepén egy gyepes helyen II. György' ércz szobrával, körülvéve vas rostélylyal. Továbbá említést érdemel a' phönix park, hol egy dombocskán Wellington herczeg' tiszteletére 210. angol láb magasságú oszlop emelkedik. Nagy számú nyilvános roppant épületei közöl nevezetessebbek a' vámház, oszlop sorokkal körülvett épület, főhomlokán Mercurius' koloszusi nagyságú szobrával ékesitett boltozattal; a' nemzeti bank, régenten a' parlamenti palota, szép oszlop csarnokaival és téres teremeivel; a' rendkivüli nagyságú dohány raktár, egészen vassal födve, és vas oszlopokon áll; a' kir. színház, ezeken, és több sok számtalanokon kivül többféle tekintetben nevezetes épületek még a' kórházak; a' téres, több mint 4000. katonának lakást adó katonai lakhely, a' fenyitőház 1800. személyre. Ezeken kivül Dublin városa' mint tengeri kereskedésének emelésére 's Anglia 's Skótzia országokkali könnyebb közlekedés' eszközlésére tett épités művei nagyszerüségök miatt bámulandók. Ide számláltatnak a' dockok, mellyekben több száz hajók férhetnek el, a' nagy vizöblök, hol a' királyi- és a' nagy csatorna kez-

dődik; a' Granitból készült két pompás töltés, melly egy angol mföldnél beljebb nyilik a' tengerbe, a' kikötőt elöntéssel fenyegető homok zátonyok' egyesülése megakadályoztatására; a' világító torony. — Ezeken kívül még a' számos tudományos intézetek is emelik ezen várost, melly népességére, 's terjedelmére nézve az egész egyesült birodalomban második; Irlandiában pedig ipar és kereskedési tekintetben első. Legjelesebb intézetei: a' gazdag egyetem, mellyhez könyvtár, boncz teremek, legfényesebb viasz modorok' gyűjteményével 's csillagász toronynyal tartoznak; természet tudományok' iskolája, a' tudományok' elősegélésére alakult társaságtól alapitva, mellyben 6. tanitó tanitja a' vegy-, ásvány , növény- 's állattant, épités' 's rajzolás' mesterségét, a' mezei gazdaságot, az erőművészetet, hol e' végre mind a' legszebb erőművek, különbféle gyűjtemények és könyvtár találtatik; ezen társaság' sajátja a' Glassnevinben lévő fűvészet kert is, melly Irlandia' előkelő rendei közt 600. tagnál többet számlál; a' gyógyszeres iskola, mellyben a' gyógyszeres vegytan, gyógyszertan és orvosi fűvészet tanittatik, a' seborvosi iskola 5. tanitóval; a' királyi irlandiai academia, melly tudományok- és régiségekkel foglalkozik, a' kir. dublini társaság 1742., a' mezei gazdaság' és egyéb hasznos ismeretek' előmozditására; a' szegények' tanitásának elősegélésére egyesült társaság, melly több elemi iskolákat alapitott, 's a' t.

Dugonics (András), a' legolvasottabb magyar román költő; szül. 1740. Oct. 17. Szegeden, hol apja város kapitány vala. Első oktatást honn nyervén, a' kegyes szerzetbe lépett; és, miután tanulói pályáját haszonnal megfutotta, Erdélyben a' szelidebb tudományokat (literas humaniores) tanitotta. Itt a' régi Daciárai vissza emlékezet benne a' régiség iránti szeretetet ébreszté föl, 's ez időtől fogva abban különös szorgalommal foglalkozott. 1770. Nyitrán a' papi nevelő házban philosophia, 1774. pedig Nagy-Szombatban az egyetemnél, melly 1777. Budára, 1784. Pestre tetetett át, mathesis' tanitója lön. Itt irta D. első munkáját »Trója veszedelme» czim alatt. Ezt követte 1780. »Ulysses' történetei» czimű munkája, Homér után szabadon dolgozva 20. énekben. D. volt első, ki a' magyar nyelvet tudományos tárgyakra szorosan alkalmazá, tanulói számára egy jeles kézi könyvet — Mathesist — készitvén (1784. II. köt.). Még több jeles munkát irt D., mellyek jelen korban is dicsően megvinak a' korszellemmel. Tanitásának 34. éve után, mellyeket ő az egyetemnél töltött, majd dékán, majd ismét rector czimmel tiszteltetvén, többszörös betegesgedése miatt nyugalomra lépett, 's születés helyére, hol övéi közt boldog 's vidám öregséget (78. évet) ért, visszahúzódott, 's 1818. jul. 23. megholt. — Eredeti mása gyönyörűen festve, hazafiúi tiszteletből, Szeged városháza' nagy teremében tartatik.

Duna, Európának nagyságára 's hosszaságára nézve legnevezetesebb

folyó vize Wolga után, három forrásból, u. m. Brege , Brigach- 's Donaueschingen, a' Fürstenberg herczeg' kastélyának udvarán lévő kisebb forrásból, ered, innen mint csekély folyó Würtemberg királyságba megy által. Itt több vizeket vesz keblébe mind a' jobb, mind a' bal oldalon, 's Ulmnál kezd először hajózható lenni. Ezen város alatt azután folyását keletnek tartván, Bajorországba húzódik, hol viszont sok tetemes folyókkal, millyenek jobb részről Iller, Lech- 's több patakokkal, u. m. Isar és Inn, Alz és Salza nagyobbodik; bal oldalon pedig Altmühl, Regen és Ilz vizeket magához veszi, 's Passaunál által tör az ausztriai birodalomba, mellynek leghatalmasabb folyójává lesz, 's 181. mértföldnyi térségen hömpölygeti hullámait, 's hosszú útjában sok 's nevezetes nagyságú folyókkal öregbedik — mellyek közt a' jobb parton jelesebbek: Traun, Enz, Laitha — alsó és felső Ausztriában; Magyarországban pedig Győr alatt beleszakadó Rába, a' Tyrolban eredő Dráva, a' Horváth és Tóthország' határán végig folyó Kulpa 's Unnával nagyobbult Száva; balparton pedig tüstént magyar földrei jutasánál, hazánkat Morvaországtól elválasztó Morva, Vág, Nyitra, melly Komáromnál szakad a' Dunába; Garam, melly Esztergommal szemközt; Ipoly, a' hosszasan csavargó Tisza, a' Duna' legnagyobb mellék vize — Temes, melly Pancsovánál éri folyása' végét, 's végre Orsovánál búcsút vevén a' magyar földtől, Török birodalomba tér, hol jobb részén felfogván még vizárjába Morava, Isker, balról pedig Aluta vagy Olt vizét, Seret, 's végre Pruth folyót, 's megosztván nagy mennyiségű vizét több ágakra, mellyek közt a' Sulineit főágnak tartják, mindnyájan a' fekete tengerbe merülnek. — Megjegyzésre méltó ezen folyam vett irányából kitérése, melly Magyarországban Vácznál történik, honnan kezdve egész Zimonyig egyenesen délnek fordítja folyását, 's itt ismét megtörvén elsőbb keletnek, azután kelet-délnek veszi útját; továbbá, jobb részén lévén rendesen a' folyam' sodra, partjai magassabbak, mint a' bal oldalon. Számos szigetei közől, mellyeket elágozása által képez hazánkban, legnevezetesebbek a' Csaló-köz és Csepel szigete.

Dupin (András, Jakab, Maria, János), egy a' legkitünőbb férfiai közől Francziaországnak az újabb időben; szül. Varzyban 1783. febr. 1. Mint iró, tisztviselő, 's status-férfiú sok szép szolgálatot tett hazájának. Az ifiu D. ügyésznek — melly karban atyja kitünt — neveltetett, 's ezen körben legnagyobb szorgalmat fejtett ki. 1802. az ügyészek' sorába vétetett fel. Mint ügyész sok nevezetes pöröket vitt, 's nevezetes személyeket védelmezett, többek közt Ney és Brune marschallok' valamint Bavoux', de Pradt', Jay' és Jouy' ügyeit; különösen a' hirlapok' szerkesztőit nagy ékesszólással pártolá, szóval: D. hires ügyész lett. Politicai élete 1815. kezdődött, midőn mint követ a' kamarában megjelent. Ő II.

Napoleon' legitimitása- és azon eskü ellen szavazott, mellyre a' császári (Napoleon) rendelet a' kamarát kényszeriteni akarta. Ezután 1828. nem volt a' kamarában, ekkor azonban a' tettben dús D. ismét élenken dolgozott. Mint kamara elnök kitünt ügyességet és állhatatosságot mutatott. Különbféleképen itélnek D. caracteréről; némellyek, minthogy Franciaországban minden köz szerepet játszónak valamelly párthoz kell tartoznia, igy D. az ugy nevezett tiers-parti vezetője, és a' juste-milieu' védője lett.

Durranó arany, hudanyból (amonium) és aranyból álló sárga por, melly legkisebb melegség-, dörzsölés- 's ütés által, nagy zajjal és veszedelmes lökéssel elgőzölödik. Lőkupakokban használtatik; illyes vegyületek a' durranó ezüst, durranó higany.

Durranás, ezen jelenet az által okoztatik, hogy valamelly test gőz alakba átmegy, és egyszerre ismét megsürűdik, ez által üreg lesz a' levegőben, mellyet a' körüllévő lég nagy sebességgel elfoglal.

Dünkirchen, Franciaországnak egy a' legszebb városai közé tartozó; van szabad kikötője, kir. hajókázó- és raiz iskolája, különbféle gyára. Lakosok' száma 25,000.

Düsseldorf, Julich és Kleve-Berg, tartomány hasonnevű — 100. négyszegű mföld. területű és 706,800. népességű — kormány kerület' fővárosa, Düssel folyónak Rajna vizébe szakadásánál Poroszországban. A' város áll a' setét ó városból, az új városból, 's Düsseldorf legszebb részéből, a' Károly városból. Lakosai' száma 24,000., kik nevezetes kereskedéssel foglalkoznak. A' város' nevezetessége közé tartoznak a' sétahely, vagy is a' Fridrik Vilmos nevű útcza, melly a' városban legszebb, a' János Vilmos választó herczegnek bronzból öntött óriási képe lóháton a' piacz közepén; a' vár, mellynek még csak egy része áll; az új izletü gymnasium épülete, sz. Lambert székes egyháza, a' hajdani jezuiták' temploma, és a' terjedelmes katonai lakhely. Tudományos intézetei közől említésre érdemesek a' gymnasium, a' művészetek 's mesterségek' iskolája, orvosi és sebészi tanitó intézet, épitési iskola, a' művészi academia, művészi egyesület Rheinland és Westphalia' részére, csillagászat, mathematicai és physicai szerek' gyüjteménye, könyv- és képtár. A' város' közelében van az udvarikert (Hofgarten) a' legizletesebb tervezetekkel és füvészet kerttel, a' vadászudvar (Jägerhof) 's egy királyi mulatóvár.

Dynastia, az öröködési monarchia rendszerben az örökösödő nemzetséget jelenti, melly bizonyos meghatározott rendben országol, és hasonló rendben jut bizonyos és meghatározott — hol illyek vannak — jövedelmekhez. Az aristocratiai rendszerben pedig azon nemzetségeket jelenti, mellyek különös kiváltságaikat örökösödés által ivadékaikra ruházzák. Ennélfogva mind az első, mind a' második értelemben Dynasta az, ki az emlitett joggal bir.

E.

E, az a b c ötödik betűje. — Diák rövidítésekben E. ergo-t, vegy tanban elosztást jelent. Pénz jegynek is használtatik; így p. o. franczia pénzen Tours, ausztriain Károlyfehérvár, poroszon Königsberg városokat jelent.

E a r l (olv. Aerl), Vilmos angol király' (a' hódító) idejétől fogva angol gróf czímet jelentett egész III. Eduardig; később, midőn 1335. az úgy nevezett Dukes ek, és 1385. II. Richard által a' marquis-k hozattak létre, **E a r l** angol nemességben a' harmadik lépcsőt jelenti.

E a u d e C o l o g n e, kölni viz czím alatt egy viz színű illat-léles (aromatico spirituosus) folyadék értetik, készítése' helyéről veszi nevét. Készítői titokban tartják készítését. Illatos füvek' párolt vizéből, ingerlő gyántákból, és borlélből készül. Jószaga miatt kendőzőnek használtatik; azonkívül ájulásoknál, szélhüdéseknél, csúzoknál 's a' t.

E b, K u t y a (Canis), e' nevezet alatt a' rendszeres természettanban, a' ragadozó állatok' egész neme, melly legalább 26. fajból áll, értetik. Mind ezek következő jegyekkel bélyegeztetnek: Az all és felső állkapczán 6. egyenetlen hosszúságú előfogak, mellyek közt némellyek görbék, látszatnak; az egyedül álló szemfogak (Eckzähne) hosszúk, hegyesek és meggörbültek, a' zápfogak, mellyek minden oldalról 6—7 ágozottak; hasított lábaikon elől 5. hátul 4. lábújjok van, hosszú, tompa, mozdithatlan körmökkel. — Mind e' sok faj közt első helyet foglal az úgy nevezett **h á z i e b** (canis familiaris); minthogy ettől neveztetnek tulajdonképen a' többi fajok is, és **L i n n e** természetbuvár szerint egy különös ismertető jegygyel, t. i. egy fölfelé hajlott farkkal, bélyegeztetik, melly ismertető jegy jóllehet általános, vannak mindazáltal ebfajok, mellyekben e' jegy végkép hibázik. — Mellyik a' sok fajból tulajdonképen a' törzsapa, és mellyik az eredeti hazája, tökélyes bizonyossággal nem állithatni; minthogy emlékezetet haladó idők előtt az emberekhezi ragaszkodása miatt házi állat leve. **B ü f f o n** természetbuvár különbféle

okoknál fogva az úgy nevezett Komondort (juhász ebet) tartja minden ebek' törzsapjának. Azonban nagyobb hihetőséggel mondhatni annak az úgy nevezett Aranyfarkast (sakált). Minthogy ezt újabb időben bővebben megismerték, 's e' szerint ős hazája is (Ázsia melegebb részei, mint: Palaestina, Syria, Perzsia, nagy Tatárország, Arabia, India és Afrikának csak nem minden részei, Barbariától kezdve egész a' jó remény fokáig) ismeretes. Nincs a' földkerekségén állat, vagy madárfaj, melly a' házítás által olly annyira elváltozott volna, mint az eb. — Az ebnek nagysága- alakja- szine- és hasonló külső minőségéről általában semmi határozatost nem mondhatni. Csupán következő lényeges jeleit hozzuk fel: feje minden ebnek hosszúkás és vízirányosan álló; fejtetője lapos és előre függő. Az alajok meztelen fogas oldalpárkányok által fölülről takartatik be; orra, melly mindig nedves és hideg, az alsó áll fölött nyúlik előre. Orra' oldalán látszik 5. 6. soros hosszabb 's rövidebb szakállszőr, közönségesen 42. néha pedig csak 40. foga van, 's ez utolsó esetben minden oldalról alól 's fölül csak 6. zápfog. Nyelve különösen ünom, puha, síma 's hajlós; melly egy lényeges ismertető 's különböztető jegy a' macska fajú állatoktól. Arczán 7. szőrrel födött szömölcs látható; hengerded nyaka csak nem olly hosszú, mint a' feje; szinte hengerded teste hátfelé megvékonyul; hátulsó csontjai kissé magasabbak, mint az elsők. A' nőstény eb mind a' két oldalról látható 4—5. csecs bimbója által különbözik. — Ez állatok' egész teste (az egyiptomi ebet kivévén) szörrel sürűen födött, melly azonban hasa alatt ritkább. Szinéről a' nagy különbség miatt mit sem szólunk; egyébiránt szőre majd hosszabb, majd rövidebb, majd ismét síma, majd borzas és bojtos, vagy mint az uszkároknál juh gyapjúhoz hasonló. — Az emberhezi vonzodása jellemeiben az ebnek egy nevezetes vonását teszi. Még vadonban sem válik meg tőle. De az uratlan eb ismét megvadul. Illy félék találtatnak Afrika' némelly részeiben. — A' hasznos és szeretetre méltó tulajdonok, mellyeket mi a' kutyában még mindig bámulunk, kétségkivül azok valának, mellyek iránta az emberben olly hamar különös kedvezetet támasztottak. Az eb, úgy látszik, természeténél fogva inkább az emberhez, mint akár mi más állathoz huzni, és annak társáva lenni határoztatott. De hol is van egy állat, melly a' föld' éghajlatát annyira eltürné, mint az eb? A' megmérhetlen oceánontúl is költözik ez az emberrel, éjszakról az egyenlitő alá; 's békével tűri a' hideget, meleget, 's az ég' minden ellenkező befolyásait. — A' kutya természeténél fogva haragos állat. Indulatait nem csak hangja által, melly csak hamar ugatásra, ordításra, majd még morgásra változik (melly heves tartományokban nem hallatik), hanem tagjártatás által is nyilatkoztatja. Felgerjedt dühét fogai' csikorgatásával 's morgással fejezi ki, örömét te-

kintetével, különös testi mozdulatokkal, 's farkcsóválással jelenti. Érzék-eszköze igen finom, t. i. egy meglehetős ábrázata, éles hallása, és különös erős szaglása. Ez utólsó érzéknek hatásán, ha mindennapi tapasztalás által meg nem győzetnénk, kétkednünk kellene. Azt is joggal állíthatjuk, hogy a' kutya tanulékonyság és éles elmével, az elefántot talán kivévén, minden állatot fölülhalad. Használhatását minden ki tudja. Nem szó csupán, de intés és tekintet által is igazgathatni a' kutyát. Csak nem hinnünk kell, hogy az eb ura' lélek felsőbbségét ismeri, minthogy parancsára alázattal hajul, 's pontosan beteljesíti azt, mi reá parancsoltatik. Ura' akaratára természeti szenvedélyét 's haragját is képes mérsékelni. A' jótéteményt a' háladatosságnak magas érzelmével viszonozza, mit tagjártatások és helyeztetések által fejez ki. A' megsértést egy állat sem feledi olly könnyen, mint az eb. Az ártatlan méltatlanságot fölöttébb érzi, 's ellene természetes fegyverét használja; érdemlett fenyítés alá ellentállás nélkül veti magát, és csak nyöszörgés és kéredző tagmozgatások által keresi a' bánatos állat a' büntető ura' kegyelmezését. — Egy egészen különös sajátsága az ebnek az őrködés 's törekedése idegen személyeket és állatokat ura' köréből eltávolítani. E' tulajdon által fölöttébb megkedveltetí magát. Minthogy igen csendesen, úgy szólván virrasztva alszik, legkisebb neszt meghall, akár melly időben. Alkalmatosb az eb embernél az őrködésre, 's arra inkább, mint emberre bízhatni a' házat, kertet 's nyájat. A' jó kutya e' hivatalában soha nem késedelmes, soha nem kedvetlen és rest. Gyanús személyeket egyebektől megkülönböztet. Szemetszúró, kiváltképen rongyosan öltözködött emberről ritkán tarthatni jót, 's azért a' tolakodó kóborló, 's a' szurtos koldús leginkább ellenére van, 's mindenkép törekszik azt ura' körétől eltávolítani. Ki a' kutya' haragját ingerli, azt kiálló fogaival, mellyekkel csak nem olly mély sebet okoz, mint a' vadkan, harapja. Vadászatra sem olly alkalmas egy állat is, mint a' kutya; melly rendkivüli tehetsége bámulatos. — Hogy egyéb tulajdonit elhallgassuk, még az egyet hozom fel, hogy Angliában a' rosz emberek kutyáikat pénzt lopni is megtanitják. — Az előszámlált tulajdonok csupán általánosan hozattak fel: nem kell tehát gondolni, mintha minden ebfaj e' tulajdonokat birná; mert vannak ebfajok, mellyeket egészen ostobáknak és tompáknak mondhatni. Sok kutya fajban emberekkel közös az is, hogy álmodnak. — Az eb a' tisztaságot szereti, miért is a' szenyt testéről gondosan lenyalja; a' meleget is kedveli, és ha szerét teheti, puha helyezetre húzódik, 's kényelmessé lesz.— Élet pályája 15—20. évre terjed. Ekkor, mint az ember, buta, rest és végre vak is lesz. — Természeti eledele, mint fogai alkotásából láthatni, hús. Szelíd állapotban mindent, mivel ember élődik, megeszik, sőt a' legnyomorúbb tartást is megszokja, mint p. o. Éjszak-Ázsiában a' száraz és

rothadt halat. Itala tiszta viz, mellyet meghajlott nyelvvel nyalja. — Szaporodása' ez állatok' fajának közönségesen évenként kétszer történik; 3 — 12. kölyket vet egyszerre, miután 9 — 10. hétig viseli a' nőstény. Kölykezés után a' kölyök 10—12. napig vakon marad, és az anyától gyöngéden tápláltatik. — A' betegségek közől, mellyekkel e' házi állatok kínoztatnak, legiszonyatosb és legveszedelmesebb a' veszettség. Oka e' betegségnek ismeretlen, tapasztalásból azonban annyi bizonyos, hogy azt az igen nagy hideg, télben, és szinte nagy hévség, nyárban, rothadt hús, viz' szűke, és a' nemösztön' elnyomása okozza, és hogy különösen agg korban veszélyeztetnek (l. ebdüh). A' nevezett házi eben kivül nevezetesek még a) a' szelindek (C. fam. molossus); b) az angolszelindek (C. fam. anglicus); c) a' közönséges vadász eb (C. fam. venaticus); d) az uszkár (C. fam. aquaticus); e) a' spanyol fürjész eb (C. fam. extrarius); f) a' nagy és kis dán eb (C. fam. danicus); hasonló a' közönséges házi vagy juhász kutyához, csak hogy valamivel nagyobb; g) a' közönséges agár (C. fam. grajus); a' borz eb (C. fam. vertagus); és még több illy fajú állatok.

Eb (Canis major), egy 31. csillagot magában foglaló csillagzat, órion nevü csillagzat alatt kelet felé, a' téjút' nyugoti részéhez közel. E' csillagzat több világos csillagok által, mellyek közt legszebb és legfényesebb az úgy nevezett Sirius, különbözteti meg magát. Azon idő, melly közt e' csillagzat fénylik, Caniculának neveztetik, mellyről a' görögök és rómaiak azt hitték, hogy ez kiállhatlan hőséget okoz. Ezen időköz jul. 23-tól kezdve august. 23-ig tart.

Ebdüh, viz iszony, veszettség (rabies canina, hydrophobia), eredetileg ezen kór a' kutyáknál, 's kutyanemeknél (farkasok, rókák) fejlődik ki; a' már kifejlődött düh hasonló betegséget okoz minden állatban, úgy emberben is (ha megmaratik a' dühös ebtől, vagy akárhogy beoltatik a' méreg). Az ebdüh' lefolyásának három szaka (stadium) van: komoly, dühös és szélhüdt (stadium melancholicum, furiosum, paralyticum). Az 1-ben elveszti az eb hizelgő nyájasságát, szomorú, magányt keres, szokott ételét otthagyja, nem iszik, urát nem ismeri, neki nem engedelmeskedik, lusta, komoly, legkisebb ingerlésre harap, szemei homályosak; ezen kórjelek a' düh kitörését jelentik, 's 10—12. óra, vagy 2—3. nap mulva a' 2-dik szak kezdődik; ekkor a' düh már kifejlődött: a' kutya nagyon nyugtalan, nem maradhat egy helyen, fut irány nélkül, hol egyenes, hol görbe vonalban, mindent harap, mar állatot, embert, tulajdon gazdáját, 's ön testét sem kivéve, nem eszik, néha sokat, máskor mit sem iszik, hideg testeket: követ, lánczot nyal, szája szüntelen habzik, szőre fölborzadt, hangja rekedt, a' többi ebek ösztönileg kerülik, nem ugatnak reá. Ez tart 1—5. napig, és ekkor a' harmadik szak kez-

dődik: gyengülni kezd, farka lába közt log, fülei lefüggnek, szédelegve fut, futás közben gyakran elesik, görcsöt kap, 's szélhüdés által megdöglik. — Okai: nagy meleg és hideg, rosz és kevés táplálás, hirtelen meghűtések, nemi ösztön' ki nem elégítése, természet elleni táplálása az öl és szoba ebecskéknek, de mind ezek csak a' légkör' bizonyos változása alatt szülhetnek düh kórt. Harapás által minden állat megdühödhetik. A' nyálban rejtezik főkép a' ragály anyag. Az emberben bizonytalan időben 7—10. naptól 3—4. 's több hónapok után tör ki a' harapás után. A' meg marott hely színét szederjesre változtatja, ég, csip, bizsereg, fáj, a' seb tisztátalan, komolyság lepi meg az embert, a' szomjusággal a' kór hamar nő, a' dűhösség kitör azon jelekkel, mellyek a' kutyánál említtettek, gyakorta rövid időre az eszmélése visszatér, míg 7—10. nap mulva szélütés' következtében megszabaditja e' rettentő nyavalyájától őt a' halál. — Számtalan szerek használtatnak ezen rettentő betegség alatt. A' kuruzsolók sok titkos szerei közt fő szerepet játszá a' kőrös bogár (Cantharides), és Bella donna. — Mult esztendő' végével a' felséges ausztriai kórmány nagy áron vette meg a' magyar ör' vidéken létező iskola mestertől az általa feltalált: csalhatatlan orvosságot az ebdüh ellen; de az ő szere, Aster-montanus, gentiana cruciata, nem új szer; már a' 17. században nyomott könyvekben előjön, szinte ezen kór ellen ajánlva. Hatása még nincs kikutatva.

Ebenezer, egy, az angol tartományba költözködő salzburgi németek által újonan épült város Georgiában, Éjszak-Amerikában. Felosztatik Ó- és Új-Ebenezerre. 1736-ban elhagyták a' németek Ó Ebenezert, és a' felsőbb hatalom' jóvá hagyásával az Új-Ebenezert épitették.

Eben fa (diospyros ebenaster), Ceylon, Madagaskar, és az afrikai partokon növő ritka 's drága fa: a' kereskedésben láb vastagságú, 1—2 öl hosszú darabokban jő elő, nagyon fekete szinű (ez természetes szine), minden fa nemek között legnehezebb, legkeményebb, 's legdrágább; de nem az egész fa, hanem a' fának csak szike. A' fa' külseje fejér taplós, mi leforgácsoltatik. Hajdan az orvostan is használta, mint izzasztó szert; most a' legdrágább, és legszebb házi bútorok, hangszerek 's a' t. készülnek belőle, kik ebenistáknak neveztetnek. Legújabban a' franczia' királya csináltatott egy nagy koporsót Napoleon' számára ezen fából, mellybe a' sz. Ilonán lévő hamvait előbbi koporsóival együtt teendik a' nagy hősnek, a' franczia honba visszahozatáskor.

Eberstein, grófság Svábországban, az úgy nevezett Schwarzvalde-nál würtenbergi herczegség és bádeni markgrófság közt. 1660-tól fogva, midőn az ebersteini grófok Kazimir grófban kihaltak, Eberstein, mint fihűbér a' bádeni grófokra, kik már az előtt egy részét birták, szállott.

Eboracum (reg. geogr.), Britannia' legnevezetesebb 's legjelesebb városa London után. Római telep vala, és azért nevezetes, minthogy két római császár, Septimius Severus, 's Constantinus Glorus itt halának meg. Eboracum a' mostani York.

Ébrenség, ébrenlét, azon állapot, mellyben a' külérzékek, és önkényes mozgások szabadon, eszmélve használtathatnak. Ellentéte az álom, mellyben a' tenyésző rendszerek, az ébrenségben pedig az állati működések munkálkodnak. A' szerfeletti ébrenség gyengeségét, fáradságot, lázas mozgást, izmok' lankadását, ásitozást, betegségeket szül, mellyek az álom által elenyésznek.

Ebro (Iberus), nagy folyó Spanyolországban. Asturia' határában ered, és Navarrán, Aragonián, 's Catalónián keresztül futván, Tortosán alól Ampostánál a' földközi tengerbe ömlik.

Ecbatana (rég. geogr.), 1) Mediának 7. fallal körülvett, 's Dejocestól építtetett főváros Orontes hegynél. Később falait elvesztette, 's csak egy erős vára volt, hol a' perzsa királyok' nagy kincse őriztetett. Ecbatana mediaiak', perzsiaiak', görögök', 's spanyolok' királyának lakhelye volt. Most Hamadan a' neve. 2) E. Magorum, Dariustól építtetett, Persis tartományában, ki a' magorokat ide áttevé, honnan nevét is veszi.

Ecce homo! üdvözítőnk' szenvedését ábrázoló kép alatti fölirat, melly annyit tesz, mint: »ime az ember!» az az: ez az ember, ki minden ostoroztatásokat olly türelemmel szenvedte. Ezen igéket maga Pilátus mondá az üdvözítőről, kinek rendkivüli türelmét mindenek fölött bámulta.

Echo, viszhang midőn t. i. a' hangok a' vissza verő felületekről pattannak vissza; például: ha hegy, sziklák, völgyek, erdők, falak felé fordulva kiáltunk, a' hangok ezen tárgyaktól vissza pattanva ismételtetnek. Néha csak néhány, máskor több szavak, 's egész versek ismételtetnek az echo által. Nevezetesbek: a' rosneathi Skóthonban; a' koblenczi (melly 1. szót 17 szer viszonoz. Honunkban a' tihanyi, hol a' benedictinusok' zárdája melletti fal két verset ismétel. — Régieknél Echo folyamnő vala, némellyek szerint lég' 's föld' leánya, kit Juno sok beszéde miatt kősziklává változtatott, csak a' beszéd' utolsó fogásainak ismétlését hagyván meg neki.

Ecija, Spanyolország' Sevilla tartományában város 28,000. lak. Nevezetes bőr- gyapat- 's pamuttali nagy kereskedéséről.

Eckmühl, bajor falu, nevezetes az 1809. apr. 22. ausztriaiak és francziák közti csatáról. Merész támadások történtek minden részről, midőn Napoleon jan. 23. Spanyolországból Párisba megérkezett. Az ausztriai sereg 220,000. a' franczia 212,000. fegyverest számlált. Mihelyt München megszállotta, megjelent Napoleon is, 's Tann mellett (bajor

mváros) apr. 19.; Abensbergnél apr. 20.; Landshutnál apr. 21. megütközött. Minekutána mind a' két ellenfél Eckmühl felé nyomult, apr. 22. a' würtembergi gyalogság Burghausen falut vevé meg ostrommal. Ekkor a' 16. franczia lovag ezred az Eckmühl mögötti síkon az ausztria 7. ezredet szaladásnak dönté, 's igy az ausztriai sereg körül lévén szárnyalva, rendetlenségbe jött. Károly főherczeg egy át tört négyszegből csak gyors lován menekedhetett meg. 100,000. emberből álló ausztriai sereg 130,000. franczia 's némettől megverettetett; 20,000. elfogatott 's nagy zsákmánynak lön ura. A' főherczeg futó seregét éjjel csolnak hidakon vivé át a' Dunán, 's a' roszul erősített Regensburg mellett viadalra kelt. Itt 6,000. ember esett az ellenfél' hatalmába; Stadt- am Hof városnak is megkelle magát adni, de ausztriaiak ágyúik által felgyújták ezt, 's néhány házat kivéve mind tüzmártaléka lön. Napoleon, kit apr. 23. egy lankadt golyó könnyeden ére a' lábán, 24-kén egy napi parancsot bocsáta közre, mellyben a' csata térén nyert prédát kihirdette; (100. ágyú, 50,000. fogoly, 40. zászló, 3,000. társzekér, 3. hidcsolnak) hozzá tévén »négy hét alatt Bécsben vagyunk» Dawoust eckmühli herczegi czimet nyert. Ugyan azon napon Napoleon a' rajnai szövetség' minden státusaiban eltörlé a' német vitézi rendet.

Ecloga, a' költészetben általában kiválasztott darab, vagy kiszemelt költemények, vagy több, ugyan azon alakú költemények. Ezen értelemben Horatius gúny versei eclogáknak neveztettek. — Virgil' idejétől különösen a' pásztori versezetek neveztetnek igy.

Eczet, borból 's minden bornemű (u. m. sör, gyümölcslé, méz) folyadékokból a' második forrás által készült savanyú folyadék, innét a' söreczet, boreczet, 's a' t. Az édes szőlőlé az első borforrás által borrá lesz, ha a' lég behatása által a' forrás tovább tart, a' 2-ik vagy eczet forrás következik. Minél erősebb volt a' folyadék, mellyből eczetet készítünk, 's minél nagyobb érintésbe jő a' léggel, annál jobb lesz az eczet. Haszna az eczetnek igen kiterjedt, 's nélkülözhetlen, gyógyszereknél, selyemfestésnél 's más mesterbereknél. Szagos füvek-, virágok-, magok által kellemes illatot adunk az eczetnek, innét van: a' rózsa, levendula, szekfű eczet.

Ed, azon hét kún vezérek' (Edumen, Etu, Bunger, Osad, Boyta, Retel) egyike volt, kik Kiov alatt magokat Oroszországban Almushoz a' magyarok fővezéréhez, kapcsolták. Még Almus Kiov alatt az orosz fejedelemmel alkudozott, addig a' Kunok a' magyarokkal szóba elegyedtek, csodálkozattal vévén észre nyelvöknek a' magyarokévali hasonlóságát, mi hihető, hogy ez indítá őket Almussal Magyarországba jöni. 'S itt azon földet, melly ma is Nagy-Kúnságnak hivatik, nyerték. Ugyan akkor jöttek be Almussal az országba némelly oroszok is, de ezek saját

nyelvöket megtartották. Ugyan ezen vezérnek (Ednek) ajándékozta Árpád Szerencs környékét, mellyet maradéki még Bela király' névtelen irójának idejében is birtak.

Edam, város Éjszaki-Hollandiában zuydi tó mellett 4,000. lak. k'k sajttal nagy kereskedést üznek (1801-ben 6,660,631. font adatott el). Van kikötője, hajó épitése, sófőzése.

Edekon, Attila' követe volt II. Theodosius konstantinápolyi császárhoz. Mig Edekon a' császár' udvarában tartózkodott, arra akará ezt egy udvari főember birni, hogy haza érkezvén, Attilát ölje meg. Edekon a' kérést elfogadta: haza jöttével azonban Attilának a' dolgot azonnal kijelentette, 's a' nagy pénz öszveget, mellyel őt e' végből megajándékozták, Attilának adta. Ez Theodosiuson a' gonosz szándékért boszút nem állott, hanem a' pénzt alacson lelkűsége miatt, elébb őt megdorgáltatván, Theodosiusnak vissza küldötte.

Éden, 1) paradicsom, Ázsiának egy vidéke, mit a' tudósok majd Syriába, majd Caspium tenger mellé, majd Kazimir síkságra helyeznek. 2) Mesopotamia' vidéke, mit némellyek a' mai Maadannak tartanak. 3) Damaskus mellett egy gyönyörű völgy.

Edényeknek neveztetnek a' boncz- és egészségtanban- a' vért, 's nyirkot vivő: nyirk- vér- és üterek.

Edessa (régi geogr.), 1) város Macedoniában; 2) Mesopotamiában, máskép Calirrhoënak és Antiochiának, syrusoknál Arrach- és Orrhoának, az araboknál Raha- Orroha- és Orfának nevezteték. Rómaiaknál jeles határerőség vala a' parthusok- később pedig a' perzsak ellen. Heraclius császár alatt Mesopotamiával az arabok' kezébe került.

Edgeworth (Allen Henrik de Firmont), XVI. Lajos' gyóntató atyja. Szül. 1745. Irlandnak Edgeworth-Town nevű helységében. Atyja családjával együtt, midőn ez vele a' katholika vallást fölvette, Parisba jött, hol E. jezuitáktól neveltetett. Erzsébet herczegnő, XVI. Lajos testvérének gyóntató atyjává választatott ájtatossága- 's szerénységeért. — Zendülés kiütésekor oriási lépéssel haladó gonoszságnak közepette a' király családjával együtt a' börtönbe hurczoltatott. Erzsébet (l. ezt.) volt ekkor a' királynak vigasztaló angyala. Midőn a' királynak a' halálos ítélet tudtára adatott, az Isten előtti méltó megjelenhetésre 3. napi készületet, és ez alatt Edgeworthot kérteki magának a' conventtól a' király. Firmont legmélyebb alázatossággal teljesité kötelességét, 's őt a' vesztő helyre is elkiséré. Lajos maga vetkezett le, 's alig mondá E. e' szavakat: »szent Lajos' fia, menj fel az égbe» leesett a' bárd, 's Lajos nem élt többé. Sok veszélyek közt hagyhatá el E. Francziaországot. 1796. Angolországba ment. — Nemes caractere külsejében is kitetszett E., mint ebből lehet következtetni. Királyától az orosz udvarhoz küldetett, hogy Sándor csá-

szárnak a' sz. lélek vitézi rendjét adná át. Sándor látván Firmontnak tiszteletes tekintetét, annyira elragadtatott, hogy térdre esvén előtte, áldást kért magára tőle. Megholt maj. 21. 1807. döghalál' következtében, midőn ennek dühösködő uralkodása' daczára is a' betegeket fáradhatlannl ápolgatta. A' királyi ház gyászolta őt. XVIII. Lajos maga készitett neki sirverset.

Edictum, tulajdonképen minden felsőbb hatalmú hirdetmény. Rómaiaknál a' praetorok, hivatalokba léptök alkalmával, azon elveket szokták a' néppel tudatni, mellyek szerint foglalatosságaikat végezni akarák. Edictumok tehát a' sajátlagos törvények' hézagainak kipótlására szolgáltak. Most tágas értelemben közönséges törvényt tészen, mellyet a' fejedelem vagy a' törvényhozó hatalom valamelly személyre, vagy dologra minden tekintet nélkül ruház. Különben Edictum alatt olly törvények értetnek, mellyekhez valami bűntetés is kapcsoltatik.

Edingburg, Skótországnak fővárosa, Midlothian nevű grófságban, Forthi-tengeröből mellett 187,000. lak. a' legújabb számolás után. Egy mély völgy által két részre oszlik, t. i. ó, 's új városra. Mind a' két rész nevezetes 2. hiddal (éjszak 's déli) van összekapcsolva. Az első az épités mesterségének remeke, 310. láb. hosszú, 's három, 68. láb. magas bólthajtásból áll. Az új város, melly Europa, legszébbikéivel mérközhetik meg, 3—4,000. láb hosszú, 's több 100. láb széles utczákkal 's szép négy szegletű faragott kövekből épitett házakkal diszeskedik. Az útczák rendes szegletekben vágják keresztül egymást. Nevezetes két nagy piacza: st. Andrea's-Square, 's Charlotte-Square. Továbbá E-ban említést érdemelnek: a' skócziai királyok' Holyrood-House nevű hajdani palotája, két magas toronynyal ékesitve; az egyetem' új épülete (1789. óta épül), a' parlament ház, az egyetemi 50,000. kötetnél többet számláló könyvtár, egyetemhez az ifjakat készitő híres High-School (fő iskola); Heriot Györgytől, egy nemes lelkű aranymüvestől 1650. alapitott nagy kórház; süket-némák' intézete; árvák háza; a' royal society helyes értekezéseiről híres társaság; természet történeti társaság, Werner név alatt. Ezenken kivül van Edingburgnak jövedelmes gyertya öntése, szappan, whisky (pálinka) főzése, keményitő, harisnya kötő, gombostő, 's gomb gyárai. Nevezetesek az Edingburgi kocsik is. Kereskedése nagy. Környékét egyenként, 's magasan fölnyuló bazalt nemű kőszálak, mellyek közől 1000. l. mag. némellyek, ékesitik.

Eduard, több illy nevű királyok ültek az angol trónon; többi közt: 1) I. Eduard, III. Henrik' fia, a' plantageneti házból. Kórmányra jutott 1272-ben. Ennek uralkodása alatt emelkedék az angol hatalom. Ez hóditotta meg a' Wales nevű tartományt, mellytől azután minden korona örökös: Wales vagy Wallis herczegi nevet hordott. A' jó rend 's igaz-

gatás által az ország' ereje mindinkább növekedett. Megholt 1307-ben. Még fényesebb vala III. Eduard kórmánya, mellyre I. Eduard után, kinek ez onokája vala, 1327-ben jutott. Egy vala ő az angol királyok' legnagyobbikai közől. A' francziákkali szerencsés hadaiban legnagyobb részt veve fia Eduard, ki fekete fölfegyverkezete miatt fekete herczegnek hivatott. E' nemes hős, ki atyja előtt holt meg, vala győztes a' Poitiers melleti ütközetben 1356., mellyben János franczia királyt elfogta. Ő a' győztest nagylelkűleg kémélé, 's tábori sátorában azt kitünőleg megvendégelé, maga álla János' széke mögött, hogy neki szolgálhasson. Londonba menetkor pedig a' fogoly királyt olly pompás lóra ültette, hogy mindenki ezt gondolhatta győztesnek. Megholt 1376 ban. — Sokat köszönhet Angolország III. Eduardnak ipar- 's kereskedésre nézve. — Ez alapitotta a' kék harisnyakötő-lovag rendet, Európában a' legrégibbek és legjelesbek' egyikét. Mire következő eset ada alkalmat: Eduard általa épitett kastélyban Windsorban egy pompás udvari ünnepet rendelt (1349), melly alkalommal a' király' kedveltje salisburg grófnő a' terembe menetkor harisnyakötőjét elveszté. A' király azonnal észrevevé, hogy az udvaronczok egymásnak intenek. Erre fölemelé földről a' kötőt e' szavakkal: Honi soit qui mal y pense! (Dáczára annak, ki e' mellett roszat gondol!) térdére köté, és a' harisnyakötőt egy lovagrend jelének tette; a' most emlitett szavak pedig fölirás gyanánt szolgáltak.

Educillatio, szeszes italok' kisebb mértékbeni kimérése. Honunkban különbféle törvények 's kiváltságok által korlátoztatik. Kiváltságok által a' mennyiben a' kiváltságos' kiváltságának értelmében azt törvényesen gyakorolhatja; törvények által, a' mennyiben a' földesúr, polgár 's jobbágyság élhet vele.

Edumen vagy Edemer, a' hét kúnvezérek' (l. Ed) egyike, kik magokat Oroszországban Kiov alatt Almushoz kapcsolták. 893. körül Árpád Ed- és Edumen-nek ajándékozta a' Sajó- 's Tiszaközti földet; ezután Mátra mellékét, melly földeket utódaik sokáig birták. Ezek' utódai közől volt Aba a' magyarok harmadik királya (l. Aba). Turóczi Ed- és Edument Attila' onokáinak állitja.

Effendi (úr), tisztelet név a' törököknél, mellyel a' status és polgári tisztek, 's gyakran a' státusnak más polgarai is élnek. — Hekim-Effendi, első császári orvos; Reis-Effendi, az idegen nemzetek' ügyeinek ministere; Iman-Effendi, serailban lévő pap.

Eger, Csehországban város neve 9,500. lakossal, szép épületekkel; egykor véd hely vala. Eger városa polgármester' házában gyilkoltatott meg Wallenstein 1634. febr. 24. Nevezetes itt a' vár, a' jezuiták' hajdani collegiuma, a' római torony. Vannak karton, posztó, 's más gyárai.

Eger, érseki város Magyarországban, Heves 's Külső-Szolnok törvényesen egyesült vmegyékben. Nevét az Eger folyótól vette, mintegy 19,000. lak., érseki székkel, papnevelő, törvénytudományt tanító intézettel, gyönyörű érseki lyceummal, kir. gymnasiummal, gazdagon ellátott csillagászi toronynyal, könyvtárral, több szép templomokkal, 's szerzetes zárdákkal (zircziek, barátok, minoriták, serviták, irgalmas barátok). Nevezetes Eger népes vásáráról, 's jó veres boráról is. Itt hala el II. István 1131., 's Imre 1204.—1241-ben a' tatárok által hamuvá tétetett Eger városa. IV. Bela, édes hazánknak második alkotója, 1261. kőfalakkal 's sánczokkal kerítette körül Eger városát. Eger' történetei közt nevezetes a' hussitáktól 1442. I. Ulászló alatt, a' mélyen alvó lakosokon tett iszonyú öldöklés és rablás, mit az egyesült lengyelek és magyarok azzal boszúltak meg, hogy a' cseheknek utána nyomulván, csak nem mind lenyakazták, magát a' vezért is (Telef volt a' neve) elfogván. II. Ulászló' idejében még szomorúbb állapotot élt Eger városa, midőn Dósának Barnabás nevű alvezére azt vidékivel együtt hamuvá tette. — Legdicsőségesebb Eger' történeteiben, 60. ezerből álló török sereg által 38. napig tartott ostromoltatása. De 1596. III. Mahomed 200,000-rel támadta meg, 's meg is vette, 's közel egy századig viselte a' török jármot Eger városa. I. Leopold királyi városi rangra emelte, de Fenesi György püspök' és káptalan' kérésére 2. esztendő mulva új szabadságaitól megfosztotta. Utólsó háborgása vala Rákóczy Ferencz alatt (I. József), azonban rövid idő mulva a' császár' részére kerittetett.

Egerszeg, mezőváros Magyarországban 3,200. lakossal. Itt tartatnak Zala vármegye' gyűlései.

Egeria, római folyamnő, kitől a' rege szerint Numa egy berekben bölcsességét nyerte. Numa' halála után Aricia melletti berekben E. addig sírt, míg Diana őt kúttá nem változtatta.

Egérkő, ezen fényes, szürke, könnyen elgőzölgő ércz nem ártalmas magában, 's több érczekhez p. o. a' rézhez adatik, hogy általa keménységet, fejér szint, és fényt kapjanak. Ha savítóval egyesül, a' leghatalmasabb rágó mérget, egy fejér színű, czukorhoz hasonló anyagot szolgáltat, melly a' leggyötrőbb fájdalmak közt, kisebb mértékben is véve, az életet eltörli. Ritkábban találtatik magányosan, közönségesen más érczekkel p. o. kékanyanyal (kobalt) ónnal 's a' t. vegyülve, ezekből melegség által választatik el (144° melegnél már elszáll), 's az úgy nevezett méreg járásokban gyűjtetik össze. A' fejér egérkő a' legborzasztóbb méreg. Az állati élő testben szörnyű rombolást tesz. Az egérkő általi megmérgesítést következő jelek kisérik: égető hévség a' gyomorban és belekben, bélszaggatás, hányás, hasmenés, görcsök, rángatózások, száj' szárazsága, kielégíthetlen szomjúság, hideg izzadság, ájuldozás, eszmé-

ellenség, végre 8—10. óra mulva a' halál vet véget ezen nyomorú szenvedésnek. Csak a' leggyorsabb orvoslás mentheti meg az életet, hányató, semlegesítő (neutralisirende) italok (u. m. szappany-víz — hamu-lúg), nyálkás betakaró szerek (u. m. tojásfejér, tej, tejföl, olaj 's több effélék). A' holt testben hónapok mulva is föltaláljuk vegytan' segitsége által az egérkő' mérgesitését. Alkotó része az egérkő az aranyglétnek (auripigment) és realgárnak, mellyek festékeknek használtatnak.

Égető-üveg, lencse alakú üveg, melly a' reá eső napsugárokat kis helyre összepontositja, vagy sürűsiti, úgy; hogy az éghető testet, mellyre igazíttatik, meggyújtja. Azon hely, hol a' sugárok összegyülnek, 's gyújthatnak, gyúl-pontnak, gócznak (focus) neveztetik. Gyújtásra közönségesen olly lencséket használunk, mellyeknek mindkét felülete domború, mert gyúl-pontjok közel esvén a' sugárokat legjobban öszvesitik. Annál nagyobb a' lencsék' hatása, minél nagyobb a' felületök, 's minél kisebb a' gyúl-pont. Ha gyújtani akarunk, a' lencsét egyenesen a' nap ellen kell fordítanunk, hogy a' gyúl-pont gömbölyűre alakuljon. Két egymástól bizonyos távolságra tett lencsék a' napsugárokat nagy mértékben összesitik, 's a' gyújtó erőt kimondhatlanul nagyitják. 17-dik század végén Tschirnhausen nagy fáradsággal két igen nagy lencsét készittetett egy darabból, mindegyik' átmérője 33. új, nehézsége 160. font (minden ismert lencsék közt legnagyobb), a' leghevesb tüzet fölül múlják, 's egynehány percz alatt érczeket olvasztott velök. Ezek, a' Tschirnhausen' lencséi rettentő költségbe kerülvén, 1774. Brisson és Lavoisier két homorú (concavum) az óra üveghez hasonló üveget összetévén, a' köztök lévő üreget színtelen folyadékkal megtöltötték; igy sokkal kevesebb költséggel nagyobb hatású lencsét alakitottak, mint Tschirnhausené. Az ablak táblákban lévő lencse alakú gömbök, 's vízzel megtöltött palaczkok gyakorta, ha gyúlható anyagra vetették a' góczokat, égést okoztak; 's az égés' okát nem fejtvén, gyújtogatásról gyanakodtak a' kárvallottak.

Égés, bizonyos mérsékletben sok test ollyas rokonságot vall a' savitóhoz, hogy azt mohon maga tömegébe felvévén, a' savitóval egyesült meleget és világot olly mértékben szabaditja meg, hogy azon melegitő és világító szesz, mit tűznek nevezünk, 's mondunk, áll össze. Vannak testek, mellyek már a' közönséges mérsékletben meggyúlnak, mint: a' villós-gyuló szesz (gas phosphoro-hydrogenium), az úgy nevezett tűzhordozók 's a' t. Mások, mint az arany 's nehéz any (platina) a' legkeményebb tűzben is csak csekély mértékben égnek. A' leghevesebb tüzet gyújtó tükrök és villanyos tűz által okozhatni. A' tűznek különbféle szinei vannak, a' mint ezt minden fagygyú gyertyánál is tapasztalhatni.

Egészség, testünknek azon állapotja, mellyben mindeu működések könnyűséggel, erőérzéssel, egymásközt összehangzólag, történnek. Az egészség erős: ha a' test több ártalmas befolyásoknak ellentáll megbetegedés nélkül; gyenge: ha csekélyebb behatásoknak is enged. Az egészség ellene tételik a' betegségnek, kórnak. Ezek egymással meg nem egyezhetnek; egyik a' másikát kiűzi a' testből.

Egham, Surrey grófságban (Angolorsz.) falu, Themse' közelében. Mellette lévő réten (Rumney Mead) 1215. adatott a' magna charta (l. ezt).

Eginhard, igen jeles, 's legrégibb történetiró. Nagy Károly császár' udvarában neveltetvén, a' tudományokban nagy előmenetelt tett, 's a' császár' titoknoka és a' császári házak' főfelügyelője, végre N. Károly' veje lett, ennek leányát, Emmát, nőül vevén, kitől a' császár' halála után elvált 's mint apát sz. Benedekiek' rendjébe, a' Selingerstadti kolostorba, ment, hol 839. (mások szerint 850. körül) megholt. — Eginhardnak sokat köszön a' német történettan; ő irta le igazán Nagy Károly' életét »Vita Caroli magni» czim alatt; »Annales Francorum» és kora' történetére nézve igen fontos leveleket. Eginhard' terve volt, mint mondják, hogy a' német tenger a' földközi és fekete tengerrel két csatorna által, mellyek közől egyik Mosella és Saone folyókat, másik Rajnát és Dunát egyesiti, összeköttessék.

Egoismus — önzés — önkórság. Azon csúf 's méltatlan hibája igen sok embernek, melly szerint az egész világot tulajdon én-jébe öszve foglalván, ugy tekinti embertársait, mint eszközöket, tulajdon czélja' elérésére; mindent is képes ön hasznának, ön gyönyöreinek feláldozni. Minden emberbe beoltotta ugyan a' természet az önszeretetet, mi szerint is a' kedves dolgokat szereti, kedveli, keresi, a' kellemetleneket pedig kerüli, 's ez természetes; de soha se aljasuljon önzéssé 's önkórsággá a' személyes szükségek' kielégitése, ohajtása ne legyen egy, 's legfőbb kivánság, tisztelet nélkül, más személye, 's vagyona iránt.

Égvény (Alcali), azon testek, mellyek savanyoknak alapul (basis) szolgálnak, vízben könnyen olvaszthatók, a' növényszinekre hatást mutatnak, égő ízzel és felétető erővel birnak az életműves testekre, égvényeknek hivatnak; illyen a' hamag (lixiva) szikag (soda) mész. — A' köz iparra nézve ezen rend nagyon fontos, mert az égvények magányosan használtatnak az orvostanban az elhalt, vagy elfajult állati részek' életitésökre; belsőképen is különbféle kórok ellen használtatnak, de különösen vegyületeik érdekesek: úgymint az általok összeállitott sók (konyha só-, csuda só-, borkő 's a' t.) kovakővel összeolvasztva, üveget; zsiradékokkal szappant alakitanak.

Egyenlőség. Eldönthetetlen igazság, hogy az emberek természetöknél fogva egyenlők. Nem kell azonban ezen eszmével összekeverni azt, hogy az emberek egyenlők is maradnak. Igaz, hogy az emberek egyenlő jogokkal születnek, és jogbéli egyenetlenség, csak mindenikre közönségesen kiterjedő törvény szerint nyerhető; az az szűkebb, vagy terjedtebb jogokat, mint, millyeket az eredeti egyenlőség hoz magával, senki sem nyerhet jogszerűleg, egyébként, mint, a' melly módon akár ki más is juthatna azokhoz. A' bölcselkedés' buvárai mondották ki először az emberek' egyenlőségét, de ezen eszme csak igen szoros korlátok közt maradott. Minekutána azonban a' nemzeti gyülekezet kimondotta volna, hogy »az emberek szabadon és egyforma jogokkal születnek» ezen eszme sok pártolókra talált. Megkell tehát azon egyenlőségtől, melly volt, különböztetni azon jogszerű egyenetlenséget, melly van.

Egyesületek. Elismert igazság, hogy az egyes ember nagyobb czélok' kivitelére gyenge; valamint más részről az egyesült akaratnak kevés lehetetlen. Korszakunkban ezen eszme nem kevés sikerrel tétetik gyakorlásba. Sikerei napról napra látszanak 's haladnak.

Egyesült Görögök, azon keresztények, kik a' római egyházzal bizonyos feltételek alatt egyesíttetnek. A' nem egyesült görögöktől, kik Photius nevű patriarcha (867.) a' római püspök elleni vita által alapíttattak, — jóllehet arra már Görögországnak egy különös császára ada alkalmat, — abban különböznek, hogy a' sz. lelket nem csak az atya — mint a' n. e. görögök tartják — hanem a' Fiu istentől is származni hiszik; megismerik azon felöl a' római pápa' egyházi főhatalmát, purgatoriumot, 's a' megholtak' lelkeiért mondott misék' erejét; egyébiránt megengedtetik a' papságnak a' házasság, szakáll és süveg hordozhatása, az isteni tiszteletnek görög nyelven tartása, a' keményebb bőjtök, 's az úrvacsorának mind a' két szín alatti kiosztása a' n. e. görögök' szokása szerint. Egyesült görögök vannak Olaszországban, különösen Velenczében és Rómában, déli Nápolyban és Siciliában, Erdélyben, Magyar, Horváth- Tót- Dalmát 's több országokban. Nem egyesült görögök, kik a' konstantinápolyi patriarchát ismerik fejöknek, az emlitett tartományokon kívül még Török 's Oroszországokban, Kis-Ázsiában és Afrikában vannak, patriarcháik pedig Konstantinápolyban, Antiochiában, Jeruzsálemben és Alexandriában laknak. A' nem egyesült görög egyház a' török hatalom alatt igen nyomatott, mellynél azonban egy része jelenleg saját fejedelme alatt nyugton gyakorolja vallását. A' legfőbb patriarcha (a' konstantinápolyi) a' Sultán által választatik; a' törökök és keresztények előtt nagy tekintete és gazdag jövedelme van, ő választja a' püspököket (120.) kiknek, valamint a' patriarchának is, házasodni nem szabad. Az isteni szolgálatot ó görög nyelven végzik. Oroszoknál az egyház feje Metropolitá-

nak. — (Magyarorsz. a' n. e. görögegyház feje, ki a' Karloviczi érsek, neveztetik Metropolitának) az érsekek és püspökök Archieriknek, a' gazdagabb kolostorok elöljárói Archimandritáknak- 's a' plébánosok pópáknak neveztetnek.

Egyezség alatt tágas értelemben értetik több személyeknek egy bizonyos dologra nézve kijelentett akaratban való megegyezése; szoros értelemben pedig bizonyos pörös dolognak bizonytalan kimenetele miatti végbe ment szerződése. Magyarországban az illy egyezségek többnyire csak akkor eszközöltetnek, midőn már mind a' két pörös fél tömérdek költségeket okozott, sőt a' pört is nagyobb részint kimeritette. Angol, Franczia és egyéb pallérozott országokban, jelenleg a' törvények a' nemzet lelkéhez és a' környülállásokhoz alkalmaztatnak, 's ennél fogva az egyezség a' pör' kezdete előtt próbáltatik eszközöltetni, 's csak ennek kinem eszközölhetésével kezdődik a' pör.

Egyház (ecclesia), ezen nevezet alatt értetik 1) egy olly épület, mellyben a' keresztények isten' dicsőitésére összegyülni szoktak. Egy illy épület az ó épitő stil szerint előcsarnokból (Vorhalle), hajóból (navis eccl.), és karból áll; 2) értetik a' hivek vallásos gyülekezete; 3) mindazoknak társas egyesülete, kik egy hitet vallanak, és az isteni tiszteletet egyképen végezik. Minthogy az illy keresztény egyesületek különbfélék; azért az egyház is különbféle nevezet alatt vétetik t. i. keresztény katholika anyaszentegyház, egyesült 's nem egyesült anyaszentegyház 's a' t.

Egyházi agenda, az egyházi fő elöljáróság' rendszabása, melly szerint az egyházi szertartásoknak, imádságok- beszédek- 's több efféléknek tartania kell. A' kath. agenda előadja: mikép végezze a' pap az isteni szolgálatot, melly alatt azonban a' sz. mise és a' püspök által rendelt ünnepélyek nem foglaltatnak.

Egyházi-átok. Minden hatalomnak, mellynek az emberek' viszonyaira hatása vagyon, kell büntető erejének is lenni. Ezt, a' keresztény vallás alapitója szinte által látta. Minthogy azonban vallásbéli rendszerét minden külsö hatalommali készittetéstől tisztán akarta tartani, semmit ollyat nem rendelt, mi külső hatalmat árult volna el, igazgatól ezen vallásnak lelkiképeni büntetéssel éltek, és ez az »Egyházi átok;» mellynek ereje Krisztus' azon szavaiból: quorum remiseritis etc. ered.

Egyházi-atyák. Jókor, a' vallás kinyiltakor voltak, kik eredeti természetöknél fogva az istenség' lételét, szentségét 's mindenhatóságát sz. ihletésből inkább, mint mások, felfogták, szent életet viseltek, példa és oktatás által kitünték. Az ó testamentom követni méltó példákkal teljes ezen tekintetben; az új testamentomban felvilágosodott sz. vallás' csoda tévő ereje többeket hozott létre, kiknek követése minden keresztény' kötelessége.

Egyházi gyámság (jus patronatus), törvényes szabadság, mellynél fogva, ki illy szabadsággal bir, valamelly egyházi személyt bizonyos egyházi hivatalra kinevezhet. Magyarországban a' főbb egyházi méltóságokra kinevezhetési legfőbb hatalom a' fels. királyé, ki egyedül nevezhet érseket, püspököket, apátokat, prépostokat, kanonokokat, meghagyván pápának a' hatalmat az érsekeket és püspököket megerősiteni. Új püspökségeket állithat, püspököket egy megyéből a' másikba által tehet; szerzetes rendeket hozhat az országba, vagy eltörülhet, vagy visszaállithat 's a' t. — Egyéb apró egyházi hivatalok' kinevezhetési szabadság a' főbb papi, és világi méltóságoké. — Az acatholicusoknál, kiknek Magyarországban szabad vallási gyakorlatuk van, az egyházi gyámsági legfőbb hatalom hasonlóul a' fels. király' birtoka.

Egyházi gyűlés, zsinat, egyházi tanács (Concilium, synodus), az egyházi előljáróknak a' vallásos és egyházi dolgok fölött tanácskozás miatti gyülekezete. 2. században a' legrégibb egyházi gyülekezetek tartományi zsinatnak (provincialis synodus), sőt anya zsinatnak (Metropolitana synodus) is neveztettek, minthogy közönségesen egy tartománynak fővárosában (metropolis), hol a' fő püspök' lakása vala, szokott tartatni. Az egyházi gyűléseket megkell különböztetnünk egymástól. 4. század elejétől fogva, midőn t. i. a' keresztény vallás status vallássává lön, a' császárok hirdetének egyházi gyűléseket, mellyek közönséges egyházi gyülekezetnek (oecumenicum Concilium) neveztettek, mivel egész birodalom püspökei meghivattak. Az illyi egyházi gyülekezet' végzései, mellyek Cánonok-nak neveztettek, minden kereszténységet kötelezték. Az elnökséget viselte vagy a' pápa, vagy ennek helytartója. — Vannak ezen fölül: nemzeti-, patriarchalis és megyés zsinatok. Illyen nemzeti zsinat volt Magyarországban Pozsonyban 1826. mellynek elnöke vala a' Primás.

Egyházi hatalom alatt értetnek az isteni tekintet által gyámolitott eszközök, mellyek az anyaszentegyháznak adatnak, rendeltetése' elérhetésére. Ezen hatalom a' katholika egyházban kiosztatik papoknak a' felszentelés által, mi a' protestans egyházban a' világi előljáró által történik.

Egyházi hirdetés (banna ecclessiastica) az, midőn a' házasulandók a' törvényes pap által vasár- és ünnepnapon kihirdettetnek. E' hirdetés történik háromszor, hogy azon idő alatt, ha ki valami akadályt tudna a' házasulandó személyek közt, azt az őket illető papnak bejelentse. Az egyházi hirdetéstől a' katholikusok feloldoztathatnak a' megyés püspökök-, vagy azoknak helytartói által, mi a' protestánsoknál a' fő- vagy alispány által szokott történni.

Egyházi hivatal, olly papi hivatal, melly mind azoknak belső

törvényhatóságát és igazgatását foglalja magában, mellyek az egyházhoz, és ennek birtokához tartoznak. Egyházi méltóságok is neveztetnek egyházi hivataloknak, de csak tisztelet' megkülönböztetés végett, mellyet maga a' méltóság ad a' személynek.

Egyházi rend. A' vallás kórmányzásra mindig szükséges volt az egyházi rend. A' keresztény vallás' isteni alapítója az illy rendet az által alapította, hogy a' felvilágosított vallás' terjesztésére segédül 12. apostolt választott. A' mint pedig ezen sz. vallás mind inkább terjedt, úgy az egyházi rend szaporodása is szükségessé lett. Vallásnak különbféle befolyása vagyon a' polgári életbe. Az egyházi rendnek — ellévén a' vallás' dolgaival foglalva — élelem módot kelle rendelni, 's ezen viszonyok világi helyezetet is adtak az egyházi rendnek, mellyből eredt az egyházi status.

Egyházi szokások, az isteni tiszteletnél, különösen a' keresztény egyházban divatozó külformák. Kath. egyházban az illy külsőségekhez tartoznak: a' templomok' ékesítése képekkel, sz. reliquiákkal, drága mise ruhák, szentelt víz, oltárok' felszentelése. A' protestans egyházban e' szokások egészen egyszerűk.

Egyházi történet, a' keresztény egyház' története, melly vagy az egyes vallási felekről, vagy az egyházi társaságok és papi állapot keletkezése- elterjesztése- alkotmánya 's korlátozásáról szól. Czélja, megmutatni, hogy az igazság sokszor csupán nyomatott, de soha elnem fojtatott, és a' tévedés mindig csak rövid időszakig uralkodott megtámadás nélkül, 's ezért vág sokszor az egyház a' politicai történetekbe, és a' szerény gondolkozónak érdekes anyagot nyujt a' gondolkozásra.

Egyházi törvények, olly parancsok és tilalmak, mellyek a' törvényhozói hatalommal felruházott legfőbb papi méltóságok-, vagy előljáróktól papi társaságokhoz tartozó személyeknek adatnak. A' kath. egyházban, az egyházi gyülekezetnek, pápának, és püspöknek; a' protest. egyházban pedig fejedelem' nevében a' Consistoriumnak van hatalma egyházi törvényeket szabni vagy eltörülni.

Egyiptom, hajdan nagy ország, 's pallérozottságnak helye — most török tartomány — határai: éjsz. a' földközi tenger; kel. Arabia, mellyel a' Suezi földszorosnál fogva összeköttetésben van, 's az arabiai tenger öböl; dél. Nubia; nyug. a' nagy Sahara 's Barka pusztaság. Kiterjedése 9000. nsz. mfd. nyúlik ugyan, de alig müveltetik 8. része, 's ennek is a' termékenységét Nilus folyam' (l. ezt) kiáradása tartja fenn. Egyiptusban tulajdonkép két része van az esztendőnek: tavasz t. i. és nyár; az decembertől mártiusig; ez aprilistól novemberig. Mindig tiszta 's fellegtelen ég és hév napok jelelik a' nyarat, hüves és frisítő éjekkel kedveskedik a' tavasz. Gazdag Egyiptom gabonában, ris, 's déli gyümölcsökben, főleg pedig

finom pamutban, de mindenféle ragadozó állatokban is, főkép ollyanokban, mellyek Nilus- 's ennek áradásából veszik élelmöket; mint: Krokodil, Ichneumon, Ibis (ez a' Nilus' iszapjában lévő kigyókat pusztitja) 's a' t. Ásványokban sem szegény Egyiptom; főleg márvány, alabastrom, 's porfir itt említendők. Lakosok' száma 2 1/2 millio, 's ezek: koptok (régi egyiptusok' utódai), törökök, arabok, mameluckok 's sok európaiak. Az egyiptomi ember közönségesen erős, ügyes testű, barna sárgás szinű, vidám lelkű, jó szivű, mértékletes, 's vallásos. Az ország' fő vallása mohamedana, babonás de egyébiránt szép lelki tehetségekkel bir. Nyelve az arabiai. Földmüvelés, méhészség, tyúktenyésztés, rózsa viz, szalamia, bőr készités, len, kender, pamut, selyem müvek, szőnyeg készités, üveg, fazekas munka 's kereskedés a' lakosok' foglalatosságai. Az egyiptusiak, aethiopiaiak- babyloniaiak- 's indusokkal a' legrégibb, 's legkitetszőbb népek voltak, kiknél nagy fokra emeltetett a' pallérozottság. Mathesis és astronomia, természet története nálok igen korán nagy müveltségre kapott; a' hangászatban is előképei valának a' régiségnek. Legnevezetesebbek a' régi egyiptusiak' müvei, tömkelegei (labyrinthus), gúlái (pyramis), díszgúlái (obelisk), sirboltjai. Régi története e' népnek még sokkal homályosabb mint másé. Menes, Osymandias, Moeris, Sesostris, kiknek a' nép körül tett érdemei, főleg pedig az utolsóé, igen nagyoknak hirdettetnek, voltak egyiptusnak első uralkodóihoz tartozandók' nevei, de kikről semmi bizonyost nem tudhatni. Csak 7. században kr. sz. e. Psammetich alatt találhatni Egyiptus' történetének kevéssé erősebb alapját. 6. szász. Cambyses, perzsa király hatalma alatt volt. 332. évben Nagy Sándor hódítá meg Egyiptust, 's midőn halála után Macedonia felosztatott, a' Ptolemaeusok, mint Egyiptus' királyai, lépének föl, 's előbbi fényét ismét megadák neki. Actium melletti ütközet után ezen tartomány is római hatalom alá jött, 's római tartományná tétetett a' hatalmas köztársaságtól. Egyiptomot a' rómaiak 670. eszt. birták. Midőn Theodosiustól a' római birodalom napnyugotira 's napkeletire osztatott, Egyiptom az utolsó' alkotó részévé lett, mindig mélyebben sülyedt a' tudatlanságba 's erőtlenségbe, a' honnan könnyen elfoglaltathatott a' saracenektől, midőn Alexandria városát 640. kr. sz. u. ostrommal megvették volna. De ezek 600. eszt. uralkodások után, mameluckok által; ezek pedig a' törököktől Selim sultán által üzettek el 1517. Ezen időtől fogva, majd mindig belső háborúk által háborgattatott Egyiptom, minthogy a' Mameluck beyek magokat szakadatlanúl a' török kórmány ellen szegezték. 1798. egész 1801. a' francziák birták. Ez idő óta Egyiptom sokkal nagyobb mértékben vonta magára a' status kórmányzók 's tudósok' figyelmét, mint valaha. Europa csodálkozva lát egy fejedelmet uralkodni, ki nemzete' előitéleteinek rablánczaitól megtudván menekülni, európai intézetet viszen be

Egyiptomba, hogy a' ptolemaeusok' idejét minden tekintetben vissza varázsolja. — Ez a' fejedelem Mohammed Ali Basa.

Egység (a' műben), az egész részeinek összehangzásában áll, mellyek' összekötésének úgy kell eszközöltetni, hogy az egyes részt, mint egészt, soha ne tekinthessük. Meg szünik az egység, mihelyt a' műben két eszme tétetik alapul.

Egyszarvu (monoceros), homloka' közepén lévő egyenes szarvról neveztetik egy tehén nagyságú, zerge alkatú állat. A' szarv csak a' hímnél találtatik. Buffon óta helytelenül számíttatott a' mesés állatok' sorába, mert Zach által tett vizsgálódásokból kitetszik, hogy illy állat a' valóságban létezik.

Egyszerű, így neveztetik általában az, mi semmi, vagy csak kevés létrészből áll. Egyszerűt jelent az is, mi minden fölüleges hozzávalót nélkülöz, 's magát csupán lényegesre szorítja. Az egyszerűséggel eredetiképp egy értelmű vala az együgyűség. Két értelemben lehet venni az együgyűséget. Van t. i. erkölcsi együgyűség, mit az bir, kinek gondolkozásmódja és cselekedete egymással a' legszorosb kapcsolatban áll, a' nélkül; hogy megelőző megfontolás- és melléknézetek által vezettetnék. Ezen értelemben együgyű a' mesterkétlen ember egyenesen véve, 's ezen együgyűséget az őszinteség bélyegzi. A' szív' együgyűsége homlok egyenest áll az ész' együgyűségével, egy nemével a' csekély tehetségnek, mit azonban az erkölcsileg együgyűnél általában föl nem tehetni. — Az aestheticai együgyűségnél a' természeti 's egyszerű terv mellett még a' jól meggondolt egyszerű kivitel is szükséges, mi nélkülözhetlen föltétel, hogy minden részek egy gyönyörű egészhez alkalmaztassanak, és hogy minden fölösleges, melly az egészszel szükséges összefüggésben nincs, mellőztessék. Például szolgálhatnak ebben a' régiek.

Ehrenbreitstein, város porosz Koblenz nevű kerületben, Rajna' jobb partján, Koblenz' irányában, egy sziklán épült erős várral, melly 1801-ben szétvettetett, de ismét helyre állíttatott. A' város, melly 2400. lakost számlál, a' trieri választó fejedelemé, kinek itt a' Rajna mellett gyönyörű régi várszerű palotája van.

Éh-gyógymód, így neveztetik a' gyógytanban a' gyógyítás' azon neme, melly szerint a' test más hatalmas szerek' (ér vágás, vértisztító italok, izzasztók, dárdany, higan) használása mellett, csak annyi étekkel tápláltatik, a' mennyivel tengődhetik, 's éhen halástól megmentetik. Használtatik a' mellen gyökerező elavult kórokban, főkép, mellyek a' tenyésző életben gyökereznek.

Ehingen, 72/5. német mf. hasonnevü würtembergi Duna-kerületnek városa, melly 1749. egészen a' tűz' mártaléka lön — 2600. lakossal, kik festés- 's pamut szövéssel foglalkoznak.

Éhség, azon érzés, melly étel vevésre kényszerít bennünket. Elejéntén kellemes érzés, és étvágynak neveztetik: ha kinem elégíttetik, égető, metsző, elviselhetetlen fájdalommá válik, eszméletünk' 's illendőség' szabályainak elmellőzésével is kényszerít kívánságunknak eleget tenni. Jelei az éhségnek: a' gyomor-táj behúzódik, gyengülés, ásítozás, nyáladzás következik; a' gyomor fáj, görcsösen össze húzódik, a' lehelet kellemetlen szagú, olvasztó láz és végre halál következik.

Eisenach (Isenacum), weimári herczegség, melly Vilmos Henrik' halála után 1741. jött a' szász-weimári herczeg' birtokába. Kiterjedése 21. n. sz. mföld. 75,500. lakossal. Werra, Unstrut, Saale, Helm és Fulda vizektől öntöztetik. Van gabonája, fája, lene, komlója, sava, kalló földje. Lakosi vas- gyapjú- pamut portékát és vásznat készítenek. — Fővárosa hasonnevű 8,200. lakossal, Nesse folyónál. Van gymnasiuma, és tanítókat képző intézete. A' város mellett, egy magas hegyen, fekszik az úgy nevezett wartburgi vár, a' herczegi lakkal. Itt keresett Luther menedék helyet, midőn 1521. Wormatiában tartatott gyűlésből haza utazott. E' helyet ő Pathmumának nevezte.

Éj, azon időköz, mellynek folytában a' nap a' láthatár alatt vagyon, ellentéte a' nappalnak. Az éj' hossza nem egyenlő. Minél inkább közelget az ember a' sarkakhoz (polus), annál szembetünőbb az éj, 's nap közt a' különbség. A' sark körökön egyszer esztendőben egy nap éj nélkül, 's egyszer ismét egy éj nap nélkül van. — Kétszer esztendőben (mart. 21. és sept. 23. körül, midőn a' nap az egyenlítőben van) az egész földön egyenlő a' nap' hossza az éjjével, a' sarkokat kivéve, hol az egész év csak egy nap, 's egy éjből áll, mind egyik 6. hónapig tartván.

Éjszak-amerikai-szabad státusok, még alig 60. évesek, már is mind természeti mind erkölcsi tekintetben nevezetes hatalmasságot képeznek. Egy jól elrendelt, magából kifejlett polgári egyesület áll itt előttünk, mellynek talpkőve a' törvényes egyesség; éltető gyökere a' köz akarat. Nincs itt örökös hatalom, nincs reménység, uralkodó vallás, állandó katonaság, czéhek, vitézi rendek 's a' t. E' nevezetes egyesület története ez: Amerika' felfödöztetése után, majd egy századig, figyelem nélkül maradt Éjszak-Amerika, mert a' nemes érczek itt hiányozván, az európaiak inkább Mexico,- Dél-Amerikára 's a' t. fordították figyelmöket, 's csak későbben telepedtek meg itt több angolok, kik részint az éhség', részint a' vad indusok' áldozatai lettek, a' megmaradtak vissza költözvén Angolhonban. 1607. telepedett meg Virginia partjain az első állandó gyarmat. Ez időben kezdődtek Európában a' vallás viszongások; a' reformált Anglia üldözte a' vele nem egyenlő gondolkozásuakat. Erzsébet; I. Jakab; I. Károly' uralkodása alatt, a' türelmetlenség' korában, sok családok oda hagyták Angliát, hol meggyőződések szerint

Istenhez folyamodni tiltatott, 's menedéket kerestek az újvilágban. Milly számmal üldözte Europa jelesebb embereit, olly számmal szaporodott az újvilág. Massachusetts, New-Hampshire, Rhode Island, Connecticut és Pennsilvaniá t alapitották az oda vándorlottak. Szorgalmok által minden tenyészett körülök. Polgári 's vallási szabadság, 's egyenlőség volt a' telepedő angolok, francziák, németek, svédek, né-metalföldiek' 's a' t. főkivánsága. A' féltékeny Anglia irigyelte telepitvényei' haladását, 's magának innét hasznot huzandó, Vilmos 's Maria uralkodása alatt (1692) a' király nevezett, 's küldött nekik kormányzókat. Adók, vámok 's több terhek' nemeit vetette reájok, tisztviselői a' népet sanyargatták. De a' gyarmatok mindezeknek ellen mondottak, főleg, mivel az angol parlamentbe képviselőt küldeniök tilalmas volt. Az Anglia 's Francziahon közt 16. évig tartott háború alatt, minden elnyomásuk mellett is, pénzzel 's katonával segitették az anyaországot, reményivén: a' had' bevégzés után orvosolandja sebeiket Anglia. Azonban e' helyett sulyosabb terheket rakott reájok. A' kereskedés nekik még a' szomszéd statusokkal is tilos volt, és csak angol hajókról vehették meg azt drága pénzen, mit magoknak szomszédjaiktól olcsón szerezhettek volna: 1765. billyeg taxa vettetett reájok (minden szerződések, egyezmények, pörök, végrendeletek 's a' t. csak a' kórmány által drága pénzen árult papirosra irathattak, a' megsemmisités' büntetése alatt), gyáraik elnyomattak. Kérelemmel fordultak a' parlamenthez az amerikaiak, Franklint küldvén oda, ki, hogy megaláztassék, a' parlament elejbe állittatott. A' theára nagy adó vettetett, 's csak angolhajókról vásároltathatott. A' nép gyüléseket tartott, tanácskozván sorsa' javithatásáról: ezeket az angol katonák mindig szétűzték. Bostoniák a' thea ládákat a' tengerbe szórták; ezért a' katonaság öldökléssel kegyetlen boszút állott, minden felül sietett a' segedelem a' bostoniák' ótalmára, Gage generál 1800. embert küldött Concordba a' gyülés' szétoszlatására, ezek Lexingtonnál néhány fegyveres amerikaiakat találtak, 's nyolczat közölök megöltek. Ez volt az első polgári vér' kiömlése, 's egyszersmind jeladás a' közzendülésre. Az angol kórmány látván a' megvetett ellenség' roppant erejét, több ezer katonát küldött a' fölkeltek' megzabolázására, de siker nélkül. 1775. következett a' Függetlenség' kinyilatkoztatása, a' 10. évi véres ütközet 's végre 1782. az amerikaiak' teljes győzedelme 's függetlensége az angol anyaországtól. Ezen háború Angliának 129,123,091. font sterlingbe, az az: 1,291,230,910. ezüst forintba került, 's ebből maig is 93,869,992. font sterling fizetlen adósság van a' nemzet nyakán; a' szabad státusok a' háborúi adósságot már 1834. teljesen lefizették, 's most a' világon tán egyetlen status, mellynek nemzeti adóssága nincs. — Az amerikai szövetséges status 24. egymás-

tól független köztársaságból, 's 8. kerületből áll. A' kelet 's nyugoti státusok közt a' természet maga hozott határ vonalt; az éjszakiak 's déliek pedig erkölcsi és politicai okok által választatnak el egymástól. A' régi tartományok 13. statust képeznek, u. m. 1. Uj-Hampshire; 2. Massachusetts; 3. Rhode-Island; 4. Connecticut; 5. Új-York; 6. Új Jersey; 7. Pennsylvania; 8. Delaware; 9. Maryland; 10. Virginia; 11. Éjszaki- 12. Délszak-Carolina; 13. Georgiá-t. — Éjszak-Amerika' új tartományai: 14. Maine; 15. Vermont; 16. Kentucky; 17. Tenesse; 18. Ohio; 19. Új-Orleans, vagy Luisiana; 20. Mississipi; 21. Indiana; 22. Illinois; 23. Alabahama (Allabama, Nyugott-Georgia); 24. Missuri. — Kerületei: 1. Michigan. 2. Arkansas (hajdan Missurinak egy része). 3. Az éjszak nyugoti territorium. 4. A' Floridák. 5. Felső Missuri. 6. Hudson kerülete. 7. Oregan. 8. Huron. — 1829. óta egy 9-dik kerület is képeztetett, u. m. az ősi háborúkból megnépesíttetett Aboriginia. Ezen egyesült státusok sept. 17. 1787. szövetséges alkotmányt alapítottak, melly is mart. 4. 1789. jött létre, a' tartományokat szorosabban öszve kötötte, 's a' statusok' nagy szövetségének középpontjára a' Congrest tette. A' Congres' tagjai, kik, mint az egész nép képviselői, törvényhozó hatalommal birnak, végzéseik' hozásában határtalan hatalmat gyakorolnak. Számok a' status népességéhez van alkalmaztatva, 's a' választások szavak' többsége által kerületenként történik. — Az egyesült státusok száraz 's tengeri vezére a' Congres' elölülője. Hivatala 4. esztendeig tart, évenként 25,000. doll. fizetése vagyon. Hivatalos foglalatosságokban őt 5. minister segíti. Ezek közől kiki független munkassága' körében, de a' nemzetnek számot adni köteles. Ha valamelly kerület' népessége 60,000-re növekedett, van joga önmaga által készített alkotmánya szerint tulajdon statust alkotni, 's a' többi státusok' egyesületébe lépni. Lakosok' száma összesen 13,000,000-ra megy. A' kereskedés' lelke a' népnek minden osztályaival közös, még a' papokat 's katonákat se véve ki. A' pálinka korcsmáknak nagy szaporodása igen terjeszti az iszákosság' vétkét, miért is 222. mértékletességi egyesület állott össze, az iszakosságnak 's fényvágynak akadályozására. Az asszonyi nem általánosan pallérozattabb, mint a' férfi. Uralkodó vallás itt nincs. A' főbb iskolák még igen tökéletlenek, többnyire angol példány után intézve.

Éjszakfény, így neveztetik az éjszak felé alkonyattal az égen igen közönséges vízfény alakban (mint égéskor láthatni) képzett fény, melly a' sarktájaknak hosszú téli éjszakákon világosságul szolgál, 's ott különbféle fénytömegben a' láthatár' minden pontjaitól egész a' tetőpontig (zenith) világít. Azon tartományokban, mellyek délnek fekűsznek, az éjszakfény ritkább, úgy annyira, hogy Európának azon tartományában,

melly egészen a' déli részen fekszik, csupán az 1726 diki nagy éjszakfényt láthatták. Újabb időkben (1824. octoberben) az éjszakfényre nézve érdekesb felfödözések tétettek, és az előbb kétkedésbe hozott robaja e' tüneménynek, mint bizonyosan hallhatónak, de csak a' mélyebb levegőü tartományban, állíttatik. E' robaj a' sarktájakon sokszor olly iszonyú, hogy a' kutyák és rókavadászok a' jeges tengeren mintegy megmeredve feküsznek a' földön, míg a' robaj tart. A' delejtőbe (magnestő) is nagy befolyása van e' tüneménynek, minthogy tartóssága alatt meg nem állíttathatik. Egyébiránt a' hold és csillagok fényökből épen semmit sem vesztenek.

Éjszaki háború, holsteini viszonyok okozták ezen húsz évig tartó háborút. Midőn III. Kerestély dán király öcscsével, a' holsteini Adolf herczeggel, az atyai örökséget megosztották, a' holsteini városok, valamint az egyházi és világi jószágok, közös kormányzásuk maradtak. Idővel, midőn a' királyok és herczegek' kedélyei és gondolkozás módjai megváltoztak, különbféle viszás kérdések támadtak. XII. Károly svéd király IV. Fridrik dán király ellen pártolta a' holsteini herczeget; a' dán király nem is álmodta, hogy az ifju Károly ezen rendszert következetesen védhesse. Ezen viszonyok alkalmatosaknak látszottak a' Szász Fridrik Augusztnak, választott lengyel királynak Liefland' visszafoglalására; I. Péter pedig birodalmát a' keleti tengerig akarta terjeszteni. I. Péter és XII. Károly állottak egymás ellenébe — a' háború nem tarthatott rövid ideig, mert a' mennyivel kiterjedtebb volt Péter' birodalma, annyival ügyesebb volt Károlynak hada, rendesebb hajóserege, 's tömöttebb az atyjától hagyott kincstára, 's csak XII. Károly' halálával végződött. Három fejedelem: a' muszka czár, dán és lengyel királyok alattomos szövetségbe állottak XII. Károly ellen. Egész éjszak mozgásban volt. Először a' lengyel, azután a' dán király, utoljára a' czár támadták meg Károlyt (1700). Károly azonban először Dánia ellen indult, és Fridriket a' travendali békére kényszeritette. Azután Narvánál 15,000-rel 80,000. ellen a' muszkákat megverte. Most megvetvén Fridrik Auguszt' minden béke ajánlatait, egész Varsóig ment, minekutána a' szászokat Rigánál, Clissownál, Pultusknál megverte, és az új király' választásával Lescinsky Szaniszlónak, a' poseni vajdának választását kivitte. De nem illy könnyü volt bánni Péterrel, kit egy ütközet még meg nem győzött. Ez Károly háta mögött Liefландban győzedelmesen terjeszkedett, az elfoglalt földön Pétervárat alapitotta, és Károlyt Szászországból visszatérte után Pultavánál meggyőzte, 's pedig úgy, hogy Károly Benderbe (Török Birodal.) menekedni kénytelenittetett. Ezen győzedelem után Svéczia' hatalma is Muszkaországra szivárgott, Fridrik Auguszt pedig Lengyelországba viszsza ment. Hiába buzditotta Károly a' Sultánt Péter ellen, hiába állott a'

híres Görcz báró (holsteini minister) szolgálatába, és ambár ez által már alkudozások történtek, Károlynak a' fridrikshalli futó gödrökben esett halála más következéseket vont maga után. Károlyt testvére Ulrik igen gyenge kórmányzói tehetséggel követte, és a' külön kötések, mellyek az ellennel köttettek, elegendően bizonyíták Svéczia gyengéjét, mellyet Gusztáv Adolf és Károly Gusztáv alig birtak rövid ideig tartó fényre emelni. Ezen háború' végével az egész éjszaki hatalom Muszkaországra háromlott.

Ekesszólás. Az ember első korában még nem ismerte a' természet' legszebb ajándékát — a' szólás tehetségét — de a' csira rejtve volt létében, mellynek fejlődését a' szükség és környülállás létesitették; mert ez volt azon hatalmas eszköz, melly által az ember embert annyiszor és leginkább meggyőzte, hatalmába keritette. A' vadonban csak kevés szüksége volt az embernek, keveset is társalkodott embertársaival, de létének a' társasági élet lett szükséges következése; itt már napról napra szaporodott szüksége, növekedett közelebb vonulta által társalkodása, ez által fejlődött szólás tehetsége, szükségesekké lettek a' társaság' czéljainak elérésére különbféle rendelkezések, és ezek iránti gyülekezetek; itt szólni, gondolatokat fejtegetni, kivánságokat, reményeket a' gyülekezet elejbe terjeszteni volt szükség — ím az első alapja az ékesszólásnak. Volt az emberben természetétől fogva egy elrejtett ösztön, melly neki egy véghetetlen hatalmas erőlétet — a' mindennek létre hozóját — sugarlá; ez iránti szent kötelességeit már jókor elismerte. Találkoztak azonban, kik ezen elismerést a' társaságnak mind inkább hirdették, fejtegették, a' szólás tehetség mindinkább fejlődött. A' társasági élet' első lépcsője más formákra változott, a' polgárosodás pedig mindinkább bonyolódottabbá tette a' társasági életet. Már most az előadásnak még inkább növekedett szüksége, de az egyszersmind ékesszólásra változott. — A' görög köztársasági viszonyok már egy Demosthenest — a' rómaiak Cicerót hoztak létre. Ezen köztársaságokban az ékesszólás' szüksége mindinkább elismertetett, ennélfogva nagy gonddal is tanittatott. A' tudományok' homályba dültét maga után vonó nép-vándorlás azonban az ékesszólást is — eleget korlátozva — a' vallási beszédekre szoritotta. A' keresztes hadak nem voltak alkalmasak az ékesszólás' kifejtésére — használtatott ugyan, de műveletlenül. De a' mint a' tudományok sötét föllegei mind inkább ritkultak, ugy ezen disze is az emberi nemnek lábra kapott. Nem említvén az angol gyülekezeteket, minthogy ezek' hatási inkább egy országra voltak szoritva, a' Reformatio adott új ösztönt az ékesszólásra. Már a' husszíták szép beszédek által sokra mentek, később pedig szinte szükségessé lett a' vallási ékesszólás. 18. században az angolok már nagy parlamentaris szónoklatot fejtettek

ki, főképen az éjszak-amerikai telepek' elszakadásakor. A' franczia zavarok általi következések pedig mind eredményekben, mind következéseikben nem kis emeltyűül szolgáltak a' polgári ékesszólásnak. Az angol parlamentaris szónokok minden esetre elsők, kiket az éjszak-amerikaiak már csak azért sem érhetnek utól, minthogy ezek utasításai által vannak korlátozva. A' francziák könnyű, a' németek tudomány teljes előadásokról dicséretesek. Mennyire ment légyen hazánkban az ékesszólás, melly régenten, úgy szólva, csak gyenge egyházi beszédekre volt szoritva, bizonyitja azon rövid korszak, melly 1825. és 1840. közt lefolyt; mert utolsó ország gyülésünkön némelly szónokok, bár melly európai nemzet' szónoklati székébe, fölléphettek volna. — Az ékesszólás, mint a' fentebbiekből kitetszik, kétféle: egyházi és világi. Egymástól ugyan csak tárgylagos tekintetben különböznek, a' korszellem azonban mindkettejének szinte külső alakjára, valamint az előadás módjára nézve, némelly különböztető bélyegzetet adott. Az ékesszólás' feladata nem csak a' dolgot megérthetőleg, de egyszersmind, és főképen meggyőzőleg előadni. Ez pedig egyesülve a' logicai rend, helyes és kellemetes elmésség, értelmes, kellemetes hang, és a' beszéd rhetoricai rendezése által történik. Ebből kitetszik, hogy tudomány elkerülhetetlen szükséges az ékesszóláshoz.

Elasticitas (rugó erő, rugósság, kélékenység), azon testi tulajdon, melly szerint valami erőtől változtatott (összébb nyomott vagy kihúzott) test részek' elébbeni helyeket vissza venni igyekeznek. Innen következik, hogy ez a' rugósság kétféleképen történik; nyomás ellen **elrugó**, és a' kihuzás ellen **visszarugó erői** jelenetekben mutatkozván. Igy az iv, feszittetvén rajta a' húr, meggörbül, de tüstént előbbi alakját veszi föl, mihelyt a' feszitő erő (a' húr feszités) megszünik. Ha elefánt csontból készült golyót egy kemény testhez p. o. márvány táblához csapunk, az oda csapott része egy pillanatig lapossá lesz, de tüstént kidomborodik, a' részecskék előbbi helyöket elfoglalván, mintegy visszarugják az egész golyót. A' madarak' tolla nagyon rugékony, honnét a' rugékony testek közől sokat tollaknak nevezünk; p. o. óra tollak, hintó tollak (mellyek a' hintót tartják). A' lég is nagy rugékonysággal bir, igy p. o. ha egy csőben a' lég összenyomatik, a' külerőnek engedve kisebb térbe szorul; a' külnyomás szüntével nagy robajjal kifeszül. Ezen alapulnak a' szél puskák. A' viz kevés rugékonysággal bir, de ha meleg által gőzzé változtatik, ez nagyon rugékony; a' gőzhajók, gőzkocsik, gőzgépek' ezer nemei a' gőz' rugékony ereje által tétetnek mozgásba.

Elaszás, melegség által a' vizes higabb részek észrevétlenüli elpárolgása, melly által a' gyöngéd puha, hajlékony testek, keménységet, szivósságot és merevenséget kapnak.

Elba (Elva) egy, Corsicától 9. mföld. Livornótól 11 1/2 mföld. fekvő, Toscana nagy herczegséghez tartozó sziget (a' piombinoi tenger szoros által választatik el Olaszorsz. partjaitól), 7 1/4 négyszegű mföldön, 13,000. lakossal. Hegyes; gazdag olaj-, bor-, gabona-, vas-, ón- 's márványban; füge-, kéneső-, réz 's ezüstben. Tengeri sót évenként 600,000. zsáknyit készít; a' tin- és sardella halászata is nevezetes. Lakosai főleg baromtartással foglalkoznak. Városai közől nevezetesek: Porto-Ferrajo, két vár kastélylyal, bátorságos kikötővel, 's 3000. lak. Porto-Longone, hasonlóul jó kikötővel 1500. lak. — E' gazdag szigetnek egykor Aethalia, Iloa, Ilwa volt a' neve. Közép korban a' siciliai királysághoz tartozott, kivéve Porto Ferrajo-t, mit toscanai I. Cosmus 1537. a' tengeri rablók ellen erősített meg, 1801. franczia' hatalma alá jött a' sziget; 's maj. 4. 1814-től egész febr. 26-ig 1815. Napoleoné volt; ekkor ismét Toscanához jutott.

Elbe, Europának nevezetes folyója 4,260. láb. fekszik a' tenger szine fölött, 11. forrásból ered az óriási hegyeken, Slésia és Cschország' határán, Moldvának egyesülésével Melnik mellett hajózható lesz, Szász királyságon keresztül Mühlbergnél Poroszországba megy, Mecklenburgot 's Hannoverát elválasztja, 's 148. mföld. pályája után Kuxhavennél, az éjszaki tengerbe ömlik; minekutána 58. folyó, 's 300. pataknál több egyesült vele. Halon kivül Szászországban Elbe folyóban arany szereket, carneol- 's granátokat is találhatni. Drezdánál, Meissennél, Torgaunnál, Wittenbergnél és Magdeburgnál hidak vannak rajta.

Elbeszélés, valamelly igaz dolognak, melly mindig az időkből vétetik, vagy költött történeteknek leirása. Az elbeszélés készittetik, hogy a' történt dolgot másokkal, kik még azt nem tudják, közöljük, vagy, ha tudják, azokról pontosabb adatokat irjunk; sokszor pedig csupán mulattatás az elbeszélés' czélja, és ekkor a' dolog' igazságára nem annyira, mint az elbeszélés' formájára kell ügyelni. Az elbeszélés kétféle: folyó és kötött alakba öntött. Mind a' kettőnek világosnak, és a' tárgyak és beható környülállásoknak jó összefüggésben kell lenni; mi különösen a' költött elbeszélésben szükséges. Sokszor az elbeszélés élő szóval is adatik elő, 's ennél fogva az ékesszólásnak egy részét teszi. Nem szükséges ugyan az elbeszélőnek mindig ékesszólónak lenni, mint hogy az elbeszélés közönségesen csak magány személyzetek előtt történik.

Elbeuf, Normandiában, az alsó Seine departementum' városa 10,560. lak. kik csipkéket, szőnyegeket, harisnyákat készitenek, 's főleg sok posztó gyarokat birnak.

Elchingen, bajor falu a' felső Duna kerületben, 500. lak. 's várral. Nevezetes 1805. oct. 14. történt ütközetről, mellyben Ney Marschall az ausztriaiakon győzedelmeskedett.

El dorado, egy mesés tartomány, hol monda szerint, arany és drága kövek olly bőven találtatnak, mint nálunk az iszap és kavics. Orellano Ferencz hozta ezt a' mesét Európába, 's egy angol 16. században leírását is kiadta

Elefánt, a' legnagyobb szárazföldi állat, Ázsiában és Afrikában honos. Az ázsiainak közép magassága 10—15. láb. hossza 10. láb; az afrikainak 8—9. láb magassága, hossza 9 1/2 láb. — Vastag, majd nem kopasz, fekete bőre ránczos; feje iszonyú nagy, lefüggő fülei 5 — 6. tenyérnyi szélesek: szemei aránylag kicsinyek; első fogai nincsenek, szem fogai helyett két agyara van, mellyek egyenként 100—160. fontot nyomnak; lábai vastagok, idomtalanok, mozsáralakuak, orra az ormányba megy által, melly 3. rőf hosszú, húsos, mindenfelé mozditható; ezen ormány végén van egy új alakú toldalék, mellyben az orrlyukak, nyilása van, ezen toldalékkal csomót old, virágot, fa levelet tép, elejbe vetett ételt fölveszi, 's az ormány töve mögött létező szájába hajitja. Ormányával védelmezi magát, terheket emel, földhöz csapja mi dühében elejbe kerül. Könnyen megszelidül, sok munkára tanitható, urát védelmezi, háladatos, engedelmes. Hajdan a' napkeletieknek bajvivó társuk volt a' hadban, hátára véd tornyot tettek, ezt katonákkal megrakták. Agyaraiért vadásszák. A' fejér elefántot Siamban mint szent állatot tisztelik.

Elefántcsont, igy neveztetnek azon különbféle munkákra használt anyagok, mellyekből az elefánt' fogai állanak. Elefántcsont már a' legrégibb időkben használtatott a' műkészitményekben. Igy olvassuk két chaldaeusnál, hogy Jákob' koporsója elefántcsontból vala; Diodorusnál pedig, hogy Sesostris, ki egyiptomon 2620. uralkodott, az aethiopiaiaknak elefántcsontot parancsola adóúl küldetni. Homér irja, hogy Menelaus' palotája elefántcsonttal vala fölékesitve. Salamon trónt készittett magának elefántcsontból. Pygmalion, Tyrus' királya, és Didó' vére, ki 3098. élt, egy képszobrot csináltatott elefántcsontból. Többek szerint Democritus találta fel az elefántcsont' simitásának mesterségét.

Elegia, saját bélyegénél fogva a' gyengéd, 's érzéseiben mérséklett léleknek, az édes busongásnak, következőleg vegyes érzésnek hangja. De körét már Horácz megtágitá, mit e' verseiből kivehetni: »Versibus impariter junctis querimonia primum, post etiam inclusa est voti sententia compos.» Igy e' költeménynek neme különbfélékre használtathatik. Elegia áll egy Hexameter- és egy Pentameterből, úgy; hogy e' kettő váltva követi egymást. Mértéke ez:

Hex: — v v	— v v	— v v	— v v	— v v	— ⏑	
Pent: — v v	— v v	—	— v v	— v v	⏑	

Íme, különbféle példák:

Mint a' nyári ború, melly hord villámot ölében,
'S a' bérczek tetején vésszel ijesztve morog;
Elszakadoz lassan, megcsendesül égi haragja;
'S völgyeket enyhítő permetegével itat;
A' napnak sugarit sem tiltja lővelni reájok,
'S a' mélységben alatt a' hegyek árnya lebeg:
A' harcz fergetegét úgy láttam oszolni Murányról,
Keblemet úgy sejté hajlani béke felé 's a' t.

Cz.

Melly boldog, ki szülő földén tölthette el éltét,
És hol ringatták, homloka ránczosodék.
'S hol gyerek éveiben por-játék, lepke vadászat
A' szabad égre csalák: üstöke léve fehér:
És hol fűzfa lovon nyargalt, hegy völgy neki egy volt,
Késlekedő inait botja segíti elő.
Nem ragadá ötet szanaszét a' sanda szerencse,
'S messze vidékeknek nem nyelegette vizét 's a' t.

H.

Minden enyész', minden végső romlásra törekszik,
'S mindent a' rendlet végre határba szorit.
A' nagy cserfa kidűl, tornyok repedezve lehullnak,
'S nincs, ki veszélyöknek gátokat ütne, sehol.
Csak tudományos erény képes fentartani hired,
Csak tudományos erény dics koszorúra vezet.
Dics koszorúra vezet, 's minden bajaid elelűzi,
Élted' pályáján hogy ha nyomulnak elő 's a' t.

Z.

Elégültség, a' valódi elégültség nem műve a' szükségnek, nem a' sors' adománya, nem a' gondolatlannak, vagy könnyelműnek, vagy a'gonosznak és vétkesnek sajáta. Az elégültség a' sok meggondolásnak és számtalan gyakorlásnak gyümölcse; gyümölcse a' nyugott, nemes és minden gondolataink- 's érzéseinkkel benn szőtt elveinknek; gyümölcse a' bölcseség- erény- és jámborságnak; gyümölcs, melly nem egyszerre, hanem lassanként gondos ápolás mellett érik meg tökéletesen. Az elégültség egy olly dolog, mellyet meg kell tanúlni, 's mellyet csak sok figyelem- meggondolás- és gyakorlás által tanulhatni meg. — Ki az elégültséggel megbarátkozni akar, az tanuljon valódi fogalmakat a' dolgok' 's emberi tökéletesség és boldogság' becséről — tanuljon valódi fogalmakat szerezni. Ne hagyja magát a' méltóságok' tündökletétől, sem a' magasb rang' zsibongásai és pompáitól, sem az egyik vigalomból a' másikba rohanó köny-

nyelmű' merő örömeitől megcsalatni. Meg kell tanulni valót a' szintől, alakot az álorczától különböztetni. Nem kell minden dologhoz, se minden személyhez, ki üdvöt igér, vagy azzal dicsekszik, bizni. Ne keressük elégültségünket e' nagy világ' színpadján, és zsivajgásai közt, ne a' fényes társaságok' körében, hol csaknem ki sem az, minek lenni látszik, 's csaknem ki sem érez úgy, mint magát érezni mutatja; ne keressük azt ott, hol érzékeink 's értelmink megkábíttatnak, érzelmünk és szivünk megkeményednek. Az elégültség csendet, természetet, ártatlanságot 's egyszerűséget szeret, szelidebb, nyugottabb, és házi örömet kedvel; ott lakozik, hol derült gondolkozás, önmaga 's állapotának vidám öntudata, erejének szabad külzése, gondolatai- 's érzéseinek közlése nélkül helyet talál.

Élelem, tápszerek, minden anyag, melly az ember' táplálására alkalmas. Az eledel emésztés által változik tápláló anyaggá, 's a' test' elveszett részeinek kipótlását, képzését, növését eszközli. Az élelem két alakban vetetik fel: ha kemény, ételnek; ha hig, italnak mondatik, és vagy nyersen használjuk, mint p. o. a' gyümölcsöt, vagy elkészítve, p. o. főve, sütve, füstölve 's a' t. Csak a' növény és állat országból vehetjük élelmünket; az ásványország' testei nem táplálnak. Szokás- szükség- éghajlatra nézve különböző anyagokkal élnek kölönböző nemzetek, p. o. ostromolt városokban kénytelenségből az egeret, patkányt megeszik. Chinában kutya hust esznek, több afrikaiak a' kigyókat, gyíkokat, egereket: sok szerecsenyek hernyót, férget, bogarat használnak táplálékul. Az Ottomakokról Humbold bizonyítja, hogy esős időkben (télen) némi agyagot esznek. — Az ember legegészségesebb, ha növény és állati eledellel keverve él.

Élet. A' hatalmas természet' legkiterjedtebb működése az élet. Megfoghatatlan törvény szerint művel a' természet, és ezen megfoghatatlan törvény szerint rendezi a' számtalan csatornákon, viszont és feltarthatatlanul mozgó életet. Mindenütt, hova érzékeinket fordítjuk, életerőt, életet tapasztalunk, és mindig ugyan azon megoldhatatlan kérdés tünik fel; honnan ezen hatalmas életerő, hol vagyon mind ez pontosulva? Erre azonban az emberbe öntött ösztön felel; kell lenni bizonyosan egy hatalmas lénynek, melly e' roppant életerőt, megfoghatatlan útjain, módjain valamint mozgásba hozta, úgy fen is tartja, 's kormányozza. Ezen mindenható valóságból jő minden élet, 's ebben vagyon minden élet utolsó elve.

Életkorok. Az emberi életben történnek olly változások, 's pedig bizonyos sorral, mellyek az életet több korokra, korszakokra, vagy időszakokra osztják. Három fő, 's igen szembeszökő életkort lehet megkülönböztetni: 1) a' kifejlődés' időszakát; ez tart születéstől kezdve

20—25. évig, 2) állapodás időszakát; 25-től 45—50 ig, melly után a' 3) az össze esési időszaka, mellynek határpontja a' halál követi. — Minden időszak több és kisebb időszakokra osztatik: csecsemős, gyermek, ifjú, ember, öreg és agg korra.

Életbiztosítás, a' kórmány tudomány, mellynek kötelessége tárgyait — az embereket — lehető szerencsésekké tenni, és kényelmes elét-módjokat lehetőképen biztosítani, az elszegényedés következéseit életbiztosítás által kivánta — a' mennyire lehet — elmellőzni. Az élet biztosítás tehát ollyan értékbéli lassankénti halmozás, melly bizonyos statisticai adatokra épített számolás törvények szerint a' halmozott érték' elosztását tárgyalván, abból bizonyos idő' lefolyta után részesít, és ez által az elszegényülés' következéseinek elháritásáról biztosit. Némelly kórmány bölcsek ezen intézetekről azt állitják, hogy a' szorgalmat csökkenti, és — minthogy biztosítást nyújtanak — szinte a' gondatlan tunya életre ingerelnek. Az ugyan meglehet, hogy a' ki illy módon van biztositva, kevesebb gonddal él; de inkább éljenek az illy módon biztositott polgárok kevesebb gonddal, mint sem a' társaság' terhére emelt kórházakban, és egyéb intézetekben bizakodva.

Élet rajz, egy bizonyos személynek irásbéli ábrázolása, miként t. i. az élet pályáját futja; vagy, ha megholt, futotta; leiratnak egyszersmind élet' viszonyai 's tettei. Hűség és részre hajlatlanság az efféle életrajzoknak igényei, mellyeket egy helyes leirástól mindig követelhetni.

Élet rend (diaeta), azon rendszer, melly szerint az okos ember a' tápszereket (ételt és italt) olly irányban veszi magához, minden cselekedeteit ugy intézi; hogy teste illendően tápláltassék, egészségét fentarthassa, az elveszett egészséget pedig vissza nyerje. Az élet rend körébe tartoznak: az étel, ital, álom, ébrenlét, mozgás, munka, levegő, mulatságok 's a' t. Azon tudomány, melly az élet rend törvényeit tanitja, Diaeteticának neveztetik.

Eleusis, Atticának, Athene után legjelesebb városa, Salamis szíget' által ellenében. Nevezetes az ott tartatni szokott titkos isteni tiszteletekről, mellyek eleusi mysteriumoknak vagy eleusiniáknak hivattak. — A' mysteriumok két rendbéliek voltak, nagyok t. i. 's kicsinyek. A' mysteriumok' ünnepe a' Brodromion hónap' 15. napján kezdődött, 's 9. napig tartott. A' kicsinyek' ünneplése főleg abban állott, hogy Ceres' 's Proserpina' történetei, a' Tartarus' kinjai, és az Elyseum' örömei igen lelkesen titkos példázatokban adattak elő. Czélja volt nép között a' lélek' halhatatlanságát, más világi jutalmak 's büntetések felőli hitet elterjeszteni. — A' nagyokban egy istenről szóló tudomány tanittatott, az emberi lélek' méltósága 's halhatatlansága hirdettetett, 's útmutatás adatott, mikép kelljen a' természet' nagyságából, rendjéből 's szépségéből

az Istent igazán ismerni. — Ezen mysteriumok Eleusisban Ceres' templomának kőfallal kerített udvarában tartattak.

Elfoglalás, a' természettől mindenkinek egyenlő, és azért senkinek sincs kizáró joga a' dolgokhoz. Az alapjogban foglalt joga vagyon mindenkinek mind azt használni, mi ur nélküli helyezetben vagyon; ez azon közönséges jogositásból származik, mellynek következtében mindent müvelhet, mi mások' joghatárába nem vág. Ezen jog' használása által a' dolognak a' személylyeli tetleges összekapcsolása ered, és ez által hozatik létre a' saját. Igazságtalánság nélkül elfogyaszthatok megemésztendő dolgokat, és ez által másokat azoknak használásától örökre elzárhatok; tehát időrei kizárást is gyakorolhatok, valamelly dolog' megemésztés nélküli használása által. Ha szabad vagyok valamelly dolgot használni, azt megemészteni, miért ne volnék szabad azt jövendő használásra is hatalmamba keriteni, és azt megtartani? Minden esetre szabad ezt cselekedni; és a' tett, melly által ez létesül, elfoglalásnak (occupatio) nevezetik. A' forma adás által jelentem pedig ki, hogy az elfoglalt dolognak már ura van, és azt többé más el nem foglalhatja megbántás nélkül. Mind azon dolgok tehát a' természetben, mellyeknek még urok nincsen, és formát felvenni képesek, elfoglaltathatnak, azokat pedig, mellyek formát felnem vehetnek, és azért elegendőképen a' személylyel kapcsolatba nem tétethetnek, mint p. o. a' levegő, világosság, elfoglalni nem lehet.

Elgin (lord gróf), Phidiás' idejebéli görög szobrászság' jeles töredékeinek gyüjtője. Szül. 1769. — 1792. Mint angol követ az ausztriai udvarnál Német-alföldre; 1799. Konstantinápolyba, szinte mint követ ment. 1800. Lusieri, sicilia király' szobrászával Athenébe utazott, 's ennek felügyelése alatt 5. művész által minden jelesb épitést 's szobrászati emléket lefestetett, 's lemintáztatott, és hogy honában a' művészségek' tökélyesületét elősegélje, magával hozni iparkodott. De e' kincsének nagy részét, Elgin hajótörést szenvedvén, elvesztette; 's még is a' megmaradt része 35,000. font sterl. vétetett meg tőle 1814. a' brit muzeumnak.

Elis (régi geogr.), Peloponesus' (Morea) tartománya, Arcadia-Messenia- joniai tenger- és Achaja közt; három kerületre, ú. m. Elis-Pisatis- és Triphyliai kerületre osztva. Legnevezetesebb folyója: Alpheus, Triphiliában, hol Homér több városról tesz említést, legjelesebb Pylos, hol Strabo Nestor lakott. Pisatisban Pisa és Olympia városok leghiresebbek. Elisban főváros: Elis. — E' tartomány már Görögország hajdani történeteiben nevezetes; melly jóllehet Jupiter' olympusi játékai és tisztelete miatt szentnek tartatott, lakosai mindazáltal a' messeniai és peloponnesusi hadba keveredtek.

Ellentállás (oppositio, repulsio), hazánk törvénykezésében a' közép század' maradványa, melly által a' birói itélet' következésében megrendelt, 's megkezdett végre hajtás fenyegetőző tettel hátráltatik. Az előtt sokszor vérontásokkal volt össze kötve, mi még ma is — de hála a' felvilágosodásnak! — ritkábban történik. Régenten mind a' két neme az ellentállásnak össze vissza használtatott, de az 1729. 33. 34. t. cz. által egymástól meghatározattan elválasztattak, valamint az erőszakos ellentállás is megtiltatott. Az első neme az ellentállásnak (oppositio) a' rövid pörökben (causae brevis litis), második pedig (repulsio) a' hosszú pörökben (causae longae litis) használható. A' váltó törvény ezen barbár kiváltságnak hatását már megszorította, reménylhető, hogy fejlődő törvényhozás azt nem sokára eltörlendi.

Ellenborough (Edvard Law, lord), a' kingsbenek törvényszék' fő birája, szül. 1748. Great Salkedben, Cumberlandban. Először Carthusiában, azután Cambridgében tanult, 's pedig olly szorgalommal, hogy azon iskola' Cancellarától 1771. egy emlék pénzt kapott, 's 1773. a' jutalmat nyerte meg. Ezután Lincolns-Innban Londonban a' törvénytudományra szentelé magát, 's csak hamar nagy hirre kapott [vizsgáló éles elméje- szép beszéde- 's józan gondolkozásáért, mit ő több ízben a' jelenlévők' nem kis közbámulatára bebizonyított. 1801. tábornagyi ügynökké, 1802. pedig kingsbenek törvényszék' fő birájává választatott. Ekkor a' pairségre is emeltetett, 's Ellenborough czimét vette föl, egy halász falucskától, hol elei laktanak. Midőn lord Grenville a' ministerium' feje lön, ülést adott neki a' titkos tanácsban. E. nagy ellensége volt az irlandi katholikusoknak, minthogy ezek — mint ő vélte — hatalom után sóvárogtanak. Megholt kora 70. évében 1818.

Ellenmondás (Contradictio), közönségesen véve valamelly jog elleni tett meggyengítésére szolgáló törvényes eszköz. Magyar törvénykezésben szinte ugyan azt jelenti; főképen azonban az örökösödési környülményekben használtatik, hol bizonyos törvényes okoknál fogva akaratunk' meg nem egyezésének jelentése a' más' donatiója- vagy statutiójával jogunk' fentartására. Az illy ellenmondásnak azután több törvényes következései vannak, mellyek néha igen hosszas pöröknek szolgálnak alkalmul.

Elliot (György, Auguszt), lord Heath field, hires angol tábornagy. Szül. 1717. Stobbsban, Skócziában, régi nemes családból. Edingburgban 's la ferrei franczia katona iskolában nyerte első nevelését. 1735. a' woolwichi ingenieur osztályban szolgálatba lépett, 's 1737. a' lovag gárdához mene át. 1743. mint hadnagy II. György királyt Németországba követte Maria Terezia' segítségére. 1743. vezér segéddé neveztetett ki. A' 7. eszt. háborúban, hol ő magát igen kitüntette, vezér hadnagyságra

emeltetett, 's minekutána egy ideig nyugalomban élt, Gibraltar' kormányzójává tétetett. Mint illyen, dicsőségének legfőbb pontját érte el Elliot. A' spanyolok és francziák Gibraltart szárazon és vizen ostrom alá vették. 1782. Juniusban, 30,000. emberből álló sereg fenyegeté a' magas kőszikl-án ülő várat. 10. úszó batteriák, kettős födél által védelmeztetve a' bombák ellen, szinte 300. ágyúkkal közelgettek a' várhoz délelőtti sept. 13., de Elliottól 4000. tüzes golyóbis által fogadtattak el, mellyek is több batteriákat tűzbe borítának. Ekkor nem vala mit tenni, mint a' szabadulásról gondolkodni. A' veszélyteljes helyezetben lévők' segedelmére küldött spanyol hajókat Curtis kapitány által 12. ágyú' kemény tüzelése akadályoztatta. Napfeljöttekor az ellenség helyezete olly iszonyatos vala, hogy Curtis maga életveszély közt gondolkodék szabadulásáról. — Gibraltarnak száraz felőli megtámadását is sikeretlenné tette Elliot. Végre jan. 20. 1783. Versaillesben béke köttetett. Ezután Angolországba ment Elliot, hol Bath renddel tiszteltetett meg, lord Heathfieldé 's parlament' tagjává neveztetett ki. Megholt 1790. jul. 6. Kalkofenben az aacheni fürdő mellett, hová ő gyenge egészsége miatt utazott. Holt teste Angolországba vitetett. Emlékét maga a' király rajzolta le, melly is Gibraltárban állittatott fel.

Ellora, falu Kellet-Indiában, a' Marattok fejedelmének, Holkarnak, hajdani tartományában 650. ang. mf. Bombaytól, 1000 nél több mf. Calcuttától, csupa Braminok lakják. Van gránit kősziklába vágott, valóban csodálatra méltó, 12. temploma. A' legnevezetesebb 100. láb magas, 247. láb hosszú, 150. láb széles. Belsejök India mythologiából kölcsönözött 42. óriási alakkal van ékesítve. Eredetöket kipuhatolni nem lehet. Nagy Sándor előtt már léteztek.

Előadás. Előadó az, ki valamelly tett dolgot akár szóval, akár írásban kifejt. A' hatóságoknál pedig azon személy, ki a' testületnek a' felhozott tárgyat — melly ennek elitéléséhez tartozik — előterjeszti; 's az illy előterjesztés előadásnak mondatik. Sok függ ennek, a' mint tetszik, felfogásától 's szónaklatától, minthogy az itélet az előadott eszmék' következtében hozatik.

Előfizetés, a' vállolatok' könnyebbitésére és biztosítására hathatós ezkösz; minthogy egy részről a' vállalkozó előre pénzbéli értéket kapván, vállolatot sikeresen kezdheti 's folytathatja, más részről pedig előre felszámolván vállolati költségeit, magát vállolata' sikeréről inkább biztosíthatja. Ennél fogva az előfizetők a' vállolatbani részletöket mindig olcsóbban szokták kapni, mint a' későbbi szerzők. Az előfizetési vállolatokban a' hitelnek igen nagy befolyása vagyon, mert legyen a' vállolat bár anyagi vagy lelki, mindig csak akkor találkoznak elegendő előfizetők, ha a' vállalkozónak elegendő hitele van, hogy az előfizetők' reményeinek megfelelend.

Előítélet. Ez azon nyomasztó, ivadékról ivadékra származó lelki betegsége az emberi nemnek, melly őt minden tettein követi, és annyi nyomorai' oka. Előítélettel születik az ember, előítéletekben neveltetik, azokban mozog, és azokkal hal is meg. Sőt az előítéletek annyira befészkelték magokat az emberek' lelkébe, hogy nálok nélkül nem csaknem élhetnek, de azt, ki előítéleteiket tettleg megvetni merészli, ha gyenge, ki neveti, gyávának, hóbortosnak, bolondnak nevezi; ha erős, vesztéig üldözi. Ezekből azt lehetne következtetni, hogy már a' természet kötötte ezen elválhatatlan kisértetet az emberi nem' nyomasztására, rendeltetéséhez, mint hogy olly közönséges, 's olly következetesen pártoltatik. És még sincs úgy. A' természet sokkal tökéletesebb, 's sokkal bőkezűbben díszéti az embert, mintsem hogy ezen undok vázat szükségképen rendeltetéséhez kötötte volna. Az emberek magok, kik mindennel visszaélők voltak, saját nyomoraik' öregbítésére ezen roszat is — több egyebekkel — vonták nyakokra. A' természet csak megbosszúlja az emberek kihágásait, mellynek ollyanok összefüggései 's lépcsőnkénti emelkedései, hogy ha egyszer valami polczot elért, arról leszállni alig áll többé hatalmába az embernek — bár önmaga lépett is állására. — Valljon lesznek e idők, mellyekben az emberek tiszták leendenek előítéletektől? Hogy a' sötétebbek a' tudományok által elűzetnek, pallérozódás által ritkulnak, bizonyos; de ha épen ezen kifejlés nem hoz e létre másokat, bizonyta'an, — hogy azonban a' társas életben fekszik némelly magva az előítéletnek, az tagadhatatlan.

Elsass (Alsatia), hajdan német herczegség, most Franczíaországhoz tartozik, 's felső- és alsó rajnai departementumból áll. Az egész herczegség 184. n. sz. mföldön mintegy 877,000. lakost számlál. Elsassnak neveztetett e' herczegség vagy az Ill nevű folyótól, vagy a' németek' lakhelyétől (sitz). Bővelkedik gabonával, borral, ezüsttel, rézzel, vassal 's a' t. — Kezdetben e' tartományt tribokerek lakták, kik kr. sz. e. 50. a' rómaiak által meghódíttattak; 450. kr. u. alemannok, később pedig frankok birták. — Münsteri béke' következtében (1648.) az ausztriaiak mind azt, mit e' tartományban birtak, Franczíaországnak átengedték meghagyván mindazáltal a' szabadságot azoknak, kiknek itt valami részök vala. Később a' franczíák Elsassban hatalmukat terjeszteni igyekezvén, a' ryswicki béke' következtében (1697). Strasburg városa is franczia kézben maradt. Végre nov. 20. 1815. a' párisi egyezés által Elsassnak egy része (Landau) Franczíaországtól elszakasztatott, 's ismét Németországhoz kapcsoltatott.

Elsőszülöttség. Már az emberi nem' első korában felállott az elsőszülöttség, és az abból eredő jogok — és ugyan ezen ősi korban már irígység, már csalfaság, és testvér gyilkosság volt következése. Megfoghatatlan, hogy és honnan eredhetett azon időkben. Mennyire ragaszkodnak hozzá a' dics és hatalomvágy, az is elegendően bizonyítja,

hogy még magány nemzetségeknél is nem csak fen vagyon, de újra is alapíttatik. Nem képzelhető, hogy igazságos voltát bár ki is merné pártolni, de hogy különbféle környülmények alatt pártolni lehet, az bizonyos. Mi a' monarchiai rendszeri elsőszülöttséget illeti, itt az nem csak pártolást érdemel, de annak legnagyobb szüksége világos. A' nemzetek' elosztása se a' természet törvénye szerint, se igazságos, se politicai szempontból nem tanácsos. Ennél fogva csak egy országolhat a' nemzeten, mellyik legyen az az elholt fejedelem' gyermekei közől? bizonyosan mind egy volna azt mondani: a' középső, a' legfiatalabb, vagy az elsőszülött; meghatározni valamit azonban szükséges, mert a' történet írás elegendően bizonyitja a' választó monarchiáknak szomorú állapotját? Ha tehát meg kell lenni határozva a' rendnek, miért ne az első szülött, minthogy ennél leginkább elmellőztetik az ifjúi kor, a' gyámatyai kórmány 's a' t. De azért, hogy valamelly nemzet nevét, gazdaságát 's a' t. ezer esztendeig osztatlanul megtarthassa, ezen igazságtalan 's atyai szivet eláruló rendelkezést pártolni lehetetlen.

Elyseum, 1) régi mythologia szerint azon része az alvilágnak, hova megholtaknak jó lelkeik jutottak. 2) Igy nevezik párisiak az elysiomi mezőkön fekvő mulató helyeket.

Emancipatio, a) a' gyermekek' emancipatiója, melly vagy a' szülők, vagy a' gyámsági hatalomtól történhetik, midőn már azok a' gyenge, tehetetlen korból kivánczorogván, magok mind lelki, mind testi állandóságaikat fentarthatják és folytathatják. Ez azonban különböző a' törvényes, valamint a' teljes kortól (legitima et perfecta aetas), minthogy ez a' törvénytől, amaz pedig a' szabad akarattól függ. b) Emancipatio nagy politicai kérdés; mellynek megfejtése egy részről a' természet' törvényen, más részről a' fen álló törvényeken alapszik, kivitelét pedig egy részről az emberiség pártolja, más részről pedig az önzés gátolja. Annyi bizonyos, akár a' pór nép, akár a' zsidók, vagy rabszolgák emancipatióját tekintsük, hogy ezen az érdeket és társasági viszonyokat számtalan oldalról illető kérdés megfejtésében nem egyedül a' természeti jogokat kell tekinteni, hanem egyszersmind a' társasági élet' viszonyait és az ebben hathatósan bevágó emberi természetet is kell józanon megfontolni, minthogy a' históriai jogok 's kötelességek' felbontásában a' legkényesebb viszonyok illettetnek, egy részről pedig a' tapasztalás bőven bizonyitja, hogy az emberek inkább tudnak vissza élni, mint valamit megbecsülni. — Szoktatni kell tehát őket, még a' legszentebb és legboldogitóbb állásshoz is — a' szabadsághoz. Az emancipatiót azonban nem kell össze kapcsolni a' tökéletes egyenlőséggel — mint az sokszor szokott történni — mert ezen utóbbi soha sem volt, soha sem is lesz. (l. egyenlőség).

Ember. A' szent irásnak ezen szavai: Alkotott az Isten embert

's a' t. magokban foglalják a' megfoghatatlan emberi természetnek egész összegét. A' létesülő emberiségnek első állapotjáról két fő vélemény van. Némelly hagyományok arany időket, legboldogabb jogszerű állapotot emlegetnek, midőn mások kezdeti vadságot, 's rendetlenséget rajzolgatnak, úgy; hogy az elsők szerint az ember a' következésben inkább elromlott, midőn emezek szerint pallérozódás által mind inkább kifejlődött 's jobbult. Az elsők szerint az ember halhatatlan ifjú kort élt, míg a' kandiság őt csalfa vágyai' kielégítésére, érzelmei ellenére ingerlette, és azon világot, melly által őt a' mindenható kegyes istenség minden szükségesekről felvilágositá, erőszakkal magának akarta tulajdonitani. Mások az embert hosszas küzdése után a' természetnek kifejlettnek irják, azon formában, mint most van, de csak több nemzedék után jutott azon erőhöz és kellemekhez, mellyek által a' többi állatokat annyival meghaladja. Feltetsző, hogy a' legrégibb időkben — a' mennyire az tudatik — az istenségről, a' világról, sőt csillagzatról igen bizonyos, 's valódi fogalmaik voltak az embereknek, midőn az élet praxisában még gyermekek voltak. Nem látszik-e, mintha bennünk lakó isteni lehelet belénk némelly nélkülözhetlen fogalmakat sugárlott volna, mellyek által gyengeségünkön segithessünk? Igen is ez volt azon mag, melly alapul szolgált az emberi nem' kifejlődésére, ez volt azon mag, melly lehetségessé tette az emberi nemnél azt, mit egyéb teremtmények elnem érhettek, ez azon mag, melly örökké újonan hajt, melly azonban tökéletes alapjához, mint annak csak része, soha se emelkedhetik fel, ez utóljára azon mag, melly az emberben, azon szünetnélküli vágyat létesiti, melly által az a' lehető tökélyt ohajtja. — Az ember a' teremtés koronája, a' földi lények legtökéletesbike, remeke. Testében a' szépség és tökély' képét látjuk, melly is főkép lelki ereje által minden teremtmények közt első helyet foglal. Az emlős állatok' osztályába az első rendet teszi. Test alkata sokban különbözik a' többi állatokétól. Ide tartoznak: az egyenes járás, testcsupaszság, fegyvertelenség, késő érettség, nevelés, sirás; főkép a' beszéd tehetsége, melly még az emberhez alkatjára legközelebb álló orangoutangban is lehetetlen. Különbféle éghajlat alatt különböznek külalakjokra nézve, 's innét több ágok (race) észrevehetők, mellyek mind egy fajt tesznek. A' koponya különbsége szerint közönségesen (Blumenbach után) 7. ágra osztatik: 1) a' kaukasi ág, az az emberiség' őstörzsöke, a' szépség' tökélye; 2) mongol ág; 3) aethiopiai ág; 4) amerikai ág; 5) malagi ág. A' bőr' szine sokféle: fejér, rézszin, barnasárga, barnafekete. A' test' nagysági viszonya a' kültermészettel egyhangban van. Meleg tartományokban hamar kifejlik (14—15 éves korában férfi kort él), de hamar is vége felé siet (40—50. éves kort érnek). A' hideg öv alatt későn fejlenek, tartósabb életűek; mint

minden életművés lény itt tartósabb, ott rövidebb életű. Szembetünő az asszonyi és férfiúi test közti különbség; az asszony rendesen kisebb, gyengébb, gyengédebb, érzékenyebb, bőre simább, korább érik, de korábban is elhervad, mint a' férfiúi test. Lelki tehetségekre is nagy a' két nem között a' különbség. Az ember az egész föld' lakosa, nincs egy részéhez kötve, mint az állatok. Az ember érző, kivánó, képzelő, észszel, szellemi erővel felruházott lény. Akaratjának ura, az érzékiség' ösztönét, vagy az ész' törvényét követni szabadságában áll; keblében a' lelkiismeret szüntelen azt súgja, hogy az erkölcs' útján járjon, 's a' józan ész legyen vezére, 's erényes legyen. A' halállal nem érte léte' végét, ez csak testi alkotó részeit adja vissza a' köztermészetnek, a' vegytani törvények alá veti, hogy feloldozódván, más alakokban jelenjenek meg, de az ember saját képi énje, mellyet ellentétben a' testtel léleknek nevezünk, az örök mulhatatlan. Erre nem hatnak az örökké duló 's képző elemek. Végre viszonyban áll az ember a' legfölségesebb lénynyel, a' mindenség' alkotójával, kihez hála, szeretet, hit, remény csatolják.

Emberismeret. Eszünk annyira kifejlődvén, hogy tiszta öntudatra jutunk, nem lehet ezen kérdésekre nem jőnünk, mik vagyunk? mért vagyunk? 's mivé leszünk? Ki magának e' kérdéseket, mennyire emberi ész hathat, megfejteni nem iparkodott, az nem mint ember éli le életét, homályban jár szüntelen, 's végre mint idegen hagyja el az életet, mellyben ön magának sem volt honosa. De van még egy ösztön keblünkben, ismerni azon embereket, kikkel visszonyban, kapcsolatban élünk, 's ez — az emberismeret. Meritheljük ezt: az Antropologiából, Psychologiából, történettanból; nagy caracterek' életirásából, főkép pedig az emberekkeli mindennapi társalgásból, érintésből. Legtöbbet várhatunk az öntapasztalástól, mellynek keserű, fájdalmas, és sokba kerülő leczkéi nélkül még senki sem jutott éles 's biztos emberismeretre.

Emberképezés, vannak az emberben bizonyos hajlamok, 's ezekkel összekapcsolt emberi tehetségek, mellyek őt, ha azok czélszerűen kifejtetnek, ön állóvá 's munkássá teszik; azon hajlamok' és felsőbb tehetségek' kifejtése nélkül pedig magával tehetetlen, munkátlan, 's így ön és mások terhe lesz. Vannak ugyan emberképezésre segéd eszközök, millyenek a' nevelés, szoktatás, útmutatás, művelt emberekkeli társalkodás, művészetek, tudományok 's a' t.; mindazáltal a' valódi képezés az embernek belsejéből önként következhetik. Nagyhatású az emberképezésre az éghajlat is, melly alatt él; így látjuk mennyire különbözik a' déli tartományokbani műveltség az éjszakvidékiekétől. Úgy látszik, hogy az ember' képezésre leginkább azon éghajlat hasznos, hol a' természet elég adakozó a' munkásságot megjutalmazni, a' nélkül, hogy az igen nagy termékenység által erőltetését fölöslegessé tegye. Müveltség a' kereszt-

ténységgel is elterjede ott, hol ez áldást hintő fényét tündökleni hagyá. Ez töré szét a' lelki és testi szolgaság lánczait, mellyek alatt népek epedtek, és mindenkinek hasonló jogot osztogata. Kereszténynyvallás tehát a' leghathatósabb eszköz az emberképezésben. Elég tanúja ennek hazánk, milly szomorú következéseket szült kezdetben a' pogányhithezi ragaszkodás 9. és későbbi századokban. A' bölcs Geiza 's annak fia sz. István a' műveltséget szomjazván, minden eszközökhöz nyúltak, hogy azt hazánkban is elárasszthassák. Azért hozák be a' kereszténynyvallást — iskolákat állitottak, külföldről mesterembereket hitak, hogy igy a' korlátlan durvanépet lassanként a' jóhoz, széphez, és hasznoshoz szoktassák, művelják. Jelenkorban a' képező intézetek naponként szaporodnak, gyermekek' és ifjak' lelki tehetségei egyaránt fejtetnek, munkás polgárokká képeztetnek.

Ember-rendeltetés. Hogy az ember testi ügyessége 's bájoló kellemei által minden állatokat meghalad, szembetünő; lelki ereje által pedig mennyivel áll fölebb, elegendően bizonyitja, hogy ő számára, és anyagi erejére legkevesebb, 's még is mindnyájokat hatalma 's urassága alá tudta hódítani; hogy ő egyedül az, ki szünet nélkül halad lelki ereje által, roppant erőket egyesit, fejtki, 's létesit, ki társasági viszonyai által kitünik, 's mind természetére, mind fejlődésére valami különös. Vallion ezen embernek nem volna valami rendeltetése, melly különös minden teremtményekétől? Bizonyosan kell lenni. Mert megfoghatatlan az, hogy, midőn majd mindenben különböző, — egyéni rendeltetése még is mind egyebekkel ugyan az legyen. — Az ember mind azt, mi kivüle van, csupán eszközül használ atja maga kiképzésére, és lelki erejének tökéletesitésére. Minél fogva az embernek e' földöni rendeltetése a' kötelesség' hü beteljesitése és a' tökélyes erény gyakorlása.

Emigránsok, a) Francziaországot 1789. rettenetes crisis érte, melly egész Európára következetes behatással volt. Mirabeau az aristocraticai kiváltságok' eltörlését megpendítette, a' nemzeti gyülés (National-convent) azt kimondotta. Ezen nemesi kiváltságok már 1000. évekig állottak fen Francziaországban, és most egy éjjel semmivé tétettek — ezt lehetetlen volt eltürni a' jogait vesztő nemességnek, — mit is volt reménylenie azon honban, hol tettleges jogai eltörültettek? Készebb volt hazáját oda hagyni, készebb terjedelmes jószágait elveszteni, mintsem magát ezen megsértő terhes törvény alá vetni. Reménylette pedig, hogy egyesült erejök a' királyságot védő külhatalmakkal megtörendi a' fellengző polgárokat. Mind azok tehát, kik a' dolgok' új rendével meg nem elégedtek — 's elmehettek — más országokba mentek, hol több csoportokba egyesülvén — főképen Koblenzben — a' régi rendet hazájokban helyre állitani eltökélették. Ezen emigránsok közől a' Restauratio' alkalmával (l. ezt.) sokan

visszatértek Franczia országba, sokan pedig külföldön vagy szolgálatot vévén, vagy jól házasodván — maradtak. b) Emigránsok, kik hazájokon kivül többet reménylvén, vágyaik' helyére költöznek. Az új világ Amerika — főkép az éjszaki statusok' azon hely, melly legtöbb emigránsokat vesz fel. Sokat igérnek az emberek magoknak ezen kivándorlásoktól — de többnyire megcsalatkoznak. Amerikában sem adnak ingyen semmit, a' száraz szabadság pedig jó élét nélkül igen sovány táplálék.

Emir, a' vándor (nómad) csoportok' vezére; illyen volt Abraham, illyenek az arabiai vezérek. Sokszor megtörtént pedig, hogy nagyobb tehetségü Emir több csoportokat örökösödés, választás és hóditás által egyesitett; azután hatalma ön tudatában hóditóvá lett. Számtalanszor nyögött az emberi nem az illy vad hóditók alatt.

Emésztés adó. Minthogy az országok mostani állapotjokban az egyenes adók a' status' szükségei' födözésére nem elegendők, ha csak annyira fel nem emeltetnek, hogy a' tiszta jövedelmet, mellyből a' jogszerü adó vétetik, egészen elnyeljék, vagy épen a' tőkét is megkezdjék, és ha az egyenlő adózás az egyenetlen adó behozatala által kivihető, az szükséges. Az egyenetlen vagy emésztésadó, a' kelendő értékek, vámok, vagy egyéb módok általi megadóztatásából ered.

Eminentia — mint czim — annyit tesz, mint fennség, jelesség. Legelőször VIII. Orbán pápa adta e' czimet a' bibornokoknak (Cardinalis).

Emlékezet gyakorlás. A' lelki tehetség magva mindenkiben megvagyon, — ehhez tartozik az emlékezet is. — Az embernek minden ügyessége gyakorlás által fejlik ki, főkép az emlékezet gyakorlás által magas polczra vitethetik, úgy annyira, hogy — ebben már csodálkozásra méltó személyek tapasztaltatnak.

Empedocles, görög természetphilosoph kr. sz. e. 460. körül élt Agrigentumban Siciliában; az agrigentinaiaktól közösen tiszteltetett. Ő hozta be nálok a' népuralkodást (democratia). Ő tartatik egyszersmind az ékesszólás' feltalálójának. Mikép holt meg, bizonytalan; némellyek őt Aethna tűzaknájába rohantnak állitják; mások ellenben tengerbe esettnek mondják. — Philosophiáját oktató költeménybe foglalta, mellynek töredékei »Empedocles Agrigentinus» czim alatt jelentek meg Sturz Vilmos által.

Empiria, tapasztalás: azon gondolkozás és cselekvés mód, melly a' tapasztalásnak hódol, 's minden ismeretet erre épit. — **Empericus**, ki csupán a' tapasztalást követi: p. o. a' gyógytudományban, gazdaságban.

Én, köz életben névmás, melly a' tételben (constructio) mindig személy' helyét foglalja, és ige nélkül, melly vagy nyilván áll, vagy csak

gondoltatik, soha nem használtathatik, és a' cselekvés' tevőjére mutat. — Philosophiai értelemben én a' tulajdon önmaga szót, 's a' lélek és test' egybekötését minden más idegenhez ellentétben jelenti. Még elkülönözöttebben az én alatt értetik a' szellemi magamja, melly eredeti létére nézve tiszta én-nek, egyénekre (individuum) nézve pedig tapasztalási, viszonos és empiricumi én-nek neveztetik.

Endemia, a' nép közt honos betegség, mellynek legközelebb okai a' tartománynak, tájéknak minéműsége, a' lakhely, foglalatosság, szokások, 's életmód, p. o. a' posványos tartományokban a' váltóláz; tropicusoknál a' bőr bajok; Visztula folyó mellett a' lengyel-fürt 's a' t.

Ender (ker. János), jeles történet festő 's rajzoló; szül. Bécsben nov. 3. 1793. Rendkivüli festői tehetségét, melly benne elsőben a' cs. k. művészetképző academiában kezde fejledezni, leginkább Mark-Aurél' halálának olajba festett 3. láb magasságú, 's 4. láb hosszaságú rajza által, melly jutalmat nyert, mutatta ki, és minden műbarát' szemét magára vonta. 1818-ban Széchényi István gr. felszólitására, ennek társaságában bentazta Görögországot 's Kis-Ázsiát, miután Triestet, Velenczét, Florenczíát, Rómát, 's Ancónát — minden jelesebb műdarabot megtekintvén, nagy haszonnal megjárta. Utazásából visszatérvén, a' művészet körül érdem teljes Lamberg gr. őt atyailag fogadá, mindenütt ajánlá, a' tovább haladásrá buzditá, és olly hévvel fáradozék mellette; hogy E. 1820. mint cs. k. academia zsoldos, Rómába küldetett. Miután Florenczíában 9. hónapot töltött, ott minden műtárgyat nagy gonddal megvizsgált, és a' legjelesebb mesterek' több darabjait lemásolta, Rómába ment, hol minden iparát arra fordította; hogy hazájának becsületet szerezzen, mit kiis vitt magának, mint több igen jeles festményei mutatják. 1826. miután még egyszer Nápolyt meglátogatta, 's Florenczián, Livornón, Genuán és Genfen keresztül menvén, Párisban is, hogy a' franczia rajziskolát megtanulja, volt volna, visszatért Bécsbe. Itt szerencsés vala munkáit a' fels. udvar elejbe tehetni, 's nem sokára több jeles darabokkal kedveskedhetni. 1830-ban a' cs. k. művészetképző academiában a' történet festészetnek valóságos tanitójává Bécsben, 1831. pedig a' velenczei szép művek' academiájának tagjává neveztetett. Több réz 's aczélmetszeteket birunk mi is tőle zsebkönyveinkben, 's többnyire mind saját képzelmei.

Ender (Tamás), egy a' legjelesebb tájfestők közől újabb időkben; szül. Bécsben nov. 4. 1793. az előbbivel ikertestvér. Ez is, mint testvére, első képeztetését Bécsben a' művészetképző academiában végezvén, 1810. az első jutalmat ő nyerte el, mi által ösztönt kapván, minden tehetségét a' tájfestésre áldozá, 's a' természetet legszorgalmasabban tanulá; 's ez okozta; hogy sokszor egész napokat a' Praterben (Bécs

mellett) töltött. 1810. tette első kirándulását Schneebergre; 1811. Salzburgba, 1812. Stajerországba, 1816. öt hónapig rajzolt a' salzburgi és tirol hegyek között, 's magát tökéletesíteni mindenkép iparkodék. Ez utjából visszatérvén E. Metternich herczegnek mutattatott be, kinek mint művészetek és tudományok' előmozditójának Ender' salzburgi előrajzai előterjesztetének, és nagy tetszéssel fogadtatván, megjutalmaztatának. 1818. a' nevezett fő pártfogó' közbenjárása által egy küldöttséggel Braziliába utazott. Ez utjában megjárta Triestet, Pólát, Maltaszigetét, Gibraltárt, Rio de Janeirót, sz. Pált, melly Rómától 150. órányi távolságra van; visszajövet pedig Cap Trafalgaron és Gibraltáron keresztül, Genuát és Milanót utazta be. Ez utjának dús következménye az lön: hogy E. 700. különbféle tájrajz darabot, 's 3. panorámát készitett, 's a' cs. k. udvarnak ajándékozott, mellyek jelenleg is a' braziliai kabinetben (Bécsben) tartatnak. Visszatértével Bécsben mintegy öthónapi tartózkodása után, Metternich herczeggel Olaszországba utazott, hol mint academiai zsoldos 4. évre alkalmaztatott; itt legnagyobb hévvel folytatá tanulását, 's alkalmat is talált tehetségét az olajfestészetben még inkább kiképezni. 1822. Olaszországból visszatért Bécsbe. 1826. Párisba utazott, hova őt leginkább a' divat remekművek 's művészetek édesgeték. 1829. a' persenbeug cs. örökségi uradalmat három nagy alakzatban olajfestéssel felvenni felszólittatott; ugyan azon évben kiséré János főherczeget Gasteinba, hol ismét több szebb tájakat rajzolt le a' művészet' fenséges barátjának. 1834-ig még többször ismétlé ez utat. A' b. emlékü Ferencz' parancsából Csehországban a' Münchengrätzi tájékot kelle hatféle alakzatban felvennie, mellyek az orosz császárnak ajándékul határoztatának.

Engedelem, az ember természetétől fogva gyakorlati szabadsággal bir mindaddig, mig jogköre korlátai közt marad; de ezt megbántás nélkül áthágnia nem szabad: ha tehát ő ezen túl kiván lépni, engedelemre van szüksége. Igy p. o. ha valaki más' földjén akar házat épiteni, szükséges; hogy a' föld' birtokosa abban megegyezzen, az az: megengedje. 'S ezekből kitetszik: hogy az engedelemhez (ezen jogszerü értelemben) több föltételek vannak — közönségesen — kötve, mellyeket a' társasági élet bonyolódottabbá, 's különbfélévé tett; valamint tehát az engedelmezett, úgy az engedvényezett is különbféle jogokat nyer az engedelem által — ebből származnak a' különbféle közjogi kötések is.

Engedvény (concessio); az egyes személyek közti engedelem az egyesek és status közti szabályok által engedvényre változik. A' munkásság, bár kinek kinek szabadságában álljon is, a' kórmány' fölügyelése alá rendeltetik. Bizonyos szempontból tekintve, ezen munkásság' gyakorolhatósága, engedvényezése — a' jura majestatica-hoz — tartozik;

ennélfogva a' felsőség engedvényezhet. Igy p. o. engedvényeztetnek a' czéhek, feltalálások, nyomtató műhelyek 's a' t. kiváltságok által. Igy engedvényezhet a' fő hatalom az egész nemzetnek, vagy annak részeinek (statusoknak) bizonyos egyes, közös, vagy politicai jogokat ugyan azon felsőségi jogok' kifolytából. Az engedvényi jog' e' részéből származnak az egyes 's részletes nemzeti kiváltsági levelek, millyen p. o. I. Károly, II. Jakab angol királyok, II. András magyar király' magna chartái, valamint az alap törvények' lényeges változása — az octroyált constitutiók, millyet adtak XVIII. Lajos franczia, VII. Ferdinand spanyol, 's Lajos bajor királyok. Azon engedvények, mellyeket a' feudalis viszonyok szültek, szinte részint még fen állanak, de többnyire, mint p. o. a' házassági-engedvény — már megszüntek.

Ennius (Quintus), híres római költő, szül. 139. kr. sz. e. Rudiában, Calabriában. Cato Censorinus Sardiniában vele megismerkedvén, tanitványa lön, 's őt Rómába hozta, hol csak hamar az előkelő férfiak' barátságát megnyerte Ennius. Főleg a' római nyelv' kimüvelése körül nagy érdemet szerzett magának, mi neki római polgári jogot eszközle ki, 's a' rómaiaktól költészek' atyjának hivatott. Mi csak töredékeket birunk szomorú 's vig játékaiból, mellyeket összegyüjte Hesselius (Amsterdam 1707).

Entomologia, bogarakról szóló tanitmány. Entomologus: bogárismerő. Entomolithek: kővé vált bogarak.

Enyed (Nagy), mező város Károly-Fejérvármegyében (Erdélyb.) Maros folyó mellett, szépen virágzó reformatus collegiummal, ehhez tartozó ritka régi pénzek' gazdag gyüjteményével; könyvtára 1658. a' tatároktól lángok' prédajává tétetett. Úgy vélik, hogy Enyed még 1239. épittetett IV. Béla alatt.

Epaminondas, jeles thébai hadvezér, ki hazáját a' hatalom' legfőbb pontjára emelte. Szül. kr. sz. e. 411. Lysistől, Pythagorás' tanitványától vett oktatást. Kora' 40. évében lépett föl először nyilván, midőn Sparta ellen küldetett, az ezzel duló hadnak alkudozások általi bevégzésére. De az előadott feltételekkel meg nem elégedvén Epaminondás, 6,000-ből álló thébai sereg' fővezérségét elvállalván, 's Pelopidástól segittetvén, két annyi számú spartabélit, Leuctra mellett 371. keményen megvert. Az ellenfél seregének harmadát elvesztette, királya is — Cleombrotus — megöletvén. Később Ep. Pelopidással boeotarchává választatván, sparta városát ostromolá, de innen Agesilaus' ügyek ellentállására távozni kénytelenittetett, 's Korinthus mellett Chabriás által, nagy veszteséggel, meggyőzetett. Még egyszer megkisérté Ep. Spartát, de ekkor is vissza üzetett. Melly veszteséget kipótolni akarván Ep., 33,000. emberrel Arcádiába ütött. Itt történt ama híres mantineai ütközet, mellyben Ep. a' győzedelmet éltével fizette 362. kr. e. 48-dik évében. A' jelen-

lévőket, kik a' haldokló fölött sajnálkozának, — gyermekei nem lévén — e' szavakkal vigasztalta: két halhatatlan gyermeket hagyok magam után: a' leuctrai és mantineai győzedelmet. — Az igaz mondást annyira kedvelte, hogy még tréfából sem hazudott.

Epe, a' máj által elválasztott nedv; tulajdoni: ragadós, zöldessárga, a' viznél valamivel nehezebb, kellemetlen szagú, keserű izű, vizzel könnyen keverődik, légen hamar rothad, megszárítva sokáig eláll. Az emésztésre mulhatlanul szükséges; a' gyomor által megfőzött részek az epének hozzájok ömlésével válnak el a' tápláló és nem tápláló részek egymástól.

Eper, honunk' különbféle részeiben különbfélekép neveztetik. Dunántúl az eper annyit tesz, mint a' tiszaiak' szamóczája; a' Duna-Tisza mellékén pedig, mint a' Dunántúliak' szedere. Eper sajátkép az, mi a' diákoknál fragum 's németeknél Erdbeer. Kétfaja van: szamócza eper (Dunántúliasan) — fragaria vesca — és csattogó eper — fragaria elatior; — ez az előbbitől abban különbözik, hogy szára magasabb, gyümölcse hosszúkás, nagy, csészéjéhez tapad, ha leszakasztatik, csattan; mind a' kettőnek színe veres, 's íze kellemes édes.

Eperjes (az epertől, fragum, honnét diákul Fragopolis), kőfallal kerített szabad kir. város, Sáros vmegyében, a' Tarcza vize mellett 7,685. lak. igen kellemes fekvéssel, szép 's tágas utczákkal és épületekkel. Ezek közt említendő a' vmegye- 's kerületi törvényszék' háza, katonai lak, kath. gymnasium, evang. collegium, polgári főiskola, kór- 's árvaház. A' lakosok sok posztót 's vásznat készítenek, 's ezekkel, és hegyaljai borokkal kereskednek. Csinos kertjei, virágos rétei, szántóföldjei, erdei 's hegyei a' városnak nagy díszére vannak. Innen 1. órányi távolságra találtatnak savanyú vízforrások.

Epernay, marnei departementum' városa, Francziaországban, Marne folyó mellett, 4,500. lak.; főhelye a' pezsgő borrali kereskedésnek.

Ephesus (régi geogr.), Jonia' 12. fővárosainak egyike, a' kisázsiai tengerparton, kikötővel, 's nevezetes kereskedéssel. Hajdan Diana' templomáról igen híres vala. Ephesus, mint mondják, a' cariaiaktól és lelegiektől építtetett; jóniaiaktól pedig csak nagyíttatott. Elsőbb Croesus hódítá meg, 's így később majd a' perzsákhoz, majd a' Görögökhöz tartozott. Nagy Sándor által a' macedóniai, ennek halála után a' syriai, a' sypilus melletti ütközet után pedig a' római hatalom alá került. Most csak néhány romjai láthatók Ala-Saluck mellett. Diana templomának, a' világ' egyik csodájának, melly N. Sándor' születése napján Herostratus által (l. ezt) felgyújtatott, de Dinocratestól még pompásabban felépíttetett, még nyoma sem látszik.

Ephorusok, spartában polgári tisztviselők voltak, kik a' királyok'

távollétében, mint ezeknek képviselői, a' törvények' kiszolgáltatására ügyeltek. Az ifjúság' nevelésérei felvigyázás fő foglalatosságuk volt. Öt illyen ephorus volt egyszerre, kik a' népközöl választattak, 's hivataluk csak egy esztendeig tartott.

Epicurus, híres görög bölcselkedő, 's az epicureusok' iskolájának alapítója; szül. Gargettusban, Athene mellett, Atticában, kr. sz. e. 342. több tanítója volt, maga pedig Lampsacusban, végre Athenében egy szép kertben tanított. Számos hallgatóival megelégedve 's barátságosan élt. Tanítása szerint boldogság a' főjó, de nem a' testi vagy világi boldogság, mellyhez csupán vétkek által juthatni, hanem csak a' lelki, mellyre egyedül erények vezetnek. A' világ' eredetéről azt tanította, hogy nem teremtetett semmiből. Az emberek és barmok közt nem talált különbséget, 's a' lélek' eredetét hasonlókép testi módon magyarázta. E' tanítás módja, mellyért istentagadásról vádoltatott, neki ellenségeket szerzett. Megholt 270. kr. e. Számos iratai közöl csak kevés maradt fen.

Epidaurus (régi geogr.) 1) régi nevezetes város Argolisban a' saroni öbölnél (mostani Epidauro), Aesculapius' legrégibb 's legnevezetesebb templomával, mit sok beteg látogata, várván csoda erejétől jobbulását. 2) Epidaurus Limera (most Malvasia) Laconiában. 3) Epidaurus vagy Epidaurum (most Ó-Ragusa) Dalmatiában.

Epidemia, járvány betegség. Valamelly helyen, országban, bizonyos időben uralkodó, szélesen kiterjedt, sok embereket ugyan azon időben meglepő nyavalya, mellynek oka nem helybéli okoktól függ (mint az endemiánál), hanem szélesebben kiterjedt, 's a' légben vagy inkább a' természetben lappang, p. o. az influenza (gyúlláz) cholera 's a' t.

Epiglottis, a' lélekző-cső' födele, melly megakadályoztatja, hogy lenyelésnél a' lenyelendők a' lélekző csőbe ne mehessenek.

Epigramma (görög szó), eredetileg fölírás, különben pedig rövid 's elmés költemény. Fő tulajdonai: a' szorosan megtartott egység, a' kiemelő árnyékzatoknak okos takarékossággal a' czélpont körüli összeszorítása 's éles előadása. — Epigramma egy a' legrégibb költemények közöl, mellyeket a' görögök 's rómaiak, valamint a' későbbi műveltebb nemzetek is szorgalmatosan űztek. — Külső alakja különbféle; az iró' önkényétől 's a' foglalat minéműségétől függ. Honi nyelvünkön e' vers nemében baróti Szabó Dávid, Rajnis, Virág, Kazinczy, 's Kisfaludy Károly kitünőbbek.

Epilepsia (nyavalyatörés, nehézkór), egy hosszantartó, különbféle 's sokszor mellőzhetlen okokból eredt, 's innét legtöbb esetekben gyógyíthatlan betegség. Bizonyos időben lepi meg a' kórost. Előjele az aura epileptica (nehéz kóri szellő); mire a' beteg hirtelen földre hull, hüvelykét beszoritja, görcsök lepik meg, teljes öntudatlanság és

érzéketlenség áll elő; a' lélekzés szapora, nyögő, a' száj habzik, az arcz elhúzódik, a' fogak csikorognak, a' szemek forognak, vagy meredten állnak, 10—20. perczig tart a' roham; végével a' beteg mintegy mély álomból ébred fel, a' történtekről mit sem tud, fáradt, lankadt, álmos. A' roham némellyeknél napjában többször, másoknál egy hétben egyszer, másoknál hónapokig kimarad. A' hüvelyk fölnyitás árt a' betegnek, mert izmai megeröltetnek, 's csak akkor lehet azokat fölnyitni, ha a' roham végefelé közelit; maga a' roham alatt inkább a' csont törik, izom szakad, mint a' hüvelyk a' külerőnek alkalmazására fölnyiljék.

Epilogus, a' görög επιλογος szerint végszót jelent, melly bizonyos tekintetben az előszó' ellenébe tétetik. Czélja közönségesen abban áll, hogy a' beszéd' végeztével, ha talán még valami hiányoznék, a' hallgatók' kiméletét az Epilogusban fölkérni. Néha pedig a' fölhozott dologtól egy független tárgyat, mint p. o. egy különösen nevezetes napot érint. Illyen Epilogusok' remekeit olvashatni Shakespear-, Schiller-, Göthe- és Tiecknél. — Általában — különösen a' beszédekben — az Epilogusban a' felhozott dolgok röviden ismételtetnek, 's sokszor általa tanitások adatnak.

Epimenides, a' régiségnek egy híres bölcselkedője 's költője, szül. kr. sz. e. 6. században, Krétában. Némellyektől a' világ 7. bölcsei közé számláltatik. A' rege őt, mint istenek' megbizottját, 's a' jövendőnek csalhatatlan tudóját, festi. E. az athénebélieket az istenekkel, kiket azok a' templomok' megbecstelenitése által megbántottak, kibékité. Rege szerint 40. sőt több évekig egy barlangban aludt, 's felébredése után legnagyobb bámulására honában mindent megváltoztatva látott.

Epirus, Görögországgal határos tartomany (később hozzá is számittatott), az újabb Albaniának legdélszakibb része. Földje igen hegyes, de a' tenger felé kies, 's termékeny. Hajdan a' chaoniak, thesprotiak, 's molossiak valának lakosai, kik között el is vala osztva. Folyói közt főleg Acheron és Cocytus (itt emelkedének föl az avernusból — most vall dell' orso — mérges gőzök) és Thyamis; hegyei közől Imarus és Citius emlitendők. — Aaulon (Balona) és Oricum (Ores) kikötő városai. Ezeken kivül legnevezetesebbek valának: Buthrotum (Butrinto), Ambracia (Arta), Nicopolis (Prenesa), Dodona (itt volt az oraculum l. ezt). — Epirusnak leghiresebb királya Pyrrhus volt, félelmes, bár nem szerencsés ellene a' rómaiaknak, kik később Epirust igen elpusztitották. Különbféle viszonyok után I. Amurath török császár alatt török kézbe jutott (1432). Skanderbég lerázta ugyan a' török igát, de halála után ismét töröké lett, 1466.

Építésmód, ez különböző időkben és különbféle népeknél különbféle vala. Az egyiptusi építésmód bélyegeztetik egy, még csinatlan

erő 's tartósság által; a' görög egy szabályos szépség által, és pedig különbféle ágozatokban, mint: dóriai, melly egyszerű fölséges nagyság által; jóniai, melly egy kellemes külsővel; és a' korinthusi, melly a' görög eszmével és szépséggel könnyen egyező magasb pompával tűnik ki. Rómaiak a' görögök' tanítványi valának, de a' görög szépség-elvét megterhelés által sokszor szétdúlták. Az ó-gothusi építésmód idomtalan és ízetlen, ebből képeztetett mindazáltal az úgy nevezett gothusi építésmód, különösen 's legelsőbben is Spanyolországban. Ez építésmódban bámulunk egy fölséges nagyságot és pompát, mellyel az egyes részekben leggondosabb 's legszebb munka van kötve. Az arab építésmód kitűnik pompa és sietve készült czifrázat által. Az olasz egy egyszerű nagyságot és pompát, sokszor pedig hanyagságot mutat. Az angolok magokat az építésmódban a' görögök után képezték; a' francziák itt is, mint mindenben, könnyűk és tetszetősek, mialatt a' németek az építésmódban is változók, majd ezt, majd amaz ízlést utánozzák. A' magyarok, kik sokáig egykedvűek valának az építésmódban, jelenleg, kivált műveltebb városokban a' gyönyörű egyszerűséget követik.

Építészet, olly mesterség, melly az építés módját tanítja, mikép kelljen egy épületet úgy elkészíteni, hogy az az építő' nézetének mindenben megfeleljen, minthogy a' szükség az embereket a' lég' viszonyai ellen lakok által ótalmazni kényszerité. Kezdete az építészetnek igen csekély volt. Tudjuk, hogy kezdetben csak barlangok- és sátorokban laktak, de a' szükség e' mesterséget nem sokára tökéletesítette. Legrégibb emléke e' mesterségnek, mellyről a' történet emlékezik, a' Noe' bárkája. Babylóniaiak valának e' mesterségben az elsők, kik már erős lakásokat, palotákat és egyházakat építettek; csak nem olly korán űzetett e' mesterség az egyiptusiak által is. A' zsidók közt is korán találkoztak ügyes építészek; többek közt nevezetesek valának: Bezaleel és Ahaliab, kik Mózes' idejében éltek, 's világ' teremtése után 2454-ben a' szövetség sátorát és frigyszekrényét építették. 2973. körül kezdé Salomon Jeruzsálem temploma' építését. A' phoenicziabéliek, különösen a' tyrusiak és sidóniaiak hasonlóul gyakorolták e' mesterséget. Görögök alatt még nagyobb tökélyre vitetett az építészet, mellynek föltalálását Minervának tulajdonították. Görögöktől a' rómaiakhoz mene át, hol Augusztus császár alatt a' legmagasb fokra emelkedett. Halála után ismét hanyatlott, a' régi szépség' szabályaitól eltávozván, és lassan lassan a' gothus ízlés nyere az építészetben elsőséget. Csak 15. században emelkedék ismét romjaiból. Alkalmat ada erre egy szebb templom' építése, mint Constantin császár épített. Mit Bruneleschi nevű építésznek köszöne az akkori világ. Ezt követték: Alberti, Serlio, Palladis, Angelo Mihál, Vignola, és igy jött ismét helyre az építészet. I. Ferencz franczia király több művészeket

hívott tartományába, mi által az építészet olly sokat nyere, hogy az, XIV. Lajos alatt a' két híres Mansard-, Perrualt-, Blondel Ferencz- és le Nôtre által a' tökély' legmagasabb fokára jutott. Jelenkorban az építészetre igen nagy figyelem fordíttatik. Magyarországban az építészetnek egy remeke készül a' budapesti álló híd által.

Epizootiak, a' házi állatok közt járványosan uralkodó, kiterjedt nyavalyák.

Ér, erek, azon csőket teszik az emberi testben, mellyek a' vért magokban foglalják, 's tovább vezetik. Kétféle erek vannak, u. m. ütérek (arteriae), mellyek piros 's a' test' táplálására alkalmas vért viszsznek a' szívből a' test' minden részeibe; és vérerek (venae), mellyek a' test' táplálásától visszamaradt, 's táplálásra már nem alkalmas, sötét veres vért, viszik vissza a' szívbe.

Ércz, az elemeknek azon sora, melly különös tömöttsége-, fénye-, villany terjesztésé által magát a' többi testek közől kitünteti. Az érczeket felosztani szokták fél- és tökéletes érczekre, nemes és nemtelenekre. Egyesüléseik vagy egymásközt, vagy savitóval, vagy kénnel, villóval 's a' t. történnek.

Erdélyország, így neveztetik a' hegyes erdőktől, mellyek azt Magyarországtól elválasztják; egyébként Erdélyi Nagy Fejedelemségnek is mondatik. E' tartomány a' rómaiak alatt egy része volt Dácziának. Nemzetek' vándorlásakor azt utoljára a' paczinákok szállották meg. 11. században meggyőzvén sz. István Gyulát, az erdélyi herczeget, azt Magyarországhoz kapcsolta, 's vajdák- az az herczegek által kórmányoztatta. Mohácsi ütközet után 1526. a' török' hatalmába jutott, 's abban maradt I. Leopold császárig, ki a' törököket a' magyar birtokból egészen kiűzte. Végre Maria Theresia 1765. Erdélyt nagy fejedelemségi rangra emelte. — Határai: keletről Moldva; délről Oláh; nyug. 's éjszakról Magyarországok. Jelesebb folyói: Maros, melly Csik székben ered, 's csak nem egész Erdély' közepén foly által a' magyar földre, hol Szegednél a' Tiszába szakad. Szamos, a' kis és nagy Szamosból támad, 's Magyarországban Marossal egyesülve, a' Tiszába ömlik. Olt (Aluta), ez is a' Csik székben ered, 's Oláhországban a' Dunával egyesül. Aranyos 's több kisebb folyók. Tavai közől említendők Hodos, Doboka vmegyében, 3. mföldnyi hosszaságú; sz. Anna tava, Tusnádnál, melly kerületében egy óra járásnyi, 's 300. ölnél mélyebb. Mi a' hegyeit illeti, ezek, kivált a' kárpátok, igen sürűen, 's különbféle magassággal ágoznak el; legmagasabbak: Retyezat (7,800. láb), Szuruly (7,122. láb), Bucsecs (8,160. láb), Rika (1,920. láb), és Zinne (3,136. láb). Jóllehet igen hegyes ország; még is a' természetnek minden adományival bővelkedik. Van t. i. minden nemű gabonája, barma 's fája. Gazdag azonfölül arany,

czüst 's más nemesebb érczekben. Lakosai' száma mintegy 2. millióra terjed, kik: magyarok, székelyek, szászok, oláhok, örmények, görögök, bolgárok, zsidók és czigányok. A' hitvallás különböző; u. m. római kath. hit, evangelica, reformata, egyesült és nemegyesült görög, sociniana hit, és zsidó vallás. Erdélyország' czímere egy három mezős paizs; az egyik alsó részén láthatni hét várat (innét neveztetik németül: Siebenbürgen-nek) aranymezőn; másikon egy sast veres mezőn; a' harmadikon a' napot 's holdat hasonlóul veres mezőn. — Főkormányzója a' Nagy Fejedelem t. i. a' f. magyar király 's ausztriai császár. Ennek helytartói: az erdélyi kir. udv. Cancellaria Bécsben; a' helybéli kir. kormányszék; tartományi fő biztos; az ország' számadó tisztsége, 's több illyféle tisztségek. Erdélyország felosztatik magyarok székelyek és szászok' földjére. A' magyarok' földje ismét 11. vmegyére és 2. kerületre; a' székelyeké 5. székre; 's a' szászoké 9. székre és 2. kerületre.

Erdődi (Péter), vasvármegyei főispán, főkamarás, és lovászmester, 16. században. Ez volt, ki Lajos király alatt Száva' partján egy várat építtetett, melly egész Tótországnak nagy ótalmára volt. Jelen volt a' mohácsi szerencsétlen ütközetben, hova Erdődi Simonnal több mint hétszáz gyönyörűen öltözött és fegyverzett lovasokat vezetett. Mindketten szerencsésen kiszabadultak a' veszedelemből, és sok ideig Zápolya János' pártján voltak Ferdinand ellen. Később, hogy fia' bosszantásait kikerülje, Olaszországba költözött, hol megis holt.

Erdődi (Péter) a' most említett Péter' fia; horvátországi bán, és I. Ferdinand 's Miksa királyok alatt nagy vitéz. 1547. az úgynevezett smalkaldi hadra kétszáz huszárt vezetett; kikkel mint viselte magát ez ütközetben, és mennyit tett a' prágai lárma' lecsendesítésére, abból is kitetszik; hogy Ferdinand őt Prágában szentelt vitézzé tette. Később, midőn Olomán bég, kit Martinúzi György püspök, Kasztald', Nádasdi Tamás', 's egyebek' ellenére Lippa várából csak ekkor bocsátott ki, herczegovinai basává tétetvén, a' magyar birtokokat csipkedte, Czázma és Verőcze várát 's Dombró városát elfoglalta. Ezen megboszonkodván Erdődi, Frangepán Györgygyel a' törököket megtámadja, 's közölök sokat megölvén, sokat ismét fogságra tevén, szerencsésen megveri. 1557. Ferdinand őt bánná nevezte. Jelen volt 1563. Miksa király' koronázásán is, hol az ifjú király előtt Péter vitte a' keresztet. Ezután még egyszer ütközött meg a' törökökkel (17,000.), kiket csekély seregével (4,500.) szerencsésen meggyőzött. Erre kevés idő mulva (1566.) megholt.

Erdődi (Simon), zágrábi püspök. A' mohácsi veszedelemből szerencsésen kiszabadulván, sok ideig ótalmazta Zápolya János' ügyét Ferdinand ellen, kitől hálául Frangepán Kristóf' halála után Tót-, Horvát- és Dalmátországi bánságot nyerte. Mennyire pártolta Zápolyát, onnét ki-

tetszik; hogy, a' Mohácsnál elesett Lajos' halála után, mindenkép ápolkodott Zápolyát a' trónra ültetni, jóllehet Ferdinand őt az esztergomi érsekséggel biztatta, ha ő hozzá állana. Simon mit sem hajtván Ferdinand' igéreteire, se későbbi fenyegetéseire, még inkább hajult Zápolyához, midőn meghallotta, hogy ez Lengyelországból nagy erővel jött Magyarországba. Ferdinand Zágrábnak egy részét már elfoglalta; és, mivel Simon azt Ferdinandtól semmiképen vissza nem vehette, látván egyszersmind az érkezett segéd sereget, Zágrábot oda hagyta, azt Vagorovics János nevű agg kapitányra bízván, maga pedig Tótországba, Sz. Erzsébet vára alá ment. Vagorovics az éhségét már ki nem állhatván, egy papot a' vár' faláról lebocsátott, 's azt Simonhoz küldötte, neki a' veszedelmet, mellyben forog, jelentvén. Simon, hogy bizonyos török sereggel rövid idő alatt fog megjelenni, a' vár' védelmére, Vagorovicsnak izente. Ez, rendkivüli örömét azonnal ágyúi' kisütögetéseivel, dob 's trombita harsogásokkal jelenti az ellenségnek, mellyet ez hallván, azonnal fölhagyott az ostrommal, a' várat odahagyta, 's igy Zágrábot a' további ostrom alól felszabadította. Simon ezután Budára jött Zápolyához, és a' Bécs alól gyalázattal visszaérkezett Soliman török császárhoz, udvarlásaikra. Budáról visszatértekor őt Pekri Lajos három század magával megtámadja, és Simont megveri, minden kincsétől megfosztja, 's Simont is sebbe ejti. Azután is még sok kárt okozott neki Pekri, sok jószágait földúlta, égette; és épen ez vette reá Simont, hogy a' török császártól Ferdinand ellen többször segítséget kért. De minthogy ez nem érkezett, fegyvernyugvást kötött Ferdinand' vezéreivel, mi már egy lépés volt a' Ferdinandhozi hajulásra. Annyi bizonyos, hogy Simon már 1537-ben Ferdinand mellett volt. Ezek után sok baja volt Simonnak a' Zrinyiekkel, nevezetesen Jánossal. Melly ellenkezés mind addig tartott, míg 1541. Zrinyi János Vinidol várát megszállotta, hol János meg is ölettett. Hogy halálaért Simonon bosszút álljon Zrinyi Miklós, mindenfelől zsoldosokat gyűjtött, és Vinidol' ostromához fogott; de mielőtt valamit eszközölhetett volna, Ferdinand mind a' két ellenkező felet az egymás elleni erőszakoskodástól becsület veszteség alatt letiltotta; sőt köztök békességet is eszközlött. Sokat küszködött Simon a' Zágrábi kanonokokkal is. — Hogy indulatos ember volt Simon, onnét is kitetszik; hogy ő a' káptalant, még a' királyi parancs után is, fenyegette. Ezek után, úgy látszik, csendesen élte le hátra lévő napjait. Megholt 1543.

Erdődi (Tamás), az ifjabb Erdődi Péter' fia, Varasd vmegye' örökös főispánja, Horvát-, Dalmat- és Tótország' bánja, 's arany gyapjas vitéz. Szül. 1558. Mindjárt báni méltóságának első évében (1584.) kitünteté magát egy szerencsés csata által a' Karnioliába becsapott törökök ellen, kiknek útját álló el, 's az elrabolt martalék' legnagyobb részét visz-

sza vette; 16,000-ből állott földnépet, kiket e' barbár nép fogságba hajtott, E. kevés veszteségével a' török igától megszabaditott. Még inkább kitüntette magát E. Ali basa ellen Ivanicsnál (1586.), hol 800. emberrel, 5000. törököt megvert, 24. zászlót elvett, 's Azem-Béghet, a' török csapat' vezérét a' lóról saját kezével letaszitotta. Ezen eset előtt egy évvel (1585.) Kostanicza városát (Horvátországban) támadta meg E., és a' várat felégette. Hasonló sors érte Kopana városát (1587), hol 15,000. fogoly tartatott. — Sissek várát, mellyet a' bosniai basa ostromolt, másodszor szabadította fel az ostromalól; melly alkalommal Mehmet-Béghet, a' Sultán' nővérének fiát, 12,000. törökkel, a' csatatérén hagyta. Milly fontosak valának akkori körülmények közt ez események, csak azon hálairatból is megitélhetni, mellyet VIII. Kelemen pápa a' győzőnek küldött, és azon részvétből, mellyet az egész kereszténység e' győzedelmek miatt érzett. — Mind ennyi vitézségét Erdődinek fölül multa az, mit Zrinyi Györgygyel Petrinia váránál tett, ezt földig lerontván (1595.). — Erdődi mind azon időben, midőn a' bánságot viselte, ostora volt a' töröknek. A' nép csak ekkor tanulá ismerni a' béke' jótékonyságait, mit E. szemes vigyázata mellett olly hőn fen tudott tartani, előtte pedig egészen ismeretlen volt. — E. látván, mennyire szükséges legyen egy méltó utódot e' nehéz méltóságon hagyni, Draskovicsot, ő vitéz társát, képezte azzá, hogy nehéz állásáról bizton leléphessen, és a' hadfi' szerepét egy status férfiúéval felválthassa. — Miután II. Rudolf Erdődi' hős tetteit varasdi örökös főispáni méltósággal megjutalmazta, elküldé őt (1604.) békeeszközlés végett Budára. Itt ugyan mit sem eszközlött E., de annál többet tett a' két erdélyi fejedelemmel: Báthori Zsigmonddal, és Bocskai Istvánnal. — Mátyás alatt a' nádori méltóságot csupán azért nem nyerhette el, mivel a' nem katholikusok ellen türelmetlenségét nyilatkozta — és ez egyedül, mit neki a' történet tan ellenvet. Ekkor (1611.) E. másodszor vette át a' bánságot, mit azonban néhány év után ismét letett, hogy a' főpohárnoki méltóságot (magister tavernicorum) hasonló dicsőséggel viselhesse. Megholt 1624. — E' sok érdemekkel tündöklő jeles nemzetség ma is fénylik Magyar 's Horvátországban.

Erdőség, azon nagyobb fákkal ellepett táj, melly a' növények' ezen neme által — többnyire kizárólag — vagyon beültetve; illyenek főleg a' nagyobb hegysorok, minthogy ezek ritkán használtathatnak egyébre. Az első korban bizonyosan több erdőség volt: a' polgárisodás azonban és a' népesedés a' földet jobban tudván —'s kénytelenittetvén is — használni, sok erdőket kipusztitott, 's helyöket a' mezei gazdaság' egyéb ágaira használta. Más részről, a' fa eredetétől fogva már igen szükséges volt az embernek; a' pallérozódás azonban, 's különbféle találmányok ezt mind inkább

szükségessé, ennélfogva árba hozták; így tehát az erdőségek' urai azok' kivágásából nagy ideigleni hasznot találván, pusztitották. Még most is némelly helyeken nagy erdőségek találtatnak — főképen, hol a' roppant fundus instructust még nem voltak képesek az emberek felhasználni, mint Éjszak-Amerikában, vagy hova a' népesedés 's polgárisodás' hatási nem jutottak. — De többnyire a' fa' szüke igen kiterjedt.

Erdőtenyésztés, az emberi nem' mostani állásában a' fa elkerülhetlen szükséges (itt az erdei fáról, melly nem csak tűzre, de szerszámokra 's egyéb eszközökre is használtatik, van a' szó); ennélfogva az erdők' fentartása és tenyésztése nem csak mint a' mezei gazdaság' kiterjedt része, érdemel figyelmet; de a' kórmány és törvényhozás pártolására is méltó. Az önzés, 's a' vágy sok erdőknek véget vetett, és nem keveset emelte a' fa' árát. Némelly kórmánybölcsek azt tanitják, hogy az erdők veszteglése ellen nem szükség törvényt hozni, minthogy, ha nagyobb kivágások történnek, megcsökkenvén a' fa' ára, a' vágások is csökkenni fognak. — Ez talán áll speculativus kereskedő módon gondolkodó gazdákra nézve, de nem pazarlókra, kik keveset gondolnak gyermekeikre, keveset a' jövendőre; csak pénzt lássanak, az utolsó fát is kivágatják, 's legolcsóbb áron eladják. Hazánkban az erdők' pusztitása ellen hozattak ugyan törvények, de fájdalom! azok elegendőkép nem kezeltetnek.

Erebus, chaos' fia, 's sötétség' testvére, kitől a' napot 's aethert nemzette (Heriod szerint). Minthogy a' Titanokat segitette, tartarusba taszittatott, 's azon része a' tartarusnak, hol az istenfélő árnyékok egy ideig tartózkodtak, Erebusnak neveztetett.

Erény az ember' tehetségének legszebb, de anyagsága által leginkább hátrált feladata. A' világi bölcsek más erényt akarnak, mást a' theologusok, mást ismét a' lovag szelleműek, és ezek közt is többféle a' szinezet. Ne legyünk azért se igen kemények, se egy oldaluak, hanem maradjunk emberek, és az erénységet eléggé feltalálandjuk a' keresztény vallás' némelly elveiben. — Nem áll az erény csupán egyes jótetekben, valamint egyes jó véletekben sem; az erény egy elválaszthatlan egész. Nem annyira tét az, hanem a' tétnek alapja, se nem annyira véletnek alapja. Ez által éltetik és vezéreltetik, midőn akarjuk és cselekeszszük a' jót, és minden jót szilárdul és elhatározólag akarjuk, 's örömest és állhatatosan cselekeszszük. Ez t. i. lelkünk' mivolta, annak iránya és rendeltetése, melly bennünket úgy gondolkodni, úgy eltökélettnek lenni, 's úgy cselekedni hagy, mint az igazsághoz, rendhez, és Isten' akaratához illő. Erény egy általános, uralkodó és hathatós hajlamban áll az iránt, mi való, igaz és jó, az állhatatos készségben azt cselekeni vagy nem cselekedni, tűrni vagy nem tűrni, annak

lenni és azt birni, vagy nem lenni 's azt nem birni, mit Isten akar, hogy cselekedjük, szenvedjük, vagy ne szenvedjük, legyünk és birjuk, vagy ne legyünk és ne birjuk. Erény a' gondolataink, érzelmeink, hajlamaink, szavaink és cselekedeteink' igazságában, a' mi belső és külső, 's egymás és isteni törvények iránti viseletünk minden részeinek összhangzásában áll. Erény a' lélek' épsége és szellem' élete; ez azon állapot, mellyben szellemünk az, és azt teszi, minek rendeltetésénél fogva lennie, 's mit cselekednie kell; azon erő, melly bennünket mindenre, mi szép, jó, közhasznú és nemes, mi Istennek tetszik, 's az emberi tökéletesedést 's boldogságot előmozditja, folyvást ösztönöz bennünket, minden emberek iránti tetszéssel áthat, inkább mások- hogy sem magunkért élni és munkálni, 's mindent, mi vagyunk, 's mink van, a' legjobb móddal használni. — Az erény Istenhez is hasonlóbbakká tesz bennünket, mint mindent más jelességek. Mit mi gazdaságnak nevezünk, az Istennél szegénység. A' mi fenségünk és hatalmunk előtte gyermeki gyengeség és tehetetlenség; magok az ismereteink és tudományaink az ő világánál nagyobb részint hibák és homályok. Illyen jelességek által hozzá épen nem, vagy csak egy végetlen távolságban közelithetünk, hozzá tulajdonkép soha hasonlók nem lehetünk. De azt akarván, mit Isten akar, az igazságot és rendet szeretvén, mint Isten szereti, mindenkinek jót akarván és jót tevén, miként Isten jót akar és cselekszik, erőnk' legczélszerűbb használásában 's legközhasznúbb munkásságban örömünket keresvén és találván, jutunk Istenhez mindig közelebb — igen közel — hozzá mindig hasonlóbbak, és ő közelebbi társaságánál mindig fogékonyabbak leszünk, és mind erre segit bennünket — egyedül az erény!

Eretnekség, valamelly eredeti vallástól új áltan általi eltávozás. Számtalan az eretnekek' száma a' vallások' történetében — nincs vallás, melly eredetétől fogva eretnekséggel ne kezdődött volna; — hányszor változott pedig a' szó 's penna harcz véres ütközetekre, hányszor a' nemzetek' szomorú következésü megszakadására, elegendően tanitja a' történet iras. Az emberek sokszor vakon követték csalfa ámitóikat, többször őnzéseket, számtalanszor a' cselekvés szülte az ellencselekvést.

Erfurt, régi erős város Gerának, Thüringiában. Nagy kiterjedésü ugyan, de a' katonasággal együtt csak 25,000. lakost számlál, kik néhány gyárral, kerti termesztményekkel, 's kereskedéssel foglalkoznak. Különös megjegyzést érdemel két fellegvára, gothusi modorra épült káptalan temploma, 275. mázsás haranggal; sz. Ágoston szerzeteseinek zárdája, 's kormányháza. Van azonfelül 2. gymnasiuma, siketnémák' intézete, nyilvános könyvtára, szép művészetek' gyüjteménye 's kir. academiája.

Erichtonius, Dardanus, 's Batea' fia, Jupiter' onokája, troasi ki-

rály. Híres vala gazdaságáról. Kezdetben katonái' száma csak 3000-re ment. — Egy másik Erichtonius Athene' királya, Vulcanus' 's Atthisnak, Cranaus' leányának fia volt. Ez Amphyctiont királyi székétől megfosztotta. Minervának az athenei várban egy szobrot, mások szerint templomot épitett. Rege szerint, Erichtonius találta fel a' négy kerekű födeles kocsit, miért is őt Jupiter a' csillagok közé számlálta.

Eridanus, Olaszországnak most Po nevű folyója. Mythologiában is előfordul. Midőn Phaeton, ki Eridanusnak is hivatik, Jupiter villáma által megöletett, ezen folyóba esett.

Erisichthon vagy Eresichthon, Triopasnak, thessaliai királynak fia, ki, minthogy egy, Ceresnek szentelt, erdőt ki akart vágatni, éhséggel annyira kinoztatatott, hogy tulajdon tagjait ette, míg rettenetes kínok közt megholt Egy másik Erisichthon, Cecrops, 's Agraulos' fia, ki midőn Athene' ereklyéit Delos szigetére hozta, a' hajón meghólt.

Erlangen, szép város Bajorországban, Regnitz folyónál, 9000. lak. Vannak nevezetes — főleg harisnyát, kartont, vásznat, 's tükröt készitő — gyárai. Azon része, melly új- vagy Christian Erlangennek hivatik, rendes épitése- 's szépségeért Németország' legszebb városaihoz tartozik. Jelesebb épületei: az egyetem, a' vár, hol az egyetemnek 100,000. kötetből álló könyvtára tartatik. Virágzó egyeteme Fridrik brandenburgi markgróftól alapittatott 1742. Baireuthban, honnan 1743. nov. 4. tétetett át Erlangenbe. A' hét éves kegyetlen háború által sokat szenvedett; de Sándor markgróf ismét helyre állította. Van továbbá, gymnasiuma, mesterséget tanitó iskolája, kórháza.

Ernyei, egy szelidlelkű, békességet, királyát 's hazáját szerető, és hű tanácsadó volt I. András, Béla és Salamon királyok' idejében. Már I. András alatt főispán volt (1055.). Minden igyekezetét arra használta, hogy egy részről Salamon király, más részről pedig Geiza, László és Lambert herczegek közt a' csendes béke tartós legyen. Ez Ernyei volt, kit Salamon a' nevezett három herczegnek adott kezességül, midőn egymás közt béket kötöttek. De a' béke csak hamar felbomlott, mivel a' kezességbe adott Ernyei Viddel együtt (ez is kezességül vala a' herczegeknél) haza mentek. Mindenik rész hevesen készült a' hadra. Ernyei szüntelen béket javaslott, midőn ellenben Vid egyre a' hadat sürgette. Salamon Ernyeinek e' tettén gyanakodni kezdvén, őt szinlett emberének nevezte. Sikeretlen is volt Ernyei' minden tanácsa, mert Salamon inkább Vid' tanácsára hajulván, a' herczegekkel Rákosmezején hadra szállott; de szomorú volt kimenetele, mert a' herczegek teljes győzedelmet nyertek Salamonon, táborát semmivé tevén. Elesett a' jámbor Ernyei is, kit midőn László herczeg a' holtak közt meglátá, sirva fakadt, lováról leugrott, őt megölelte, 's csókjaival halmozta, mondván: »Béke-

szerető Ernyeim! mint véremet szánlak, mert szíved 's tanácsod mindig békére czélzott.» Azután Váczon őt tiszteségesen eltemettette 1074 ben.

Erőmű, minden alkatásánál fogva, a' mozgást elősegítő eszköz erőműnek neveztetik. Az erőművek egyesek- és szövevényesekre osztatnak; és vagy állati erő- vagy gőz- lég- rugó- 's több effélék által hozatnak mozgásba. Alkalmaztatások szerint majd emelő, majd nyomó, majd mozgató erőműveknek neveztetnek. Korunkban, melly az anyagi előmenetelről olly rendkívüleg gondoskodik, az erőmű-tan (mechanica) annyira vitte, hogy az annak előtte nagy mértékben reá fordított emberi erő gőz által pótoltatik. Azon kérdésre: valljon ezen gőz zsarnokság által sok ember kenyerét el nem veszti-e? azt válaszoljuk, hogy az erőművek' készítésénél 's mellette szinte sok ember foglalatoskodik.

Érsek, a' katholika rendszerben (lásd Hyerarchia) azon egyházi főméltóságot viselő főpap, kinek főméltósága időközben a' patriarchai és püspöki (l. püspök) méltóság közt támadott. Az érsekek hajdan metropolitáknak is neveztettek, mivel az országnak vagy tartománynak fővárosában laktak. Magyarországban három kath. érsek van, m. u. az esztergomi (ez egyszersmind Magyarország' primása), kalocsai és egri.

Érték, a' természetnek 's emberi szorgalomnak minden javai foglalnak magokban valamelly értéket, melly valaminek értéke alatt közönségesen azon arányt értjük, mellyben annak, mint módnak, használhatósága áll a' czélhoz. Ennél fogva minél különbözőbbek az emberek' czéljai 's szükségei, mellyek a' természet' javai és az emberi szorgalom mint módok által ki elégíttetnek; annál különbözőbbnek kell lenni az emberek' itéletének és nézetének ezen javak' meghatározásában. Innen láthatni, hogy az értékek az egyéni érdekről, szükségtől és nézettől sokat függnek; és ezen tekintetben vannak közvetett's közvetetlen értékek; így p. o. közvetetlen értéke van a' kenyérnek, mert azt azonnal használhatni; közvetett értéke van ellenben a' pénznek, mert azon csak később szerezhetni használható dolgokat. A' közvetetlen érték használható értéknek, a' közvetett pedig csere értéknek neveztetik a' feljebb mondott oknál fogva. A' cserében az egyes dolgoknak ahhoz képest, mint valakinek valamire van szüksége, változik értéke — közönséges csere értéke csak a' pénznek (l. ezt) vagyon.

Érvágás, valamelly vér- vagy ütérnek kés vagy más különös érvágó eszköz általi fölnyitása, hogy a' nyiláson vér bocsáttassék ki, érvágásnak neveztetik. Az ütér vágás a' ritkaság közé tartozik, 's csak a' legveszedelmesebb bajokban használtatik; közönségesen vérér nyittatik meg. Az érvágás a' leghathatósabb szerek közé tartozik; azért or-

vosi rendelés nélkül soha se kellene vele vissza élni; pedig fájdalom! hányszor pazaroltatik el ez a' nemes 's a' testet tápláló nedv.

Érverés az ütérnek mozgása, melly annak felváltva történő össze húzódásából és kiereszkedéséből ered, 's az érzés által ütés gyanánt érezteték. E' mozgás legnagyobb a' szívben, mint vérkerengés' központján, innét kiterjed egész a' legkisebb hajszál üterekig. A' bőr alatt fekvő üterek' ütését a' reájok tett újj igen jól megérzi, p. o. kéz fej fölött. Az érverés' különbfélesége a' nyavalyák' természetének ismerésére vezeti az orvost, 's minden kórban igen nagy figyelmet érdemel. Az élet' különböző szakaiban különbözik az ütér' verése: a' csecsemőnél egy percz alatt 100—110. az ifjúban 90. a' felnőttnél 75. az öregkorban 60. 's néha alább is száll.

Érzékek (sensus externi), azon műszerek, mellyek a' kültestek' behatásit testünkre tulajdon erejeknél fogva felfogják, és az agyhoz, mint az öntudás' középpontjához, vezetik. Illyen műszer öt van az emberben 's tökélyesebb állatokban: a' szem (a' látás), fül (a' hallás), orr (a' szaglás), nyelv (az izlés), és bőr (a' tapintás) műszere.

Erzsébet (szent), II. vagy jeruzsálemi András' 's Gertrúd'¦leánya, szül. 1207 Alig volt négy évű, mikor Lajosnak a' thuringiai landgrófnak eljegyeztetett, 's Thuringiába el is vitetett 1211. — Gertrúd annyi arany 's ezüst edényt, gyűrűt, nyakékszert, drágakövet, selyem és bársony ruhát, egy ezüst fürdő kádat, ezer marka pénzt (24,000. for.), és egyéb drágaságot adott e' csecsemő arával (menyasszonynyal), hogy Thuringiában annyi kincset soha sem láthatták, és Gertrúd leánya' életben maradásával még sokkal többet igért. Tizenöt éves volt Erzsébet, midőn összekelt Lajossal; de csak öt évig élhettek együtt; mert Lajos Nápolyba utaztakor Brundusi nevű városban véletlenül megholt. Mennyi jót tett E. férje' éltében, onnét kitetszik, hogy 1225. a' nagy éhség' idején számtalan szegényeket táplált. Férje' halála után nem sokáig lakhatván Vartburgban (Thuringiában), Egbert püspökhöz, anyja testvéréhez, Bambergbe, onnét pedig Marburgba ment, hol haláláig meg is maradt; jóllehet András őt Magyarországba jőni sürgette, hallván nyomorú életét. Mh. 1231. nov. 19. — Gergely pápa Erzsébetet, mint a' valódi ájtatosságnak, kegyességnek, szelidségnek, és asszonyi erénynek remekét még atyja' éltében szentek közé számlálta.

Erzsébet, V. István' magyar király' leánya. Budánál a' nyulak szigetén nevezetes apácza fejedelemnő.

Erzsébet, I. Károly magyar király' negyedik neje, 's azon Ulászló lengyel király' leánya, kit Amade (l. ezt) hat évi száműzetése után a' lengyel trónra ültetett. Erzébet férje' halála után Lajostól, ki atyja után lépett a' királyi székbe, mint királynő mindenkor tiszteltetett, 's az or-

ság' igazgatásában tanácsával élt, szóval a' közdolgokban igen nagy részt vett. Erzsébet nevezetes utat tett 1343. Olaszországba, mellyre őt két ok indította; először, hogy Rómában ájtatosságát végezhesse, azután óhajtá tudni fiának, Andrásnak (l. ezt) állapotját, hallván, hogy Robert végrendeletében nem Andrást, hanem onokáját, Joannát, akará megkoronáztatni. Lajos maga is kérte anyját, Erzsébetet, hogy Nápolyba menjen, 's öcscsének kétes dolgait, mennyire lehet, igazítsa el. Számos fő magyar urak 's asszonyságok' fényes kiséretében elindult tehát Erzsébet. Bámulatra méltó volt a' kincs, mellyet magával vitt. Apúliába érkeztekor elejbé ment András is nejével, 's őt nagy pompával fogadván, Nápolyba kisérte. Itt megtudván Robert' végrendeletének tartalmát, Gilet Miklóst a' nádort, Veres Tamást az ország biráját, és Vasvári Vitust a' nyitrai püspököt, a' pápához Avennióba küldötte, őt kéretvén, hogy Robert' végrendeletét felbontván, Andrást nápolyi királynak koronáztassa meg; mit, minthogy meg nem nyerhete, Joannának követei nehézségeket gördítvén elejbek, Erzsébet Róma felé indult. Mindenütt, hova csak érkezett, bámulták a' fényt, mellyet E. Rómában mutatott. A' templomokban, szerzetesi zárdákban, különösen sz. Péter templomában gazdag adakozásokat tett. Ezekután E. visszafordult Nápolyba, hol látván fiának szomorú helyezetét, őt, ha a' nápolyi fő urak, és Joanna' színeskedése feltételétől el nem mozdítják, Magyarországba hozni eltökélette. Pápa is megegyezett azután András' koronáztatásában, miután neki a' követek 50,000. marka ezüstöt igértek. Erzsébet, mielőtt a' követek Avennióból visszatértek, Magyarországfelé utazott, 's Visegrádra, egy év után épen a' napon, mellyen Nápoly felé indult, meg is érkezett. Mennyire érdeklé Erzsébetet Andrásnak következő évben (1345). történt halála (l. András), elgondolhatni. — Alig hegedt be e' sebe Erzsébetnek, midőn nem sokára (1370.) ismét a' lengyelekkel vala baja. Meghalván t. i. testvére Kazimir, a' lengyel király, Lajos anyját, Erzsébetet, küldötte Lengyelországba, hogy ott maga helyett, ki a' nélkül is igen terhelve volt, uralkodhassék. De lengyeleknek az asszony kórmány inyek ellen lévén, E. Lengyelországot oda hagyta, annak igazgatását Lajosra bizván. Még egyszer próbált E. szerencsét a' lengyelekkel, de ekkor sem lévén velök szerencsésebb, azokat másodszor is, és örökre odahagyta. Ezekután már nem avatkozék többet a' kórmány dolgába E. hanem haláláról gondolkodván, magát az örök életre készítgette, és miután 84. terhes éveket sok gond közt leélt, 1381. meghalt, 's Ó-Budán, a' szűz Mária' tiszteletére épült kolostorban, eltemettett.

Erzsébet, I. Lajos magyar király' neje, 's István bosnyákországi bán' leánya. Férje' halála után (1382.) jóllehet leánya Mária volt Lajos' koronás utóda, Erzsébet vitte a' kórmányt, de szerencsétlenül. Mert

azt, valamint Gara Miklós nádor' hatalmát is, gyűlölvén a' főurak, nevezetesen Horvát Pál, zágrábi püspök, ennek testvére János a' horvátországi bán, Laczkovics István erdélyi vajda, és Palisna János auráni perjel, II. Károlyt (kis Károlyt) hiták meg a' kórmányra. E' roszat azonban Erzsébet hogy magától eltávoztassa, minden eszközökhöz nyúlt. Egyszer Károlyt, ki már Székes-Fejérvárott meg is koronáztatott, asszony csalárdsággal körülvévén, magához hivatta, 's Forgács Balázs által, kit a' gonosz merényre nagy áron megfogadott, Budán megölette. Mindazáltal nem sokáig örülhetett Erzsébet a' bosszúállásnak, mert midőn mindent csöndességben lenni gondolván, Tót- és Horvátország' látogatására igyekszik Máriával, Gara, Forgács 's több mások kiséretével: Diakovár és Gara nevű helyek közt Horvát János őket megtámadja, Garát, Forgácsot 's a' többit megöleti, Erzsébetet és Máriát a' kocsiból lerángattatja 's először Krupán, azután Ujváron (Novigrád) fogságra téteti, és Erzsébetet ugyan ott 1387. jan. 16. leánya' láttára megöleti.

Erzsébet, Albert magyar király' neje, 's Zsigmond császár' 's magyar király' leánya. Férje' halála után, melly mind őt, mind az országot nagy zavarban hagyta, ő vette át ugyan a' kórmányt; de látván, hogy az ország' terheit akkori körülményekhez képest el nem viselheti, maga kérte a' fő rendeket, hogy nála akalmatosb királyt válaszszanak. A' fő rendek, jóllehet tudták, hogy Erzsébetet 's fiát illeti a' korona, mindazáltal megegyeztek, hogy Ulászlót, az ifjú lengyel királyt, hiják meg a' trónra, olly feltétellel, hogy Erzsébetet magának nőül vegye, az Alberttől születendő gyermek pedig, ha férfi magzat lenne is — mert Erzsébet férje' halála után teherben maradt — az elégedjék meg ausztriával és csehországgal. Azonban, míg a' követek Lengyelországba utaznak, Erzsébet egy fiú gyermeket (Lászlót) szül. Erre azonnal megváltozott Erzsébet; küldött is új követet a' már az előtt elment követek után, de már akkor Ulászló a' hivást és ajánlást elfogadta, és azonnal Buda felé indult; az alatt azonban Erzsébet a' csecsemőt Székes-Fejérvárott megkoronáztatja; a' koronát 's a' kis csecsemőt Visegrádra, onnét pedig Győrbe, azután Pozsonba magával viszi. Ulászló ellenben egy más koronával szinte Székes-Fejérvárott megkoronáztatott. Innen belső háború keletkezett. Erzsébet Ziskát cseh zsoldosaival az országba hita, maga pedig fiával Bécsbe III. Fridrik császárhoz ment, kivel a' koronát és Sopron' városát elzálogositotta, 's fiát nála hagyta. Kérte ugyan később fiát 's a' koronát Fridriktől, midőn már megürült erszénye, az Ulászlóval viselt had miatt, de Fridrik azt vissza adni nem akarta. Végre, hogy mind a' két fél t. i. Erzsébet és Ulászló megengesztelődjék, maga a' pápa (Eugen) is közbe veté magát. Azonban, míg az alkudozások történnek, Erzsébet Győrben, hol a' béke meg is köt-

tetett, megholt 1442. — Ennek leánya — Erzsébet, — ki hasonlóul Fridriknél tartatott, egy ausztriai fő ember' közbenjárása által kiszabadulván Fridrik kezéből, Kazimir lengyel királyhoz — ki szentek közé számittatott — ment férjhez, kitől született a' második Ulászló név alatt ismert magyar király.

Erzsébet, angol királynő, VIII. Henrik és Boleyn Anna' leánya, született 1533. sept. 8., egy a' leglelkesebb és legtudósabb fejedelemnők közől, kik valaha királyi széken ülének. Huszonöt év lefolyta után, mellyeket a' legszorosabb helyzetben tölte el, csupán isteni gondviselés által lépett a' trónra (nov. 17. 1558.). Mária' (Stuárt) halálát meghallván az összegyült angol parlament, Erzsébetet számüzetése' helyéből azonnal Londonba hozatá, hol zajos öröm közt fogadtaték. Diadalmi kapuk állíttatának tiszteletére. 'S mind ezt E. igen érzékenyen fogadta. Erre, a' bevett szokás szerint, legelőször lelép a' Towerbe, hol a' közhódolatokat fogadá, mindnyája láttára térdre esvén, hálát ada Istennek, hogy ennyi üldözés közt őt olly csodálatosan megtartotta. — E. csaknem azon iskolán mene keresztül, millyent Mária saját útált kedélyének köszönhete; csakhogy E. jobb természete által különös szerencséve! Máriának hasonló esetétől megótalmaztatott. Anyja — Boleyn Anna — bakó keze alatt holt meg, mostoha anyjai őt keményen tartották, végre pedig saját nővére öt egész évig zsarnokoskodék fölötte. Számüzetése' idejében tudományokkal, asszonyi munkákkal és hangászattal foglalkozék, sőt még a' régi nyelveket is tanulta. Sok kegyetlenség' daczára is erős egészséggel birt. Nemes tartása 's lelkének természetes ereje, mellyet bal eseménye közt mind inkább megkeményíte, őt uralkodó nőnek teremték. Alig hallá meg II. Fülöp nejének halálát (nov. 17. 1558.) azonnal Erzsébet' kezét kérte, hogy igy Anglia' birtokához jöjön. De Erzsébet félvén a' szabadságábani korlátozástól, kezét egy olly monarchának, ki alattvalóitól gyülöltetett, adni semmikép sem akará. Még többen sovárgának Erzsébet' keze után, de ő mindnyáját gyöngéd bánásmóddal elútasitni igen jól tudta, föltett szándékához hőn ragaszkodván. Ő Angliát férjének, alattvalóit pedig fiainak tekinté. Mi őt a' férjhez nem menetre leginkább izgatá, azon vágy vala, hogy egykor sirján e' szókat: »Itt nyugszik Erzsébet, ki mint szűz királynő élt és holt meg» olvashassák. — Erzsébet mindjárt országlása' kezdetén fő figyelmét a' vallásra fordította, látván az országnak ebbeni zavaros állapotját; és minthogy ő a' protestans vallás' elvei szerint neveltetett, igen könnyen hajlandó lehetett Cecil William' tanácsát követni, és magát a' pápa' hatalma alól kiszakasztani. Ekkép nyeré az angol egyház azon alakot, mellyet mai napig megtartott. Erzsébet t. i. kedvelvén a' kath. isteni-szolgálat' külfényét, a' szertásokból mindazt, mi a' protestans elvvel akár mikép megférhete, megtartotta. És igy Erzsébet a'

katholika és protestans egyház közt egy középsőt választott, egyikkel sem lévén megelégedve. Ezt ő egész Angliában elterjesztette, még Skótziában is, hol az ifjú királynő — Mária — V. Jakab' leánya, a' stuárt házból, ki a' franczia koronaörökössel lépett házasságra, uralkodott, bevinni és elterjeszteni akarván: itt azonban több akadályra talált, és a' protestans vallást franczia fegyveresek által akará elnyomni. De a' franczíák bezárattak és capitulátióra kényszeríttettek (1560.). Máriának, férje' halála után, Erzsébet' ellenségeskedésétől sokat kelle tartani, 's még többet, midőn Mária, Erzsébet' kegyenczének — Dudleynek — kezét megvetvén, Darnley Henrikhez, ki stuárt házból származott, ment férjhez. Erzsébet Darnley' minden rokonit a' Towerbe záratta, 's azon házat, mellyből Darnley származott, minden jószágokkal együtt magához húzta. Ezen ellenségeskedésnek csak Mária' halála, mellyet Erzsébet maga siettetett, Mária nála keresvén ótalmat, veté véget. Erzsébetnek e' tette köz kedvetlenséget okoza. II. Fülöp spanyol király, ki e' tett miatt meghasonlott, egy igen nagy tengeri erőt — győzhetetlen sereget — vezete E. ellen, melly azonban részint egy tengeri vihartól szétszóratott, részint Drake admiral által tétetett semmivé (1588.). Ezen szerencsés eseménynek emlékezetére Anglia emlékpénzt veretett, mellynek egyik oldalán e' szavak: »venit, vidit, vicit», és »dux foemina acti» (E. maga akará a' sereget ellenség ellen vezetni), a' másik oldalán: »afflavit Deus, et dissipati sunt,» valának olvashatók. Erzsébet' félelmes ellene, Fülöp, megholt 1598., kedvencze Robert az Essex gróf 1599. egy lázadás' elnyomására Irlandba küldetett, hol azonban ez Erzsébet ellen üté föl a' lázadás' zászlóját, de 1601. feje vétetett. Ezen eset annyira lesülyeszté Erzsébetet, hogy ugyan ezen eset' következtében april. 3. 1603. kora' 70. évében megholt. — Leggyöngébb oldala vala e' nagy királynőnek a' hiúság, mellyből csak nem minden hibás tettei, mellyekről vádoltathatik, eredének. Még végső éveiben is a' legszebbnek, legjobb zongorásznak 's a' t. akart tartatni egész Európában. A' haszon azonban, mellyet Angliában tett, felszámlálhatatlan; nem is ok nélkül nyeré az angol tengeri haderő' helyreállitónője és az éjszaki tenger' királynője nevét. Pénz ügybeni rendet, melly kormánya alatt uralkodék, az igazolja, hogy az elődei' adóságait minden új adó nélkül kielegiteni képes vala. Horáczot angol nyelvre fordította, 's több hasonnevű munkát, mellyek annak idejében nagy tekintetben valának, angol nyelven irt.

Erzsébet (Petrowna), orosz császárnő; Péter' (nagy) és I. Katalin' leánya, szül. 1709. Atyja' halála után Anna (a' holsteini herczeg' neje), Erzsébet' nővére jutott a' kormányra, ki az ifjú Iwán [3] Anna' fia mellé, onokahugát, a' wölfenbütteli herczeg' nejét, rendelé. Erzsébet a' dolog iránt egykedvűnek látszott lenni, alattomban mindazáltal egy terv

fölött, mellynek szerencsés kimenetele is volt, dolgozott. Miután a' test őröknek, kikhez igen nagy hajlammal viseltetett, kedvezetét megnyerte, egy összeesküvésbe, mellynek legmagasb fokán saját házi orvosa — l' Estocq — állott, elegyedett. Mind a' két uralkodó álmukban támadtatott meg (dec. 6. 1751.), és Erzsébet magát császárnőnek kiáltatta. Erzsébet' kegyencze, l' Estocq, ki belső titkos tanácsos lön, később a' császárnő' kegyét elveszté, és Bestuscheff által le is tétetett. Az Abó' városában kötött frigy vetett véget a' svédekkeli hadnak 1743. és 1748., egy segéd seregét küldött Mária Teréziának Németországba, miáltal az aacheni (l. ezt) békekötést sietteté. Egy ellene kitört összeesküvést elnyomni szerencsés volt. A' Fridrik (nagy) személye elleni idegenség miatt nagy részt vett E. a' hét esztendős háborúban is. Bestuscheff a' Fridrikhezi titkos vonzodása miatt Siberiába küldetett, és Apraxin tábornagy helyét szinte ezen okból az orosz hadseregnél Fermon, később pedig Solrikow foglalá el. Ez húzta maga után Fridrik' megveretését Kunnersdorfnál, 's Berlin' és Kolberg' elfoglalását. E. még a' hét esztendős háború' bevégezte előtt megholt dec. 29. 1761. — Erzsébet' főbb szenvedélye, melly olly sok rosz következményeket szült, a' szerelem vala. Különben pedig szelíd és nemeslelkű volt. Ő alapította a' moszkovai egyetemet, 's Pétervárott a' szép művészetek' academiáját, és a' N. Péter alatt kezdett törvénygyüjteményeket folytatta.

Erzsébet (Philippine Marie Helene), XVI. Lajos' nővére; szül. maj. 23. 1764. Már ifjuságában mutatá tiszta lelkét, 's a' magány és jámborsághoz különös vonzalmát, melly őt mind inkább kiképezé. Tanulmánya fő tárgyául különösen a' mathesist és történetet választá magának. E' mellett fölöttébb adakozó vala. Azon 25,000. livr. összegből, melly neki évenként drágaságokra adatott, ő hat egymásutáni éven egy szegény fiatal leányért, kit szeretett, fizetett. Oct. 7. 1789. szerencsétlen bátyját Párisba a' városházhoz, onnét pedig Vartenesbe, honnét vele ismét vissza hozatott, kisérte. Egykor, midőn egy dühös ember azon véleményből, hogy ő (Erzsébet) a' királynő, reá löni akart, mitsem tett arra, hogy azt tévedéséből kiszabadítsa, sőt azon tisztet, ki Erzsébetet neve kimondása által megszabadította, megdorgálta. Aug. 10. a' nemzeti gyülésbe is követte a' királyt, onnét Templebe, hova azután később vitetett; ő csupán másokért élt, magáról egészen megfeledkezvén. Maj. 9. 1794. vallatásra vezettetett. 'S azon okból, hogy bátyjával levelezett, halálra itéltetett. Kegyetlenségből szeme előtt húsz áldozat esett el, mielőtt kivégeztetnék. Hősi szivvel adá nyakát a' tiló alá maj. 10. 1794. — Igy holt meg a' mindig szerény, bal sorsban bátor, kegyes és szennynélküli szűz.

Erzsébet-Terezia-Rendje. E' rend' álapitója volt VI. Károly'

özvegye Erzsébet Krisztina, 1750.; Mária Terézia pedig 1751. esztendőnként 16,000. ftal nagyobbitá meg, mellyből 21. érdemteljes és szűken élhető tábornagyok 's ezredesek évenként, és pedig 3. osztály szerint kapnak, az I. osztályból 6., fejenként 1000. ft., II. osztályból 8., fejenként 800. ft., III. osztályból pedig 7., fejenként 500. ft. húznak évenként. Minden egy illy rend' elnyerésére az udvari hadi tanács' ajánlatából a' császár nevez ki, mellyből semmiféle nemzet, vallás, vagy katonai rendvitéz ki nem záratik. — Ezen csupán az érdemteljes tábornagyok' és ezredeseknek szánt alapitvány' elnyerésére az aggkor — hosszú szolgálát — hadban kapott seb — vagy tagtörés mellett még szűk körülmények is megkivántatnak. — A' rend' jele egy aranynyal befoglalt, 8. félig fehér apró csúcsokkal zománczolt csillag. Közepén egy arany párkánynyal szegélyezett gömbölyű alakzat látszik, mellyen egy arany császári korona alatt e' névbetűk E. C. és M. T. (Erzsébet Christina, és Mária Terezia) egymás mellett, körüskörül pedig e' szavak: »Maria Theresia Parentis Gratiam Perennem voluit» olvashatók. E' rendet minden, ez alapitványnyal ellátott tábornagy és ezredes nyilván egy fekete szalagon függve, hordozhatja, holta után pedig ismét az alapitványhoz terittetik.

Escurial (el Escurial, Escorial), Spanyolország Segovia nevű tartományban, kis város 2000. lak. Nevezetes ama világszerte híres zárdáról 's épületről, melly II. Fülöp királytól fogadás' következtében, az 1557. aug. 10. St. Quentinnél nyert győzedelem után, tétetett. Ezen épületnek 4. szeglete van, mindegyik 250. lépésnyi hosszú 17. osztályból áll; van 22. nagy udvara, 36,000. ablaka, 14,000. ajtaja, egy papnevelő intézete, szép képek' gyűjteménye, gazdag könyvtára, (130,000. köt. 4,300. kézirat); főleg arab kéziratok miatt nevezetes. A' zárdát 200. sz. Jeromos szerzetbéli pap lakja. Pompás fő temploma, melly a' római sz. Péter temploma' modorára van épitve, 24. oltárt számlál. A' fő oltár alatt van egy Pantheon nevű kápolna, hova a' spanyol királyok 's királynék temettetnek.

Eskimok, éjszak-amerikai törzsnép, Hudson 's Baffin tengeröböl mellett, 's Grönlandiában száma 30,000. megy. Testalkotásukra egészen különböznek az Éjszak-Amerika' lakosaitól. Kezeik 's lábaik igen kicsinyek, természeti szinek fehér; de tisztátalanul tartják 's halzsirral kenik magukat. Igen nyomorultan élnek, legközönségesebb eledelök a' hal. Lelki tehetségeik csekélyek. Tengeri farkas bőrrel ruházkodnak. Az aszszonyok gyermekeiket hátukon, vagy csizmáikban hordják. Jó 's rosz lényt (Ukowma 's Wittike) tisztelnek, de a' vallásos fogalmak idegenek előttök. A' herrnhutereknek sikerült néhány eskimót a' keresztény hitre téríteni.

Eskü (jusjurandum), az istennek ünnepélyes segedül hivása valami

dolog' bebizonyítására. Már a' régieknél voltak ugyan bizonyos eskü formák az igazság' bebizonyítására; de mélyebb vallásos jelentőséget csak kereszténynek adának az eskünek. Formája ez: Isten engem úgy segéljen. Az eskü különbféle, a' mint t. i. egyvalaki méltósága, hivatala' helyezete 's a' t. miatt esküre törvény szerint kényszeríttetik, vagy önszándékkal esküszik. Némelly vallásos felekezetek tiltják az esküt.

Esküdt, azon személy, melly letett hite alatt köteleztetik valamelly köz szolgálatot, — főképen itélni dolog' valóságáról — viselni.

Esküdtek' széke. Nem egészen az új constitutionalis szellem' szüleménye. A' legrégibb nemzeteknél is szokás volt, hogy a' nép választottak által [illegible] kik öregebbek 's bölcsebbek voltak — itélt. A' nemzeteknél illy forma törvényszék nem volt újság. Az angolok hasonlóan régebben ismerik. Mindazáltal más oknál fogva 's más rend 's mód szerint voltak azon régi itéletek rendezve, mint a' mostaniak, mellyek Svécziában, Norvegia, Anglia, az amerikai szabad status, Franczia, Spanyol, Portugallia és a' balparti német birodalmakban találtatnak. Azon alapból, hogy bírói hatalom a' lehetségig független legyen — főkép bizonyos vétkekben — az újabb constitutionalis szellem ezen bíróságot »az esküdtek' székét» megkivánja, melly több constitutionalis országokban fel is állittatott. Ezekben a' vétek' elismerése bizonyos rend és mód szerint választatott (melly különbféle) nem mesterséges — tanult — birákra hanem egészséges észszel biró józan polgárokra bizatik, kik [illegible] — közönségesen a' kiszemelés után 12. — arról itélnek, ha az előadott esetben a' vádlott bűnös-e, vagy nem, és itéletöket röviden »bűnös» vagy »nem bűnös» mondják ki, a' törvény' rendeletét pedig a' tanult biró szabja. Hogy a' bírói függetlenség különös tekintetet érdemel, hogy ezen függetlenséget a' lehetőségig szükség megalapitani, hogy a' szóbéli és nyilvános törvénykezés, — a' mint az esküdtek' szekével történt, — sokkal jobb, mind egyéb tulajdonira az irásbéli 's zárt törvénykezésnél, kétséget nem szenved; de hogy azért az esküdtek széke csak civilisált nemzetnél lehet hasznos és sikeres, az is bizonyos. A' tudatlan, csak csupán egészséges észszel biró, az ügyészek' fondorkodásaival ismeretlen, milly könnyen elcsábittathatik, könnyű átlátni.

Eső, azon jótékony elrendelése a' természetnek, mellynél fogva az elgőzölt, és a' levegőben felolvadt viz higidomban a' földre sujtatik. Az esők különbözők tartósságukra 's a' csöppnek nagyságára nézve; parányiak ezek a' permetnél, nagyobbak a' zápornál és felhőszakadásnál. Az esőzés' ideje többnyire szabálytalan. Az úgy nevezett vér- béka- hús- kén-esők részint csalódások, részint szélhordta virányok, vörös bogarkák, 's veteménymagok által okoztatnak.

Esőmérő. Minthogy fellehet tenni, hogy az eső egyenlően lepi el,

a' hol esik, a' tért, azon eszmére jutottak, hogy kitett edényekben a' vizet felfogják, 's ennek mélységéről következtessék az eső' mennyiségét. Ezen segédeszközzel felvetették a' különböző városokban évenként lehulló esőviz' mennyiségét.

Ész. Az ember esze, és észbéli tehetsége által különbözik főkép az állatoktól. De ezen ész által egymás közt is igen különböznek az emberek. Némellyeknél az ész minden, másoknál semmi. Honnan vagyon e' különbség, ki tudja megfejteni?

Eszék, szab. kir. város, Slavónia' anyavárosa, Verőcze vármegyében, nem messze a' Drávának a' Dunába szakadásától, posványos helyen, 11,077. lak. Egy része a' Dráva' bal partján fekszik, hol egy jeles hosszú fahid tartja fen az összeköttetést. Négy különbféle részből áll, t. i. rendesen és erősen épült várból, többnyire szép házakkal; alsó- felső és új városból. — Van kir. gymnasiuma, katonai lakja; továbbá Eszék slavoniai hadi kormányszéknek, hadi 's tartomyányi biztosságoknak, kamarai selyemtenyésztésre ügyelő hivatalnak helye. Megjegyzést érdemel a' jól rendelt polgári katonasága, melly 1809., midőn az őrsereg a' francziák ellen küldetett, felette hasznos szolgálatot tett. — Eszék' helyén, rómaiak' idejében Mursо vagy Mursia állott, 's az alsó Pannoniát kormányozó' római helytartó' lakhelye volt. II. Soliman török császár 1560. a' Dráva' mocsáraira mintegy 1. mf. töltést es hidat csináltatott, 20,000. kereszténynyel dolgoztatván rajta. Ama hires Zrinyi Miklós 1664. hogy a' nagyvezér előtt az utat elvághassa, ezen óriási munkát ugyan lerontatta, de azt a' mindenfelől oda hajtott keresztények által ismét helyre állitották a' törökök. Ezentúl I. Leop. császárig török iga alatt nyögött Eszék, t. i. 1687—1809. Mart. 23. boldogult I. Ferencz király alatt m. várossá tétetett.

Esztendő. Az ember mindent szándéka 's tapasztalása szerint akar mérni. Igy az időt is mértékre szoritotta. Ő meghatározta a' perczet, az órát. Az esztendőt azonban és annak kisebb részeit, a' napokat a' hatalmas természet maga rendelte el. Valamint mindenben rendet tart a' természet, úgy a' föld' forgásában is. 365. nap 's a' t. alatt futja földünk körül a' napot, és ez a' természetes esztendő. Az ember nem akarta órait 's perczeit ezen természet szabályai alá rendelni, vagy, minekutána kezdett valamit tudni, tunya volt szokásait változtatni, 's azért minden negyedik évben kénytelen egy napot esztendejéhez adni, nehogy előre fusson, mint az előtt történt; sőt még az sem elég, mert időmértéket még azon kivül kell foltozgatni. Van tehát egy természetes esztendő, van közönséges és szökő esztendő, van azután még egy században előforduló esztendő is.

Esztergom, szabad kir. város, a' Duna' jobb partján, hasonnevű vár-

megyében, melly itt tartja gyülését. Esztergom szabad kir. városból, érseki városból, melly vizi városnak hivatik, sz. György 's sz. Tamás' városaiból áll. Esztergomban, melly érsek' lakhelye, ki egyszersmind M. ország' primása, említést érdemel a' hajdan erős vára, királyi gymnasiuma, nemzeti főiskolája, roppant érseki temploma, minek talpköve 1821 tétetett le b. Rudnay Sándor érseksége' idejében, de még el nem készülhetett, továbbá vármegyeháza, polgári kórháza. Esztergom régi város. Itt született, 's kereszteltetett meg Sz. István. Az érsekséget sz. István alkotta 1001. Az érsek azt a' jogot, hogy a' magyar királyokat ő koronázza meg, III. Béla' megegyezésével VIII. Gergely pápától kapta 1187., 1318. eszt. vmegy. főispánjává, 1393. M. orsz. főcancellárává, 's az apostoli szent szék' született követévé IX. Bonifacius pápától tétetett. 1708. József által szabad királyi városi rangra emeltetett. 1818. iszonyú tűz által a' város 1/4 része hamuvá lett. Van 12,884. lak.

Esztergom vármegye, Magyarország' Dunán inneni kerületének egy része 19 1/10 négyszegű mföld. kiterjedésben 54,636. lak. Hont, Pest, Komárom és Bars vármegyék közt. Lakosai többnyire magyarok. Vannak tótok és németek is. Az egész vmegye a' Duna által két, csak nem egyenlő részre osztatik. Dunán inneni része többnyire sik, tulsó része pedig a' vértesi és pilisi hegyektől borittatik. A' Dunán 's Garanon kivül több apró folyóktól öntöztetik földje, melly bor 's gabonatermesztésre igen alkalmatos, kivált a' Dunán inneni része, melly a' természettől a' legjobb lakó földdé alakittatott: vannak azonban homokos vidékei is. Borai legjobbak a' szamárhegyi 's esztergomi, jók a' hegyfarki (Párkányban) újhegyi és csipáni (Muzslán) borok is. Erdeiből elég fája, 's hegyeiből (Süttőn) veres és más szinű márványa, kőszene is (sárisápnál és Dömösnél) van. Marhatartása nem kitűnő ugyan, de lovakat itt ott még is igen szépeket nevelnek. Hala is elég van. Levegője tiszta 's egészséges. Az egész vmegye felosztatik két járásra, u. m. esztergomira és párkányira. Fő ispánja az ország' primása (most Kopácsy József ő hgsége).

Eszterháza, nagy helység Sopron vmegyében, Fertő tava mellett, a' hajdan olly híres eszterházi-herczegi mulatókastélylyal, melly valóban egy meglepő nagyságú épület. A' teremeken és Belvederen kivül 162. szoba van benne, mellyek közől több különbféle művek és ritkaságok' rakhelye. Hajdan itt vala a' könyvtár, mellyben volt egyszersmind a' képtár is. A' szobák' belső bútorozása a' külsőnek tökélletesen megfelel, többnyire chinai izlés szerint festettek, alabastrommal, márványnyal, l gdrágább fával, és porczellánnal kirakattak, vagy gyönyörű szőnyegekkel ellátták. Téli mulatságra készen áll a' kastélyi szin- 's kávéház. Kiváltképen pedig jeles a' nagy sétahely az úgy nevezett chinai házakkal

(4.), szobrokkal, vízesésekkel, a' legszebb czitrom 's narancskerttel, szóval mindennel ellátva, mi egy herczegi mulató helyet díszíthet; csak az kár, hogy e' bámulatra méltó helyet igen ritkán élvezi a' most uralkodó herczeg, kit inkább Kis-Martonban lévő kastélya érdekel.

Eszterházy (galánthai), egy régi nemzetség, melly Esztoráztól, ki 969. kereszteltetette meg magát, 's Attila' utódának lenni mondatik, veszi eredetét. Miklós vala első, ki 1421. a' galánthai uradalmat (Pozsony vmegyében), mellytől e' ház czímnevét veszi, magáévá tette. Annak utóda Ferencz által, ki 1595. holt meg, három fő ágra t. i. a' csetneki, zólyomi, mellyek 1683. nyerték meg a' grófi méltóságot, és a' forchtensteini ágra, melly a' hasonnevű uradalmat már 1626, 's evvel együtt a' grófi czímet is szerezte, oszlott. Pál a' forchtensteini főágból 1712. emeltetett I. Leopold császártól német birodalmi herczegségre többféle joggal, mint: pénzverő joggal, nemességet osztó joggal, 's a' t. felruházva. 1783. a' herczegi méltóság a' többi utódokra is kiterjesztetett, 's ezen ág idővel annyi uradalmak' ura lett, hogy az ausztriai birodalomban a' leggazdagabb földes uraság lön, sőt egész Európában nagy szerepet játszik. 1804. vette meg a' nem rég megholt Miklós hg., de Ligne herczegtől az edelstetteni uradalmat Frankóniában, melly neki a' német-birodalmi collegiumokba utat nyitott. Van a' herczeg majorátussághoz tartozó uradalom Magyarországban 32. 's Alsó-Ausztriában 2. Főispáni méltóságot bir örökösön Sopron vármegyében. A' majoratus' esztendei jövedelme 1,800,000-re becsültetik. Közönséges lakhelye nyárban Kis-Marton, télben Bécs. A' főágból jelenleg (1840.) majorennis Pál, Miklós' fia, 's követségi méltóságban utóda Londonban. Elődei jelesek valának hadban, és békeidőben. A' mellékág is több jeles utódokkal díszlik.

Eteocles és Polycines, Oedipusnak, thébai királynak 's Jocastának fia. Atyjokat elűzték 's abban egyeztek meg hogy évenként váltsák fel egymást az országlásban. De E. nem tartá meg az egyezést, miért is Pol. Adrastustól, argosi királytól, segedelmet kért. Egy heves csatában a' két testvér egymást ölte meg. — Őket egy bátyjuk (Creon) követte az uralkodásban, ki Pol. eltemettetését halálos büntetés alatt tiltá meg. De Antigone, Pol. nővére, őt még is eltemetni akarta, Creon ezt észre vévén, Antigonet elvenen temetteté el.

Étető (causticum). A' mérgek közt az étető mérgek legszörnyűbb munkálatúak; innét étető a' nép nyelvén annyit tesz mint méreg, vagy méreg által ölő, étet pedig mint méreggel öl. Tudományos nyelvben étető az, melly tűz' vagy metsző eszköz' helyét pótolva az állati testet fölmarja, meggyújtja, illyen p. o. a' tiszta hamag (cali causticum), pokolkő, kénysavany, sósavany 's a' t.

Eton, kis város 3000. lak. Themse' éjszaki partján, buckinghami

grófságban, Vinsornak általellenében. Nevezetes főleg a' VI. Henriktől (1441) alapított oskoláról, hol több jeles férfiak vevék műveltségöket. Könyvtára különösen érdemli a' megjegyzést.

Etiquette. A' puhultság, kényelem, bujaság 's nagyravágyás annyira eltávozott a' természetes kifejezésektől 's modortól, hogy a' társalkodásban, mind a' beszédre, mind a' magaviseletre különös szabályokat kell megtartani — ez etiquette.

Étvágy (appetitus), azon kellemes érzés, melly bennünket az étkek' vételére késztet. Az éhség, és étvágy közt az a' különbség, hogy ez kellemes, amaz pedig fájdalmas érzés, melly akaratunk ellen is kényszerít az étkek' vételére.

Etruria vagy Hetruria, most Toscana (reg. Geogr.); határai Tiberis, tyrrheni tenger, Macra (Magra) folyó 's az Apenninek valának. A' régi világ' legnevezetesebb tartományok' egyike. Lakosai tulajdon nyelv-, viselet-, hitvallás- 's művészség által különbözék meg magukat szomszédjaiktól, 's minden esetre a' rómaiakra, vallásos szertartásaikra nézve, nagy hatásuak valának. Etruria 12. külön köztársaságból állott. Mindegyiknek vala Lucomoja, az az nép' képviselője, ki egyszersmind főpap 's vezér volt. A' Lucomok gyüléseiket Volturna' templománál tartották. Illyen volt a' római történetben ismert Porsenna. — E. nevezetesebb folyói ezek valának: Magra, melly azt Liguriától választá el. Arnus (Arno), Umbro, (Ombrone); Clanis (la Chiana), Cremera, mint határ Latium 's Umbria felé, Tiberis. Hegyei közől az Apenninen kivül Ciminius (Mo Togliano) 's Socrates (Monte di sant Oreste) említendők. Etruria igen termékeny vala; igen nagy erdősége, több meleg fürdökkel igen szép márványnyal ellátva, 's csak a' tenger' partjain vala homokos 's egészségtelen. Nagy kereskedést üztek Olasz- 's Görögországban a' lakosok mester művekkel; igen híresek valának a' szükséges 's fényre tartozó minden nemü művek' előállításában, az építésben, hajócsinálásban, orvosi tudományban, fegyverkészitésben, várerősitésben 's hadi tudományban.

Euclides, 1) Megara nevü városban, hol született, az úgy nevezett megarai iskolának alapitója, Sokratesnek legszorgalmasabb tanitványa. Éjjel asszonyi öltözetben ment Athenébe— hova menni a' megariaknak halálos büntetés alatt vala megtiltva — tanitóját hallgatni. Halála némelly tudósok szerint kr. sz. e. 125. tételik. 2) Euclides, a' hajdani híres mathematicusok' egyike, szül. Alexandriában, Egyiptomban, 308. eszt. kr. sz. e. Plato alatt müvelte ki magát. A' térméréstudományt szülevárosában olly sikerrel 's dicsőséggel tanitá, hogy minden, ki e' tudománynyal tökéletesen akart megismerkedni, Alexandriábasietett. Méltó-

kép is nevezhetni Euclidest a' térméréstudomány' atyjának. Munkái számosak 's nagy becsűek.

Eugen (Ferencz Savoyeni herczeg), legnagyobb hadvezér a' maga idejében; szül. Párisban oct. 18. 1663. Atyja, Eugen Móricz, tábornagyi ezredes vala. Ifjúságában, gyenge test alkatása miatt, papságra neveltetett, jóllehet kevés hajlamot mutatott iránta, 's mindig a' történetirásban, és a' nevezetes hősök' életrajzai' olvasásában foglalatoskodott. XIV. Lajostól egy lovasezred' igazgatását kérte magának, mi azonban tőle gúnyos észrevételekkel annál inkább megtagadtatott, minthogy Louvois hadministernek 's családjának sem vala kedves e' kérelem. E' megtagadás miatt Eugen 1683. bosszúból az ausztriai szolgálatba lépett, hol már azelőtt két testvére: Gyula Lajos, és Emmanuel szolgáltak. I. Leopold őt a' legnagyobb készséggel fogadá, és még azon esztendőben, Bécsnek ostrom alóli felszabadításánál a' török ellen annyi személyes vitézséget mutatott, hogy ezután nem sokára ezredesnek, 's egy könnyűlovas ezred' tulajdonosának neveztetett. 1684. a' hires lotharingi Károly herczeg alatt Esztergom' ostrománál török ellen a' legfontosabb szolgálatot tette. 1685. és 1686. Budánál, 1687. Eszéknél szinte szerencsésen harczolt a' török ellen; jelen vala ugyan ezen esztendőben aug. 12. Mohácsnál is az ütközetben. 1688. Belgrád' bevételénél hasonlóul igen kitüntette magát Miksa bajor választó fejedelem alatt. Ekkor ébrede föl XIV. Lajosban a' bánat, hogy Eugent magától elbocsátotta. Louvois hadminister tehát őt Francziaországba örökös számüzetési büntetés alatt kényszerité visszatérni. Mire Eugen »Louvois' daczára ismét meglátom Francziaországot, de csak fegyveresen» válaszolá. 'S néhány év mulva feleletét igazolá is. — Minden eddig mutatott vitézségét fölülmulta az, mellyet Zenthánál 135,000. török ellen 65,000. emberrel tett. E' győzedelme Eugennek a' legtündöklőbb vala azok között, mellyeket a' történetirásban olvashatunk. 30,000-nél több esett, és sebesült meg a' törökök közől, 's minden, mi a' táborban volt, ágyúkkal együtt E. kezébe került. Maga Sultán is (II. Mustafa) annyira elveszté eszméletét, hogy megfutamlott seregét csak Belgrádnál szedhette össze, és egész Drinápolyig húzódott. E. mindenütt nyomában vala a' töröknek, 's egész Bosniát, meghódítván, vissza ment Bécsbe. Mindennyi győzedelem mellett sem vala E. irigyek nélkül, kik jeles győzedelme' daczára is szemre hányásokat tevének neki a' császári parancs előtti megütközés végett, különösen Caprara gr. tette a' császárt erre figyelmetessé. Hidegen is fogadtaték E. az udvarnál, sőt kardjától is megfosztatott, hogy a' hadi tanács elejbe állittassék, midőn Leopold, nagy érdemeit méltányolni akarván, a' parancsot visszavevé, 's a' vezérlést neki teljes hatalommal vissza adá. Nem kisebb táborozás után, következék a' karloviczi béke

1699. Ezután ismét vissza ment a' jeles hős Bécsbe, hol öröm és kitüntetések közt fogadtaték. Azonban alig nyughata kevéssé E. már ismét Spanyolországba hivatott, a' II. Károly' halála után kitört öröködési háború' eligazitására. 1701. 30,000 rel nyomult keresztül a' tiroli bérczeken, és Catinatot váratlanul meglepvén, Scarpinál megveré. Ugyan ezt tapasztalá Villeroi franczia hadvezér is sept. 11. 1701. Ekkor E. nemcsak Villeroi hadvezért, hanem több tábornagyot 's tisztet fogságba hurczolt. Luzzaranál aug. 15. 1702. történt ütközet után E. három évig tartott frigyet kötött Francziaországgal. 1703. vége felé E. Bécsbe hivatott, 's udv. haditanács' elnökévé tétetett. Mig E. Bécsben van, az alatt a' franczia-bajorsereg Németországban dúl; azonban alig érkezik oda E. 1704. az ellenséget Hochstädtnél megveri, Tallard marschallt elfogja, felét az ellenségnek felkonczolja, másik felét pedig megszalasztja. Mig ezek itt történnek, addig Olaszországban a' haditörténetek is megváltoznak. Ott is ott termett E. és 1706. Turinnál 80,000-ren fölül lévő seregen a' legfényesb győzedelmet, melly Olaszország' sorsát egészen eldönté, és egész Europát bámulattal eltölté, aratja. Az ellenségtől egész Lombardiát megszabaditá, 's Piemontot földúlá. E' győzedelem a' frigyeseknél igen nagy örömet szerzett. I. József császár (Leopold már 1704. megholt) Eugennek, kit trónra léptekor a' korlátlan hatalomban megerősitett, azon gyémántos kardot, mellyet Landau' bevételekor atyjától ajándékul kapott, emlékül ajándékozá. Turini győzedelem után másodszor nyomult E. Francziaországba, és Toulont ostromlá, ekkor azonban, a' francziák sokkal nagyobb erővel lévén, az ostrommal felhagyni kénytelenittetett, 's Piemontba húzódott vissza. Következett esztendőben Rajna partján harczolt; megverte Vendomet, Oudenardenál, Lillet bevette; 's Malplaquetnél sept. 11. 1709. egy véres győzedelmet vivott ki, hol maga is veszedelmes sebet kapott. I. József' halála után (1711.) a' franczia had más fordulatot vett. Eugen szemmel tartá a' francziákat, de egyszersmind VI. Károly választását is sürgette. Marlborough az alatt az udvar' kegyébe jött, 's azért hiába sürgette E. Anna királynővel a' had' folytatását; Anglia és Hollandia Utrechtnél (1714.) Francziaországgal béket kötött, melly a' rastadti béket húzá maga után, mellyet Eugen és Villars kötöttök. — Alig élvezhette E. annyi munka után a' béke' jótékony következményeit, midőn ismét hadra hivatott. A' török t. i. egy 200,000-ből állott sereggel nyomult Magyarországfelé és már Pétervárat ostromlá, midőn E. egy 60,000. emberből állott csekély sereggel ott termett. A' török már az elsánczolt vonalon áthágott, és a' cs. gyalogságot megzavará, midőn E. villám sebességgel lovagaival általtör az ellenségen, és tökéletes győzedelmet nyer. A' nagyvezér, Ali-basa, ki egész dühvel rohant a' legsürűbb küzdő tömeg

közé, 30,000. magával elesett, ágyúk és az egész táborozat E. kezére került. Folytatá E. még tovább is győzedelmeit, és csak hamar megvette Temesvárt egész Banáttal. 1717. bevette Belgrádot. 1818. midőn Szabács, Orsova, Mehádia 's Szendrő várait és Servia' felét elfoglalta, Passaroviczon a' törökkel béket kötött. Ennyi győzedelmek után Bécsbe ment, hátra lévő éveit ott élvén le, a' művészetekkel és tudományokkal, mellyeket szerfelett kedvelt, foglalatoskodván, haza' javáért pedig mindig hévvel fáradozván; míg végre a' nagy hős sok munka után elgyengülvén, apr. 21. 1736. halva találtatott, 's a' császár által főherczegi pompával eltemettetett. — Mint udv. haditanácsnoki elnök a' katonaságnál egy új időszakot alkotott E. annak nagyobb fizetést, jobb ruházatot, egyforma fegyverzetet, és egészben véve szabályosb rendszert, mellynek jótékony következményei jelenkorig nyúlnak, eszközölvén.

Eumenidák, (rómaiaknál Furiák vagy Pyrák) a' régieknek bosszúálló istennői. Hárman voltak, ugy mint: Megera, Alecto, Tisyphone. Az előtt nem ábrázoltattak olly rettenetes alakokban, mint későbben, t. i. hajak helyett kigyókkal, újjak helyett körmökkel, kinyújtott nyelvvel; fekete ruhában. Szemeikből fekete vér csöpögött, vért szoptak. Haragjokban ollyas mérget eresztettek, melly, azon helyet, hova leesett, termékenyetlenné tette. Az athenebéliek annyira féltek tőlök, hogy még a' nevöket is irtóztak kimondani.

Euripides, a' három görög tragicus' egyike, szül. Salamisban, kr. e. 480. Elejénte a' képirásban gyakorolta magát, később Prodicus, 's Anaxagoras' tanítványa lön. A' kellemetlen házi körülmények, mellyek mindazáltal eléggé nem alaposak, őt elhatározák a' macedoniai királyhoz, Archelaushoz, menni, ki őt szivesen fogadta. Itt ő kora 70. évében egy erdőben Archelaus' kutyáitól szét szaggattatott. — 77. Drámája közől csak 17. birunk. Legújabb kiadások Mathiae (Lipcse. 1813. — 20. 6. kötet). Bothetől (Lipcse 1825. 1. kötet).

Europa; legkisebb, de legműveltebb része földtekénknek. Három oldalát különnevű tengerek mossák, csak keletre van össze kötve száraz föld által Ázsiával. A' mérsékelt öv alatt fekszik nagyobb része, 's csak kisebb része a' hideg öv alatt. Fölülete 130,000. négyszegű mföldet tesz, mellynek majd felét az orosz birja. Európához tartozó szigetek' fölülete pedig 15,000. négyszegű mföld. Legnagyobb hossza 750. mföld., vizekkel jól el van látva E., jóllehet folyói a' föld' kicsinysége miatt nem olly hosszak, 's víztömegre nézve nem olly nagyok, mint Amerikáé. Nevezetesebb folyói közől: Ebro, Rhóne és Pó a' földközi tengerbe; Duna, Dnister és Dniper a' fekete tengerbe; Volga a' Caspium t.; Düna, Visztula és Odera a' keleti; Elba, Weser és Rajna' az éjszaki tengerbe; Loire, Garonne, Duero 's Tajó az atlanti t. ömlenek. Leghosszabb futá-

suak a' Volga és Duna. Legnagyobb tavak az éjszaki tartományokban találtatnak, u. m. Ladoga, Onega és Peipus (oroszhonban) Mälar, Wener és Wetter-tó (svédhonban) a' bodeni-tó (Németország' és Svéczia' határain), a' genfi tó (Olaszország' határán), Balaton és Fertő (Magyarhonban). Nagy része Európának hegyes; a' déli hegyesebb mint az éjszaki. Legmagasabban fekvő tartománya a' Sveicz, legalacsonyabb pedig Hollandia. Legnagyobb hegyei E-nak az Alpesek (Havasok) Sveicz és Olaszhonban; Pyrenek, mellyek Spanyolországot Franczia' országtól elválasztják. Az Alpeseknek egy része délfelé egész Olaszországon keresztül fut. Apenninek neve alatt. Keletre több ágai mennek ki az Alpesekből, mellyek Déli-Németországon keresztül törökhonba terjednek. Éjszakra pedig egy más hegyláncz nyúlik ki szinte az Alpesekből, 's Francziaországot Sveicztól elválasztja Jura név alatt. Keleti részén E-nak vannak a' kárpát hegyei, honunkon is keresztül futva, a' törökországiakkal összefüggnek. E. legmagasabb hegyei az Alpesekhez tartozó Montblank (Fejérhegy), 14,676. lábra emelkedik a' tenger fölött. Tüzokádó hegyei Aetna, Vesuv, Hekla. Földje E-nak jóllehet nem olly buján tenyésztő, mint a' melegebb tartományok, még is általában termékeny, kivévén a' legéjszakibb tájakat. Éghajlatát három különböző részre lehet osztani: meleg, hol a' czitrom és narancs fa szabad ég alatt virágzik 's gyümölcsös; mérsékelt, hol gabona' minden neme megérik, és hideg, hol a' mohon kivül fa sem tenyészik, 's csak a' nyargalócz (iramszarvas Rennthier) és kutya állhatja ki a' dermesztő hideget. Termesztményeiben nincs az a' számtalan változékonyság, mint más világrészeiben, de általában éghajlatához képest kielégítők. Más világrészekből már sokat meghonosított, illyen főkép a' ris, kukoricza, burgonya, több gyümölcsök 's a' t. Az állatország' főbb termékei, a' lovak, szarvas marhák, juhok, kecskék, disznók, szamarak (a' déli tartományokban nagyobbak, nemesebbek, mint nálunk, 's a' lovak' helyét pótolják), kutyák, nyargalóczok, különb nemű vadak, tengeri lovak, sok házi és vad szárnyas állatok, sok felé tengeri, tavi és folyói halak, hasznos bogarak (méhek, selyem bogarak, kőrös bogarak) ausztrigák, gyöngy-kagylók 's a' t. A' növényországból elegendő gabona' nemei, szép 's ízletes kerti növényei, sok gyümölcse (a' déli gyümölcsök közől: füge, czitrom, narancs, olajfa, mondola, gesztenye, granátalma, pálma gyümölcs). Van azonkivül sok dohány, kender, len, gyapot, bornak legnevezetesebb nemei; égető, építő- és hajó fája elég. Az ásványország elegendő 's legjobb nemű érczet ad. Arany 's ezüstre nézve leggazdagabb Magyar- 's Erdélyország; vasra pedig az éjszakiak, u. m. Orosz-, Svéd- és Norvégországok. Mind kőmind tengeri, mind forrási sava pedig igen sok. — Lakosai E-nak nem egyenlően elosztvák. Orosz- és Svédhonban 3—400 ember él egy négy-

szegű mföldön, 's szinte ennyi föld Belgiumban, Német-, Angol-, Franczia- 's Olaszországban annyi ezeret táplál. Különböző nemzetekre oszlik E. népe, több egymástól különböző nyelveket beszélvén. Törzsökök következők: a' szlávok együtt 46. millió; ezekhez tartoznak az oroszok, lengyelek, lithvánok, wendek, lettek, csehek, tótok, bolgárok, horvátok, szerbek, ujbekek, montenegróiak, bozsnyákok. Németek (germánok) öszvesen 55. millió, ezekhez tartoznak: a' hollandok, belgák, angolok, svédek, norvégek és dánok. Románok, mintegy 60. millió, ide tartoznak: a' spanyolok, portugalok, olaszok, francziák. Magyarok 3. millió, kikhez székelyek és kunok tartoznak. Osmánok 2 1/2 millió, ezekhez a' törökök, drúzok és tatárok tartoznak. Végre görögök, a' mellékes népekből említést érdemelnek a' zsidók 2. millio, czigányok 340,000, a' baskok, kaledoniaiak, cserkeszek és szamojédák, mindössze mintegy 8 1/2 millió. Fő nyelvek, német, ennek leányai a' holland, angol, svéd és dán nyelvek. A' római vagy diák, most csak a' tudósok' nyelve, hanem anyja az olasz, francz, spanyol, portugal és oláh nyelveknek. A' szláv, ennek testvérei az orosz, lengyel, cseh, wend, bolgár, serb vagy illyr; az újgörög, a' magyar, a' török nyelv. — Uralkodó vallás a' Keresztény, mellynek több ágai vannak, u. m. katholika, protestans' (lutherana, reformata 's angol vallások) több felekezeteivel, mint anabaptistákkal, mennonitákkal, quakerekkel, unitáriusokkal, methodistákkal, herrnhutterekkel és a' görögökkel. Azonkívül a' zsidó és mahomed vallás. A' lapponiak és szamojédák közt még bálványozók is, de kevesesen, találtatnak. — Europa a' műveltségben, műszorgalomban, 's tudományokban vezére a' többi világrészeknek. Legtöbb országai a' műveltség' nagy fokán állanak. A' műipar és gyárok sehol úgy nem virágoznak, mint E. több országaiban, 's ezek nem csak az európai, hanem külföldi nyers anyagokat is nagy mennyiségben feldolgozzák; a' kényelem' 's fényüzés' minden kigondolható czikkeivel nem csak Európát, hanem a' föld' több részeit is ellátják. Kereskedése a' világ' minden részeire kiterjed, melly kivált a' gőz' erejének felfödözése óta a' gőzhajók 's kocsik, vasútak által nagy élenkséget nyert. Europa szinte a' tudományok' 's művészetek' temploma. Ennek köszöni az emberiség a' legtöbb igazságok' felfödözését, a' leghasznosabb találmányokat. Csupán a' törökök állottak ellent az európai műveltségek, 's csak újabb időkben kezdtenek némellyek közölök százados álmaikból fölébredni. A' felsőbb tudományok 80. egyetemben adatnak elő. Ezen czélra dolgoznak számtalan academiák, lyceumok és gymnasiumok. A' népnevelésre szinte számtalan népiskolák rendelvék; de ezek általán véve nagy újításra 's jobbításra várnak legtöbb országban. A' nagyobb városokban, p. o. London, Pétervár, Páris, Bécs, Berlin 's

a' t. művészi académiákban művészek képeztetnek. A' népesség, földmüvelés, tudományok, művészetek, ipar, kereskedés által jeles Europa valószinüleg Ázsiából nyerte első lakosit, 's hihető, hogy Görögország volt az első telepedés' helye. Itt 1,400. évvel kr. sz. e. a' hellen nép annyira kiképezte magát, hogy az ázsiai műveltséget fölülmulta ezen (közönségesen görögök' neve alatt ismeretes) népnek virágzása kr. sz. e. 4. századba esik. Nagy a' gondolkodásban és tettekben, virágzó a' művészetekben és tudományokban, gazdag az emberi ész' minden termékeiben, 's olly polczra helyezé magát, hogy mig a' nemzetek' műveltsége tartand, mindig a' bámulás' tárgyai; hagyományaik pedig gondolkodásunk' és ismereteink' leggazdagabb forrásai leendnek. De Nagy Sándor által a' görög szabadság' romjain állitott roppant birodalom' fölbomlásával hanyatlott a' Göröghon. Ugyan ezen időben egy más nép emelkedék fel Italiában, — a' rómaiak; ezek a' magok közt egyenetlen görögöket meggyőzvén, a' görög műveltséget honi földre ülteték át. Róma csak hamar urasága alá hajtotta mindenhol győzedelmes fegyverével Purtugál, Spanyol, Francziaországokat, Britannia' partjait, Belgiumot, Helvetiát, a' Duna és Alpesek közti részeit Germaniának, a' mai Magyarországot akkor Pannonia, Illyria és Dáczia név alatt, 's ezek római nyelvet 's műveltséget nyertek. A' vándor pásztor népekből földművelők lettek, 's virágzó országok emelkedtek. Később a' római birodalom részeiben elterjedő keresztény vallás is segitette a' népek' durvaságá' e'szélesztését. Germania ellenállott Róma' hatalmának, ellen a' műveltségnek. A' római roppant birodalom' enyészte, mellyet a' keletire és nyugotira lett osztása húzott maga után, szörnyü változást okozott, t. i. a' *népek' vándorlását*. A' durva éjszaki népek a' művelt, de elkorcsosodott 's elgyengült római birodalomra rohantak, 's ezzel vadságokat egész mértékben éreztették, a' legfölségesebb kincsei a' művészetnek és tudományoknak szentségtelen kezeik által szét romboltattak, vagy megcsonkittattak, a' művelt tartományokat nagy részint ezen barbárok elfoglalták igy: Italiában a' keleti gothok és longobárdok; Galliában (a' mai Francziaországban) a' frankok, Spanyolországban a' nyugoti gothok, déli Britanniában angolok 's szászok elegyedtek. A' frankok' hona nagy Károly alatt VIII-dik században úgy felemelkedett 's elterjedt, hogy idővel a' következő országok képeztettek belőle u. m. Francziahon, Német 's Olaszország, Burgundia, Lotharingia és Navarra. Ezen időben kezdettek emelkedni több népek éjszakon és nyugaton. A' szlávok, Cseh, Lengyel és Oroszországokat alkották. Az előbbi Pannoniát, Dácziát elfoglalták az Ázsiából ide jött őseleink — a' *magyarok*. Éjszakon a' normannok rázták meg Europát. Majd azután a' vitéz keresztes hadak által E. Ázsiával tusakodott, mellynek következése lett, hogy az elnyomók és elnyomot-

tak közt egy közép néposztály képződött, melly a' személyrabság' békóit szétzúzta. A' tudományok, mesterségek 's művészetek az araboktól visszahozattak E-ba. A' fölállított iskolák, egyetemek, a' könyvnyomtatás' föltalálása a' csirázó műveltséget 's tudományokat csak hamar növésre 's virágzásra késztették. A' közép századi egyvelegből a' következő országok képződtek: Német-, Franczia-, Spanyolországok, Portugál, Anglia, Skóczia, Helvetia, az Olasz státusok, Magyar-, Cseh-, Lengyel-, Dán, Svédországok, Norvegia Islanddal 's Oroszország. Konstantinápoly estével 1453. a' törökök fészkelték be magokat E-ba. Az orosz is I. Péter alatt az ázsiai státusból európaira változott. Az európai státusok alakítása óta az önállók közől eltűntek: Magyar-, Cseh-, Lengyelországok, a' Németbirodalom, Skóczia, Velencze, Genua, Majland. Igy szinte eltűntek a' Napoleoni korszakban születtek.

Eustachius, görög grammaticus, szül. Konstantinápolyban, 1155. óta thessalonicai érsek volt, 's megholt 1194. Homerusnak 's Dionysius' földirásának legjobb commentatora. Munkái legújabban 1825. jöttek ki Lipcsében.

Euterpe, hangászatnak múzsája. Ennek tulajdoníttatik a' sip' feltalálása. Koszorús hölgy' képében sipot tartva, vagy körüle egyéb hangműszerekkel ábrázoltatik.

Exarchatus. A' hatalmas római birodalom odvas talpkövei ki nem állanák a' népvándorlás' erőteljes csapásait; az éjszaki birodalom összeroskadt, a' keletinek alig maradt valamije Olaszországban az elpusztult országban — ez volt az exarchatus, mit a' keleti hatalom egy eunuch által, mellynek exarcha volt czíme, kórmányzott. Magába foglalta az exarchatus Romagnát, Ferrárát, Komachiót 5. tengeri várossal; a' római, velenczei és nápolyi provinciák számtalan szigetekkel hasonlóan ide tartoztak. Lakhelye az exarchának Ravenna volt. Két századig elvolt osztva Olaszország az exarcha és longobardok' királya között, még az exarchatus is elfoglaltatott. A' későbbi változások Olaszországot Pipin' kezébe kerítették, ki az exarchatust a' pápának ajándékozta.

Excellentia. Ezen czím az előtt csak a' fejedelmeknek adatott, de mind inkább kiterjedtek a' czímek, és igy a' nagyobb hivatalok' viselőire szállott. Magyarországban általánosan minden cs. kir. val. belső titkos tanácsos excellentiás czímmel tiszteltetik.

Exequiae, rómaiaknál a' temetést tette. A' róm. kath. egyházban pedig valamint a' temetési ünnep, úgy a' megholtakért tartatni szokott misék is igy hivatnak.

Exilium (számüzés), olly büntetés' neme, melly valakit kénytet a' város', tartomány' 's országnak, hol eddig tartózkodott, elhagyására.

Ezüst. Ezen a' legrégibb időkben már ismert ércz, melly majd nem kizárólag értéket határozó eszköznek, az az pénznek és sok nemű díszczikkeknek szolgált, tisztán találtatik a' bányákban, de többnyire aranynyal, higanynyal, kénnel 's a' t. vegyítve. Tulajdoni következők: minden ércznél fejérebb, tömött szerkezetü (Gefüge), eleven ragyogású, felette lapítható, és fínom sodronyra kihúzható, kisebb mérsékletnél olvad, mind az arany, a' tükör' gyúlpontjában elgőzöl. Használata eléggé ismeretes.

Kimaradt czikk.

Betlen (Gábor, Iktari), erdélyi fejedelem, régi nemes családból, a' 17. században. Nemzetsége' törzsapja sz. István' ifjabb nővérének, Saroltának, 's második férjének dédonokája vala. Legnagyobb zavarok közt foglalá el a' kórmányt B., midőn t. i. Erdély a' török által leginkább nyomorgattatott. Betlen mind a' mellett a' körülmények' okos használata által nem csak képes vala az egyensúlyt megtartani, 's magának hírnevet szerezni, hanem kórmányát annyira félelmetessé is tudá tenni, hogy a' sokkal nagyobb országok B. hatását egy kedvüleg nem tekinthették. Mindjárt kórmánya' kezdetén (1613.) a' szászok' támadását elnyomta, 's csendet állított az országban. 1614. Mátyással Nagyszombatban békeségre lépett. Meghalván első neje Károlyi Susanna (1625.), a' második nejéveli egybekelés által (Brandenburgi Katalin) 1625. a' 30. esztendős háborúba harmadszor is belekeveredett. 1629. betegségbe esvén a' különben erős és 42. ütközetben minden háborúi nyomorhoz megszokott, 's megkeményült teste lassanként annyira elgyengült, hogy, azután már az élethez mi reménye sem lévén, végrendeletet tett, melly igen érdekes maradvány Erdély' igazgatására, mellyet második nejének hagyott, István öcscsét nevezvén melléje igazgatónak. Megholt nov. 15. 1629. — Országos dolgai közt a' tudomány' gyarapítása főgondja vala Betlennek. Gyulafejérvárott gymnasiumott, melly később Nagyenyedre tétetett által, állított. Vallásához olly búzgón ragaszkodott; hogy a' sz. írást, mellyet éltében huszonhatszor átolvasott, még az ütközetben sem hagyta el.

Tartalom.

A.

	lap.
Aachen, Aar, Aaron, Aba, Abafi	13
Abakans, Abaliget, Abaris, Abas, Abasa, Aba-Samuel, Aba-új-vármegye, Abbas	14
Abbas Mirza, Abbassadad, Abbé, Abbreviatores, Abegg, Abeken, Abel, Abel József, Abelard, Abelova, Abensberg	15
Aberdeen, Abilgaard, Abo, Abonnement, Abony, Abraham, Abraham a S. Clara, Abrantes, Ábrázat, Ábrázolás	16
Abrudbánya, Abruzzó, Absalom, Absolutismus, Abubeker, Abukir, Abulfeda, Abydos, Abyssinia	17
Academia, Adine, Acalanthis, Acalus, Acamas	18
Acanges, Acantho, Acanthus, Acarnania, Acatholicusok, Accius, Acerbi, Acestus, Acetes, Achab	19
Achaemenes, Achaeusok, Achaia, Achard, Acheron, Achilles, Achmet, Achmet Dhgezzar	20
Achromaticus, Acilia gens, Acinipo, Aci-Reale, Ackermann, Acqui, Acre, Acrisius	21
Acrostichon, Acsa, Acta, Acta eruditorum, Acta Sanctorum, Actaeon, Actaeonis Crene, Actia, Acustica	22
Aczél, Ádám, Adamiták, Adams, Adanson	23
Ádáz bürök, Addisson, Adelsberg, Adelung, Adiutáns, Admet	24
Admirál, Adó, Adolf, Adomány, Adonicus vers, Adonis	25
Adony, Adósság, Adószedő, Adózás, Adrastea, Adrestus, Adriai tenger, Adrián, Adule, Advent, Acacus, Aediles	26
Aegeus, Aegis, Aelius' hidja, Aemilianus, Aemilius, Aeneas, Aeolisiak	27
Aeolus, Aequator, Aequilibrium, Aequinoctium, Aequipollentia, Aequivalentia, Aera, Aerarium, Aërodynamica, Aëromantia, Aërometria, Aëronautica, Aërostatica, Aërostaticus globus	28
Aesacus, Aeschines, Aeschylus, Aesculapius, Aesopus, Aesthetica	29
Aetes, Aether, Aetherius, Aethiologia, Aethius, Aetolia, Afer, Afra	30
Afranius, Afrika	31
Aga, Agamemnon, Agana, Aganippe, Agapen, Agapenor, Agár, Agassitz, Agathocles	32
Agathon, Agathyrsák, Agenor, Agens, Agesilaus, Aggkor, Agis, Aglaja, Aglaophon, Aglaus. Agnes, Agnethler	33
Agnitio, Agnus Dei, Agon, Agordo, Agosta, Agostai vallás, Agoston	34

lap.

Ágota, Agrariae leges, Agricola, Agrippa, Agrippina . 35
Agtelek, Agyag, Ágyék, Ágyú, Agyvelő 36
Ahab, Ahasver, Ahitophel, Ahumada, Aignan, Aix, Ajak v. ajk, Ajax, Ajax Telamonius, Ajók v. Állók 37
Ajtai, Ajtatosság, Ájulás, Akácz v. Akász, Akamapitrin, Akas v. Akasch, Ákos 38
Akbar, Akó, Akómeták, Alabastrom, Alamanni, Alamizsna, Alánusok, Alapi . 39
Alarik, Alava, Alázatosság, Alba 40
Albalonga, Albani, Albania, Albano, Albano, Albany, Alber, Alberoni, Albert (kazmér) 41
Albert király, Albert (nagy), Albert (szent), Albigenses v. Albienses, Albanus, Alboin, Albrechtsberger . 42
Albuera, Albufera, Album, Albuquerque, Alcalde, Alcaeus, Alcaeusi vers, Alcantara, Alchymia . . 43
Alcibiades, Alcides, Alcmaeon, Alcobaça, Alcoy, Alcsut, Alcudia 44
Alcuinus, Aldenhoven, Alekto, Alemannok, Alemtejo, Aleppo v. Haleb . . . 45
Alessandria, Alexander Severus, Alexander vers, Alexandria 46
Alexandriai Codex, Alexandriai iskola, Alexei, Alfieri, Alfons 47
Alföld, Fölföld, Alfred, Algardi, Algarotti, Algarvia, Algebra, Alhama, Alhambra, Áli, Alicante . . . 48
Alidada, Alkalmaztatás, Alkorán, Alku, Allah, Állatimádás, Állatienyv, Állati melegség 49
Állati-öv, Állati öv-fény, Allegoria, Allegri (Gregorio), Allegri (Antonio), Alliteratio, Allodium, Álló lég . 50

lap.

Allori, Álló tőke, Almafa, Almanach, Almarco, Almás, Almási 51
Almeida, Almeria, Almissa, Almus v. Álmos, Almus, Aloe 52
Aloidák, Álom, Al pari, Alperes, Alpesek, Alraunek v. Alrunnek, Alsó-kubin, Altan 53
Altena, Altenburg, Altenstein, Altest v. has, Althaea, Althaemenes, Altín, Altona, Alvás 54
Alvinczi, Alxinger, Amade . 55
Amadis, Amalfi, Amalgama, Amalthaea, Amaranth . 56
Amasis, Amathusia, Amazon, Amazonok, Ambra, Ambrosia, Ambrosiana Bibliotheca, Ambrus, Ameliták, Amerika 57
Amerigo Vespucci . . . 59
Amiántkő, Amianus Marcellinus, Amiens, Ammon, Ammonius, Amor, Amortisatio, Amos, Amphariaus, Amphictyon, Amphion . 60
Amphitheatrum, Amphitrite, Amphytrion, Amsterdam, Amuletum, Ana, Anabaptisták, Anacharsis, Anachoreta, Anachronismus, Anacreon 61
Analogia, Analysis, Ananász, Anarchia, Anastasia (I.), Anastasia santa, Anathema, Anaxagoras, Anaximander, Anaximenes . . 62
Anchises, Ancona, Ancus Martius, Andalúsia, Anden, Andokydes, Andorrai köztársaság, András I. . . 63
András II. 64
András III., András, András, András, András (sz.), Andrássi, Androclus, Andromache, Andromeda . . 65
Angelo, Angers, Anglesea, Anglia, Angolna, Angouleme 66
Angóra kecske, Anhalt, Ánis,

lap.
Anna, Anodyna, Anselmus, Antaeus, Antenor . . 67
Antequerra, Anthologia, Antigonus, Antilochus, Antiochia, Antiochus, Antipater, Antipathia, Antisthenes, Antoinette . . 68
Antonius philosophus, Antonius Marcus, Antonius pius 69
Antverpia, Anubis, Anville, Ányos 70
Aosta, Apafi, Apát, Apathia, Apel, Apelles, Aphrodite, Apicius, Apis . . . 71
Apokryphus könyvek, Apollo, Apollodorus, Apollonia, Apollonius, Apologia, Apophtegma, Apor 72
Apostasia, Apostol . . 73
Apotheosis, Appiani, Appianus, Appius Claudius Crassinus, Apponyi, Aprilis, Apród, Apsis, Apulejus, Aqua tofana, Aquila . . . 74
Aquileja, Arabia, Arabmezga, Arachne 75
Aragona, Aragonia, Arack, Arad vármegye, Arad (Ó) . 76
Arad (Új), Aral, Aranka, Arany, Aranfáczán, Aranyglét 77
Aranyhalak, Aranyosmaróth, Ararat, Aratus, Arboczfák, Arbucz, Arcadia, Arcadiusok Academiája, Arcesilaus 78
Archaeologia, Archangel, Archi, Archias, Archiater, Archilochus, Archimandrita, Archimedes . . . 79
Archontes, Archytas, Arcon, Arcticus, Arcus, Area, Areopagus, Arethusa, Arezzo 80
Argens, Argolis, Argonauták 81
Argueil, Arguelles, Argus, Ariadne, Arianusok, Arion 82
Aristaeus, Aristides, Aristippus, Aristo, Aristocratia, Aristophanes, Aristoteles . 83
Arithmetica, Arndt, Arnsberg, Árpád, Arpina . . . 84
Arras, Arsenál, Artaxerxes, Artemisia, Artilleria, Aruspex; Árva vármegye . . 85
Asbóth, Ascéták, Asclepi, Asclepiades, Asclepiadesek, Asclepiadesi vers, Asiago 86
Ásitás, Asper, Aspern, Asphalt, Aspis, Assas, Assyria 87
Asteriscus, Asti, Astrachan, Astraea, Astricus v. Anastasius, Astrologia, Asturia 88
Ásvány, Ásványtan, Ásványtáplálás, Aszály, Aszód, Aszuszőlőbor, Athalia, Athanasius 89
Athenagoras, Athene, Athléták v. küzdők . . . 90
Áthűtés, Atomusok, Átszivárgás, Attica, Attila v. Etele 91
Atys v. Attys, Auburn, Aud Oude Avad, Auditor, Augures, Augustus, Augustus Cajus 's a' t. . . . 92
Auguszt II. 93
Auguszt III., Aurelianus Domitius, Aureng-zeib, Auronzo v. Avronzo, Ausonius, Austerlicz, Ausztria . . 94
Ausztriai Császárság, Ausztrigák, Autocratia . . 95
Avasság, Avellino, Ave Maria, Averno, Averroes, Avignon, Axioma, Azimuth, Azorok 96
Ázsia 97
Azzarra 98

B.

Baader, Baal, Babér . . 99
Babini társaság, Bábolna, Babona, Babylonia, Bacchus . 100
Bacchylides, Bacciocchi, Bach, Baco 101
Baco, Bács, Bács Bodrog . 102
Bacsányi, Bácsi Bencze, Badajoz, Baden . . . 103
Baden, Badia 104

lap.

Baert, Baffinsbai, Bagaria, Bagdád, Bahama v. Lukai, Baharnagasch . . . 105
Bahia, Bahrdt, Bahr-el-Abiad, Baillot, Bailly, Bairam v. Beiram 106
Baja, Bajadérek, Bajazeth, Bajorország . . . 107
Bajtai, Bajus 108
Bájlámpa, Bakács Tamás . 109
Bake, Bakics (Mátyás), Bakics (Pál) 110
Bakics (Péter), Bakony erdeje, Balambér, Balassa (Bálint) 111
Balassa (János) . . . 112
Balassa (Ferencz), Balassa (Imre), Balaton-tava . . 113
Balbi, Balboa, Balde, Baldi, Balduin 114
Balista, Balistica, Ballade (Balláda), Ballet, Balthazar (Belsazzar), Baltimore, Balványozás 115
Balzam, Balzamozni . . 116
Bambarra, Bamberg, Bambus 117
Banát, Banda, Bandenoire, Banderium, Bandettini . 118
Bandita, Bánfi (Dienes), Bánfi (Lukács) 119
Bánfi (Miklós), Bank . . 120
Bankbán, Bankier, Banknóta, Banks 121
Bányakristály, Baobab, Baranya vármegye, Barabra, Berber v. Barbary, Barau . 122
Barbareskek 123
Barcellona, Barezzi, Baring, Barka, Barkóczy . . 124
Barlang 125
Barnabiták, Báró, Barom orvoslás, Barom orvostan . 126
Baronius, Barrikidák, Barrow, Bars vármegye . . . 127
Bartal, Barthelémy, Barthelemy 's Mery, Bartholomiták 128
Basa v. basi, Basel, Basilica, Basiliscus, Basilius . . 129
Basis, Baskirok v. Baskurok, Baskok v. Vaskok, Bassi, Bastille 130
Bastonada, Batavusok, Batisztgyolcs, Bátor opos, Bátori (István) . . . 131
Bátori (István), Bátori (Bonaventura v. András) . . 133
Bátori (István) . . . 134
Bátori (Kristof), Bátrany, Battyáni (Ferencz) . . . 135
Battyáni (Boldizsár), Baumgarten, Baumgartner . . 136
Bautzeni és Wurscheni ütközet, Bayard . . . 137
Baylen, Bazalt, Bazar, Bazarád 138
Beatificatio, Beatrix, Beaucaire, Beauharnais . . 139
Beaumarchais, Bebek, Beccaria, Becket . . . 140
Bécs 141
Bécsi Congressus, Becstelenités, Becstelenség, Beda, Bedekovics 143
Beduinek, Bég, Béga, Beglenbég, Beguinnek, Beireis 144
Békes vármegye, Békési, Bél 145
Béla 146
Belénd, Belgium, Belgrád, Belisarius 147
Belladonna, Bellerophontes . 148
Bellini, Bellona, Bell-Rock v. Inchfok, Beludschistan . 149
Belvedere, Belzebub, Bendegutz, Benedek . . . 150
Benedek, Benedictinusok, Benedictio 151
Benevento, Benin v. Adu, Bennares, Benno, Bénulás . 152
Berbice, Beregh vármegye, Berenice, Bering . . 153
Bering' útja, Berlin, Berlini kék 154
Bérmálás, Bern, Bernárd, Bernárd' hegye . . . 155
Bertalan, Berthier, Berthold 156
Berthoud, Berz . . . 157
Berzmutató, Berztartó . . 158
Berzseny, Berzsenyi . . 159
Besançon, Bessarabia, Bessel, Betel, Bethlehem . . 160
Bey, Bias, Biblia, Biblia régiség tudomány v. Archaeologia, Bibor, Bihar vármegye 161

lap.
Bika viadal, Bilanz, Bilderdyk, Biledulgerid . . 162
Bill, Bion, Birge, Birket elkerun, Birmanország, Birság, Birtok, Birtoki jus . 163
Bitangló, Bival, Bizonyos, 's bizonyosság, Biztos, Blanchard, Blankenburg . . 164
Blumauer, Blumenbach, Boccaccio, Bochnia, Bocskay, Bode 165
Bódítók, Bodza, Boeotia . 166
Boethius, Bogarak . . . 167
Bokorlakók, Boleszló, Bolgárország, Bolivár . . 168
Bolla, Bologna . . . 169
Bolond, Bolygótűz, Bona, Bonaparte 170
Boncztudomány . . . 173
Bonifacius, Bonneval . . 174
Bonzok, Bor 175
Bordeaux 176
Borgu, Borics, Bor-kő, Bornemisza 177
Boróka v. gyalog-fenyü, Borostyán, Borostyánkő . . 178
Boroszló, Bor-próba, Borromeo 179
Borsod vármegye, Borzadozás, Boscovich, Bosnia . 180
Bossuet, Bostandschi, Botokudok, Botond, Boulogne . 181
Bourbon, Bourbon, Bordaloue, Böfögés, Bőr, Bőrbetegség, Bőrkészités, Brabantia 182
Braganza, Brama, Bramanok, Brankovics, Braunschweig 183
Brazilia 184
Bregenz, Bremen, Brennus . 185
Brescia, Breve, Breviarum, Brigantina, Britannicus Caesar 186
Britinianusok, Brockeni kisértet, Broderics, Brom . 187
Bruno, Brűn, Brüssel . . 188
Brutto Lucina, Brutus . . 189
Bubastis, Bucentaurus, Buckinck, Bucsú . . . 190
Bucsújáras, Buda (Atilla vére), Buda (város), Buda (története) 191
Budget, Buffon, Bulla, Bún . 192
Buré, Büschäng, Bute, Buvárharang 194
Buzavirág, Buzér, Byron . 195

C.

Cabinet, Cabrera, Cacao fa . 196
Cacus, Cadix, Cadmus . . 197
Caduceus, Caecilia, Caesar . 198
Cajus, Calabria . . . 199
Calamander fa, Caligula . . 200
Caliope, Callimachus, Calmari egyesség, Calvin, Camalduliak 201
Cambridge, Cambyses, Camena, Camera obscura, Camillus 202
Campagna di Roma, Campania, Campo Formio . . . 203
Canári madarak, Canári szigetek, Cancellaria, Cancellar 204
Candia, Cannae, Canopus, Canova 205
Canterbury, Canut, Capetingek 206
Capistranus, Capitolium, Capitulatio 207
Capri, Caracalla, Caraffa, Carascosa, Carbonari . . 208
Carbunculus, Cardinalis, Cardinalis (virtusok), Cardona, Caricatura 209
Carlos 210
Carmel, Carmin, Carthagena 211
Carthago, Casino, Cassatio . 212
Cassatio Törvényszék, Cassiodorus, Cassius longinus, Castelli, Castelvetrano, Castilia 213
Castor, Castrum doloris, Catacombak, Catalani . . 214
Catania, Catilina . . . 215
Cato censor, Cato uticai, Catallus, Cautscuck . . 216
Cavendisch, Cecrops, Cephalonia, Celebes . . . 217
Celsus, Censorok, Census, Centaurok, Centimanok, Centuria 218

	lap.
Cerberus, Ceres, Chamaeleon, Chambery, Chaos, Charisok	219
Charkow, Charlatan, Charlestown, Charon, Charta magna	220
Charte constitutionel, Chemnitz, Cherbourg, Chimborasso	222
China	223
Chinahéj - lazellenes héj	224
Chiragra, Chirologia, Chiromantia, Chiron	225
Chironomia, Chirurgia	226
Clopicki, Cholera	227
Choriambus	228
Christiania, Chronicus, Chronologia, Chronosticon, Chrysostomus	229
Cicero	230
Cigaro, Cilley, Cilley Ulrik	231
Cimberek	232
Cimon, Cinna	233
Circassia, Circe, Circus	234
Circusi játékok, Cisterciták, Civilista	235
Clam Martinitz, Claudianus, Claudius	236
Cleanthes, Clemens, Cleopatra, Cliensek	237
Clima, Clodvig	238
Cocarde, Cockerill, Cochenilla	239
Cochinchina, Cocosfa, Codex, Codicillus	240
Codrus, Coliseum, Coloredo, Colombia	241
Colombo	242
Comitia	243
Commodus Antonius, Como, Compania, Compromissum Concilium	244
Conclave, Concordantia, Concordatum, Concordia, Concursus	245
Conde, Congressus, Conservatorium	246
Constitutio, Constantin	247
Consul, Cordillera	248
Cordon, Cordova, Coriolanus, Cork	249
Corpus delicti, Corpus Juris, Corsica	250
Cortes, Corybantes, Crassus, Cremona, Creolok, Creosot	251
Criminalis, Crisis	252
Critica, Croesus, Csalán, Csalás, Csanád vármegye	253
Császár, Csatorna	254
Csehország, Cselany	255
Cseléd, Csepegőkő, Cseperke, Csere, Cseresnyefa	256
Csilla, Csillagászság	257
Csillagjóslat, Csipkék, Csitke, Csoda	259
Csokoládé, Csokonai vitéz	260
Csongrád vármegye, Csontok, Csúz	261
Cupido, Culm, Curia, Curius, Curtius, Curtius, Cybele	262
Cycladesek, Cyclopsok, Cylinder-nyomó prés, Cyprian	263
Cyprus, Cyrenaicusok, Cyrillus, Cyrus	264
Czéh, Czenstochau, Czetek	265
Czethal fogás	266
Czetvelő, Czim, Czimbalom, Czimer	267
Czinobrium, Cziprus fa, Cziráky, Czitera	268
Czitrom, Czuczor, Czukor	269

D.

	lap.
Dacia, Daedalus	272
Dagobert, Daguerre képe, Dahome, Dajka	273
Dalberg, Dalberg	274
Dalmátország	275
Damascus, Damiens, Damiette, Damon, Danäe	276
Danaus, Dania, Daniel	277
Dante	278
Danton	279
Danzig, Daphne, Daphne, Daphnis, Dara, Darás kő, Dardanellák	280
Dardanus, Dárdany, Darius	281
Darmstadt, Daru	282
Daschkoff, Datames, Dataria, Dativa tutela, Datum	283
Daun, Dauphin, David	284
Davidis, Davoust	285

lap.
Debreczen, Decazes . . 286
Deccard, Decebal, December, Decisio, Decius, Declamatio 287
Decretalis napok, Decretalok, Decretum, Décsy, Dédany
Defterdán, Degen . . 288
Deidamia, Deioces . . 289
Deken, Delambre, Delaware, Delegatio, Deléj . . 290
Deléjtelep, Delft, Delhi . 291
Delille, Delos, Delphi, Delphin 292
Delta, Dél, Déli-báb, Délszak Amerika . . . 293
Demagog, Demetrius . . 296
Democratia, Democritus, Demosthenes 297
Denarius, Deneviczi ütközet, Departement . . . 298
Deportatio, Depositio, Depositum, Deptford, Derby . 299
Dervis, Dér, Deserisius, Desewffy 300
Deserre, Desertor, Desmolins, Despotia, Dessa . 301
Deucalion, Devalvatio, Dévén, Devolutio . . . 302
Dézma, Dey, Diadal, Diagnosis, Dialectica, Dialectus . 303
Dialogus, Diana, Diaz, Dictator, Diderot . . . 304
Dido, Dijon, Dillettant, Dinnye 305
Diófa, Diocletian, Diodorus, Diogenes 306
Diomedes, Dion, Dionysius, Dionysius 307
Dionysius, Dionysius, Dionysius, Dionysius, Dioptrica, Diós-Győr, Diploma . 308
Diplomatia, Diplomatica, Diptera, Discus . . . 309
Dispensatio, Dispensatorium, Diván, Djezzar, Dobó . 310
Doboka, Dobrowsky . . 311
Doctori rang, Dodona . . 312
Dohány, Dohosság, Dolgozó házak 313
Dollart, Dominicus, Domino, Domitianus 314
Donatio, Donaueschingen, Dongola, Doris, Dortrecht 315
lap.
Douai, Douro, Dover, Dőbrentei 316
Dög, Dömös, Drachma, Draco, Drága kő, Dragoman, Drama 317
Drasticus, Dráva, Drezda . 318
Drezdai ütközet . . . 319
Drinápoly, Drontheim, Drusok 420
Drusus, Driadák, Dsingis-khan 321
Dublin 322
Dugonics, Duna . . . 323
Dupin 324
Durranó arany, Durranás, Dünkirchen, Düsseldorf, Dynastia 325

E.

Earl, Eau de Cologne, Eb . 326
Eb, Ebdűh 329
Ebenczer, Eben fa, Eberstein 330
Eboracum, Ebrenség, Ebro, Ecbatana, Ecce homo, Echo, Ecija, Eckmühl . . 331
Ecloga, Eczet, Ed . . 332
Edam, Edekon, Eden, Edények, Edessa, Edgeworth . 333
Edictum, Edingburg, Eduard 334
Educillatio, Edumen, Effendi, Eger 335
Eger, Egerszeg, Egeria, Egérkő 336
Egető-üveg, Égés . . . 337
Egészség, Egham, Eginhard, Egoismus, Egvény . . 338
Egyenlőség, Egyesületek, Egyesült Görögök . . 339
Egyezség, Egyház, Egyházi agenda, Egyházi-átok, Egyházi-atyák 340
Egyházi gyámság, Egyházi gyülés, Egyházi hatalom, Egyházi hirdetés, Egyházi hivatal 341
Egyházi rend, Egyházi szokások, Egyházi történet, Egyházy törvények, Egyiptom 342

	lap.
Egység, Egyszarvu, Egyszerű, Ehrenbreitstein, Éhgyógymód, Ehingen	344
Éhség, Eisenach, Éj, Éjszakamerikai-szabad státusok	345
Éjszakfény	347
Éjszaki háború	348
Ékesszólás	349
Elasticitas, Elaszás	350
Elba, Elbe, Elbeszélés, Elbeuf, Elchingen	351
El dorado, Elefánt, Elefántcsont, Elegia	352
Elégültség	353
Élelem, Élet, Életkorok	354
Életbiztositás, Élet rajz, Élet rend, Eleusis	355
Elfoglalás, Elgin, Elis	356
Ellentállás, Ellenborough, Ellenmondás, Elliot	357
Ellora, Előadás, Előfizetés	358
Előitélet, Elsass, Elsőszülöttség	359
Elyseum, Emancipatio, Ember	360
Emberismeret, Emberképezés	362
Ember-rendeltetés, Emigránsok	363
Emir, Emésztés adó, Eminentia, Emlékezet-gyakorlás, Empedocles, Empiria, En	364
Endemia, Ender (János), Ender (Tamás)	365
Engedelem, Engedvény	366
Ennius, Entomologia, Enyed Epaminondas	367
Epe, Eper, Eperjes, Epernay Ephesus, Ephorusok	368
Epicurus, Epidaurus, Epidemia, Epiglottis, Epigramma, Epilepsia	369
Epilogus, Epimenides, Epirus, Építésmód	370
Építészet	371
Epizootiak, Ér, Ércz, Erdélyország	372
Erdődi (Péter), Erdődi (Péter), Erdődi (Simon)	373
Erdődi (Tamás)	374
Erdőség	375
Erdőtenyésztés, Erebus, Erény	376
Eretnekség, Erfurt, Erichtonius	377
Eridamus, Erisichthon vagy Eresichthon, Erlangen, Ernyei	378
Erőmű, Érsek, Érték, Érvágás	379
Érverés, Érzékek, Erzsébet, Erzsébet, Erzsébet	380
Erzsébet	381
Erzsébet	382
Erzsébet	383
Erzsébet	384
Erzsébet, Erzsébet-Tereziа-Rendje	385
Eskurial, Eskimok, Eskü	386
Esküdt, Esküdtek' széke, Eső, Esőmérő	387
Ész, Eszék, Esztendő, Esztergom	388
Esztergom vármegye, Esztergomi ház	389
Eszterházy, Eteocles és Polycines, Étető, Eton	390
Etiquette, Étvágy, Etruria v. Hetruria, Euclides	391
Eugen	392
Eumenidák, Euripides, Europa	394
Eustachius, Euterpe, Exarchatus, Excellentia, Exequiae, Exilium	398
Ezüst	399
Kimaradt czikk. Betlen	400

Tetemesb hibák' kiigazításai.

lap.	sor.		
13	14	— forrása	— forrásai
15	34	— tanítványal	— tanítványai
16	7	— béggé	— eléggé
17	1	— Abendbánya	— Abrudbánya
17	22	— Ország' hatalmának	— Ország' kórmányzója' hatalmának
17	25	— korányát	— koránját
20	20	— 1754. ki	— 1754-diki
22	25	— gyjteménye	— gyűjteménye
23	41	— tenmészet	— természet
24	10	— Adázbürök	— Ádázbürök
31	41	— czálja	— czélja
32	24	— tartatattak	— tartattak
37	10	— mnnkában	— munkában
49	39	— 420	— 42°
50	15	— détben	— hétben
50	16	— gonhosan	— gondosan
54	3	— gyürűkkészitő	— gyűrűkészítő
60	31	— Amphariaus	— Amphiaraus
63	4	— szkilán	— sziklán
64	15	— ay	— az
64	22	— vetenezéből	— Velenczéből
64	30	— hiholt	— kiholt
69	41	— 1608	— 168
72	12	— ezt.	— eszt.
88	1	— orozággá	— országgá
91	8	— a' párolgása 's visszaverése által	— a' párolgás' visszaverése által
91	20	— is	— és
92	4	— eredeté	— eredetét
97	33	— játszik	— nem játszik
102	25	— lőparnak	— lőpornak
103	34	— reggeli	— reggelig
107	36	— Autria	— Ausztria
109	20	— megismerketvén	— megismertetvén
113	14	— Czehországban	— Csehországban
116	22	— Balzam alatt értetik röpolajjal vegyült gyánta (acidum benzuicum)	— Balzam alatt értetik röpolajjal vegyült gyánta
125	27	— kőnyonyomtató	— könyvnyomtató
126	6	— a' bazalt nyugvó	— a' bazalt oszlopokon nyugvó
127	20	— az az	— az
128	1	— négyszegű mföld	— 49. négyszegű mföld
128	5	— e' gazdagabb	— a' gazdagabb
128	11	— szül. 1780-diki Aprilis 24-kén	— szül. 1785 diki aprilis 24-kén Pozsony vmegyében

lap.	sor.		
130	41	— toronynyal ellátva	— toronynyal van ellátva
134	10	— Ferdinand' legifjabb leányát	— Ferdinand legifjabb leányát
138	11	— deléjkő, ezek' vegyületéből	— deléjkő' vegyületéből
139	34	— egy 441. hosszaságú	— egy 228. öl hosszaságú
143	39	— 10-dik században	— 13-dik században
159	13	— táb újnyi	— láb újjnyi
161	20	— óra	— orra
161	21	— festéket	— festék
162	30	— Lajost	— Lajos'
165	21	— 1773	— 1373
169	24	— 1796.	— 1769.
173	25	— foghelye	— foghelye lön
193	4	— többet nem nyom	— többet nyom
198	41	— benvomult	— benyomult
205	35	— átszirárogván	— átszivárogván
209	4	— Olaszország.	— Olaszországban
216	36	— Catallus	— Catullus
219	41	— voltak 's pompás	— voltak pompás
220	37	— vagy a' felső	— a' felső
223	5	— 300. nsz. mföld	— 300. mföld
230	19	— szül. 106. kr. e.	— szül. 106. kr. e. (Róma' építése után 647.)
231	14	— a' tudományok'	— 's a' tudományok'
ugyan ott		— terjedt	— olly kiterjedt
231	20	— a' mellynek	— a' mellnek
232	5	— kibocsátotta.	— kibocsátotta,
244	36	— vagy csak	— melly csak
256	24	— állnak, elfonnyadnak	— áll, elfonnyad
256	25	— telvék	— teljes.
256	26	— leszakasztatnak	— leszakasztatik.
284	27	- tábornagy,	— tábornagy'
290	39	— földsarkoknak (poli)	— iranysarkoknak (deléji polusok)
298	25	— Departament	— olvasd mindenütt Departement
299	22	— mivel más különben	— különben